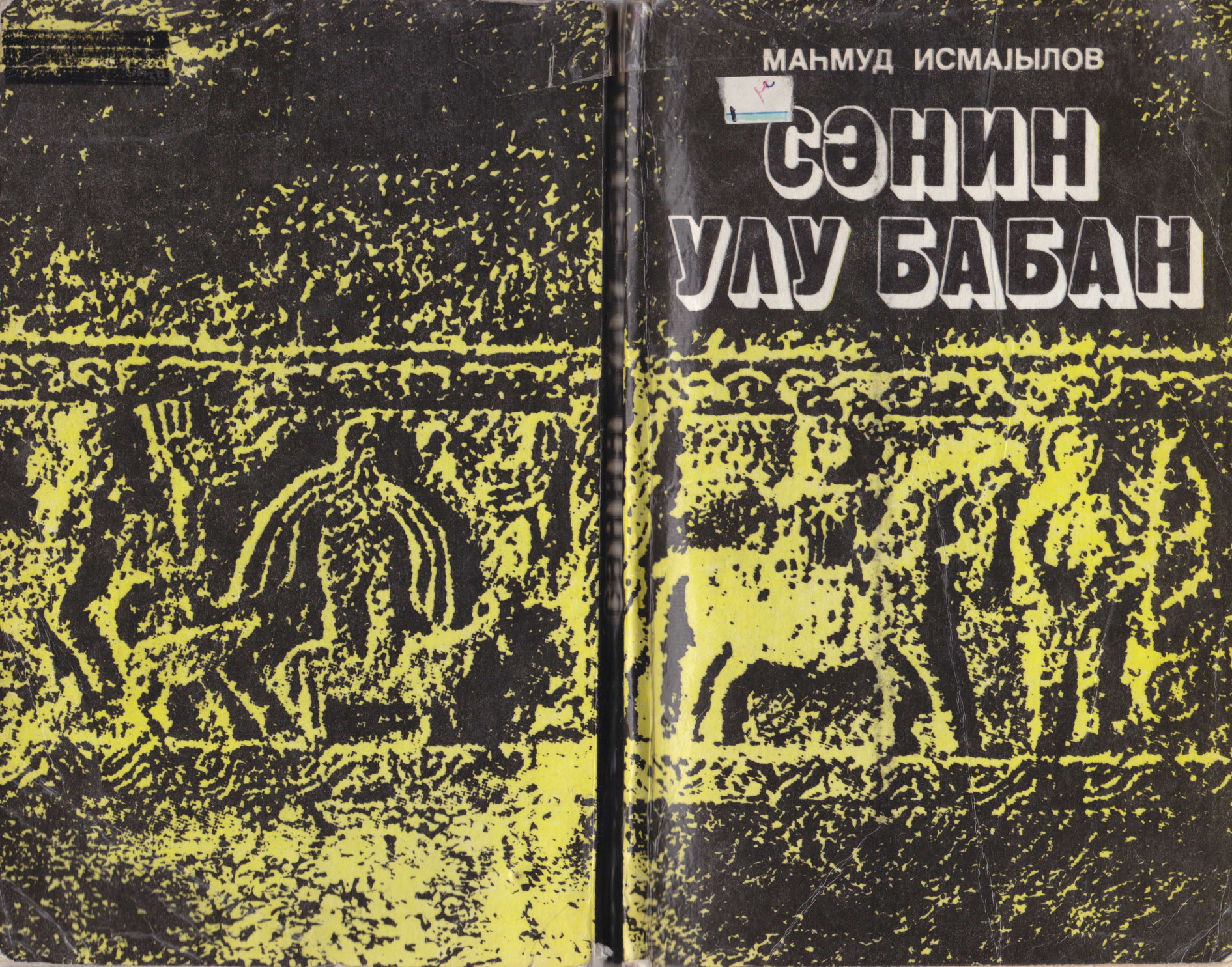

МАҒМУД ИСМАҒЫЛОВ

1

СЭНИН УЛУ БАБАН

84H32
4-2
МАҢМУД ИСМАҖЫЛОВ

СӘНИН УЛУ БАБАН

53283/125

АЗӘРБАҖҖАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈАТЫ

Бакы—1989

Әсәрә АДУ-нун

Азәрбајчан тарихи кафедрасынын мүдир,

профессор С. С. Әлијаров

вә тарих елмләри намизәди

Ф. Р. Маһмудов рә'ј вермишләр

Исмајлыов М. Ә.

И 78 Сәнин улу бабан. — Б.: Азәрнәшр, 1989. — 302 сәһ.

Тәгдим олунан китабда гисмән публисист, гисмән бәдии, гисмәһ дә тарихи тәдгигат әсәрләри сәпкисиндә Азәрбајчанын ән гәдим чағларындан башламыш халгымызын тәшәккүлүнә гәдәрки тарихинин бир чох вачиб мәсәләләри өз әксини тапмышдыр. Мүәллиф китабда шәрһ олунан мәсәләләри биләваситә өзү тәдгиг етмәсә дә, бу барәдәки тәдгигат әсәрләринә әсасланмыш, верилмиш материаллары системләшдирмиш, үмүмләшдирмиш вә бунлара өз мүнәсибәтини билдирмишдир.

Китабда мүәллиф әсасән, мадди-мәдәнијјәт, сијаси-тарих, етник просесләрә, һабелә Азәрбајчан халгынын тәшәккүлү мәсәләләринә тохунмуш вә ирәли сүрдүү мұлаһизәләри, әлбәттә, елмин сон сөзү һесаб етмир. Китаб халгымызын билмәк, өјрәнмәк арзусунда олдуғу тарихин бә'зи гаранлығ сәһифәләрини охумагда охучуларә көмәк етмәк мәгсәди дашыыр.

И 4702060204—57
М—651—89

115—89

ББК(Аз)2

ISBN 5—552—0030—1

© Азәрнәшр, 1989

Одлар јурду чағырырлар сәни. Сән мәним одумсан, атәшимсән. Достларын гәлбинә илыг севки ахыдан атәшим, дүшмәнләри, јағылары јандырыб-јахан атәш, аловум, одум. Сән мәним кайната һәјат бәхш еләјән, улу бабаларымын аллаһы, сәчдәкаһы Күнәшсән. Сәнин адын кәләндә башым көјә учалыр, вугарым чешмәјә дөнүр, дағларынын, сал гајаларынын дашларыны көзкөз еләјиб ахан чешмәјә, ушаг тәбәссүмү кими тәмиз, шәффаф чешмәјә. Сәнин өвладларынын адлары икид-ләр сырасында чәкиләндә—ја саваш мејданы олсун, ја әмәк мејданы, онлар сәнин адыны учалданда мән дә учалырам, ганадланырам. Һамыја әзиздир доғма јурду, мәнән өтрү сән јурдлар ичиндә јурдсан, чаһан ичиндә чаһансан. Бир гәлпә дашын, бир овуч торпағын сәнән өтрү јанмағы бачаран һәр өвладын үчүн һәр шејдән гиј-мәтлидир. Јох, јохдур онун гијмәти, о, гијмәтә сығмыр, сығыша билмәз. Сән мәним көрән көзүмсән, дүшүнән бејнимсән, данышан дилимсән, белимин гүввәти, дизи-мин тағәтисән, гејрәтимсән, гүдрәтимсән, шаным-шәһрә-тимсән, Азәрбајчаным мәним.

Чаным-көзүм Азәрбајчаным! Мәни сән әрсәјә јетир-дин, өзүнә оғул етдин, гејрәтә, дүзлүјә чағырдын. Мәнә һәјат дәрси вердин, һәјат нәғмәси охутдун. Үрәјимдә сәнә олан мәнәббәт атәшини бөлүшдүн мәним севдијим көзәллә. Гәлбимдә дүнјанын ән мүгәддәс һисси олан мәнәббәт аловуну јандыран, өвлад атасы, өвлад бабасы еләдин. Борчлујам сәнә доғма јурдум. Бу борчу гајтармаға күчүм чатмаз, үнүм јетмәз. Анчаг о борчдан һеч олмаса бирчә дамчы гајтармағ истәрдим. Истәрдим сәнин дәрин-дәрин, узаг-узаг кечмишин барәсиндә, өвладларын, јолунда өлүмү мүгәддәс сајан улуларын барәсиндә индики нәслә—икид өвладларына бир нечә сөз

дејим. Гој онлар сәни, сәнин улу кечмишини јахшы танысынлар, сәни даһа чох севсинләр. Буна наил ола биләчәјими габагчадан дејә билмәрәм, ону сонра охучуларым, сәнин өвладларын сөјләјәрләр.

Доғма Азәрбајчаным!

Шам көтүрдүм әлимә, сәнин кечмишинә ишыг салмаг, нечә-нечә јүзилликләри архада гојуб кечдијин јоллары ишыгландырмаг истәдим. Чатмады онун шө'ләси, ишығы. Нә гәдәр мағаралар, алт гатлар гаранлыгда галды. Чыраг көтүрдүм, јенә мурад һасил олмады, Азәрбајчаным мәним. Сән демә шам, чыраг, һәтта бу кур ишыглар бәс дејилмиш сәнин гат-гат, үст-үст галанмыш тарихини, кечмишини, гәринә-гәринә бөјүдүб әрсәјә јетирдијин оғланларынын, гызларынын чох вахт кәшмә-кәшли олан һөјатынын сәһифәләрини охумаг, охучулара чатдырмаг үчүн. Бу ишыгларын шө'ләси һеч бир шеј верә билмәз. Бундан өтрү индики вә кәләчәк нәсилләрин көзләринин ајнасында әкс етдирмәк үчүн бејни ишыгландырмаг, ону сәнин өзүн ағырлыгда јүкләјәрәк ишыг мәнбәјинә чевирмәк лазым кәлди. Бу јүк башга јүкләрдән әсаслы сурәтдә фәргләнән јүкдүр. Башга јүкләри ағырлашдыгча дашымаг чәтинләшир, бу јүк исә чохалдыгча ону дашымаг асанлашыр, о инсан бејнини ишыгландырыр, она јүнкуллук кәтирир. Бу јүкү бејнимдә јерләшдирмәк үчүн јүз-јүз китабы, мәчмуәләри, тәдгигатлары вәрәгләмәли олдум, мифолокијаны, фолклору, дастанлары көмәјә чағырдым. Ән гәдим кечмишиндән башламыш сонракы јүзилликләр боју кечдијин дашлы-кәсәкли, дәрәли-тәпәли, гајалы-учурумлу, шаһраһ јолларын барәсиндә дејилмиш, бә'зиси дүзкүн-һәгигәт, бә'зиси һәгигәтә јахын, бә'зиси ујдурма, бә'зиси рәвәјәтләрдән ибарәт јазылары охудум. Бејнимә көчүрдүм, гејдләр көтүрдүм вәрәг-вәрәг, дәфтер-дәфтер, говлуг-говлуг. Анчаг онлар да азлыг еләди. Халгымын бир гисмини тәшкил етмиш албанлардан башга олмајыб дејирләр сәнин торпағында өмр сүрмүш, дөшләриндән әмиб боја-баша чатмыш өвладларынын өз јазысы. Јох, елә дејил, олуб. Түрк дилли сојларын јазылары олуб, Орхон-Јенисеј јазылары. Әр бабаларымыздан олан албанларын-ағванларын јазылары олуб, бу јазы илә Муса Калангајтуглу, шаир Давдаг, һүгүшүнас Мхитар Гош вә башгалары, һәмчинин дин хадимләри китаблар јазмышлар. Анчаг тарихин әдаләтсиз кедиши, кәрдиши буну да бизә чох көрүб, әлимиздән алыб. Албан әлифбасында

јазылмыш тарихимизи, бәдии јазыларымызы, дини китаблары өз дилләринә чевирәрәк мәһв етмишләр гоншуларымыз. Сонракы әсрләрдә исә онлары өзләрининки гәләмә вермәкләри бир јана галсын, һәмнин китаблары јазмыш албан оғулларыны да өзләринки санмышлар.

Сәнин сонракы јүзилликләрини, доғма јурдум, Азәрбајчаным мәним, кечдијин јоллары, туфанлы, боранлы, гарлы гышыны, бәрли-бәзәкли јазыны, ал күнәшли јайыны, барлы-бәһәрли пајызыны, оғул-гызларынын сәнин истиглалижәтини, бүтөвлүјүнү, мүгәддәс торпагларыны горумагдан өтрү јадларла әлбәјаха олмаларыны, доста дост, дүшмәнә амансыз күнләрини, ајларыны, илләрини Рома, јунан, Бизанс, әрәб, фарс, Сурија алимләринин, тәдгигатчыларынын, сәјјаһларын јазыларыны өјрәнмәјә чалышмыш тәзә, индики нәсил сәнин гәдим, ән гәдим тарихинин һәр сәһифәсинә ишыг салмагдан өтрү әлләриндән кәләни етмишләр. Бу јазылар чох рәнкарәнкдир. Онларын бир чохунда, доғма јурдум, сәнин гаранлыг сәһифәләрин дүз ишыгландырылмышдыр. Тәдгигатчылар бу сәһифәләри дүз охумаға чалышмышлар. Онларын чаны да, ганы да сән олмусан. Вај о күнә ки, сәнин гаранлыг сәһифәләрини билә-билә сәһв охујурлар, бу сәһифәләрә ләкә салмаға чалышырлар. Онлар үчүн нә јурд вар, нә ел, нә дә онун дили. Онларын гибләкаһы шан-шөһрәтдир. Белә адамлар әдәтән күнәбахана бәнзәјирләр. Күнәбахан кими Јер күрәси күнәшин әтрафында дөвр етдикчә, күнәш өз истигамәтини дәјишдикчә, онлар да нәзәрләринин истигамәтини дәјиширләр. Дејә биләрләр, мәкәр бу писдир? Күнәш ки, һәјат мәнбәјидир, гој нә гәдәр истәјир бахсын вә бунда пис нә вар? Еләдир, јүз дәфә, мин дәфә еләдир. Анчаг онларын нәзәрләри һәгиги Күнәшдә олсајды. Онларын өз күнәшләри вар. О күнәшләр ки, онлара «јухарыларда» шөһрәт вә јахуд вәзифә газанмаға шәраит јарадыр. Онлар һәмнин «күнәшләрин» сөјләдикләрини, дедикләрини тутугушу кими тәкрат едирләр, сәни, ана јурдум, онлары боја-баша чатдырманы унудурлар. Сәһифәләриндәки ағ јерләрә гара јахырлар, онлары гара көрүрләр.

Доғма Азәрбајчаным, сәнин тарихини олдуғу кими, дүзкүн, бәзәмәдән вә касыблашдырмадан, гејрәтлә, намусла, ишыгландырмаг үчүн, ағы гарадан усталыгла ајырмагдан өтрү нә гәдәр әлләшмәк лазым кәлмишдир. Јығдығым, чәм етдијим вәрәгләр, дәфтерләр, говлуглар долу јазылар мәнә јенә аз көрүндү, онларын арасында

сəнин ɛн гəдим, ɛн гаранлыг сəнифəлəрини ишыгланды-
ра билəчəк бир шам да олсун тапа билмəдим. Буна кə-
рə дə даһа инамлы, јер гатларыннан, лəјларыннан архе-
ологларын чох бəјүк, кəркин ɛмəји нəтичəсиндə јер
үзүнə чыхарылмыш јүз-јүз, мин-мин ɛшја илə таныш ол-
дум, сəнин гəдим кечмишинин лал, дилсиз, лакин даныш-
дырылмасы мүмкүн олан шəһидлəринлə сəһбəтлəшмəк
истəдим. Онлар дил ачмады, ача билмəди. Бəлкə дə сəј-
сыз-һесабысыз јүзилликлəри бир-биринин архасында го-
јуб торпаг алтында ујујандан сонра үзə чыхарылмала-
рына, нечə-нечə мин иллəр ɛввəл кəрдүклəри Күнəшлə
бир дə үз-үзə дајанмаларына шадланыр, ɛз диллəриндə,
ɛз араларында данышыр, һарај гопарырдылар севинч-
лəриндən, анчаг мən онларын дилини баша дүшмүр,
ешитмирдим онлары. Бу ɛшјаларын—археоложи тапын-
тыларын, улу бабаларымызын, бу торпағын ɛн улу адам-
ларынын јадикарларынын дилини билəнлəр—археолог-
лар онларла сəһбəтлəшдилəр, һеч бир мүтəрчимин кəмəји
олмадан данышдылар, онлар мəндən мənə хəбэрлəр кə-
тирдилəр, ɛн улу, гəдим мəни индики мəнимлə бирлəш-
дирдилəр, бир зəнчирин һəлгəлəри кими. Сəнин ɛн гəдим
тарихинин бир һəлгəсидир, бир парлаг сəнифəсидир бу
һəлгəлəрин һəр бири. Бабаларымыз јер үзəриндə ɔлүм-
сүзлəр, јер алтында ɔлүмлүлəр олурлар—демишлəр.
Јох, бу о гəдэр дə һəгигəт дејил, бабаларымыз да инсан-
лар олублар, инсан исə сəһв елəјə билəр. Јер үзəриндə
чанлыларын һамысы ɔлүмə мəһкумдур, ɔлүмлүлəр
сырасына гатылмалыдырлар. Һəм дə ɔлүмлүлəрин һамы-
сыны јерин алтында ахтармаг дүзкүн олмазды. Јер үзə-
риндə дə ɔлүмлүлəр, һəттə ɔлүмлүлəрдən дə фəалијјəт-
сиз, һеч бир ишə јарамајанлар да вар. Торпағын
гатларында дирилəрдən даһа дири, мин-мин иллəрин јад-
дашыны ɔзүндə горујуб сахламыш гəбирлəр, алəтлəр, си-
лаһлар—археоложи тапынтылар мəскунлашыблар—бах
бунлар дирилəрдəндир. Бу тапынтылар сəнин тарихи
кечмишин, дəшлəрини вериб боја-баша чатдырдығын ɔв-
ладларын—оғул вə гызларын барəсиндə мəлүмат верир-
лəр бизлəрə, ɛз нəвə-нəтичəлəринə дејирлəр ки, сən мə-
ним доғма Азəрбајчаным, дүнјанын ɛн гəдим инсан мəс-
кəнлəриндən бири, бəлкə дə лап биринчилəрдənсən.

Доғма Азəрбајчаным, сəнин тарихинин сəнифəлəри-
ни вəрəглəмəјə башламаздан, кечдијин јоллара нəзəр
салмаг арзусу илə, јанан оғул вə гызларына чатдырмаз-
дан габаг адынын һарадан кəтүрүлмəsi, Азəрбајчан

адынын сənə кимлəр тəрəфиндən вə нечə верилмəsi ба-
рəсиндə олан мұлаһизəлəр үзəриндə дајанмағы зəрури
сандым.

Сəнин адылла бағлы олан сојларын, еллəрин ɔтəн
күнлəри ɔлүмсүздүр, мəним Азəрбајчаным. Сən ɔлүмсүз
олдуғун кими, сənə ɔз адыны вермиш, адыны дашыды-
ғын сојларын адлары да ɔлүмсүздүр. Дејирлəр Аслар—
гəдим, чох гəдим, диллəри бизим дилимизин кəкүндə да-
јанан сој олуб. Онлары—аслары тəдгигатчылар түркдил-
ли сојларын ɛн улу ɛчдадларындан бири санырлар. Бил-
мирəm, нечə сəјлəјим: сən ɔз адыны асларын адындан
кəтүрмүсən, јохса аслар сənə ɔз адларыны вериблəр?
Ола билсин, сəнин синəндə мəскунлашмыш, јува салмыш
асларын ады илə онларын гоншулары сəни белə адлан-
дырмышлар—аслар дијары, асларын мəскəни, асларын
јурду, ас ɔрлəрин, ас кишилəринин јурду, Асəр јурду.
Асларын адына—ас ɔрлəрин адына Орхон-Јенисəј јазы-
ларында раст кəлинир. Тəдгигатчыларын бир гисми Аси-
ја гитəсинин, гитəлəрин ɛн бəјүјүнүн адыны да бу ɔрлə-
рин, бу ɔразинин ɛн гəдим мəскунларынын, асларын ады
илə бағлајырлар. Сəјлəјирлəр, һəзрəт Исанын зүһрун-
дан чох габаг, инди јени-ера ады илə сəрһəдлəндирдији-
миз дəврдən хəјли ɛввəл һəмин асларын бир голу, сəнин
гојнунда, Азəрбајчаным, мəскунлашмышлар вə онларын
ады илə асларын, Ас ɔрлəрин, Асəрлəрин мəскəни ад-
ланмышан.

Сəнин адыны, доғма јурдум, башга чүр изаһ елəјən-
лəр дə аз дејил. Онларын чоху сəнин Азəрбајчан адыны
Одлар јурду кими мəналандырырлар. Бу ад даһа гə-
димдир. Бу ад тарихин даһа дəринликлəринə кедиб чы-
хыр. Азəр-бај-чан. Үч сəз бирлəшмəсиндən ɛмəлə кəлиб
бу ад. Биличилəр, сəнин адыны мұзјјəнлəшдирмəјə ча-
лышан ɔвладларын белə сəјлəјирлəр. Онлар Азəрбајча-
нын Азəр һиссəсини одла бағлајырлар. Сəнин, гəдимдə
јашајыб-јаратмыш атəшпəрəст, атəшə, ода ситајиш елə-
јən ɔвладларын оду «от», «отр», «атр», «атыр», «адр»,
«азр», «адзр» кими тəлəффүз етмишлəр вə бу сəзлəрин
тəкамүлүндən јаранмышдыр. Бəзилəри бу ады, бу сəзү
Иран диллəри илə бағлајырлар, бағламаға чəһд кəстə-
рирлəр. Анчаг башга биличилəр сəјлəјирлəр ки, онла-
рын чəһдлəри ɛбəсдир, ɛсасы јохдур. Азəр сəзү ирандил-
лилəрин сəнин торпағларыны ајагламаға башламала-
рындан чох габаг мəјдана чыхмышдыр. Ирандиллилəр

бу сөзү сәнин өвладларынын дилиндән кетүрмүшләр, гоншулугда мәскән салмыш елләријин дилиндән.

Азәрбајчан адынын икинчи һиссәсини тәшкил едән «бај» компоненти бәј, бај, жүксәк, шөһрәтли, варлы торпаг мәнасыны вердији кими, сәнин гәдим адын олуб, ју-харида сөһбәт кедән од сөзүнүн тәкамүлү нәтичәсиндә Азәрбајчан формасыны алмыш Атропатена сөзүндәки пат компоненти илә дә бағламаг олар.—Пат, бат, бан да гәдим азәрбајчанлыларын дилиндә уча, һүндүр, һүндүрлүк, учалыг јер мәнасында ишләнмишдир.

Нәһајәт, «чан» компоненти Азәрбајчан адынын Азәрбајчан сөзүндәки чан, Атропатакан сөзүндәки кан компонентинин кан-ган-каан-хан кими тәкамүлү нәтичәсиндә јаранмыш, жүксәк, һөрмәтли, шөһрәтли, шөһрәтсаһиби мәнасындадыр.

Демәли, сәнин адын, доғма Азәрбајчаным, шөһрәтли, уча, улу одлар јурду, одун, аловун жүксәк, улу горујучу-су кими сәсләнир. Тәдгигатчыларын фикринчә, бу ад да чох инандырычы сәсләнир. Ахы, сәнин өвладларын атәш-пәрәст олмушлар, ода, атәшәситајиш етмишләр, оду көз бәбәји кими горујуб сахламышлар. Оду горујанлар, горујучулар олмушлар, оду горумаг, сахламаг пешәјә, рүт-бәјә чеврилиб, онлар Атырбан-Атырван адыны дашымышлар, доғма јурдларына ситајиш етдикләри одун адыны вермишләр. Мәкәр биз, сәнин индики өвладларын өзләрини чох вахт Одлар јурдунун өвладлары адландырмырлармы? Мәкәр сәнин өвладларын мин үч жүз ил бундан әввәл Ислам динини гәбул етмәләринә, мүсәлман олмаларына бахмајараг, инди оду мүгәддәс сајыб она анд ичмирләрми—од һаггы демирләрми? Мәкәр инди сәнин бир чох јерләриндә јашајан өвладларын оду сөндүрмәји, тулламағы, ахшам чағлары оду евдән вермәји күнаһ сајмырлармы?

Нәһајәт, бә'зи биличиләр сәнин адыны, гәдим дөврүн бөјүк фәтеһи Македонијалы Александрын (Искәндәр Зүлгәрнејн дә адландырыблар ону) гошунлары торпагларынын күнеј һиссәләрини ајаглајан дөврдә бу торпаг-лара һавадар чыхмыш, сонра чарлыг јаратмыш, ону өз ады илә адландырмыш, Атропатын ады илә бағлајыр, белә һесаб едиләр ки, сәнин адын Атропат адынын гәринәләр боју кечдији тәкамүл јолунун мәһсулудур.

Одлар јурду Азәрбајчаным мәним, сәнин адыны верәнләр, сәнин синән үзәриндә јурд салмыш, бөјүјүб боја-баша чатмыш, нәсилдән-нәслә бир-бирини әвәз етмиш

оғул-гызларынын улу бабалары, улу нәнәләри, улу сој-лары Од инамында олмушлар. Од инамында доғул-мушлар.

Инди исә гајыдаг сәнин ән гәдим тарихи кечмишинә. Узак, чох узак јүзилликләрдә сәнин синән үстүндә сыралана-сыралана учалан, тарихин сонракы дөврләриндә Гафгаз адланан дағлар силсиләсинин Кичик Гафгаз һиссәсинин көксүндәки онларла, јүзләрлә чешмәләрдән сызан көз јашы кими дупдуру, ајдын, шәфаф сулар өзүнә јатаг, мәчра ача-ача ашағылара сүзмүш, бу јатаг-чығырлардан ахан сулар бир-биринә говушуб кичик чајлар, бирләшиб даһа ири чајлар јаранмышдыр. Туғ чәмәнлији адландырылан јердән гајнагланыб јазын сонларында вә јайда сакит ахан, пайызда дағларда јаған лејсан јағышлары вә јазын илк ајларында гарын әримәсиндән әмәлә кәлән селләрдән чошан, гыш ајларында исә донуб, үстүнү гар лајы өртән, чох да кениш олмајан Гуручај бәшәр тарихиндә илк икиајаглынын јеримәсини көрүб, чанлынын дөрд дејил, ики ајаг үстә ирәлиләмәсинин шаһиди олуб. Онда Гуручај севинчиндәнми, һејрәтиндәнми, јай ајларынын олмасына бахмајараг чошмуш, гајнамыш, дашымышды. Онун нә'рәси сол саһилиндә јеничә мәскән салмыш јарымтүклү бәдәнләри там чылпаг, голлары мүасир инсанларын голларындан бир гәдәр узун, мејмун голларындан исә гыса, чәнәләри бир гәдәр ирәли чыхмыш, мејмундан даһа чох инсана охшајан икиајаглылары горхутмамышды. Бу икиајаглылар гышын нә олмасыны һәлә билмирдиләр. Онларын бу јерләрдә пејда олдуғлары вахтлар, ондан да бир гәдәр габаг иглим тамамилә башгалашмыш, Гуручај һеч вахт донмамыш, әтрафлар һәмишә чәмәнлик, бир гәдәр аралыдакы дағлар исә һәмишә јашыл олмушдур. Узун јүзилликләр, минилликләр боју чајын әтрафында мәскунлашмыш икиајаглы мәхлуглар ов овламагла өзләринә јемәк әлдә етмишләр. Гәринәләр өтүшүб кечмиш һәлә данышмағын нә олдуғуну билмәјән бу јарым шүурлу икиајаглылар, фикирләрини, истәкләрини бир-бирләринә мүхтәлиф сәсләр вә ишарәләрлә баша салмыш, бир сәһәр јухудан ајы-ланда өзләрини өмрләриндә көрмәдикләри сојуг, чана үшүтмә кәтирән гарын алтында көрмүшләр. Гар алтындан донуб чыхмыш икиајаглылар—инсан сүрүсү гары тәбиәтин мә'чүзәси санмыш, горхмушду. Јашлы, хәстә икиајаглылар сојуға таб кәтирмәјиб һәјатла, јашамагла тезликлә видалашмалы олмушлар. Сағ галанлар далда-

ланмаға јер ахтармаға башламышлар. Бүтүн этрафы әләк-вәләк едән икиајаглылар, нәһәјәт, далдаланмаға Гуручајын лап јахынлығында, ондан бир гәдәр аралыда бөјүк бир мағара тапмышлар. Бүтүн сағ галан чанлылар—јарым шүүрлу икиајаглылар бу мағараја сығынмышлар.

Бәли, бу һадисә тәхминән милјон јарым-ики милјон ил бундан габаг баш вермишдир. Бу икиајаглы, инсанабәнзәр мејмунлар, даһа доғрусу, мејмунабәнзәр јарым шүүрлулар овла мәшғул олур, ов этилә јемләнир, кобуд олса да даш аләтләр гајыра билирдиләр.

Үчјүз әлли-дөрд јүз мин ил бундан габаг Гуручај вадисиндә артыг әввәлки һавалар бәрпа олмушду, јенә габаглардакы кими ил дөрд фәсилдән ибарәт иди. Бир пајыз күнү, һаваларын јағыш-јағмурсуз кечдији ајдын бир күндә јеничә ана олмуш чаван икиајаглы көрпәсини голлары үстүнә көтүрүб чај саһилинә енди. Бирдән бирә көјүн үзүнү гара думан бүрүдү, көј курулдады, илдырым чахды, елә бир туфан гопду ки, чаван икиајаглы чәлд мағараја сары гачды. О бу заман мағара сакинләринин һамысыны мағаранын кирәчәјиндә көрдү. Чаван икиајаглы бурада дајанмады, горху долу көзләрини бир ан көрпәсинә зилләјиб мағаранын дәринликләринә чәкилди. Көј елә шагғылдады ки, мағаранын дәринлијинә чәкилмәјә имкан тапан икиајаглынын гулагларында сәсләнди. Бирдән даһа гејри-ади бир һадисә баш верди. Кечәләр јыртычы һејванларын мағараја сохула билмәсинин гаршысыны алмаг үчүн мағаранын кирәчәјинә јығылмыш чыр-чырпынын үстүнә илдырым дүшдү, алышды. Бу һадисә мағара сакинләрини горхутмады, һејрәтләндирмәди. Онлар да улу бабалары кими белә һадисәнин шаһиди олмушдулар, оду көрмүшдүләр, оддан истифадә етмишдиләр, лакин ону горујуб сахлаја билмәмишдиләр, од сөнмүшдү. Онларын мағарасында һәлә очаг јери дә варды, улу бабаларындан галмыш, этрафы һөрүлмүш очаг. Чыр-чырпы үзәринә илдырым дүшмәси, онун аловланмасы мағара сакинләринин көзләриндәки горхуну севинчлә әвәз етди, онлар чоҳданды ки, бишмиш эт јемәмишдиләр. Онлар оду тез-тәләсик ичәри дашыдылар. Бу вахт бирдән мағара титрәмәјә башлады. Зәлзәлә һадисәсинин нә олмасыны билмәјән, мағарада очағын башына јығылыб көзләрини ода дикмиш мағара сакинләри гејри-ихтијари ајаг үстә сычрајыб мағаранын дәринликләринә чәкилмәјә башладылар, анчаг бир анлыг.

Онлар тезликлә ајаг сахламалы олдулар. Бир гәдәр ирәлидә дәһшәтли титрәјиш мағараның бир тәрәфини учурду. Мағара сакинләри дири-дири басдырылмыш, учмуш даш-кәсәјин алтында галмыш һәмсојларынын јалныз гышгыртысыны ешидә билдиләр. Тарих Азығ мағарасынын сакинләриндән тәкчә зәлзәләнин гурбаны олан он сәккиз-он доғгуз јашлы «кәлинин» чәнә сүмүјүнүн бир парчасыны үч дишлә бирликдә горујуб сахламышдыр. Елм үчүн чоҳ фәјдалы бу фрагменти тапмаг сәәдәти узун илләр боју Азығ мағарасында археоложи газынты ишләри апаран археолог Мәммәдәли Һүсәјнова нәсиб олмушдур. Бу тапынты дүнјада дөрдүнчү, Совет Иттифагында исә илк инсан мәскәнинин доғма јурдумузда олмасыны сүбут етди. Археологлар Азәрбајҗан эразисинин башга јерләриндә дә гәдим инсан мәскәнләрини аш-кара чыхардылар. Газах рајонунун Дамчылы, Дашсалаһлы, Тағлар мағараларында јүз-сәксән мин ил бундан әгдәм инсана даһа чоҳ бәнзәри олан мәхлугун јашамасы мәлумдур. Узун минилликләр боју давам етмиш даш дөврүнүн сонларында инсанын тәкамүлү баша чатмыш, индики инсанларын улу бабалары олан шүүрлу инсан (homo sapiens) тәшәккүл тапмышдыр. Бу, тәхминән отуз-гырх мин ил бундан габаг баш вермишдир. Бу дөврдә инсанлар даһа тәкмил ов аләти—охла јајы ичад етмишләр. Шүүрлу инсанлар он мин ил бундан әввәлдән башлајараг Гобустан гаја рәсмләрини јаратмышлар. Бурада, гајаларын үзәриндә јарадылмыш мүхтәлиф рәсмләр—ов сәһнәси, јаллы кетмәк вә с. бу дөврүн инсанларынын шүүрунун јүксәк сәвијјәсини нүмајиш етдирир. Гобустан сонракы јүзилликләрдә дә јашајыш јери олараг галмышдыр. Артыг малдарлығын вә әкинчилијин мејдана кәлдији (алтынчы минилликдән) вә ондан сонракы дөврдә бу инсанларын гајалар үзәриндә гојуб кетдикләри мисилсиз гијмәтә малик билсиз шаһидләри онларын дәннзчиликлә дә мәшғул олмаларыны көстәрир. Гајығын баш тәрәфиндә Күнәш тәсвири беш ил әввәл Гобустана бахмаға кәлмиш мәшһур дүнја сәјјаһы Тур Хејердалын хүсусилә диггәтини чәлб етмиш, о, Гобустан гајыгларынын шумер гајыглары илә ејнилик тәшкил етдијини көстәрмишдир. Бу дәлил бу торпағын аборикенләринин шумерләрлә, дүнјанын ән гәдим мәдәни халгы илә билаваситә әлагәдә олмалары фикрини сөјләмәк имканы вериб. Бу дәлил Азәрбајҗан овладларынын мәдәнијјәт сәвијјәси, онларын тәшәккүлү, дилләринин тәшәк-

күлү кими мүрөккөб мәсәлэләри өйрәнмәк үзәриндә чалышан тәдгигатчылары дәрин дүшүнчәләрә даймаға мәчбур едиб.

Азәрбајчан торпагларынын дикәр кушәнишинләри гобустанлы гоншуларынын, һәмјерлиләринин, һәмвәтәнлиләринин Абшеронун дикәр јерләриндән, гәдим Нахчы-ванда Кәмигајада, Кәлбәчәр эразисиндә гаја рәсмләрини јадикар гојуб кетмишләр, бу дүнјадан көчмүшләр, әбәдијјәтә говушмушлар. Мәкәр улу бабаларымыз, ән гәдим ирсимизин јарадычылары тәкчә гаја рәсмләрини ми бизә мирас гојуб ишыглы, јарашыглы дүнјаны тәрк етмишләр? Сәнин торпагларыны, доғма дијарым, Азәрбајчаным, күндоғарындан күнбатанына, гузејиндән күнејинә, сағындан солуна, солундан сағына, јухарындан ашағына, ашағындан јухарына кәзән, ону аддымлајан һәр адам аддымбашы инсан әлләринин, инсан дүһасынын, инсан зәкасынын әвәзсиз, мисилсиз, тәкраролунмаз мәһсулу илә растлашмырмы? Сәнин торпагларынын алт гатлары ән зәнкин мирас дејилмидир. Сәнин торпағынын һансы кушәсинә күлүнк вурсан орадан ән гәдим, азы мин јашы олан абидә илә, мәдәнијјәтимизин јүксәк сәвијјәсини сүбута јетирән дүнјанын ән гәдим мәдәни халглары илә бир сырада дуран халгымызын мәдәнијјәтини нүмајиш етдирән археоложи газынты материаллары илә үзләшчәксән. Бу мәдәнијјәти јараданлар һәм дә отураг әкинчи чамаат олмушдур. Бәзиләри јурдумузун, елмимизин мәскунларыны көчәри адландырмашлар. Она көрәми, Азәрбајчанын иглим шәраити малдар улу бабаларымызы өз сүрүләрини исти, һәр шеји јандырыб-јахан јәј ајларында јәјлаға көчүрмәли олмушлар, ғышда исә даими мәскәнләринә—евләри, ешикләри, обалары, јашајыш јерләри ғышлаға көчүрмәк мәчбуријјәти гаршысында галмышлар? Мәкәр сонракы јүзилликләрдә, лап елә индинин өзүндә дә гојун сүрүләрини јәјин һејванлар үчүн мүхтәлиф хәстәликләр төрәдә биләчәјини нәзәрә алыб јәјлаға көчүрмүрләрми? Нәмишә белә олмуш, инди беләдир, кәләчәкдә дә белә олачагдыр. Бу һеч дә көчәрилик дејилдир. Белә тәсәррүфат формасына елми дилдә көчмә тәсәррүфат дејилир, көчмә малдарлыг тәсәррүфаты адланыр. Инди бу мәсәлә мүхтәлиф јазыларда өзүнүн дүзкүн һәллини тапмышдыр. Сәнин өвладларын, доғма јурдум, һәгигәтән көчәри малдар олмуш олсајдылар, бир јердә мәскән тутмасајдылар, онлар сәнин торпагларынын дәрин гатларында чох јүксәк отураг

мәдәнијјәтин, јалныз отураг малдарлыгла вә әкинчиликлә мәшгул олан инсанларын јарада биләчәји јүксәк мәдәнијјәтин изләрини гојуб кедә билмәздиләр. Сәнин оғул вә ғызларын, торпағынын сакинләри өвладларын тарих боју, мин-мин илләр боју мәдәни бәшәријјәтин кечдији бүтүн јоллары кечмишдир.

Нечә-нечә минилликләри әһатә етмиш даш дөврү барәсиндә, бу дөврүн абидәләри—Азых вә дикәр мағаралар барәсиндә охучуларын мәлуматы вардыр. Тәкчә ону бир даһа гејд етмәк истәјирик ки, оддан истифадәнин башланмасы, илк кејимләр, илк јашајыш јерләринин салынамасы, охла каманын ичад олунмасы, илк нәглијјат васитәләриндән истифадә, мүхтәлиф әмәк аләтләринин јарадылмасы, килдән габлар гајрылмасы, һејванларын әһлиләшдирилмәси, илкин әкинчилик мәдәнијјәти бу дөврә, чох узун тарихи дөврә аиддир. Әкәр илк палеолит даш дөврүндә әмәк аләтләри кобуд идисә, Орта, хүсусән Сон даш дөврүнүн бүтүн кәшфләри артыг едилмиш, инсанын өзү дә тәкамүл јолуну баша вурмуш, шүүрлу варлыг сәвијјәсинә јүксәлмишди. Лакин јер үзүнүн мүхтәлиф әразиләриндә јашајан бүтүн мәдәни халглар бу инкишаф јолуну кечмәмишдир. Бу јолу дүнјанын ән гәдим халглары сајылан бабилләр, ассурлар, шумерләр, гәдим мисирлиләр, артыг јер үзүндә олмајан бир чох башга халгларла бирликдә Азәрбајчан эразисинин гәдим мәскунлары, аборикенләри, бу торпагда јашамыш улу бабаларымыз да кечмишләр. Онларын јурду дүнјанын ән гәдим мәдәнијјәтинин бешикләриндән бири олмушдур.

Тарихин инкишафы, тарихи дөврләрин тәкамүлү чох јаваш чәрәјан етмишдир. Онда баш верән һәр бир дәјишлик, мәсәлән, ән кобуд даш аләтин гајрылмасы, јахуд икијааглы мәхлугун тәбии мағараја сығынмағы фикирләшмәси нечә-нечә минилликләр тәләб етмишдир.

Јенә гәдимләрә гајыдаг, јүзилликләрдән, минилликләрдән сөһбәт ачаг. Үч мәрһәләдән ибарәт олмуш даш дөврүндән Јени даш дөврүнә—Неолитә кечәк. Алтынчы минилликләрдән, демәк сәккиз мин ил бундан әгдәм башланмышдыр бу дөвр. Нечә һәјат сүрмүшдүр сәнин улу бабаларын бу дөврдә?

* * *

Чај саһилиндә мәскән салмыш сој һавалары чох исти кечән јәјин сон ајында сүрүләри јәјлаға јола саландан сонра, јазда әкдији тахылы јығмагла, ону ғыш ајлары

✓ үчүн горујуб сахламагдан өтрү ахшам чаглары агач бу-
дагларындан сөбөт тохујуб үзәринә кил јахмагла мәш-
фул иди. Намы—кишиләр дә, гадынлар да, чаванлар да
ишләјирдиләр, тәкчә гајғысыз, ојан-бујана гача-гача ој-
најан ушаглардан башга. Сој башчысы әсәби көрүнүрдү,
сојдашларындан бири јох иди ишләјәнләрин арасында,
Сој башчысы әсәбләрини чиловлаја билмәјиб чамаат
арасында олмајан, онларла бирликдә ишләмәјәнин ана-
сына үз тутуб деди:

— Белә кетсә сәнин оғлуну сојдан говмаг лазым кә-
ләчәкдир.

Ана сој башчысына чашгынлыгла баха-баха оғлуну
тәмизә чыхармага чалышды:

— Инсафын олсун, о, тахылы јығанда ики адамын
ишини көрүр. Көрүнүр јорулуб, һарадаса узаныб дин-
чәлир. Өзүн билирсән о, тәнбәл адам дејил, ишләкди.

Сој башчысы ананын сөзләриндә бөјүк һәгигәт олма-
сы илә разылашса да, онун һәр вәһлә оғлуна бәраәт
газандырмага чалышмасына даһа да һирсләнди:

— Ај арвад, нә ишләкдир, ишләкдир сәси салмысан
башымыза. Буна һамымыз разыјыг. Бу она һагг газан-
дырмыр ки, истәдији вахт јахшы, ики адамын әвәзи иш-
ләсин, сонра исә өзбашыналыг еләсин, кетсин. Инди би-
зим һамымызын әлләри ишдәди, онун да әлләри бизим-
лә бәрабәр ишдә олмалыды. О исә јохду.

Ана динмәди, сојбашыја чаваб вермәмәји үстүн тут-
ду. О билирди ки, сојун башчысы оғлунун хатирини чох
истәјир. Ону да билирди ки, оғлу һарадаса вејлләнмир,
вејлләнмәји хошлајан дејил, нә ишләсә мәшгулду. О,
бә'зән кечәләр дә јоха чыхыр. Анаја әввәл елә кәлирди
ки, оғлу сој гызларындан киминләсә көрүшүр. О, оғлуна
көз гојмага башлады, онун һәрәкәтләриндә гызла кө-
рүшмәклә бағлы бир шеј сезә билмәди. Оғлуну күдмәк
фикринә дүшдү, анчаг о, тезликлә бу фикриндән дашынды,
ондан еһтијат етди.

Ананын сој башчысы илә мукалимәсиндән бир хејли
кечмиш, кечәјары оғлан кәлиб чыхды. Ананын көзләри-
нә һәлә јуху кетмәмишди. О, оғлундан һарада олмасыны
сорушмага чүр'әт етмәди, сағ бөјрү үстә чеврилди вә
тезликлә јухуја кетди.

Ертәси күн сој үзвләринин һамысы јенә тахыл зәми-
синә, мәһсул јығмага кетди. Сој башчысынын тәзәбинә
сәбәб Танрытај да истәр-истәмәз зәмијә кетмәли олду.
О бир гәдәр ишләди дә, анчаг чох көнүлсүз. Сој башчы-

сы буна көз гојур, онун дүнәнки кими ишләмәмәсини
чох ајдын сезирди, амма динмирди. Нәһајәт, Танрытај
ишдән әл сахлады, сој башчысына јахынлашды вә деди:

— Нечә вахтдыр ки, мән бир ишлә мәшгулам, бир
шеј башламышам гајырмага. Дејәсән нәсә алыныр, гур-
тармаг үзрәјәм. Инди елә һалдадыр ки, ахшама галса
корланар, бүтүн зәһмәтим батар. Разы олсаныз кедәрәм,
ишими гуртарарам.

Һәлә дүнәндән јаныглы олан, һирси сојумамыш сој
башчысы она тәрс-тәрс бахдыса да, динмәди, ишинә да-
вам еләди, анчаг Танрытајын дајаныб онун чавабына
мүнтәзир олмасыны, ишә киришмәк истәмәмәсини кө-
рүб әл сахлады вә деди:

— Нә ишдир о? Инди бизим ән вачиб ишимиз мин
зәһмәтлә јетишдирдијимиз тахылы јығмаг, дөјмәк, ону
сахламагдан өтрү сәбәт һөрүб үстүнү киллә сувамагдыр.

Танрытај сојбашы данышдыгча башыны тәрпәдир,
сөзүнү кәсмирди. Сојбашы сөзүнү битирән кими дил-
ләнди:

— Еләдир. Елә мәним дә фикрим-зикрим тахылы не-
чә вә даһа јахшы сахламаг әтрафында чөвлан еләјир.
Көрдүјүм бу иш дә елә онунла бағлыдыр.

Танрытај сөзүнә ара верди, бир аз әввәлки әсәбилик-
дән әсәр-әләмәт галмајан сој башчысынын она дикил-
миш көзләрини нәзәрдән кечирәндән сонра давам етди:

— Иши гуртармаг үзрәјәм. Инди мән дә чамаатла
бирликдә тахыл јығмага вахт сәрф еләсәм, орада килим
хараб олар, ишләр корланар, зәһмәтим һәдәр кедәр.

Сој башчысы Танрытајы диггәтлә динләсә дә, сөзлә-
ринин маһијјәтини баша дүшмәди. О, тахылын ахмама-
сы үчүн үстү киллә суванмыш сәбәтдән башга тахылы
ајры нәдә сахламаг олар ки? Тәкчә килдән нә дүзәлт-
мәк олар?—фикирләшди. Танрытај сојбашынын ону ба-
ша дүшмәмәсини һисс етди, сөзүнүн чаныны ачыг сөјлә-
мәли олду. О, архајын иди ки, килдән гајырдығы габ—
күп балача да олса һәр һалда һазырдыр. Бирчә ону нә
чох, нә дә аз гурудуб ода вермәк лазым кәлирди. Күпүн
балача олмасынын исә зијаны јохдур, балачасыны га-
јырмағы бачаран бөјүјүнү дә дүзәлдәр. Сој башчысы
Танрытајы бөјүк һејрәтлә динләди вә кетмәсинә е'тираз
етмәди. Танрытај бир гәдәр араланандан сонра сојбашы
онун архасынча гышгырды:

— Узага кедирсән?

Танрытај ајаг сахлады, сој башчысына сары дөндү, күлүмсүндү вә:

— Јох, јахына кедирәм,—деди, эли илэ гаршыдакы мешәни көстөриб давам етди:

— Бах ораја.

Сој башчысынын әлләри бүтүн күнү ишә кетмәди, елә һеј Танрытајын тәсвир етдији килдән гајрылмыш күп барәсиндә фикирләшди. О, буна һеч чүр инанмаг истәмирди, инана да билмирди. Килдән гајрылмыш габын диварлары галын олмалыдыр. Назик олса, гурујан кими әл дәјмәмиш овхаланыб төкүләр. Танрытај килдән нечә габ гајырачаг ки, ону тәрпәтмәк мүмкүн олсун, өзү дә овхаланыб төкүлмәсин? Сој башчысы сојдашлары илә бирликдә ахшамчагы сәбәт тохумаға отуранда да бу барәдә фикирләшир, көзләрини гаршыдакы мешәдән чәкмирди. Шәр гарышана јахын Танрытај мешәдән чыхды вә јашајыш мәнтәгәсинә доғру кәлмәјә башлады. Сојбашы ишдән әл сахлајыб гејри-ихтијари ајаға галхды. Башчыларынын бирдән-бирә отурдуғу јердән галхыб мешәјә тәрәф бојланмасыны көрән сој үзвләринин дә нәзәрләри мешәјә сары чеврилди. О тәрәфдән Танрытајын кәлишини сојбашы илә дүнәнки сөһбәтини хатырлајан анасыны нараһат етди. О, сојбашынын индичә оғлунун үстүнә дүшәчәјини дүшүнүб изтираб долу көзләрини она зилләди. Ана башчыларынын үз-көзүндә гәзәб дејил, никаранлыг, мараг көрүб көзләрини ондан чәкди, өз ишләрилә мәшғул олмағы давам етдирән сојдашларына чевирди. Онлары лагејд сезиб нәзәрләрини јенә мешәјә салды, артыг лап јахынлыгда олан оғлуна диггәт јетирди. Ана оғлунун ики әллә мөһкәм тутдуғу шејин нә олмасынын фәргинә вармадан јенә сојбашына бахды, ону Танрытаја сары кедән көрдү. Танрытај сојбашы илә бәрабәрләшиб ајаг сахлады. Сојбашы әввәл онун көзләринә, сонра исә ики әллә тутдуғу кениш ағызлы, конусвары көвдәли габа нәзәр салды. Танрытај әтрафына көз кәздирди, сојдашларынын ишләдији јерин лап јахынлығындакы даша јахынлашыб күпү онун үстүнә гојдугдан сонра үч аддым кери чәкилди. Сојбашы гарышыг килдән гајрылыб алачиј биширилмиш күпә јахынлашды, әлини еһтијатла онун кениш ағзынын үстүнә гојду, сығаллады вә әлине көтүрдү габы. Танрытајла сојбашынын гәрибә бир шејин башына доланмалары онларын сојдашларынын нәзәрләрини чәлб етди. Һамы ишдән әл сахлады, јериндән галхды, сојба-

шынын әлине көтүрүб диггәтлә көздән кечирәндән сонра јенә еһтијатла үстүнә гојдуғу дашын јанына кәлди, дөврәләмә онун әтрафына дүзүлдү. Һамынын нәзәри габа иди. Бүтүн көзләрдә һејрәт варды, һеч ким динмирди, данышмырды. Нәһајәт, сојун гочаларындан бири Танрытајдан сорушду:

— Бу нәдир, ај оғул, буну һарадан кәтирдин?

Танрытај она мұрачиәт едән гочаја дөндү вә деди:

— Бу габдыр, өзүм гајырмышам.

Танрытај сојдашларынын һамысынын она дикилмиш көзләринә баха-баха давам етди:

Инди һөрүб үстүнү киллә, палчыгла сувардығыныз сәбәтләрин әвәзинә тахылы бу габын ичиндә сахламаг олар.

•Танрытај јенә сусду. Онун нәзәрләри анасынын гурула долмуш көзләрилә растлашды. Танрытај күлүмсүндү, сој башчысына тәрәф чеврилди вә деди:

— Бу габын ичинә су да долдурмаг олар.

Сојбашы һејрәтлә:

— Су да јығмаг олар?—сорушду вә давам етди:

— Су долдурсаг о, давам кәтирәр, габ јумшалыб дағылмаз?

Танрытај күлүмсүндү:

— Јох. Мән одда биширмишәм.

Сој үзвләринин һамысы һејрәтлә гәрибә сәс чыхарды. Сују јығыб сахламаға габ? Бу ки, әфсанәдир.

Бәли, килдән биширилмиш күпләрин вә башга габларын гајрылмасы дөврү үчүн ән бөјүк кәшфләрдән бири иди. Азәрбајчанын Нахчыван, Гарабағ, Кәнчәја, Минкәчевир зонасында, Гобустанда Фирус дүшәркәсиндә Неолит дөврүнүн башга абидәләри—даш аләтләр, балталар вә башга тапынтыларла јанашы, археологлар хејли кил габлар ашкар етмишләр. Онлар Фируз дүшәркәсиндә һәмин кил габлары истәһсал едәнләрин гәбирләрини дә ашкарламышлар. Ола биләр ки, бу гәбирдән тапылмыш он бир инсан кәлләсиндән бири мөһз һаггында сөһбәт кедән кил габы ичад еләјәнин кәлләсидир. Танрытајын, јахуд онун јашыдынын кәлләсидир. Азәрбајчан әразисиндә ашкар едилмиш бу гәбирдән чыхан кәлләләрин тәдгиги антропологлары белә бир нәтичәјә кәтирмишдир ки, Азәрбајчанын ән гәдим антроположи типии илә индики инсанлар арасында, индики антроположи типләр арасында, кәлләләр, үз гурулушу арасында һеч бир фәрг јохдур. Азәрбајчанын индики өвладлары

Һәм ин нәслин давамчыларыдыр, Фируз дүшәркәсиндә ашкар едилмиш кәлләләр мән им, бу җазынын мүәллифинин, мән им җашыдларымын, мүәсирләримин, өвладларымын, нәвәләримин улулардан улу бабаларынын, нәнәләринин кәлләләридир.

* * *

Көзәл җаз сәһәри иди. Күнәш һәлә учу-бучагы көрүнмәҗән Муған дүзүнүн доғар һиссәсиндә үфүгдән баш галдыранда чиҗ кәрпичдән, ләһмәдән һөрүлмүш, һүндүрлүҗү адам бојундан бир гәдәр уча олан даирәви диварлы, дамы саман-әләфлә өртүлүб, үстү киллә, палчыгла суванмыш евдән ортабој, көк, әндамлы бир гадын чыхды. Онун бәдәнинин җалныз белдән ашагы һиссәсиндә һеҗван дәрисиндән дүзәлдилмиш өртүк варды. Пыртдашыг шабалыды сачлары чылпаг чиҗиннә төкүлмүшдү. Сифәти гәшәнк иди: көзләриндә интизар охунурду. О, саға-сола, ирәлиҗә, архаҗа һеҗли бојланандан сонра кери гаҗытды, евә кирди. Анчаг күнәш үфүгдән бир гарыш бојланмаға маҗал тапмамыш гадын җенә евдән чыхды. Бу дәфә о тәк деҗилди, җанында өзү кими җарычылпаг, анчаг ондан һеҗли җаван ики гыз, бир оғлан вә бир нечә киши варды. Кишиләрин дә җалныз белдән ашагы һиссәси дәри илә өртүлүҗдү. Онларын бә'зисинин ипәҗи, бә'зисинин шабалыды, гара пыртдашыг сачлары чиҗинләринә төкүлмүшдү. Һамысынын да әлләриндә охла җаҗ варды. Гадын әли илә күндоғары көстәриб нәсә деҗир, ону әһатә еләҗәнләр исә сакитчә, һөрмәтлә динләҗә-динләҗә башларыны тәрпәдирдиләр. Гадын сөзүнү битирән кими кишиләрдән дөрдү күндоғара тәрәф җолланды. Онлар бир о гәдәр дә узаг кетмәдиләр, җашаҗыш мәнәтәгәсиндән һеч јүз аддым белә араланмамышдылар ки, гаршыларындакы тәпәнин архасындан чыхан үч нәфәри көрүб даҗандылар. Кәләнләрин икиси җаван, бири исә сач-саггалы, күмүшү, орта җашы кечмиш киши иди. Гаршыларына кәлән үч нәфәри көрмүш дөрд нәфәр һәмсоҗлары елә севинч бағыртысы гопартдылар ки, сәсләри далға-далға әтрафа җаҗылды. Тәпәдән ашмагда олан үч нәфәрин нәзәрләрини һәмсоҗларынын севинч нидалары чәлб етди, онлар да гышгырмаға вә ики җаваны һәмсоҗларына тәрәф гачмаға башлады. Нисбәтән җашлы, пыртдашыг сач-саггалы күмүшү киши исә аддымларына хәләл гатмады. Арадакы мәсафә гыса олдуғундан о, тезликлә һәмсоҗларына чатды. Ча-

ванларын һамысы һөрмәт әләмәти олараг ону сакитликлә дөврәҗә алды. Күмүшү саггаллы чох даҗанмады, јүрдларына тәрәф аддымлады, җаванлар онун ардынча дүшдүләр. Дөрд нәфәр һәмсоҗуну күндоғара сары җола салмыш гадын—сој башчысы һәлә евә кирмәмишди. Онун диггәтини узагдан кәлән гышгырты чәлб етмишди. Гадын вә җанында даҗанмыш ики гыз вә ики киши кәләнләри көрүб севиндиләр. Сәс-күҗә гоншу евләрдәкиләрин һамысы баҗыра чыхды. Чох кечмәди ки, сојун бүтүн адамлары, бөјүк-кичик, киши-гадын, җаван-җашлы—һамы сој башчысынын гаршысында даҗанмыш алты җаван, аһыл вә күмүшү сачлы кишини әһатәҗә алдылар. Сој башчысы күндоған тәрәфдән кәлмиш үч нәфәрин җашлысына баха-баха деди:

—Сиздән бәрк никаран галмышдыг. Ахы, данышығымыза көрә күнәш ики әлин бармагларынын саҗы гәдәр чыхыб батандан сонра гаҗыда дөнә олмалы идиниз. Үч әлин бармагларынын саҗы гәдәр чыхыб батыб мүгәддәс күнәш, сизсә кәлиб чыхмырдыныз. Далынызча икидләри җолладым. Шүкүр Күнәшә, ода, гаҗыда дөнә олдуғуз. Фикирләширдик ки, гоншу сој сизләри пис гаршылаҗыб, бәлкә дә о дүнҗалыг еләҗиб.

Күмүшү саггаллы киши сој башчысынын сусдуғуну, ондан җаваб көзләдиҗини көрүб күлүмсүндү, сојдашларынын он марагла дикилмиш көзләрини сүзүб деди:

—Наһаг нараһат олмусуғуз. Бизи јахшы гаршыладылар, гонаг еләдиләр, ова да апардылар. Она көрә дә бир гәдәр ләнкимәли олдуғ.

Сојбашы-гадын мәмнунииҗәтлә башыны тәрпәтди, күлүмсүндү вә деди:

—Сөзләриндән белә чыхыр ки, гоншуларымыз һәмишә бизә гоншу әлини узатмаға һазырдырлар.

Күмүшү саггаллы киши пыртдашыг саггалыны, бығларыны, сачларыны сығаллады, күлүмсүнә-күлүмсүнә:

—Билирсән ки, о сојун башчысы кишидир,—деди, сојдашларыны сүздү, җенә күлүмсүндү вә давам етди:

—Дағ чүссәли кишидир, әрдир. Деҗир ки, кәлин сојларымызы бирләшдирәк, әл-әлә верәк, бәркдә-бошда бир җлаг. Нә гәдәр чох олсаг бир о гәдәр асанлашар ишимиз әкиндә-бичиндә, овда. Вачиб исә нараһат дөвран башлаҗыр, үстүмүзә кәлән ола биләр. Бирләшсәк, онларын гаршысында дурмаг бир о гәдәр дә чәтин олмаз.

Сојун ағсаггалларындан бири дилләнди:

—Јахшы сөзләр сөҗләҗиб о әр киши. Анчаг бир шеҗ

гаранлыг галыр. Сојлар бирләшсә, бу сој бирләшмәсинин башчысы ким олачаг?

Күмүшү саггал киши јенә сачларына, быгларына, пыртдашыг саггалына әл кәздирди вә деди:

— Һә, елә мән дә орада бу барәдә фикирләшдим, о сојун башчысыдан буну өјрәнмәк истәдим, анчаг нәсә үзүм кәлмәди. О әр кими көрүнүр чохбилмиш адамдыр, елә бил үзүмдән фикирләрим и охуду вә деди—биз сәнин сојунун башчысы илә евләнәрик, әр-арвад оларыг, бирләшмиш сојлара биркә башчылыг еләјәрик. Јахуд да һәр биримиз өз сојумуза башчы галарыг, бирләшмиш сојлара исә бир башчы сечәрик.

Һамынын көзләри сојбашы гадына чеврилди. О исә гәтијјәтлә деди:

— Мән сојун ағсаггаллар шурасы илә мәсләһәтләшмәлијәм.

Ағсаггаллардан бири дилләнди:

— Ағсаггаллар шурасыны ајрыча топламаға нә һәчәт? Бизим һамымыз бурадајыг, өзүмүз дә разыјыг,— деди, ағсаггаллара бир-бир нәзәр салыб сорушду:

— Елә дејил, мәнимлә разысынызмы?

Ағсаггалларын һамысы разы олдугларыны билдирдиләр. Күмүшү саггаллы киши сојбашыдан сорушду:

— Сән дә разысанмы? Разы олсан бизим адамларымыз хәбәр апармалыдыр.

Сојбашы разылыг әламәти олараг башыны тәрпәтди вә әләвә етди:

— Сабаһ, ја о бири күн көндәрәрик адамларымызы.

Сојбашы сөзләрини дејиб евинә сары дөндү. Бу заман гоншу соја данышыға кетмиш чаванлардан бири әлиндә тутдуғу бүкүлүнү сојбашына узадыб деди:

— Буну мәнә о сојун башчысы верди вә деди ки, сән разылығыны билдирәндән сонра буну сәнә чатдырым.

Сојбашы күмүшү саггал кишијә бахды. Чаванда олан бәхшишдән онун хәбәри вар иди. О дилләнди:

— Аз гала јадымдан чыхмышды. Гәрибә шеј көндәриб о әр киши. Бәзәкдир, бојунбағыдыр. Анчаг бизим бу вахта кими сүмүкдән, ағачдан гајырдығымыз бојунбағыларындан фәргләнир. Онлар бу бојунбағынын данәләринә мунчуг дејирләр, өзләрини дә бизим бу вахтадәк көрмәдијимиз әчаиб шејдән гајырырлар, өзүнү дә мис адландырырлар.

Сојбашы бүкмәни ачды, бојунбағыны әлиңә көтүрдү, сојдашлары бу бәзәк шејинә һејрәтлә бахдылар. Сојба-

шы бојунбағыны бојнуна кечирди. Бојунбағы узун иди. Онун учу сојбашынын чылпаг дөшләринин арасына кими узанырды. Бүкмәни сојбашына вермиш чаван деди:

— Орада мәнә белә мунчуглар гајырмағы өјрәтдиләр. Һәтта онлар мәнә мис дедикләри, торпаға охшар бир торба шеј дә верибләр. Мән күрә гуруб о торпаға охшар шеји әритмәлијәм. Онда мис әријир, тәмизләнир. Әринмиш мисдән мунчуг да, ох учу да, башга шејләр дә дүзәлтмәк олар.

Динләјәнләр чаван һәмсојларынын сөзләрини һејрәтлә гаршыладылар, бүтүн көзләр она зилләнмишди. Бирдән, әввәл бир нәфәрин, даһа сонра бир нечә нәфәрин, нәһәјәт, һамынын бахышлары јашајыш мәнтәгәсинин лап учгарында јерләшән кома тәрәфдән кәлән ортајашлы, пыртдашыг сачлары вә гара саггалы һәддән артыг узун, лап көбәјинә чатан учабој, арыг, зәиф чүссәли адама чеврилди. Әввәлчә һамыны онун һәмсојлары илә бирликдә гоншу сојдан гајытмыш һәмсојларыны гаршыламаға чыхмамасы тәәччүбләндирмиш, һејрәтә кәтирмишди. Ахы, бу, сојун јазылмамыш гајда-ганунуна зидди. Сојун чамааты һарада, онун бүтүн үзвләри дә орда олмасы мүтләг иди. Сој ағсаггалларынын сифәтләриндә, көзләриндәки гәзәби охумаг о гәдәр дә бөјүк сәј тәләб етмирди. Анчаг саггаллы, һәддән артыг узун, арыг киши чамаата јахынлашыб сојбашынын јанындакы ири дашын үстүнә гојдуғу ири әлдән бир гәдәр бөјүк фигуру көстәрди, диниб-данышан олмады, көзләрдәки, үзләрдәки гәзәб һејрәтлә әвәз олунду. Бирдән һамы диз чөкдү, фигурун өнүндә дизләрини гатлады. Белә бир фигуру сој үзвләриндән һеч бири һеч вахт көрмәмишди. Бу фигур узун саггаллы кишинин, сојун илк һејкәлтәрәшынын тәхәјјүлүнүн мәһсулу иди. Анчаг сој үзвләри билдирдиләр ки, мәһсулдарлыг танрысы гадын сифәтиндәдир. Инди онларын гаршысында үзәри далғавары шагули хәтләрлә нахышланмыш, буруг сачлары синәсинә төкүлмүш гадын фигуру—мәһсулдарлыг танрысынын тәсвири дајанмыш, үзәриндәки далғавары хәтләр, буруг сачлар тахыл зәмисинин тәсвири иди. Бүтүн һәмсојлары илә бирликдә диз чөкмүш сојбашы, ајаға биринчи дурду. Һамы галхды. Сојбашы һејкәлтәрәша јахынлашды вә деди:

— Сојун адәтини поздуғуна көрә чәзаја лајиг идин, анчаг сәни мәһсулдарлыг танрысына бағышлајырыг.

Һејкәлтәрәш динмәди, саггалынын лап учундан тубу ону јүнкүлвары дартмагла кифәјәтләнди. Сојбашы

евә кетди, чамаат да она бахыб евләринә дағылышды. Анчаг лап гыса мүддәтә. Тезликлә онлар бир-бир, ики-бир бајырда көрүндүләр, сој әкинә һазырлыг көрүрдү. Чамаатын бөјүк әксәријјәти әкин јеринә ахышды, сој-башы да онларла бирликдә. Бәзиләри исә мал-гараны раһатламаға—ағыллара тәрәф јолланды. Онлар гарамал, гојун-кечи сахлајырдылар. Сој үзвләринин бәзиләри исә јашајыш мәнтәгәсиндә галдылар. Онлар тикинти ишләрилә мәшғул оланлар идиләр. Бу кишиләрин бир нечәси кәрпич кәсмәјә киришди. Кәрпич кәсмәк үчүн ағачдан јонулуб дүзәлдилмиш гәлибләрдә узунлуғу ики гарыш, ени бир гарыша чатан, һүндүрлүјү исә дөрд бармаг олан кәрпич кәсирдиләр. Јашајыш мәнтәгәсинин бир тәрәфиндә, дикәр комајла јапышыг тәзә бир кома тикән устанын көмәкчиләри кәсиләндән сонра күнәш шүалары илә гурудулмуш кәрпичләри дашыјыр, кил мәһлулу кәтиридиләр. Ахшама јахын, сој чамааты чөл ишиндән гајыданда һәлә ики күн әввәл тикинтисинә башланылмыш кома артыг һазыр иди. Кома даирәви, јарымовал шәклиндә олуб, үстү еллипс шәклиндә тикиләрәк өртүлмүшдү. Еллипсин лап тәпә һиссәсиндә түстү бачасы гојулмушдү. Комада, диварын дибиндә дүзәлдилмиш очағы јандыранда јухарыда милләнән түстү еллипсин тәпәсиндә гојулмуш бачадан бајыра чыхырды.

— Чөл ишләриндән јорғун-арғын гајытмасына бахмајараг сојбашы тикинтиси баша чатмыш комаја баш чәкмәји унутмады. О, гапы әвәзи ачыг јердән ичәри кирди, һәр тәрәфә көз кәздирди, бир сөз демәдән өз комасына кетди.

* * *

Сизи Азәрбајчанда мис дөврү илә таныш етмәјә чәһд көстәрдим. Археологларын ејни заманда енеолит дөврү адландырдылары, јени даш (неолит) дөврүндән сонра башланан бу дөвр металын кәшфи илә характерикди. Ана нәслинин—матриархатын һаким олдуғу бу дөврдә јурдумузда тоха әкинчилији хејли инкишаф етмиш, чакмаг дашындан һазырланмыш, аләтләрлә, хусусән ох учу илә јанашы мис аләтләр вә мисдән гајрылмыш бәзәк шәјләри дә мејдана чыхмыш, ибтидаи ичма гурулушу шәраитиндә јашајан инсанлар өзләринә чиј кәрпичдән, мөһрәдән комалар тикмиш, килдән вә сүмүкдән гајрылмыш илк гадын һејкәлләри јарадылмыш, һазырланмыш кил габларын үстү фырча илә нахышланмышдыр. Азәр-

бајчан әразиси мис күлчәси јатаглары илә зәнкин олдуғундан мис әридән күрәләрин јарадылдығы өлкәләрдән бири, бәлкә дә биринчиси олмушдур. Бу дөврүн аләтләриндән дашдан һазырланмыш ораг дишләрини, балталары, күрз вә топпузлары, пазлары, чәкичләри, гарамал сүмүјүндән һазырланмыш гашовлары, мисдән гајрылмыш ох, низә учларыны, тијәдәри, санчаг вә мунчуглары көстәрмәк олар. Енеолит дөврүнүн көзәл сәнәт мәһсулларындан бојалы кил габлары хусуси гејд етмәк ләзимдыр. Бу килдән гајрылмыш габларын үзәрини фырча илә бәзәјән усталар да јетишмишди. Бу усталарын әлләриндән чыхан—килдән вә сүмүкдән дүзәлдилмиш гадын һејкәлләри көзәл сәнәт әсәрләри кими гијмәтләнмәлидир.

Азәрбајчан археологлары доғма јурдумузун тәкчә шимал торпагларында—Совет Азәрбајчаны әразисиндә бу дөвр үчүн характерик олан јүздән чох јашајыш мәскәнини . мүйјәнләшдирмишләр. Нахчыван әразисиндә Күлтәпә, Муған дүзүндә јухарыда тәсвир етдијимиз јашајыш јери—Әликәмәк тәпәси адланан јердә, јенә Муған дүзүндә Сулутәпә, Мишарчај, Гурудәрә, Милдә—Гарабағда Иланлытәпә, Чалағантәпә, Гаракөпәктәпә, Зәркәртәпә, Чыдыртәпә, Күр чајынын сағ саһилиндә, Газах рајону әразисиндә Тејрәтәпә, Шомутәпә, Бабадәрвиш, Гарғалар тәпәси вә с., онларын һамысыны сајмаға, садаламаға еһтијаж јохдур. Бу абидәләр бүтүн Азәрбајчан әразисинә сәпәләнмишди. Археоложи тапынтылар һәлә алтынчы-дөрдүнчү минилликләрдә, јә'ни сәккиз-алты мин ил бундан әввәл Азәрбајчанын гәдим сакинләри өз дөврләринин јүксәк отураг әһали мәдәнијјәтинә малик олмушлар. Доғма Азәрбајчаным, дүңја мәдәнијјәти бешикләриндән бири адландырырлар сәни. Бу, һәгигәтдир, елим мәним, обам мәним!

Јүзилликләр бир-бирини әвәз етмиш, бир јүзиллик о бирини архада гојмуш, мис дөврүнү тунч дөврү әвәз етмишди. Бу һадисә дөрдүнчү миниллијин сонларында, тәхминән беш мин-беш мин ил бундан габаг баш вермишди. Мисин мәркмүш вә ја галајла гарышығындан алынмыш тунч мисдән хејли мөһкәм олдуғундан онун тәсәррүфатда вә мәишәтдә ишләдилмәси инсанларын, о дөврүн адамларынын һәјатында, мәишәтиндә бөјүк дөнүшә сәбәб олмушдур. Ондан мүхтәлиф силаһлар, тәсәррүфатда вә мәишәтдә ишләнилән аләтләр, бәзәк шәјләри вә с. һазырлајырдылар. Ики мин илдән артыг

давам етмиш вә Азәрбајчан јурдумузун торпагларынын, демәк олар ки, һәр јериндә из гојмуш бу дөврү археологлар үч дөврә бөлүрләр: Илк, Орта вә Сон тунч дөврләри.

Илк тунч дөврү малдарлығын даһа сүр'әтлә инкишафы, ахырынчынын әкинчиликдән ажрылмасы, тәкчә малдарлыгга мәшғул сојларын мејдана чыхмасы, ана нәслинин—матриархатын ата нәсли илә—патриархатла әвәз олунмасы, әһалинин хејли чохалмасы, чамаатын сыхлығынын артмасы, инсанларын тәкчә чај кәнарлары әрази илә кифајәтләнмәјиб дүзәнликләри вә дағәтәји јерләри мәскунлашдырмалары, таваны диварлары боју дүзүлмүш сүтунлар үзәриндә дајанан биналарын тикилмәси, сој мәскәнләринин сајынын хејли артмасы, сәнәткарлыгга бөјүк дәјишикләрин баш вермәси, даһа тәкмил кил габларын һазырланмасы, тахылы вә башга әрзағы сахламагдан өтрү гујуларын газылыб дүзәлдилмәси илә характеризә олунур. Мин илдән артыг давам едән Илк тунч дөврүнүн ән характерик чәһәтләриндән бири бу дөврдә чүт әкинчилијинин мејдана чыхмасыдыр.

* * *

Күнәшин гызмар шүаларындан гызмыш ири, нәһәнк, дашларын кечә јарысынадәк сојумамасы, күндүзләр исә истидән ишләмәк мүмкүн олмадығы Гобустан кими јердә һаваларын бу ил сәрин кечмәси бүрүнчдән гајрылмыш тишәси әлиндән дүшмәјән вә ири гајаларын үзәриндә ән мүхтәлиф тәсвирләр һәкк еләјән Косиси хејли севиндирди. Инди о тәкчә ахшам сәринлијинин дүшмәсини көзләмәдән күндүзләр өз севимли иши илә мәшғул ола биләчәкди. Учабојлу, мавикөзлү, сарышынсачлы, јенилмәзчүссәли чаван Косис сојдакы бүтүн гызларын диггәт мәркәзиндә иди. Һавалар нисбәтән сәрин кечсә дә, һәлә галын кејинмәјә, сојугдан горунмаға еһтијач дујулмадығындан Косисин әјниндәки јеканә кејим онун бәдәнинин ашағы һиссәсини тутан, јуну гырхылмыш гојун дәрисиди. Косисин пәһләван чүссәли бәдәни ачыг, күнәшли һавада ишләдијиндән јанмыш, гаралмышды. Косис сојбашы гадынын оғлу иди. Онун сојдашлары гадынын башчылыг етмәсиндән наразы идиләр. Чохалмыш мал-гараја гуллуғ, чүтлә әкини ағыр зәһмәт тәләб етдији шәраитдә гадын әмәји арха плана кечмиш, башга бир чох сојларда олдуғу кими, бу сојда да һәлл-

едичи ролу кишиләр ојнамаға башламышдылар. Мәһз онлар да сојбашынын киши олмасыны истәјирдиләр. Әс-линдә сојун гадын үзләринин чоһу да соја башчылығын кишиләрә күзәшт едилмәсинин зәрурәтини баша дүшүрдүләр. Сојбашы өзү дә буну һисс едирди. Бүтүн бунлара бахмајараг нә кишиләр, нә гадынлар, нә дә сојун ағсагаллары диниб-даныша билирдиләр. Косисин киши кими чевик, маһир овчу анасы бу соја хејли вахт иди ки, башчылыг едирди вә сојдашларынын бөјүк һөрмәтини газанмышдыр. Доғрудур, инди о гочалмышды, анчаг јенә дә әввәлки чевиклијини горујуб сахлаја билмишди. О, кичик оғлу Косисдән башга даһа дөрд оғул вә дөрд гыз анасы иди. Инди онларын һамысы боја-баша чатмыш, оғул-ушаг саһибиди олмушдулар. Сојбашы билирди ки, гоншу сојларын, демәк олар ки, һамысынын башчысы артыг кишиләрди. Бунунла белә о, сој башчылығындан әл чәкмәк истәмирди. Чаванлыг дөврү өтүшәндән, әввәлки чевиклијини итирмәсә дә, һәр һалда јашын өзүнү чкөстәрдији вахтда о бир ара сојун ағсагаллар шурасыны јығыб мәсләһәтләшмәк, соја киши башчы сечмәк барәсиндә көтүр-гој етмәк истәди, анчаг сон анда бу фикриндән дашынды. О вахтдан кечән нечә ил әрзиндә сојбашы сојдашларынын, ағсагалларын көзләрини онун ағзына дикмәләрини көрсә дә, өзүнү көрмәмәзлијә вурурду. О, сојдашлары арасында бөјүк һөрмәт газанмышдыр, буна көрә онларын һеч биринин динмәјәчәјинә әмин иди. Бу күн һаванын көзәл кечмәсинә бахмајараг оғлу Косисин тишәсини көтүрүб гајалара тәрәф кетмәмәси, өз севимли ишилә мәшғул олмағ, истәмәмәси ананын көзләриндән јајынмады. Ана о бири оғланларыны артыг чөлә кетмиш билирди, анчаг онлары да евин кирәчәјиндә көрүб тәәччүб етди вә сорушду:

— Сиз нијә чамаатла бирликдә ишдә дејилсиниз. Мән азарламышам, кедә билмирәм, сизә нә олуб?

Оғланларын беши дә аналарына јахынлашдылар, онун јатағы јанында јерә сәрилмиш гојун дәриләринин үстүндә отурдулар вә көзләрини кичик гардашлары Косисә чевирдиләр. Онлар өз араларында мәсләһәтләшмиш, аналары илә данышмағы ән дилли-дилавар, сојдашларынын бөјүк һөрмәтини газанан Косисә тапшырмышдылар. Косис ајаға дурмаг истәди, анчаг бу фикриндән дашынды, отурдуғу вәзијәтдә анасына дөндү, данышмаг истәркән анасы дилләнди:

— Билирәм, оғулларым, билирәм ишдән-күчдән ара-

ланыб күнүн бу вахтында јаныма нијә јығышмысыныз? Бу мәнә инди чатды. Мән разыјам, ағсаггаллары јығағ, тәзә сојбашы сечәк, өзү дә әр киши.

Шад хәбәр ананын оғланларынын, хүсусән Косисин ишини јүнкүлләшдирди. Онлар дәриндән нәфәс алыб тәбәссүм, севинч долу көзләрини бир-биринә чевирдиләр. Неч бири бир сөз демәди, һамысы бирдән ајаға галхыб аналарыны тәрк етдиләр. Ана һәммин күн ахшамчағы, сојдашлары иш-күчдән гајыдандан сонра ағсаггаллар шурасыны јығды. Шура үзвләри сојбашынын јанына јығышмадан габаг нә үчүн чағрылдыгларыны баша дүшмүшдүләр. Онларын чоху сојбашынын оғланларынын рәјини билирди вә бу күн аналары илә көрүшмәк истәмәләриндән дә хәбәрдар идиләр. Шура үзвләри чәм оландан сонра сојбашы өз фикрини онлара билдирди. Һамыдан јашлы ағсаггал данышмаға башлады:

— Ишләрдән бири һәлл олунуб гуртарды. Инди биз сојбашы сечмәлијик.

Биз ағсаггаллар көтүр-гој еләмишик, һәмсојларымыздан бирини, чаван вә ән ағыллысыны, бачарыглысыны нәзәрдә тутмушуг. Ағсаггал сөзүнә ара верди, үзүнү кечмиш сојбашыја тутду. Онларын бахышлары растлашды. Ағсаггал она мүрачиәтлә:

— Бу күндән сән дә ағсаггаллар шурасынын үзвү сажылырсан. Сән сөjlә көрәк кими мәсләһәт билирсән!

Кечмиш сојбашы гадын күлүмсүндү вә сакитчә дилләнди:

— Гајдамыза көрә сөз ағсаггаллар шурасынындыр. Дедијинизә көрә көтүр-гој да еләмисиниз, елә дејилми? Елә исә сөjlәјин, кимдир о?

Ағсаггал күлүмсүндү, шура үзвләринә бахды вә деди:

— О, сәнин оғлун Косисдир. Косис һәм бачарыглы, ишбилән вә һәм дә ағыллы, икид оғландыр.

Көзләнимәз тәклиф анаја гәрибә кәлди, беш оғлундан ән кичијини мәсләһәт билибләр. Бунун әһәмијјәти вармы? Онлар Косиси мәним оғлум олдуғуна көрә сојбашылыға мәсләһәт көрмүрләр ки? Ана бир мүддәт сусандан сонра деди:

— Косис чох чаван дејилми?

Ағсаггаллардан бири деди:

— Чавандыр, сөз јох. Анчаг ағыл јашда дејил, башдадыр.

Ананын гәлби оғлуна көрә гүрурла долду, бир дә ағсагалын дедији мүдрик сөзләр она чох хош кәлди:

— Бәли, көзәл сөjlәдин, ағсаггал, ағыл јашда дејил, башдадыр. Сәнин бу мүдрик сөзләрини гәринәләр јашадачаг, нәсилдән-нәслә, зәрб-мәсәл олачаг.

Ағсаггаллар шурасынын һамысы ананын сөзләринә шәрик чыхды. Ағсаггал күлүмсүндү вә деди:

— Мән елә бир сөз сөjlәмәдим. Бу ки, ади сөзләрдир. Һәгигәтән дә ағыл башда олур, јашла бир о гәдәр дә бағлы дејил, биз јашлылары бәзән мүдрик адландыр-салар да.

— Һә, нә дејирсиниз, Косисин сојбашы олмасына нечә бахырсыныз, һамыныз разысынызмы?

Һамы јекдилликлә Косисин сојбашы сечилмәсинә разы олду. Ағсаггал чыхыша сары кедиб Косиси сәсләди. Косис тәәччүб вә һејрәт ичиндә кирди отаға. Чүнки о, ағсаггаллар шурасынын чағрылмасындан, сојбашы мәсәләсинин мүзакирә едилмәсиндән хәбәрдар иди. Анчаг онун ағлына белә кәлмәзди ки, ону сојбашы сечә биләриләр. Ағсаггал ону сәсләјәндә Косис һәмсојлары илә сөһбәтләширди, һамынын гулағы сәсдәјди, индичә ким исә чыхыб сојбашы сечилдијини елан едәчәкди. Ағсаггал ону сәсләјәндә Косис дикинди, һәмсөһбәтләринә бахды, онларын неч биринин сифәтиндә һејрәт, тәәччүб нишанәси көрмәди. Онлар да Косиси сојбашылыға ән јахшы намизәд санырдылар. Тәкчә Косисин өзү һејрәт ичиндә иди вә ичәри кирәндә елә зәнн еләди ки, она нәсә бир тапшырыг вермәји лазым билибләр, она көрә дә чағырыблар. Ән јахшы ағсаггал Косисә мүрачиәтлә деди:

— Оғул, биз бурада көтүр-гој еләдик, фикирләшдик вә һамымыз белә фикрә кәлдик ки, сән бу күндән бизим сојумузун башчысы оласан. Өзүн билирсән ки, сәнин анан, бизим һамымызын чох бөјүк һөрмәтини газанмыш анан сој башчылыгындан имтина еләди.

Һејрәт ичиндә олан Косис нәинки бир сөз дејә билди, һәтта башы илә белә тәшәккүр едә билмәди. Ағсаггал Косисин өзүнү итирмәсини көрдү вә деди:

— Сәнин бу вәзијјәтинин өзү дә көстәрир ки, биз сәһвә јол вермәмишик. Инди исә мәним дејәчәјим өзләри тәқрар елә, анд ич.

Косис өзүнү әлә алды, шура үзвләри гаршысында диз чөкдү вә ағсагалын дедији андын сөзләрини тәқрар етмәјә башлады:

— Мән Косис сој башчылыгыны етибар едиб мәнә тапшырмыш ағсаггалларын, бүтүн сојдашларымын гар-

шысында мүгәддәс Күнәшә анд ичирәм ки, онларын һамысына бир көзлә бахачағам, һамынын, истәр овда, истәр әкинчиликдә, истәр малдарлыгда, истәрсә дә бағчылыгда, үзүмчүлүкдә, бүтүн ишләрдә бәрабәр ишләмәләринә бүтүн сә'јими сәрф еләјечәм. Ата-бабаларымызын сојла гојдуглары бүтүн гајдалары, ән'әнәләри горујачағ, сојдашларымын һамысы илә ејни дәрәчәдә гардаш олачағ, аталарын, аналарын һамысына оғул, көрпәләрә ата олачағам. Сојдашларымдан бири бәркә-боша дүшсә, онларын кешијиндә дуранларын биринчиси олачағам. Соја мәхсус һәр шеј сојдашларымын үмуми малы олма-сынын көз бәбәјим кими горујачағ, ағсагаллар шурасынын бүтүн тәклифләринә әмәл еләјечәјәм. Анд ичирәм, бүтүн ағсагалларын, сојдашларымын өнүндә анд ичирәм.

* * *

Күнләр өтдү, ајлар кечди, илләр бир-бирини әвәз етди, нәсилләр дәјишди, нечә јүз нәсил, һағгында сөһбәт кедән тарихи дөвр мин илдән артығ давам етдикдән сонра өз мөвгеләрини јени дөврә тәслим етмәли олду, Илк тунч дөврү Орта тунч дөврү илә әвәз олду. Бу һадисә икинчи минилликдә, јашадығымыз дөврдән тәхминән дөрд мин ил габағ баш верди. Бу дөвр тајфалар, сојлар арасы зиддијјәтләрин, тоггушмаларын мејдана чыхмасы, ибтидаи-ичма гурулушунун дағылмаға башламасы, хусуси мүлkiјјәтчилик мејлләринин күчләнмәси, ичти-ман әмәк бөлкүсүнүн јаранмасы, сәнәткарлығын әкинчиликдән, әкинчилијин малдарлыгдан ајрылмасынын баша чатмасы, һәлә Илк тунч дөврүндә истифадә олунмаға башламыш икитәкәрли арабаларын, тахыл дөјмәкдә вәлин тәтбиги, јашајыш јерләриндә сыхлығын артмасы, әкинчиликдә суварманын тәтбиги, үзүмчүлүјүн кениш инкишафы илә характеризә олунур. Дөврүн адлары чәкилән бүтүн характерик хусусијјәтләрини археологлар Нахчыванда Күлтәпәләр, Шортәпә, Оғлангала, Ағдам рајону эразисиндә Үзәрликтәпә, Физули рајонунда Гара-көпәктәпә, Күнәштәпә, Хантәпә, Узунтәпә, Шомутәпә, Азәрбајчанын чәнуб-шәрг зонасында Мишарчај, Чәфәрханлы, Әликөмәктәпә, Гобустанда вә с. јерләрдә апардыглары кениш газынты ишләрилә мүәјјәнләшдирмишләр.

* * *

Јазын орта ајы иди, сүрүләрин јайлаға галхмағ вахты чатмышды. Бир-ики ајдан сонра һәр тәрәф од-алов ичиндә алышыб јаначағ, гызмар күнәш һејванларын јеми от-әләфи јандырыб мәнв едәчәк, онларын отламасы үчүн бир әлчим белә от тапмағ мүмкүн олмајачағды. Сојбашы сәһәр тездән, һәлә үфүгдән бојланмајан күнәшдән габағ сүрүләри јайлаға апарачағ сојдашларыны башына јығды. Һамы топлашандан сонра о, чобанбашына деди:

— Габағлар бизим јайлағларымыза кирән олмазды, һеч онларын һәндәвәринә дә һәрләнмәздиләр, анчағ инди гоншу сојун сүрүләрини тез-тез отлағларымызда көрүрләр, онларла растлашсаныз чалышын дава-далаш олмасын, һәр шеји хошлуғла јолуна гојун.

Чобанбашы динмәди, сојбашынын сөзүнүн битдијини көрүб ондан ајрылды, чобанлар да онун архасынча. Гојун сүрүләри бөлүк-бөлүк јайлаға тәрәф үз алды. Сојбашы онларын архасынча бир хејли бахандан сонра әкин сәһәләринә баш чәкмәк үчүн чөлә јолланды. Тахыл артығ диздән иди, арпа сүнбүлләри саралмаға башламышды. Суварма үчүн Араздан кәтирилмиш сујун архлары инди бош олдуғундан, күләјин кәтирдији зибиллә хејли долмушду. Мәһсул јығымына-бичинә аз галдығындан сојбашы һәр сүнбүлү көздән кечирирмиш кими зәмидә хејли ләнкиди. О кәлдији јолун әкс-истигамәти илә јашајыш јеринә гајыданда, зәмидән бир гәдәр кәнарда чәпәр ичинә алынмыш бир сәһәни көрүб тәәччүбләнди вә «бу нә олан шејдир?»—фикирләшди. О, һәмин јерә јахынлашды. Чәпәрә алынмыш сәһәнин јанындакы архы су илә долу көрдү, тәәччүбү даһа да артды. Сојбашы чәпәрин башына доланыб ичәријә кедән јолу тапды. Ичәри кирди вә ики нәфәр сојдашыны, ата илә оғулун бурада әлләшдијини, әкдикләри, бу вахта кими көрмәдији, нә олдуғуну билмәдији бәһәрә гуллуғ көстәрдикләрини, сувардыгларыны көрдү. Ата илә оғулун башлары ишә елә гарышмышды ки, онлар сојбашынын кәлишини һисс етмәдиләр. Онлар бир кимсәнин бу јерә кәлиб чыхачағыны ағылларына белә кәтирмәздиләр. Нә әкин вахты иди, нә дә бичин. Сојбашынын боғазыны арытдамасы онларын нәзәр-диггәтини чәлб етди, әлләрини ишдән чәкиб әввәл бир-бирләринә, сонра исә сојбашыја бахдылар.

Сојбашы бир мүддэт динмәди, нәзәрләрини ата илә оғулдан чәкмәдән хејли дајанды вә нәһајәт деди:

— Нейләјирсиниз бурада? Сизин бу чәпәр ичинә алдығыңыз јердән сојдашларынызын хәбәри вармы?

Ајдын көрүнүрдү ки, сојбашы бәрк ачығлы иди. О дәриндән көксө түрдү, әсәбләрини чиловламаға чалыша чалыша сөзүнә давам етди:

— Һәр һалда мәним хәбәрим јохдур.

Гырх-гырх ики јашлы, ортабој, көк, көзләриндән һарислик јаған киши пыртдашыг сач-саггалына әл кәздирди, башыны гашыды вә деди:

— Бу әкдикләрим тәзә шейдир, дүзү адыны да билми-рәм, демишдиләр, анчаг јаддан чыхармышам. Гоншу шенлијә кетмишдим, Шортәпә тәрәфә. Орада бир нәфәр тохум верди мәнә, әкмәјин, бечәрмәјин сирләрини дә өј-рәтди. Оғлумла бир јердә әкмишик, суварыб бечәрмишик, һейванын ајагламамасы үчүн чәпәр ичинә алмышыг.

— Бәс сонра?

— Сонрасы да јетишдирдијими јығачағам, јејәчәјик.

— Сојдашларынла бирликдә, еләми?

Ата илә оғул бахышдылар. Ата дилләнди:

— Бечәрдикләримизин сојдашларымыза нә дәхли? Әкиб-бечәрдијим мәнимдир.

Кишинин «мәнимдир» сөзү сојбашынын гулагларында көј курултусу кими сәсләнди. Она елә кәлди ки, башынын үстүнү гара булудлар алыб, илдырым чахды. Сојбашы бу сөзү биринчи дәфә ешитмирди, гулаглары ону нечә дәфә алмышды. Онун башчы олдуғу сојда «бу дәри мәнимдир», «бу дәри саһибини мән овламышам, тәкликдә, сојдашларымла бирликдә јох, тәкчә, демәк дәри мәнимдир» кими сөзләри сојунда артыг тез-тез ешидирди. Сојдашларындан бәзиләри сојбашына «мәним» һесаб еләдикләри шейләрдән бағышлајырдылар да, о да гәбул едирди. Демәк, онун өзү дә долајы јолларла «мәнимдир» сөзүнү ишләтмиш олурду. Буна бахмајараг о гаршылашдығы сон мәнзәрә илә барышмаг истәмәди, она «бизимдир, сојундур» әвәзинә «мәнимдир» сөзүнү ешитмәк чох ағыр кәлди. Сојбашы она чаваб вермәк истәди, амма онунла чәнә-боғаз еләмәк истәмәди. О, гоншу шенликдә көрдүкләрини, јолухучу хәстәлик сәјдығы бу азарын онун сојуна да кечә биләчәјинә шүбһә етмәмишди. Бунунла белә о, индичә растлашдығы вәзијәтлә һесаблашмаг истәмәди вә «мәнимдир» сөјләјән ики сојдашы илә ағсаггаллар шурасынын јығынчағында даныш-

мағы мәгсәдәүјгун билиб ајрылды. Сојбашынын динмә-мәси, онлара бир сөз демәмәси оғул илә атаја гәрибә көрүнсә дә, әһәмијјәт вермәдиләр, ишләринә давам етди-ләр, күн күнорта јеринә чатанда јурдларына гајытдылар вә бүтүн сојдашларынын евләриндән бајыра чыхыб һә-јәт-бачаја төкүлмәләри илә растлашдылар. Бу һал он-лара гәрибә көрүндү. Ата илә оғулун јахынлашмасыны көрән, һај-һарајлары әтрафы көтүрмүш сојдашлары бир анын ичиндә сусдулар, елә бил гурбаға көлүнә даш ат-дылар. Онлар чамаата лап јахынлашанда ағсаггаллар шурасы үзвләриндән бири ирәли чыхыб һиддәтлә деди:

— Сабунту, сән ата-бабаларымыздан мирас галмыш ән-әнәни, адәтләри позмусан, онлара риәјәт еләмәмисән. Ја сојдашларынын гаршысында сәнв аддым атдығыны бојнуна алмалысан, демәлисән ки, әкдијин-бечәрдијин сојундур, ја да хәјанәт еләдијин соју тәрк еләјиб кетмә-лисән.

Сабунту бир оғлуна, бир ағсаггала бахды. Онун хыр-да, һәрис көзләриндән һиддәт јағырды. Анчаг о горхур-ду да. Горхурду ки, ону сојдан гова биләрләр. О бир мүддәт тәрәддүд ичиндә галды. Нәһајәт, тамаһ һисси, хүсуси мүлкијәтчилик һисси үстүн кәлди:

— Мәним евим вар? Вар. Мәним евимин сизин һеч биринизә дәхли јохдур ки? Јохдур. Тагаллар улу баба-ларымызын һамысы бир јердә јашајыблар, сонра һәрә өз аиләсилә араланыб. Һәрәнин өз еви олуб. Елә дејил-ми? Һамымыз өз евимизә дејирик ки, бу ев мәнимдир, евләр чоҳдан «биз»ликдән чыхыб. Инди нә олуб ки, тө-күлмүсүңүз үстүмә? Бир парча торпагда һеч адыны да билмәдијим, унутдуғум бир шей әкмишәм, сизин һамы-ныза пәј верәчәјәм, нүбардыр, ахы. О јер һәләлик мә-нимдир, мәһсулуму јығышдырана кими. Елә ки, әкдији-ми јығдым, истәсәниз чәпәри дә сөкәрәм.

Сојбашы ағсаггаллар шурасынын үзвләринә бахды. О көзләјирди ки, онлар Сабунтуну бүтүн аиләсилә бир-ликдә сојдан говулмалары һөкмүнү верәчәкләр. Анчаг онун көзләдији кими олмады. Ағсаггаллар шурасы үз-вләринин һеч бириндән сәс чыхмады. Сојбашынын өзү ишә гарышмалы олду:

— Нијә сусурсунуз, һөрмәтли ағсаггаллар, мән дә, бүтүн сојдашларыныз да сизин һөкмүнүзү көзләјирик.

Шура үзвләриндән јенә динән олмады. Сојбашынын тәкидинә бахмајараг ағсаггалларын һеч биринин диллән-мәмәси Сабунтуја үрәк-дирәк верди, онун хырда, һәрис

көзлөри күлдү, бу күлүш онун додагларына да кечди, хырда көзлөри этли сифетиндө итди. О диллэнди:

— Мэни наһаг јерә сыхма-боғмаја салмысан, сојбашы. Мэн сојумуза, сојдашларыма хәјанәт еләмәмишәм. Һамы илә бирликдә әкин вахты ишләмишәм, һеч кимдән дә пис ишләмәмишәм. Әкиндән сонра сој нә иш бујуруб чан-башла еләмишәм. О јери бош вахтымда оғлумла бирликдә әкмишәм. Доғрудур, јер сојундур, анчаг бош галмышды, мән дә әкдим о јери. Бурада нә вар ки?

Сабунту сојбашынын динмәдијини көрүб даһа да үрәкләнди, ағсаггаллара чевирди хырда, дүмә көзлөрини, онлары бич-бич сүздү вә сөзүнә давам етди:

— Һамымыз ичмалыгча ишләјирик. Нә көтүрүрүк һамымызындыр, сојдашларымызын һамысынын. Анчаг һамымызын үмүмликдә өзүмүзә мәхсус шејләримиз дә вар. Бах, елә көтүрәк сәнин өзүнү. Һамымыз кими сәнин дә өз евин вар. Тутаг ки, бу һеч, евләри һамымыз бир јердә тикмишик. Мәкәр сәнин евиндә оланларын һамысындан ејнилә бизим һамымызын евиндә вар? Јох, јохдур.

Сојбашы дөзмәди:

— Мән өзүмә һеч вахт бир чөп дә олсун артыг шеј көтүрмәмишәм,— деди.

Сабунту јенә бич-бич күлүмсүндү:

— Еләдир, көтүрмәмисән, анчаг биз вермишик сәнә.

Сабунту сөзүнә ара верди. Онун үзүндән әввәлки икраһ долу тәбәссүм силинмәмишди. О јенә ағсаггаллар шурасы үзләрини бир-бир көздән кечирди вә деди:

— Елә көтүрәк сәнин евиндәки пәләнк дәрисини. О, һамымызын иди, анчаг сәнин евинә кәтирдик, олду сәнин. Инди ишләр белә кедир, сојбашы. Бир аз кечмәз «бизим» сөзү тамамилә арадан чыхар, «мәним» сөзү һәр јердә ајаг тутуб јеријәр.

Сабунтунун мәнтиглә сөјләдији сөзләр өз ишини көрдү. Ағсаггаллардан һеч бири дилләнмәди, чамаат дағылышмаға башлады. Сојбашы да бир сөз демәјин әһәмиј-јәтсиз олдуғуну көрүб евинә јолланды, анчаг о, евә кирмәди, нә фикирләшдисә ајаг сахлады, кери дөндү вә ағсаггаллар шурасынын ән чаван үзвү илә растлашды. Шура үзвү сојбашынын фикирли-фикирли евинә сары кетмәсини көрмүш, ону нәзәрләрилә јола салмышды. Сојбашынын евә кирһакирдә кери дөнмәси чаван шура үзвүнү марагландырмышды:

— Сојбашы, нијә евә кириб динчәлмәдин, шәр гарышыр?— сорушду. Ајаг сахлады, онун суалыны ешитмәмиш кими өзү она сорғу илә мұрачиәт етди:

— Сабунтунун барәсиндә һеч бир чәза тәдбири көрмәмәкдә пис иш тутмады?

Оғлан фикирләшмәдән чаваб верди:

— Јох. Онун сөјләдикләринин һамысы дүз иди, бир дә о елә бир пис иш тутмајыб ки, ону чәзаландыраг.

Сојбашы онунла мұбаһисәјә киришмәји лазым билмәди. Әслиндә Сабунтунун сөзләри онун өзүндә дә хејли дәјишиклик јаратмышды. Сојбашы чаван шура үзүнә:

— Евә сары кедәндә бирдән јадыма дүшдү ки, тохучу гыз-кәлиндләрә баш чәкмәк кәрәкдир. Инди ораја, тохучуларын јанына кедирәм, истәјирсән бир јердә кедәк.

Чаван оғлан күлүмсүндү:

— Кедәк дејирсән, кедәк. Анчаг кечдир, шәр гарышыб, јәгин тохучулар дағылышыб кедибләр евләринә,— деди.

Чаван шура үзвүнүн мұәммалы күлүмсүнмәси сојбашынын нәзәрләриндән гачмады:

— Нијә күлүрсән?— сорушду.

— Һеч,— деди. О, сојбашы илә бирликдә гојун вә дөвә јунундан мұхтәлиф парчалар тохујан гызларын вә кәлиндләрин ишләдији јерә тәрәф аддымлады. Тохучулардан өтрү бир нечә вахт әввәл сојбашынын тәшәббүсү илә тикилмиш тохучухана бош иди. Һәлә о вахт сојбашы көрмүшдү ки, евләриндә дэзкаһ гуруб јундарајан вә тохујанлар арасында тохудугларынын бир гисмини өзләринә көтүрмәк истәјәнләр вар. Она көрә дә о, тохучу гадынларын һамысыны бир јердә чәм етмишди.

Ағсаггаллар шурасынын чаван үзвү сојбашы илә бирликдә кери гајыданда сорушду:

— Хејир ола, ораја баш чәкиб нејнәјирдин?

Сојбашы бир хејли динмәди, онлар сакитчә јанашы ирәлиләмәкдә давам етдиләр. Артыг гаш гаралмышды, ај да чыхмамышды, гаранлыг өз гара пәрдәсини үзләрә, көзләрә сәрмишди. Сүкуту јенә сојбашы позду:

— Мәним тохучу гыз-кәлиндләрин һамысыны ораја чәм еләмәјимин сәбәбини билирсинизми?

Чаван башыны тәрпәтмәклә кифәјәтләнди. Сојбашы буну көрмәди вә давам етди:

— Динмирсән, демәк билмирсән.

Чаван шура үзвү дилләнди:

— Није билмирәм, билирәм. Озү дә тәкчә мән јох, сојдашларымызын чоху билир бунун сәбәбини.

Чаван шура үзвү сөзүнү сона кими демәјиб күлүм-сүндү. Сојбашы гаранлыгыда онун күлүмсәмәсини һисс еләмәди. Чаван сөзүнә давам етди:

— Мән бајаг күлүмсүнәндә сәбәбини сорушдун, анчаг мән динмәдим. Мәним күлүмсүнмәм сәнин суалын илә бағлы иди. Сән тохучулары ораја топлајанда елә фикирләшмишдин ки, тохучуларын тохудугларынын һамысы соја мәхсус олсун. Сән сәһв еләмисән. Билирсәнми, тохучу арвадларын тохудугларынын бир гисми киминдир? Тохучуларын, онларын бачыларынын, гардашларынын, ата-аналарынындыр. О тохучулар ејни заманда өз евләриндә дә тохужурлар. Евләрдә тохунанларын һамысы «бизликдән» чыхыб, «мәним» олубдур. Сәнин тикдирдијин тохучуханада тохунанларын исә јалныз бир гисми үмумининдир, јәни «бизимдир», галанлары исә онларын өзләрининдир, јәни «мәнимдир».

Чаван шура үзвү «бизимдир», «мәнимдир» сөзләрини елә әда илә деди ки, сојбашы ајаг сахлајыб она бахды, нәсә демәк истәди, анчаг чаван шура үзвү ону габаглады:

— Билирсән нә вар, ај сојбашы? Кәл өзүнү наһаг јерә јорма, үзмә. Улу-улу бабаларымызын вахтында, лап нечә јүз илләр габаг тохучулуг сәнәти јараныб. О вахтлар тохучуларын әлиндән чыханларын һамысы үмуминин, бүтүн сојун иди. Артыг заман дәјишиб, адамлар инди башга чүр дүшүнүрләр. Тохучу белә һесаб еләјир ки, онун көрдүјү иши башгалары көрә билмирләр, демәли, о даһа лазымлы адамдыр. Бу исә ону белә рәјә кәтирир ки, газандығы әмәјин бир гисми онун өзүнә галмалыдыр. Бу фикри онун башына һеч ким салмајыб, ишләрин кедиши белә кәтириб. Сабунтунун сөзләринә дигәтлә гулаг асдынмы? Онун сөјләдикләринин һамысы һәгигәтдир. Лап габаглар һамы бир евә долущур, инди исә һәр кишинин өз еви вар. Демәк һәр аилә өз евинин даһа абадлығына чалышачаг. Ајры чүр дә ола билмәз. Сән өзүнү јоруб әлдән салма, белә дә кедәчәк, бир мүддәтдән сонра исә һәр шеј башгалашачаг да. Бир мүддәт кечәр, Сабунтунун сөјләдији кими, «бизимки» сөзү тамам олмаса да, арадан галхар, «мәнимки» сөзү ону үс-тәләјәр.

Ағсагаллар шурасынын чаван үзвү сөзләрини битириб сусду. Зил гаранлыг иди, көз-көзү көрмүрдү. Сој-

башы фикирли-фикирли һәмсәһбәтиндән араланыб евинә сары кетди.

* * *

Мүһүм тарихи һадисәләрлә, даһа доғрусу, бәшәриј-јәтин, чәмијјәтин инкишафында бир сыра мүһүм дәји-шикликләрин иштиракчысы вә шаһиди олмуш тунч дөврүнүн сон мәрһәләси—Сон тунч дөврү икинчи миниллијин сонун, биринчи миниллијин әввәлләри үчүн характерикдир. Бу дөврдә улу бабаларымыз Ковургала, Сарытәпә, Гаратәпә, Бабадәрвиш, Минкәчевир вә башга јерләрлә јанашы Азәрбајчанын диқәр кушәләринин сәфалы јерләриндә дә јени-јени мәскәнләр салмышлар. Онлар тикinti ишләриндә јонулмуш дашлардан вә үзәри киллә суванмыш ғамышлардан истифадә етмишләр. Сал дашлардан сиклоп тикилиләри, чамаат арасында ғалача, һасар адланан тикилиләри—мүдафиә истеһкамлары, иба-дәткахлар, јашајыш јерләри јаратмышлар. Сон тунч дөврүндә әчдадларымыз тунчдан јасты балталар, енли-ағыз ғылынчлар, јарпағвары низәләр, ох учлары, кәмәрләр, бычаглар, хәнчәрләр вә с. ғажырмышлар. Онлар сиклоп-лаһларын дәстәкләрини сүмүкдән дүзәлтмишләр. Улу бабаларымызын нарын килдән һазырладығлары ғара вә түнд боз рәнкли, зәриф нахышлы ғаблары дулус чархларында истеһсал етмишләр. Белә ғабларын—ғабарыг көвдәли күпләрин, дарбоғаз тәкгулплуларын, неһрәләрин, чамларын вә башга мәишәт ғабларынын үзәри чызма нахышларла, ов вә диқәр сәһнәләрин тәсвири илә бәзәдилерди. Бу дөврүн сонларында дулус усталары бојалы ғаблар да истеһсал етмишләр. Үзәри ғырмызы рәнклә астарла өртүлмүш, сонра исә ғара боја илә һән-дәси хәтләр чәкилмиш бу ғабларын үзәри инсан, һејван вә гуш тәсвирләрилә нахышланырды.

* * *

Күнүн күнорта чағынын олмасына бахмајараг, елә бил торан дүшмүшдү. Нарын јағыш јағырды. Санки тәбиәт дә Минкәчевирдә, лил рәнк сујун саһилиндә мәскән салмыш сојун адамларына шәрик чыхмыш, јас палтарына бүрүнмүшдү, ағлајырды. Овлағлары бөлүшдүрә бил-мәјән ики сој арасында баш вермиш тоғушмада сојун башчысы вә онун бир нечә сојдашы өлдүрүлмүшдү. Со-

юн адамлары сојдашларына јас тутур, онлары дэфн ет-мәјә һазырлашырдылар. Ағсаггаллар әввәлчә сојбашыны дэфн етмәји, дикәрләрини исә ертәси күн басдырмағы мәсләһәт көрмүшдүләр. Дэфн мәрасиминә адәтән сојбашы башчылыг едирди. Сојбашы өлдүрүлдүјүндән бу иши өз үзәринә ағсаггаллар шурасы көтүрмүшдү, лакин мүвәғгәти. Соју башсыз гојмаг олмазды. Она көрә дә ән ағсаггаллар шурасынын үзвләри сојбашынын чәназәси гојулмуш отаға јығышдылар. Онлар чох да көтүр-гој еләмәдән аһыллыг дөврүнә гәдәм гојмуш, учабој, енликүрәк, икид вә ағыллы сојдашларыны сојбашы сечдиләр. Онун ады Октабај иди. Сојбашынын анд мәрасими баша чатан кими Октабај фәалијјәтә башлады. О, сојдашларындан бир нечә нәфәр көтүрүб јашајыш мән-тәгәсиндән бир гәдәр аралы јерләшән гәбиристанлыға кәлди. О, ики јанашы курганын јахынлығында мәрһум сојбашыдан өтрү үчүнчү бир курган дүзәлтдирмәји гәт етди вә сојдашларыны ишә башламаға чағырды. Дөрд нәфәр чаван ени үч, узуну беш аддым, дәринлији адам бојунда бир гәбир газдылар. Онун дибинә хырда дашлар дүздүләр, сонра кәл арабаларында кәтирилән сал дашлары гәбирин јан диварлары, баш вә ајаг тәрәфиндәки диварлар боју дүздүләр. Дашлар чох ири вә ағыр олдуғундан чаванлар хејли әлләшмәли олдулар. Гәбир һазыр оlanda күнортадан хејли кечмишди. һава думанлы вә јағышлы олдуғундан адама елә кәлирди ки, ахшам гаранлығынын дүшмәсинә бир шеј галмамышды. Сојбашы көзләрини көјә дикди вә јанында дајанмыш сојдашларына дөнүб деди:

— Кедәк мәрһуму кәтирәк, ахшама дүшәрик.

Сојбашы мушајиәтчиләри илә мәрһумун евинә гајы-данда ағсаггаллар ону артыг дэфнә һазырламышдылар. Мәрһумун әјнинә гара јун парчадан һазырланмыш пал-тар кејдирмиш, үзүнә гырмызы вә гара рәнкләрлә на-хышлар чәкмишдиләр. Чәназәнин јахынлығында ичи әрзагла долу мүхтәлиф өлчүлү күпләр дүзүлмүшдү. Сој-башы чәназәни галдырмаг ишарәси верди. Дөрд киши әлләриндә үзәриндә мүхтәлиф ишарәләр, тәсвирләр чә-килмиш хәрәјә охшар гуту илә ирәли чыхды. Онлар ме-јити еһмалчә көтүрүб гутуја узатдылар, анчаг үстүнү гапагла өртмәдиләр. Чәназәни көтүрәндә бир нечә гыз-кәлин ағламаға башлады. Өлү далынча ағламағы, һәт-та күнаһ сајан ағсаггаллардан бири ағлајанлара мұра-чиәтлә, чох мөһрибан, әзизләјичи сәслә деди:

— Ағламајын балаларым, гызларым. Ахы, о мәрһум өлмәјиб, әбәдијјәтә говушуб. О бундан сонра башга, да-һа чаһ-чәләллы дүнјада јашајачаг. Неч бир чанлы өл-мүр. Бу ил өлән о бири ил тәзәдән гајыдыр.

Гоча сөзүнү битирмәмиш мәрасим жола дүзәлди. Сој-чамаатынын һамысы чәназәнин ардынча кедирди. Мә-расим гәбиристана чатды. Бир нечә киши чәназәни ара-бадан көтүрүб јерә гојду. Сојбашынын ишарәсилә дөрд нәфәр гәбирин ичинә дүшдү, дикәр дөрд нәфәр исә та-буту галдырыб онлара вердиләр. Онлар мејити гутудан көтүрүб гәбирә гојандан сонра гутуну бајыра өтүрәрәк сојбашына бахдылар. Сојбашы мејити нә вәзијјәтдә узатмағы демәли иди—сағ, јохса сол бөјрү үстә, јахуд архасы үстә. Сојбашы ағсаггалларын ән јашлысына бахды, онун рәјини билмәк истәди. Ағсаггал ону сағ бөјрү үстә узатмағы мәсләһәт көрдү вә әләвә етди:

— Мәрһум бүтүн өмрү боју сағ бөјрү үзәриндә узан-мышды јатағында. Белә она раһат олуб. Гој инди дә өзү истәдији кими, раһат вәзијјәтдә јатсын.

Сојбашы башыны тәрпәтди. Мејити сағ бөјрү үстә чевирдиләр. Сојбашынын ишарәсилә мәрһумун атыны кәтирдиләр. Ики күчлү киши аты гәбирин лап кәнары-на чәкди. Онлардан бири хәнчәрини чыхарыб атын дө-шүнүн алтындан үрәјинә јеритди. Ат елә ачы-ачы киш-нәди ки, сәсинин әкс-сәдасы лап узаглара јайылды, сан-ки о, инсанлара сөјләмәк истәјирди ки, ај етибарсызлар, јахшы, о өлүб, бәс мәним тәсирим нәдир? Ахы, мән бү-түн өмрүм боју она сәдагәтлә хидмәт көстәрмиш, ону дәфәләрлә тәһлүкәдән хилас етмишәм. Инди мәним белә гуллауғум мүгабилиндә мүкафатым будур?..

Ат ачы-ачы бир дә кишнәди, гәбири дөврәјә алмыш инсанлара бир дә бахды, әввәл дизи үстә чөкдү, сонра бөјрү үстә јыхылды, гачыды, чаныны тәслим етди. Атын чәмдәјини мејитин јанында узатдылар. Сонра ичи мүх-тәлиф әрзагла долу күпләри мејитин әтрафына дүздү-ләр. Ағсаггаллардан бири:

— Бәс баға чанағы?—деди.

Бу сојда гәбирә чанаглы баға¹ вә јахуд да онун ча-нағыны гојмаг адәт иди. Тез чанаг кәтирилди. Ону ме-

¹ Түркдилли халгларда чанаглы баға мүгәддәс сајылыр. Онла-рын ән гәдим абидәси, Күлтәкинин гәбринин үстүндәки дашда чанаг тәсвири вар. Археологлар Азәрбајчанда сон тунч дөврүнүн бир чох гәбириндән баға чанағы тапмышлар. (Бах: Р. Көјүш о в. Азәрбај-чан Археолокијасы, Б., 1986, сәһ. 46).

житин үстүнә гојдулар вә гәбрин үстүнә ири сал дашлар дүзүб өртдүләр. Сојун ағсаггалы бир овуч торпаг көтүрүб гәбрин үстүнә атды вә сонра бир нечә киши онун үстүнә торпаг төкмәжә башлады. Гәбрин үстүндә тәпә әмәлә кәлди Сојун үзвләри бир-бир гәбрә јахынлашды вә нөвбә илә гәбри торпагламаға башлады. Чох кечмәди ки, гәбрин үстүндә бөјүк курган әмәлә кәлди. Бу курган ики јанашы гоншу кургандан хејли һүндүр иди.

* * *

Бәшәр чәмијјәтинин инкишафында археоложи исти-лаһларла мүәјјәнләшдирилән сонунчу мәрһәлә дәмир дөврү олмушдур. Бу дөвр артыг инсанларын јүксәк мә-дәни сәвијјә илә фәргләндикләри дөврдүр. Ерадан әввәл, тәхминән, икинчи миниллијин сонларындан әринмәжә башламыш дәмир инсанларын мәишәтиндә бөјүк дәји-шиклик јаратды. Дәмир мешә саһәләрини тәмизлә-јиб әкин јерләринә чевирмәжә имкан јаратды, сәнәт-карлардан өтрү мөһкәм аләт гајырмаг үчүн хаммал олду, дәмирдән мешә гырмаг, одун доғрамаг үчүн ми-шар, һејвандарлығда ишләнән гашов, јун парчалары би-чиб палтар тикмәкдән өтрү гајчы гајырмаг имканы вер-ди. Артыг ибтидаи-ичма гурулушунун дағылмасы, илк синифли чәмијјәтин јаранмасы, хүсуси мүлкијјәтин бәр-гәрар олмасы илә әлагәдар мүлкијјәти горумаг үчүн кә-рәк олан килид-ачар да мөһз, бу дөврдә гајрылмышдыр. Дәмирдән полад аландан сонра аләтләр, һәмчинин си-лаһлар даһа да тәкмилләшди, мөһкәм вә дәјанәтли ол-ду. Дәмир дөврү сәнәткарлығын әкинчиликдән тамамилә ајрылмасы дөврдүр. Дәмир дөврүнүн ән характерик чәһәти одур ки, бу дөврдә синифләр әмәлә кәлмиш, дөв-ләтләр мејдана чыхмышдыр. Азәрбајчан әразисиндә бу дөврдә Манна дөвләти, даһа сонра исә Атропатена вә Албанија дөвләтләри јаранмышдыр.

Мә’лум олдуғу кими, сојлар бир нечә нәслин—тајфа-нын бирләшмәсиндән ибарәт иди. Әкәр әввәл сој дахи-линдә, тутаг ки, әкинчиликлә мәшғул олан сојдан сөһбәт кедир, торпаглар һамылыгла бечәрилирдисә, дәмир дөв-рүндән габаг хүсуси мүлкијјәтин илк рүшәјмләри јара-нан дөврдә сој дахилиндә тајфаларын ајрылмасы баш-верир. Артыг торпагдан бүтөв сој дејил, һәр тајфа ај-рылығда ичмалыгла истифадә етмәжә башлајыр, даһа сонра исә әмлак бәрәбәрсизлији артдыгча, онларын

дахилиндә дә тәбәгәләшмә кедир, тајфа башчылары сы-рави ичмалчылардан ајрылыр. Торпаглар аиләликлә бечәрилмәжә башлананда тајфа башчылары јахшы тор-паглары өзләринә көтүрүр, вәзифәләрини исә нәслә вермәжә башлајырлар.

Ону да гејд етмәлијик ки, дүнјанын ән гәдим вә ин-кишаф етмиш халғлары јашадығлары әразиләрин һәр јериндә бу просес ејни вахтда баш вермәмишдир. Бә’зи-синдә, әсасән илк мәдәни инсан мәскәни сајылан Габаг вә Орта Шәрги нәзәрдә тутуруғ, бир гәдәр тез, дикәрин-дә бир гәдәр кеч, бә’зисиндә сүр’әт нисбәтән јүксәк, ди-кәриндә исә зәиф олмушдур. Просесин сүр’әтли олдуғу јерләр сырасына илк нөвбәдә шумерләри, Азәрбајчанын лап гоншулуғунда, Урму көлүндән чәнуб-гәрбә доғру мәскән салмыш шумерләри көстәрмәк олар. Тәсадүфи дејилдир ки, елә дүнјада илк дөвләтләрдән биринин ја-радычылары, демәк ибтидаи-ичма гурулушунун дағыл-масы, синифләрин јаранмасы, һаким синфин чәбр аләти олан дөвләтин мејдана чыхмасы да шумерләрин ады илә бағлыдыр. Шумерләрин гоншулуғунда мәскунлашан Урму көлүнүн әтрафында, ондан шәргә, чәнуби-шәргә вә шимали-шәргә доғру узанан, сонралар Азәрбајчан ады-ны алмыш әразидә јашајан сојларда бу просес шумер-ләрдән бир гәдәр кеч олса да, дүнјанын бир сыра јер-ләриндән тез башланмышдыр. Һәлә үчүнчү минилликдә, икинчи миниллијин лап башланғычында шумер вә гә-дим аккад дилләриндә тәртиб едилмиш михи мәтнләрдә јурдумузун күнеј һиссәсиндә јашајан сојларын адлары чәкилир. Бу мәтнләр шумер вә аккад чарларынын һәмин торпаглара, улу әчдадларымызын мәскәнләринә бастын-лары илә бағлы олмушдур. Бу мәтнләрдән ајдындыр ки, миладдан әввәл биринчи минилликдә, бәлкә ондан да габаг Азәрбајчанда, онун чәнуб әразисиндә мәскун са-јылан кутиләр артыг синифли чәмијјәтдә јашајыр, өз һөкмдарлары да вар иди. Јенә һәмин вахтда, һәмин әра-зидә јашамыш луллубејләрин һөкмдарларыны гојуб кет-дикләри мәтни чох гыса олса да китабәләри дә мә’лум-дур. Мүтәхәссисләр белә һесаб едирләр ки, Азәрбајчан әразисиндә үчүнчү миниллијин башланғычында, јә’ни тәхминән беш мин ил бундан габаг, адларыны чәкдији-миз кутиләр вә луллубејләр хејли әввәл дөвләт олмуш-лар. Аратта дөвләти, јахуд аратларын дөвләти адланан бу чарлыг Урму көлүнүн јахынлығы, онун әтраф торпаг-лары әһатә едирди. Бурадан ајдындыр ки, һәлә үчүнчү

миниллијин башлангычында Азербайжан эразисиндә чарлыг вар иди, демәли, синфи парчаланма просеси ондан хејли габаг башланмышды, дөвләт јаранмышды. Доғрудур, һәлә мүтәхәссисләр Аратта барәсиндә сон сөзләрини сөјләмәјибләр—Аратта сөзүн әсл мәнасында дөвләтми олуб—гәдим Бабилстанда вә Мисирдә олдуғу кими, јохса һәлә гәбиләләр иттифагы мәрһәләсиндә—һәрби демократија мәрһәләсиндә иди? Чох күман ки, һәлә һәрби-демократија мәрһәләсиндә—чарын мүтләг һаким олмадығы, һәрби шуранын, јахуд ағсаггаллар шурасынын чар үзәриндә нәзарәтинин күчлү олдуғу, чарын, сојлар иттифагынын башчысынын бу шуралардан асылы олдуғу мәрһәләдә. Бу мәрһәләнин өзү дә артыг ибтидаиичма гурулушунун дағылмасынын хејли көк атмасыны, әмлак бәрабәрсизлијинин бәргәрар олмасы мәрһәләсидир. Бир мүһүм чәһәти дә гејд едәк ки, Азербайжан эразисинин һәр јериндә, хусусән онун шимал торпагларында бу просес ејни вахт дүшмәмишдир. Үмумијјәтлә, көтүрдүкдә исә һәлә дөрдүнчү минилликдән башламыш, икинчи миниллијин сону—биринчи миниллијин әввәлләриндә, әсасән баша чатмыш бу просесин вә чәмијјәтдә әмлак бәрабәрсизлијинин мејдана чыхмасы илә синифләрә парчаланмасы просесинин Азербайжанда нечә кетмәсини даһа әтрафлы, нисбәтән дә бәдииләшдирилмиш дилдә охучуларымызын нәзәринә чатдырмаг истәрдик.

* * *

Бу күн ев саһиби јатағындан әсәби, өзү дә лап еркән галхмышды. О, бүтүн кечәни јатмамышды. Јухусунун әршә чәкилдијини көрүб истәр-истәмәз һәјәтә дүшмәли олмушду. Домрул елә һалда иди ки, о нә өз тајфасынын адамлары, нә дә үмумијјәтлә, сојдашлары илә үзләшмәк истәјирди. Онларын дүнән тахыл бөлкүсү заманы дава салмалары, бир габ буғдадан өтрү бир-бирләринә ағыр сөзләр демәләри Домрулу һалдан чыхармышды. О, әтрафына бојланыб отурдуғу көтүјүн үстүндән галхды, фикри Араза сары кетмәк иди. Пајызын нәфеси дујулмаға башласа да, бу күн һава истијди. Домрул неч бешон аддым кетмәмишди ки, архадан таныш сәс ешидиб дајанды, кери чеврилди:

— Ај Домрул, бу күн сәнә нә олуб јенә, алагаранлыгдан дурмусан?

Бу адам тајфа башчыларындан бири, јашы јүзү һаг-

ламыш Гузатај киши иди. О, Домрула јахынлашыб, «доған күнәш көмәјин олсун»—деди. Домрул бөјүк һөрмәт бәсләдији бу чевик гоча илә сәһәр-сәһәр биринчи кәлмә кәсмәсинә севинди, һәтта хәјалындан «көрүнүр бу күн ишләрим јахшы кәтирәчәк, габағыма биринчи күнәш кими тәмиз, нурани гоча чыхыб»—фикирләшди вә деди:

— Сән нә әчәб белә тездән дурмусан, Гузатај киши? Бир аз да јатсајдын пис олмазды.

Гузатај киши күлүмсүндү, онун гар кими ағ түклә өртүлмүш гарталмыш үзү вә алны даһа да гырышды, гатларын сајы хејли чоһалды. Гузатај кишинин додаглары гачанда дишләри дә көрүндү, гәрибә дә олса бүтүн дишләри јериндә иди. О деди:

— Ај Домрул, нечә вахтдыр ки, нечә јадыма да кәлмир һавахтдан, сач-саггалым ағаран чағдан һәмишә белә тездән дурурам јатагдан. Өјрәнчәли олмушам. Дәдәм дә, бабам да, дејәрдиләр ки, тездән дуран адам сағлам олар. Тездәнин һавасы башға чүрдүр, күмраһлыг кәтирир. Чаһыл вахтларымда еләмирдим, адам онда елә јатмаг истәјирди, дојмурду јухудан. Елә ки, јаша долдум, о вахтдан тездән дурурам.

— Бәс сәндән нә әчәб белә тездән галхмысан? Мән ихтијарам, әлимдән бир иш кәлмир, сән ки, иш адамысан.

Домрул онун дахилини кәмирән фикирләри бу пирани гочадан кизләтмәмәји, онунла мәсләһәтләшмәји гәт едиб деди:

— Гузатај киши, бәлкә бир Араз саһилинә дүшәк, орада әјләшиб сөһбәтләшәк.

Гузатај киши һаја бәнд имиш кими, о ан ирәли дүшдү, чоһ да узагда олмајан саһилә доғру аддымлаја-аддымлаја деди:

— Домрул, үзүндән, һәрәкәтләриндән, данышығындан көрүрәм ки, бәрк һирслисән, кечәни дә јатмамысан. Бунун сәбәби дә мәнә ајдындыр.

Гузатај киши ирәлиләдији бир адамын сығыша биләчәји чығырда архасынча кәлән Домрула дөндү, јенә үзүнү Араза сары чевириб јеримәсини давам етдирди, бир нечә аддым атандан сонра билдирди:

— Һә, Домрул, сәбәби мәнә ајдындыр. Дүнәнки тахыл даваһы сәнин јухуну әршә чәкиб бу кечә.

Гузатај киши јенә ајаг сахлады, јенә Домрула сары дөндү вә давам етди:

— Чох һаһаг, ај Домрул, чоһ һаһаг јерә. Сәнин гоншу сојлардан хәбәрин јохдур? Көрмүрсән, бир сој о бири.

илә әлбәјаха олур, нә вар, нә вар о бири соју соймаг истәјир бу сој. Истәјир онун нәји вар әлиндән алсын. Бу бир јана галсын, арвад-киши дә әсир апармаг истәјир, гул еләмәјә, өз сојунда ишләтмәјә.

Гузатај киши бир дә архая ганрылды, анчаг бу дә фә дајанмады. Домрул Гузатај кишијә етираз етмәк, үрәјиндәкиләри сөjlәмәк истәди, анчаг сәбрини басды, чај саһилиндә әjlәшәндән сонра данышмағы гәт етди. Онлар Аразын саһилинә чатдылар. Чајын ахары тәрәфиндән тәзәчә бојланан ал Күнәш Араз суларынын бојунда бәрг вурурду. Гузатај киши индичә отурдуғу дашын үстүндән галхды, үзүнү доғара чевириб диз чөкдү вә додаглары алтында пычылдады:

— Улу танрым Күнәш, сән адамларын гәлбләрини инсафла долдур, онларын нәфсини азалт, онлары нәфс баласындан хилас елә, еј улу Күнәш.

Гузатај киши рәнки гырмыздан даһа чох гызылыја чалан күнәшин Араз суларындан бир гол һүндүрлүкдә галханда артыг јенә дашын үстүндә отурмушду. О үзүнү күнәшдән чәкиб Домрула чевирди вә деди:

— Сән һәлә чох аз шеј көрмүсән, әслиндә елә бир шеј көрмәмисән. Мәкәр тахыл бөлкүсүндә наразылығы тәкмә инди көрүрсән? Јох, биринчи дәфә көрмүрсән.

Домрул башыны тәрпәдиб деди:

— Еләдир, Гузатај киши, анчаг дава-далашын бу әндәзәдә олмасыны биринчи дәфә көрүрдүм.

Гузатај киши фикирли-фикирли деди:

— Көрүнүр, белә далашлара шүкүр еләјәчәјик. Улу танрымыз Күнәш бундан писиндән сахласын. Горхурам адамлар мал-дөвләтдән өтрү бир-бирләрини боғазлајалар.

Домрул Гузатај кишини динләјир, арабир башыны тәрпәтмәклә онунла разы олдуғуну билдирди. Бу дәфә Гузатај киши сөзүнә ара верәндә о дилләнди:

— Малкирлик јаман артыб, Гузатај киши, танрымыз Күнәш ахырыны хејир еләсин.

Гузатај киши бир мүддәт сусду, Домрулун јенә данышачағыны көзләди. Анчаг онун динмәдијини көрүб өзү дилләнди:

— Домрул, өзүн көрүрсән ки, башчылыг еләдијин сојун өз ичиндә нәинки нәсилләр, һеч аилләр арасында да даһа габагкы бирлик јохдур. Бабам сөjlәјәрди ки, о да өз бабасындан ешитмишди, сој дахилиндә сојбашынын, ағсагаллар шурасынын сөзү һамыдан өтрү әфсәл

иди. Дүздүр, онда да малкирлик јаранмышды, анчаг сој, нәсил чәрчивәсиндә. Нәсилләрин, сојларын башчылары бә'зән ағсагаллар шурасы илә һесаблашмајыб тајфада, сојда үстүн мөвгә тутмаға мејл көстәрирдиләр. Сојдашлары чох вахт сусур, ағсагаллар исә бир о гәдәр дә әһәмијјәт вермирдиләр. Нәсилләр парчаланандан, һәр кишинин бир ев оландан сонра бу һал лап күчләниб.

Домрул Гузатај кишинин бә'зи дедикләрилә разы олмаса да, онун сөзүнү кәсмәди. Гузатај киши сојбашыларыны малкирлик салмағын тәшәббүскары кими тәгсирләндирди. Ахы, о һеч вахт малкир олмајыб. О өз фикрини Гузатај кишијә билдирәндә гоча күлүмсүндү, јенә алнындакы гырышлар гат-гат олду:

— Сән өзүнә чәкән дејилсән, анчаг бу о демәк дејилдир ки, дүнја малында көзүн јохдур. Инди сәнин евин сојдашларынын евиндән зәнкиндр.

Домрул Гузатај кишинин сөзүнү гејри-ихтијари кәсди, бунун бөјүк гәбаһәт сајылдығыны билә-билә кәсди:

— Дејирсән мән дә малкирәм? Евимдә оланларын һеч бирини зорла алмамышам, бағышлајыблар мәнә.

Гузатај киши Домрулун онун сөзүнү кәсмәсиндән инчимәди, әксинә күлүмсүндү вә деди:

— Ај Домрул, мән демәдим ки, зор ишләдиб јығмысан. Сәнә бағышлајыблар, арвадына бағышлајыблар. Нијә? Нијә мәнә бағышламырлар? Она көрә сәнә бағышлајырлар ки, сојбашысан. Бәс сән нијә бағышламырсан башгасына? Өзүн һисс еләмәдән, фәргинә вармадан, сәнин аилән олуб ән варлы аилә.

Гузатај киши јенә сусду. Күнәш артыг үфүгдән ән азы бир адам боју араланмыш, һава гызмышды. Гузатај киши отурдуғу дашын үстүндән галхыб Домрула:

— Кедәк,—деди.

Домрул галхды. Јенә Гузатај киши ирәлидә, Домрул исә онун архасында, бурула-бурула јашајыш јеринә апаран чығыра дүшдүләр. Гузатај киши бир нечә аддым атандан сонра архасына ганрылмадан деди:

— Көтүрәк елә кечән чарпышмада әлә кечирилән әсирләри. Сојлар иттифағынын башчысы бөлдү онлары сојлар арасында. Бизим соја да бир хејли әсир верди, арваддан арвад, кишидән киши. Арвадлардан бирини өзүнә арвад еләди. Бирини дә тајфа башчыларындан биринә верди. Башга сојдашларымыз белә һәрәкәт еләмәди ки? Јох. Она көрә еләмәдиләр ки, онларын буна ихтијарлары чатмады.

Домрул Гузатај кишијә чаваб вермәди. Һәгигәтән, дүз сөзә нә дејә биләрди? Гузатај киши ајаг сахлады, Домрула сары дөндү вә әләвә етди:

— О әсирләрин һамысы чөл ишләриндә чалышмалы, сојун ишләрини көрмәлидир. Анчаг сәнин дә, тајфа башчыларынын да евләриндә о әсир арвадларын бири, јахуд икиси арвадларыныза гуллуг көстәрирләр.

Гузатај киши сөзүнү дејиб јолуна давам етди. О бир мүддәт динмәди, јашајыш јеринә јахынлашанда дајанды:

— Сөзләримдән инчик дүшмә. Бу сөзләри она көрә сөјләмәдим ки, сәни нәдәсә тагсырландырмаг истәјирдим. Әсла јох. О ишләрин һамысы инди ади һала чеврилиб, бир мүддәт кечмәз ки, даһа башга чүр олар.

Домрул башыны тәрпәтди, һәтта күлүмсүндү дә. Гузатај киши дә күлүмсүндү вә Домрулдан араланыб евинә сары кетди. Домрул да евә дөндү, бир тикә чөрәк јејиб, чөлә ишә кедән һәмсојларына гошулмаг истәјирди. Анчаг о бу фикриндән дашынды, иштаһасы јох иди. Бу күн дә топланмыш тахыл бөлүнәчәкди. Бүтүн тајфанын үмуми, ичмалыгла истифадәсиндә олан торпагларда бечәрилмиш тахылын чоһу аилә үзвләринин сајына мувафиг бөлүнмәли, галаны исә сојлар бирләшмәсинин—иттифагынын башчысынын—ханын сәрәнчамаына көндәрилмәли иди. Бир нөв һөкмдара чеврилмиш, амма ағсаггаллар шурасынын, һәрб заманы исә һәрби шуранын нәзарәти алтында олурду. Домрул сојдашлары илә чөлә гәдәр кедә билмәди. Узагда тоз галдыра-галдыра чапыб кәлән атлыны көрүб ајаг сахлады, нәзәрләрини һәммин истигамәтә јөнәлтди. Атлы онунла бәрабәрләшиб атынын башыны чәкди, јерә сычрады вә деди:

— Хан көндәриб мәни. Сөјләди ки, бу јахынларда бөјүк дава олачаг, чоһ бөјүк. Гој һазыр олсун, әрләри һазыр сахласын, силаһландырсын, хәбәр көндәрән кими кәлсин, чамааты илә бир јердә.

Атлы сөзләрини дејиб атына сычрады вә бир анын ичиндә көздән итди.

* * *

Ханын әмринә данышыгсыз әмәл олунмалы иди. Домрул башчылыг етдији сојун чаванларыны, әли силаһ тута биләнләрини башына топлајыб һазыр дајанмалы вә көзләмәлијди. О, бу иши көрмәкдән өтрү ағсаггаллар

шурасы илә мәсләһәтләшмәјә дә биләрди. Лакин о ағсаггаллары топламағы лазым билди. Она көрә лазым билди ки, башчылыг етдији соја дахил бәзи тајфаларын башчылары арасында, ачыг-ачығына олмаса да, онун тәләбләринә әмәл етмәкдән бојун гачыранлар да варды. Домрул нәинки тәкчә ағсаггаллары, ејни заманда ән'әнәни позараг ағсаггаллар шурасынын јығынчағына тајфа башчыларыны да дәвәт етди. Ағсаггаллар вә тајфа башчылары ахшамчағы шуранын јығынчаг јеринә топлашдылар. Домрулун тајфа башчыларыны шура јығынчағына дәвәт етмәсини ағсаггалларын чоһу сакитликлә гаршылады. Анчаг онларын бәзиләри наразы галдылар, һәтта етирафыны ачыг билдирәнләр дә олду:

— Бу нәдир, ај Домрул, дәдә-баба гајдасыны нијә позурсан?

— Бу кишиләр, әввәлән Домрул гаршысындакы ишин, ханын чағырышы илә бағлы ишин чоһ бөјүк диггәт тәләб еләмәсини нәзәрә алыб јәгин. Бирдә ки, нә дәдә-баба сәси салмысыныз? Дәдә-баба гајдалары бир-бир арадан чыхыр, галанлары да чыхачаг тезликдә. Замаһын һөкмүдүр, ишләр белә кәтириб.

Гузатај киши сөзләрини гуртарыб, әввәлчә наразылыгларыны билдирән ағсаггаллара, сонра исә Домрула бахды. Гузатај кишинин бахышларыны тутан Домрул шураны нә мәгсәдлә чағырмасы барәсиндә сөзә башламаг истәјәндә ағсаггаллардан бири Гузатај кишијә мүрачиәтлә:

— Ај Гузатај киши, нијә ахы биз дәдә-бабаларымызын о көзәл, бизә мирас гојуб кетдикләри адәтләри, ән'әнәләри горујуб сахламајаг, нијә сән һесаб еләјирсән ки, оланлар да арадан чыхачаг? Кәлин горујаг о јахшы адәтләримизин.

Гузатај киши һәмсөһбәтинин јахшы таныјырды. Әлбәттә, она чаваб вермәјә һазыр иди, кечмишләрдән миһсал чәкә-чәкә, кечмишләри јад еләјә-еләјә. Анчаг инди бунун вахты дејилди, Домрул онлары тарихи вәрәгләмәкдән өтрү чағырмамышды. Буна көрә дә Гузатај киши чаваб вермәди. Домрул јенә ағзыны долдуруб сөзә башламаг истәјәндә Гузатај кишијә суалла мүрачиәт едән ағсаггал ону габаглады:

— Нә олду, Гузатај киши? Динмәдин. Көрүнүр Домрулун һагсыз олмасыны, учуз һәрәкәтини сән дә писләјирсән.

Гузатај киши јенә Домрула сары дөндү. Артыг шәр гарышмаға башладығындан отаг да алагаранлыг иди. Домрул Гузатај кишинин она дикилмиш нәзәрләрини дүждү. Елә һәмин вахт сојдакы әсир гадынлардан икиси әлләриндә чыраг ичәри кирдиләр. Отаг ишыгланды. Домрул Гузатај кишинин она зилләнмиш бахышларыны сезді, анчаг мәнасыны баша дүшмәди. Гузатај киши дилләнмәјә мәчбур олду:

— Ај Домрул, шуранын ишә башламасындан габаг мән индишә етираз сәсини учалтмыш һәмсојумуза бә'зи һәгигәтләри чатдырмаг истәјирәм, бу чох вахт алмаз.

Домрул Гузатај кишијә чаваб әвәзинә ағсаггаллара бахды. Ағсаггаллардан динән олмады. Гузатај киши:

— Сүкут разылыг әләмәтидир,— дејиб һәмин ағсаггалла сары дөнүб сөзә башлады:

— Акабај, чох узатмамаг, бура жығышмыш чамааты мәттәл гојмамагдан өтрү бирбаша сәнин суалына чавабдан башлајырам. Биз дәдә-бабаларымызын бизә мирас гојуб кетдикләри адәт-ән'әнәләри горујуб сахламаға ачизик, нечә ки, биздән габаг, чох-чох габаг кәлмиш нәсилләр өз дөврләриндә олан адәтләри, гајдалары горујуб сахлаја билмәјибләр. Кечмишимиздән, лап узаг кечмишимиздән чохларынызын хәбәри јохдур. Анчаг мән һәр шеји олмаса да, чохундаң хәбәрдарам. Она көрә хәбәрдарам ки, бизләр узунөмүрлүләрик, дөдәм дә, бабам да, улу бабам да чох, лап чох өмүр сүрүбләр, улу таңрымыз Күнәш онлары өз јанына апармаға тәләсмәјиб. Бизим нәслимиз өзүнүн көзәл јаддашы илә дә фәргләнир. Нәслимизин бир әләмәти дә кечмишләрә марагдыр. Мәним бабаларым, улу бабаларым өмүр сүрдүкләри дөврдән чох габагларда улуларынын нечә јашамалары, өмүр сүрмәләри илә марагланмыш, билдикләрини өвладларына вермиш, онлар да өз нәсилләринә өтүрмүшләр. Бах, беләликлә, кәлиб мәнә чыхмыш, мән дә оғланларыма вермишәм, онлар да өз оғланларына верәчәкләр.

Гузатај киши сөзләринә ара вериб шура үзвләрини көздән кечирди, онларын чох дигәтлә динләдикләрини көрүб мәмнун олду, јенә Акабаја дөндү вә давам етди:

— Акабај, бизим улу бабаларымыз тамамилә башга чүр өмүр сүрүбләр. Сәнин, мәним инди өз очагларымыз вар. Оғланларын, гызларын вар, арвадын да бирдир.

Ағсаггаллардан бири зарафатла:

— Бир дејил, үчдүр онун арвады.

Мәчлисдәкиләр күлүшдүләр. Гузатај бабанын да до-

даглары гачды, сыраланмыш дишләри көрүндү, јенә сифәти гат-гат олду:

— Билирәм үчдүр. О бири ики арвад биринчи арвада гуллуг көстәрәнләр һесаб олунурлар. Онлардан олан ушагларын вәрәсәлик һаггы јохдур, биринчи арваддан олан ушаглардан башга. Елә билирсиниз улу бабаларымызда да белә очаг, белә аилә олуб?

Гузатајын бир аныг сусмасындан истифадә етмиш Акабај аз гала гышгырды:

— Бәс елә олмајыб, нечә олуб?

Гузатај киши она дикилмиш көзләрдә бөјүк марағы көрүб боғазыны арытлады, пыртлашыг, гар кими ағаппаг саггалына, бығларына әл чәкди вә деди:

— Јох, елә олмајыб. Әввәлләр бир арвадын бир нечә әри олуб. Онда арвадлар сојдашларындан кими истәсәјди өзүнә әр сечә биләрди, бу күн бирисини, ертәси күн башгасыны. Инди артыг кишиләр үстүнлүк газандылар, киши нечә арвад истәсә ала биләр.

Ағсаггаллардан бири дилләнди:

— Сән демә о вахтлар лап биабырчылыг имиш ки, хүсусилә арвадлар кишиләри күндә дәјишәндә.

Бајагдан сакит отуруб данышанлары динләјән, ағсаггаллар шурасында данышмаг һүгугу олмајан тајфа башчыларындан бири дилләнди:

— Нијә арвадлар үчүн биабырчылыг олур, кишиләр үчүн јох?

Гузатај киши давам етди:

— Һә, елә дә олуб. Үстүнлүк кишиләрә кечәндән сонра әринә хәјанәт еләмиш, хәлвәти башга киши илә јахынлыг сахлајан арвад ән ағыр чәзаја мә'руз галмышдыр. Кишиләрә исә сөз јох иди, нечәсини истәсәјдиләр ала, дәјишә биләрдиләр.

Гузатај киши јенә сусду. Бу дәфә онун сүкуту узун чәкди. Акабај онун даһа данышмаг фикриндә олмадығыны зәнн едиб сорушду:

— Бәс сонра?

— Сонракы сәнә дә мә'лумдур. О гајда да арадан чыхды, башга гајдалар јаранды, ахыры да индики кими. Көрүрсәнми, Акабај, нә гәдәр дәјишикликләр баш вериб. Бу дәјишикликләр өзбашына олмајыб, заманын тәғазасыдыр. Бир вахт сојдашлар сүрү һалында јашајыблар, аилә-зад олмајыб, һејванлар кими артыб төрәјибләр. Инди исә аилә вар, һәр кишинин арвады, һәр арвадын кишиси, өз өвладлары—оғул-гызлары вар.

Гузатај киши сөзүнү гуртарыб деди:

— Мәнчә, узатмаға еһтијач јохдур, һәр шеј ајдын-дыр, гој Домрул сөзүнә башласын.

Е'тираз еләјән олмады, Домрул дилләнди:

— Дејәсән јенә ағыр күнләр гапымызын ағзыны кәс-дириб. Хан хәбәр көндәриб ки, сојун әлләри ох-јај ту-танлары чәм еләјәк, чағырачаг бизи. Ханын ајагчысы сөjlәди ки, бу јахынларда бөјүк дава башланачаг. Ан-чаг билмәдим, биз даваја кедирик, јохса бизим үстүмүзә кәлирләр. Һәр һалда һазыр олмалыјыг.

Домрул нәзәрләрини тајфа башчыларында кәздирди вә давам етди:

— Сојумузда нечә тајфа вар. Тајфалара башчылығы сизләр еләјирсиниз, демәк, әсас иш дә сизинләдир.

О, тајфа башчыларынын башлары ашағы, динмәз отурмаларыны көрүб онларын нәзәрләрини өзүнә чәлб етмәјә чалышды вә деди:

— Јәгин мәним сөзләрим и алдыныз, кедин тајфала-рынызда әрләри һазырлајын, елә олсун ки, ханын чапа-ры өзүнү бизә јетирәндә мәттәл галмајаг.

Турукку сојлар бирләшмәсинин—иттифагынын ханы Түркү ханын атлысы өзүнү бир аја јахын кәзләтди. Доғ-рудур, ханын атлысы кәдән кими Домрул тајфа башчы-ларындан биринин башчылығы алтында миндән артыг чаван, чевик атлы көндәрди Урму көлү саһилинә тәрәф. Ханын игамәткаһы орада иди. Күндоғар тәрәфдән һә-рәкәтә башламыш јад сојларын мәнз, бу јердән кечәчә-јини мүәјјәнләшдирмиш Түркү хан ордукаһыны бурада јерләшдирмәји лазым билмишди. Аз мүддәт әрзиндә ха-нын әтрафына отуз миндән бир гәдәр артыг гошун топ-ланды.

Јадлар чох ләнк һәрәкәт едирдиләр. Түркү хан го-шунларыны чәмләмәјә сәрф етдији вахт әрзиндә јад сој-лар, демәк олар ки, һеч ирәлиләмәмишдиләр. Артыг јај чохдан өтмүш, пајызын оғлан чағы иди, гыша бир шеј галмамышды. Дүшмәнин исә гышда һүчума кечә билә-чәји шүбһә доғурурду. Түркү хан јад сојлары даима нә-зарәт алтында сахлајыр, бир-биринин ардынча кәшфиј-јат дәстәләри көндәрирди. Түркү хан артыг јәгин етмиш-ди ки, јадлар һарадаса дүшәркә салыб гышын чыхма-сыны кәзләјәчәкләр. Она көрә дә о, дүшмәнин ордукаһ салдығы јери, һәм дә мүмкүн оларса сајыны өјрәнмәк үчүн үч дәстә кәшфијјатчы көндәрди, һәр бирини бир истигамәтә. Бундан сонра о, һәрби шуранын үзвләрини

јанына чағырды. Урму көлүндән хејли аралы галын ме-шәнин ичиндән кечән, бир атлынын күчлә ирәлиләјә би-ләчәји чығырын кәнарында гурулмуш чадыр тезликлә гошун башчылары, һәрби шуранын үзвләрилә долду. Түркү хан һәрби шуранын ән гочаман үзвү, бүтүн сәфәр-ләриндә ону мүшајиәт етмиш сәркәрдәјә мүрачиәтлә:

— Буғај чәрибашы, сән нечә фикирләширсән, биз бу јерләрә, Урмунун һәндәвәринә кәлмәкдә тәләсмәми-шикми?

Буғај чағрылан көк, ортабој, гарны хејли ирәли чых-мыш, көзләрини сач-саггал вә әт басмыш киши ханын сөзләрини ешитмирмиш кими һеч башыны да галдыр-мады. Буғај елә сакит, динмәз отурмушду ки, әкәр о, топ кими јумру, әтли әлләрини ојнатмасајды, ону јатмыш зәнн етмәк оларды. Ханын суалындан сонра бүтүн көз-ләр Буғаја чеврилди. Буғајын чавабы кечикди. Ону јах-шы танымајан, илк дәфә көрән мүхтәлиф сојлардан кәл-миш гошун башчылары Буғајын ханын сорғусуну чаваб-сыз бурахмасына һејрәтләндиләр. Һәрби шуранын үзвләри дә динмәз әјләшмиш, көзләрини Буғаја ди-кмишдиләр. Хан да, һәрби шуранын үзвләри дә јахшы билирдиләр ки, Буғај јүз өлчүб, бир бичмәсә данышан дејил, көзләмәлидиләр. Лакин Буғај бу дәфә онлары һәмишәкиндән аз кәзләтди вә дилләнди:

— Бөјүк хан, сән дүз фикирләшмисән, биз һәм тәләс-мишик, һәм дә тәләсмәмишик.

Буғајын сөзләри ону динләјәнләрә гәрибә көрүндү. Хан фикирләшди ки, Буғајын чавабы бу дәфә тез олду, јахшы фикирләшмәди. Ханын вә шура үзвләринин хәја-лындан башга фикирләр дә кечди: «Көрүнүр, Буғај го-чалыб, сөзүнү итириб». Буғај ашағы дикдији башыны галдырды, һәрби шура үзвләринә, дикәр сәркәрдәләрә бахды, санки онларын фикирләрини охуду вә деди:

— Улу хан, мән чавабы адәтимдән кәнара чыхыб вер-дим. Онун үзәриндә бурада чох фикирләшмәдим. Амма елә дејил. Зәнн еләмәјин ки, Буғај гочалыб, һафизәси коршүјүб. Мән һәлә бураја кәләндә сәнин мәнә вердијин суал барәсиндә фикирләшмишдим, чох фикирләшмиш-дим. Бурада ордукаһ гурайдан сонра да фикирләшми-шәм вә гәт еләмишәм ки, биз јола чыханда тәләсмәми-шик, анчаг бураја јетишәндән сонра тәләсмишик.

Буғај сөзүнә ара верди, јенә башыны ашағы дикди, башга сәркәрдәләрдән, чадырда оланларын һамысындан

фэргли олараг, Буғајын башы гырхыг иди. О, этли элини гырхыг башында кэздирди вэ давам етди:

— Улу хан, сэн јағынын үстүмүзэ кэлмэси, јолда олмасы хэбэрини алан кими чох дүз иш көрдүн јолу элине алмагда, бу јерлэрэ кэлмэкдэ. Анчаг биз бир шеји нэзэрэ алмамышдыг. Чүнки билмирдик ки, јад сојларын сүр'эти нечэдир. Онлар да јолларыны бизим кэлдијимиз сүр'этлэ гэт елэсэјдилэр, бу күн олмаса да, сабаһи биз онларла үзлэшэчэкдик. Демэк, јола вахтында чыхмышдыг. Бураја јетишэндэн сонра исэ бизэ мэлум олду ки, онларын һэрэкэти чох јавашдыр.

Буғај јенэ сусду, бир хејли динмэди. Јенэ ону танымајанлар нараһат олмаға, нэзэрлэрини онунла ханын үзлэриндэ кэздирмэјэ башладылар. Һандан-һана Буғај деди:

— Улу хан, јадлар чэмлэшэн јерлэрэ ајагчылар көндэрдик. Бу јахшыдыр, она көрэ јахшыдыр ки, билэчэјик јағылар һарада дајаныблар, ордукаһлары һарададыр.

Хан тээччүблэ сорушду:

— Сэн фикирләширсэн ки, онлар даһа бизим үзэри-мизэ јеримэјэчэкклэр?

Буғај башыны галдырыб хана бахды:

— Буна мәним шүбһәм јохдур, хан. Габағы гыша кедир, јағыш элиндэн көз ачмаг олмур. Бир аз сонра бу јағышлар гарла эвэз олуначаг. Буна көрэ дә јэгин ки, онлар ирэлилэмэлэрини јазын кирмэсинэдэк сахлајачаглар, ордукаһ гурачаглар чатдыглары јердэ.

Хан бир хејли фикирләшэндэн сонра һәрби шуранын үзвлэринэ мүрачиэтлэ деди:

— Белэ чыхыр ки, јағыларла бу јахынларда үзлэшмэли олмајачағыг, јазы көзлэмэлијик.

Сәркәрдәләрден бири диллэнди:

— Хан, бәлкә онлары көзлэмәјәк. Әкәр һәгигәтән дә онлар инди һүчум еләмәк фикриндән дашыныбларса, бизим торпагларымыза сохулмағы тәһирә салыбларса, демәли, онлар ордукаһ гуруб архайын отурачаглар јаза гәдәр. Јағылар бизи көзләмирләр. Биз бундан истифадә еләјиб гәфилдән һүчума кечсәк онларын үстүнә, нечә олар? Мән белә көзләнәилмәз басгынын уғурлу нәтичәләнәчәјинә шүбһә еләмирәм.

Башга бир сәркәрдә ондан сорушду:

— Чәрибашы, сән онларын сајыны билирсән? Бизим нечә сај олмағымыз бәллидир. Һүчума кедәнләр мүда-

фиә олуанлардан чох олмаса, уғур газанмаг барәсиндә фикирләшмәјә белә дәјмәз.

Чәрибашынын чавабы кечикмәди:

— Мәсәлә сајдадыр мәкәр?

— Бәс нәдәдир?—Чохсан, демәк даһа зорлусан.

— Орасы еләдир, анчаг елә шәраит олур ки, аз зорлу чох зорлуну үстәләјир.

— Бу чох тәһлүкәлидир. Биз јағыларын гәдәрини билмәдән онларын үстүнә кедә билмәрик.

— Мәкәр мән онларын гәдәрини өјрәнмәјин әләјинәјәм? Өјрәнәк, анчаг јағынын көзләмәдији анда онун башынын үстүнү кәсдирмәк уғурун јарысындан чохдур.

Хан сәркәрдәләр арасындакы диалога сон гојмаг үчүн Буғајдан сорушду:

— Сәнин мүлаһизән нечәдир?

Һамы сусду, бүтүн көзләр Буғаја чеврилди. Буғај бу дөфә дә адәтинә хилаф чыхыб көзләтмәди, анчаг суала суалла чаваб верди:

— Улу хан, әкәр биз чәрибашынын сөјләдији мүлаһизәни гәбул еләмәсәк, нејләмәк фикриндәсән?

Бу суалы хан көзләмәдијиндән фикирләшмәли олду. Буғај исә сөһбәтинә давам етди:

— Әлбәттә, гышы бурада кечирмәк фикриндә олмајачағыг, демәк јығышачағыг керијә, евләримизә дағылышачағыг, мән сојлардан топланмыш чәриләри нэзәр-дә тутурам, бир дә јазда тәзәдән онлары јығыб бураја гајытмалы олачағыг. Елә дејилми, хан?

Хан разылыг әләмәти олараг башыны тәрпәтди вә әлавә етди:

— Бу јерләр бир ајдан сонра гар алтында галачаг, сојуглар дүшәчәк. Гала билмәрик бураларда.

Буғај ханын сөзләрини диггәтлә динләди, лакин бу дөфә әввәлки гајдасына риәјәт етдијиндәни, јохса башга сәбәбә көрәми данышмаға башламасы хејли кечикди:

— Кәлин фикирләшәк, көрәк һансы әлверишлидир? Бу гәдәр һазырлашандан, Урму көлу саһилинә кими јолу басыб кәләндән сонра керијә гајытмаг јахшыдыр, јохса чәрибашынын мәсләһәтини гәбул еләјиб јағыларын үзәринә гәфилдән басгын еләмәк.

Турукку сој бирләшмәсинин башчысы Түркү ханын бөјүк һөрмәт бәсләдији, узагкөрән сәркәрдәлик габилијәтини јүксәк гијмәтләндирдији Буғајын сөзләри ону дүшүнмәјә мәчбур етди. Бу саһәдә јүксәк габилијјәти олан

Түркү хан бир аз эввэл ики сәркәрдә арасында баш верән диалогу динләжә-динләжә фикирләшмиш, гәфлэтән һүчумла јағынын башынын үстүнү алмаг барәсиндә да-нышан сәркәрдәжә һагг газандырмышды. Буна бахма-ја-раг о, Буғајын, һәрби шура үзвләринин рәјини билмә-дән өз фикрини сөјләмәк истәмирди. Она көрә дә Түркү хан Буғајын давам етмәсини, онун мүлаһизәсини һәрби шуранын музакирәсинә вермәји гәт етди вә нәзәрләрини Буғајдан чәкмәди. Буғај исә јенә башыны ашағы дикиб отурмуш, тәкчә әлләри тәрпәнирди. Хан онун даһа да-нышмаг фикриндә олмамасыны көрүб деди:

— Буғај чәрибашы, сән нечә мәсләһәт верәрдин?

Көрүнүр Буғајын чавабы чохдан һазыр иди:

— Доғрудур, бурада елә фикир олду ки, сајын нә дәхли, гәфилдән һүчум һәр шеји һәлл еләјәчәк. Јох, елә дејил. Бирдән елә ола биләр ки, онлар сајча биздән беш гат артыг олсунлар. Онда гәфилдән һүчум өзүнү өлүмүн ағзына атмаг, уғурсузлуға билә-билә кетмәк демәкдир.

О, сөзләрини дејиб гуртарандан сонра башыны гал-дырды, әт басмыш көзләрини хана јөнәлтди:

— Хан, ајагчыларын гајыда дөнү олмасына кими көз-ләјәк. Гој кәлсинләр көрәк нә хәбәрлә гајыдырлар? Һарада ордукаһ гурублар?—Ордукаһ гурулмуш јерә јахшы бәләд олмаг чох вачибдир. Ән башлычасы исә көрәк онлар нә гәдәрдириләр, фикирләри нәдир, орадамы гышламаг истәјирләр, јохса онлар да бизим кими кери дөнүб јазымы көзләмәк истәјирләр?

Хан етираз етмәди, һәрби шура үзвләрини, сәркәр-дәләри азад етди. Буғај да галхмаг истәјәндә хаң онун чијиндән басды:

— Сән һара, отурсана.

Буғај табе олду, отурду, анчаг бу дәфә башыны аша-ғы дикиб, нәзәрләрини ханын үзүндә кәздирди. Хан дилләнди:

— Мән дә сәнин кими фикирләширәм, Буғај чәри-башы.

Буғај она хас олмајан чәлдлик көстәриб деди:

— Мәним буна неч шүбһәм олмајыб. Сәнин сорғуна чаваб верәндә һәмишә фикирләшмишәм ки, бу суала ханын өзү нечә бахарды. Чалышырам ки, һәр шеји нә-зәрә алам. Һәмишә бу фикирдә олмушам, инди дә бу фи-кирдәјәм ки, сәнин тајын-бәрабәрин ола биләчәк чәри-башы јохдур бизим арамызда.

Хан Буғајын сөзләрини ағзында гојмаг истәди, о, тә'-риффи хошламырды, анчаг ону инчик сала биләчәјиндән еһтијат етди. Буғај данышығына ара верән кими хан деди:

— Буғај чәрибашы, чамааты јола саландан сонра сә-ни она көрә әјләмәдим ки, мәнә тә'риф сөјләјәсән.

Буғај нәсә демәк үчүн ағзыны долдурду, анчаг хан она данышмаға имкан вермәди:

— Буғај чәрибашы, сәнчә онларын сајы нә гәдәр ол-са, гәфилдән һүчумумуз уғурла нәтичәләнә биләр?

Буғај да бу мәсәлә дүшүндүрүрдү:

— Биз отуз миник, онлар ики дәфә чох олсалар һәлә һүчум еләмәјә дәјәр. Чох олсалар, бу тәһлүкәлидир. Бир дә онларын ордукаһ гурдуғу јерин дә әһәмијјәти бө-јүкдүр.

Хан разылыг әләмәти олараг башыны тәрпәтди. Бу-ғај даһа ханын она мурачиәт етмәдијини көрүб галхды вә отағы тәрк етди.

Кәшфијјатчыларын кери гајытмасыны ики һәфтәјә јахын көзләмәли олдулар. Онларын бир групу он күн-дән, дикиб он үч күндән сонра гајытды, үчүнчүләр исә ики һәфтә кечмәсинә бахмајараг гајытмамышдылар, чох күман ки, әлә кечмишдиләр. Буғајын хаһиши илә хан кәшфијјатчылары һәрби шура үзвләринин вә сәркәрдә-ләрин иштиракилә динләди. Хан үзүнү кәшфијјатчыла-рын башчысына тутуб:

— Бујур, нә көрмүсәнсә сөјлә,—деди.—Сәндән өтрү әһәмијјәтсиз көрүнә биләчәк шејләри дә унутма.

Кәшфијјатчы јола чыхдылары күндән көрдүкләри-ни, ешитдикләрини бүтүн тәфәрруаты илә данышды. Онун сөзләриндән белә мә'лум олду ки, башчылыг ет-дији кәшфијјатчылар дәстәси Урму көлу саһилиндән јо-ла дүшәндән үч күн сонра күнбатан тәрәфдән јадларын дүшәркәсинә јахынлашмышдылар. Дүшәркә о гәдәр бө-јүк имиш ки, онлар кизләндикләри тәпәнин үстүндән онун о бири башыны көрә билмәмишдиләр, һәм дә сај-сыз-һесабыз гошунлар бир дејил, бир-бириндән аралы-бир нечә дүшәркә салмышдылар. Қанарларда дајанды-рылан арабаларын чохунун ичиндә чадырлар, ала-чыглар гурулмушду. Бу чадырларда, алачыгларда чәри-ләрин аиләләри олурдулар. Онларда даваја кедәнләрин аиләсини мүшајиәт етмәси адәт иди. Кәшфијјатчы башы дүшәркәләрин јерләшдикләри саһәләрин тәсвирини да-нышандан сонра хан икинчи кәшфијјат дәстәсинин баш-

чысына сөз верди. О билдирди ки, онун кәшфијат дәстәи дүшмәнин дүшәркәсинә гузеј тәрәфдән јахынлашамаг тапшырыгыны алмышды. Онлар нәзәрдә тутулмуш јерә һеч бир һадисә илә растлашмадан јахынлаша билмишдиләр. Онун вердији мә'луматы ондан габаг данан кәшфијатчынын вердији мә'луматдан фәрғләндирән чәһәт о иди ки, дәстә дүшәркәләрин сајыны мүәјјәнләшдирә билмишди. Онлар беш дүшәркә сајмышдылар вә белә һесаб едирдиләр ки, һәр дүшәркәдә азы он мин чәри, бир о гәдәр дә, бәлкә дә даһа чох аилә үзвләри варды. Кәшфијатчыларын мә'луматы динләнилиб гуртардыгдан сонра хан шура үзвләринә бахды. Онлардан бири сорушду:

— Бәс о бири ајагчылардан хәбәр јохдур?

Кәшфијатчылар динмәдиләр. Онлар мүхтәлиф истигамәтләрдә һәрәкәт етдикләринә кәрә бир-бирләриндән хәбәрсиз идиләр. Чавабы ханын өзү вермәли олду:

— Онлар һәлә кәлиб чыхмајыблар, агибәтләриндән хәбәрсизик,— дејиб јенә шура үзвләринә бахды. Онларын һеч бири динмәди. Хан Буғај сәркәрдәјә мүрациәт етди:

— Буғај чәрибашы, сәнин мүлаһизәни көзләјирик.

Буғај чәрибашы сағ әлини гырхыг башында кәздирди вә деди:

— Ајагчыларымызын кәтирдикләри хәбәрдән ајдындыр ки, јағыларын беш ордукаһы вар. Онлар бир-биринә јахын да олса, беш дүшәркәјә бөлүнмәкдә чох ағылсыз иш тутублар. Бу бизим хејримизәдир. Әслинә галса мән онлары ағылсыз адландырмагда дүз иш тутмадым. Әлли минлик гошуну, бир о гәдәр дә арвад-ушағы бир ордукаһда јерләшдирмәк үчүн нәһәнк дүзәнлик кәрәкдир, анчаг дәнизә јахын о јерләрдә белә дүзәнлик јохдур, дағлыгдыр оралар. Һәр һалда онларын јерләшмәси тәрзи бизим хејримизәдир вә мән јағыларын ордукаһларына гәфилдән һүчум еләмәјин тәрәфдарыјам.

Буғај сөзүнә ара вериб јенә јумру әлини гырхыг башында кәздирди:

— Хан, биз гәфил һәмләдән габаг һәр шеји өлчүб-бичмәлијик. Ајагчыларын кәтирдикләри хәбәрләрдән ајдын олур ки, онлар гајғысыздырлар, һеч бир тәһлүкә көзләмирләр. Бирчә нараһатлыг индијә кими гајыда дөнү олмамыш ајагчыларымыздыр. Онлар әлә кечиб-ләрсә...

Буғај сөзләринин ардыны демәди. Хан ону алды вә деди:

— Бундан нараһат олма Буғај сәркәрдә, өзүн билирсән ки, әлә кечсәләр дә јағылар онлардан бир шеј өјрәнә билмәјәчәкләр. Түркү сојларындан сатгын чыхмаз, өләр, бир кәлмә дә сөјләмәз. Архајын ола биләрсән, бизим гәфилдән һәмлә етмәјимиздән хәбәрләри јохдур.

Һәрби шура ханын фикрини ачыг-ашкар билди, тәһирә салмадан, һәлә гарын дүшмәмәсиндән истифадә етмәји, һүчуму тез, сүр'әтлә һазырламағы гәт етди. Демәли, зорумузу беш јерә бөлмәлијик, һәр бири алты мин. Јағылары ајыг салмамагдан өтрү биз кечәләр јол кедиб, күндүзләр динчәлмәлијик. Үч кечә јол кетмәлијик. Күнбатан истигамәтдәки ордукаһа тәрәф кедәчәк дәстә биринчи чатачаг һәдәфә. О бири кечә чәриләримиз доғар, күнәј вә гузеј истигамәтләриндә дә һәрәкәт едиб өзләринә мөвгә тутмалыдырлар. Һамымызын ејни вахтда һүчума кечмәјимизин ишарәсини орада кестәрәчәјәм. Бу ишарә ән һүндүр тәпәләрдән биринин башында чатылачаг тонгал олачаг.

Әмәлијата башчылығы өз үзәринә көтүрмүш хан гошуну һәр бириндә алты мин нәфәр олмагла беш јерә бөлдү. Онлара чәрибашылар гојду, дәстәләрин һәр биринин һәрәкәт истигамәтини, тутачаглары мөвгәји мүәјјәнләшдирди. Буғај сәркәрдәни өзүнә көмәкчи тәјин етди вә деди:

— Тәһирә салмајачағыг, елә бу кечә јолу әлимизә алмалыјыг. Һаванын јағышлы кечмәси бизим хејримизәдир.

Хан тәзә тәјин етдији чәрибашылары, һәрби шуранын үзвләрини азад етдикдән сонра Буғаја деди:

— Сәнин ишин чох олачаг, Буғај чәрибашы. Сән елә инди бир нечә истигамәтә ајагчылар көндәр. Гој онлар лап габага кетсинләр, галыб көзләсинләр, һәр дәстәдән бир нәфәр кери гајыдыб бизә о јерләрдәки вәзијјәт барәсиндә хәбәр кәтирсин.

Хан сөзләрини дејиб гуртарды, кәшфијат рәиси исә кетмәди. О, ханын јенә дә нәсә дејәчәјини көзләди, өзүнүн дә она дејәчәкләри вар иди. Хан кәшфијат рәисинә кетмәјә изин верди. О, мүнтәзир дајанды вә хана деди:

— Хан, мәним адамым аздыр, чох аздыр. Сәнин тапшырыгына там әмәл етмәкдән өтрү әләвә һеч олмаса бир отуз-гырх чәри лазымдыр.

Хан ет'ираз еләмәди, чәрибашылардан биринин адыны чәкиб деди:

— Она сөјлә версин.

— Улу хан, һәр шеји јолуна гојдун. Инди исә сәнә динчәлмәк кәрәкдир, ахшам јола дүшәндә эзијјәт чәк-мәмәкдән өтрү.

Хан башыны тәрпәтди. Буғај сәркәрдә чадыры тәрк етди.

Тә'јин олунмуш вахтда бүтүн сәркәрдәләр ханын чадырына топлашды, сәркәрдәләрин һамысы габагчадан тапшырыгларыны алдыгларындан хан онлары чох әјләмәди, јола дүшмәк әмри верди. Шәр гарышанда гошун јола дүзәлди. Сәһәрки кур јағышы нарын сазаг әвәз етмишди, сојуг иди, илијә ишләјән күләк әсирди. Буна бахмајараг дөјүшчүләрин әһвали-руһијјәси јүксәк иди, онлары гаршыда бөјүк гәнимәт көзләјирди. Кәшфијјатчылар онларын үзәринә кәлән јағыларын вар-дөвләтини, ат илхыларыны, мал-гара сүрүләрини, арабаларыны вә башга вариантларыны да нәзәрдән кечирмәји унутмамышдылар. Онларын кәтирдикләри бу хәбәр гәнимәт әлә кечирмәк ешгилә јашајән дөјүшчүләрин дөјүш гүруруну хејли артырмышды.

Ханын нәзәрдә тутдуғу вахт, јени Урму көлү саһилиндән јола дүшәндән үч күн сонра гошунларын өн дәстәләр дүшмәнин күнбатанда салдыглары јерә чатдылар. Кәшфијјатчыларын бири дикәрини әвәз едир, тез-тез лазыми хәбәрләри хана јетирирдиләр. Дүшмәнин онун үзәринә гошун јеритмәсиндән хәбәри јох иди. Хан дүшмән дүшәркәләринин күнбатан тәрәфиндә јерләшән гошунла бирликдә галды, бурада чадыр гурдурду вә сәркәрдәләри јанына чағырыб онлара јерли шәраитлә әлагәдар тә'лимат верди. Сабаһ ахшам өз гошунлары илә дүшмән ордукаһынын шәрг, чәнуб вә шимал һиссәләри јахынлығында мөвгә тутачаг гошунларын сәркәрдәләринә бир күн динчәлдикдән сонра һүчума кечәчәкләрини билдирди. О, гаршыдакы дағы көстәриб деди:

— О дағын башында тонгал аловланан кими бөјүк еһтијатла дүшәркәни јығышдырыб јағыларын үстүнә төкүлмәлисиниз. Арвад-ушаға тохунмајын, мүгавимәт көстәрмәјәнләри өлдүрмәзсиниз, әсир көтүрәрсиниз, арвад-ушағы да. Гарәтә јол верилмәмәлидир. Әлә кечирилмиш гәнимәти гәләбәдән сонра өзүнүз бөлүшдүрәрсиниз.

Түркү хан сәркәрдәләрә кетмәјә ичазә верди вә деди:

— Танрымыз улу Күнәш һовунуза јетсин.

Һамыны јола саландан сонра хан бәрк јорулдуғуну һисс етди вә динчәлмәјә узанды. Ертәси күн лап тездән јатағындан галхмыш ханын күнү интизар ичиндә кечди.

Доғрудур, кәшфијјатчылар тез-тез гошун дәстәләринин һәрәкәти барәсиндә мә'лумат кәтирирләр, буна бахмајараг о, нараһат иди, ахшама јахын хан артыг бүтүн гошун-дәстәләринин нәзәрдә тутулмуш јерә чатыб дајанмасы хәбәри аландан сонра архајынлашды, ахшамын јеничә дүшмәсинә бахмајараг јатаға узанды. О, дүнәнки кечәни пис јатмышды. Бүтүн күнү нараһатлыг кечириб бәрк јорулмуш хан јатаға кирән кими јухуја кетди.

Ертәси күн Түркү хан јатағындан галханда һава јеничә ишыгланмаға башламышды. Јенә дә көјүн үзү думанлы, һава јағышлы иди, нарын јағыш јағырды. Хан кәшфијјат рәисини чағырды. Кәшфијјат рәиси јатағындан тездән галхмыш вә ханын чағырышына мүнтәзир иди. О, ханын чадырына кириб:

— Күн ајдын, хан, мүгәддәс танры Күнәш јолуна уғур долдурсун,—деди, хандан чаваб аландан сонра сөзүнә давам етди:

— Ајагчыларымыз бүтүн кечәни ајаг үстә олублар. Бизим чәриләрин јағыларын ордукаһларыны үзүк гашы кими араја алмаларындан, тәһлүкәдән хәбәрсиздирләр. Онлар өзләрини о гәдәр гајғысыз, сәрбәст апарырлар ки, елә бил евләриндәдирләр. Көрүнүр јерли сојлардан чәкинмирләр, онлары һеч саја алмаг да истәмирләр.

Түркү хан дүшмән дәстәләринин башчысынын адыны ешитмиш, онун барәсиндә мүәјјән мә'луматы да варды. Узагларда, Хәзәрин о бири тәрәфиндә, күнејдән гузејә ахышмыш, сонра исә күнбатан истигамәтә доғру ирәлиләјән бу сој бирләшмәләри Хәзәрин гузеји боју һәрәкәт едиб, һәмин јерләрдә мәсқунлашан сојлары мәғлубијјәтә уғратмыш, күлли мигдарда гәнимәт әлдә етмиш, чаванлары, гыз-кәлиндәри әсир алмышдыр. О там архајын иди ки, ичәриләрә доғру, Урму тәрәфә ирәлиләдикчә гаршысына чыхан сојлары да белә асанлыгла мәғлубијјәтә уғрадыб, онлары талан едәчәкдир. Она көрә дә кәшфијјат рәисинин јағыларын гәраркаһларында өзләрини сәрбәст, гајғысыз апармалары барәсиндә вердији мә'лумат хан үчүн көзләнилмәз олмаса да, хош хәбәр иди. Хан кәшфијјат рәиси илә данышығына јеничә башламышды ки, Буғај сәркәрдә ичәри кирди. О да бир аз әввәл кәлмиш кәшфијјат рәиси кими Түркү ханы саламлајандан сонра кечиб отурду, әтли әлләрини ојнатмаға башлады. Хан она мүрачиәтлә деди:

— Буғај сәркәрдә, ајагчыларымызын кәтирдикләри хәбәрләр чох јахшыдыр, јағылар бизи көзләмирләр.

Хан Азербайжан торпагларына сохулмуш сојларын башчысы барэсиндэ бир аз бундан эввэл дүшүндүклэри барэсиндэ Буғаја мә'лумат верди. Ханы диггэтлэ динлэ-
жэн Буғај да һәмин сәркәрдә барэсиндэ ејни фикирдә ол-
масыны билдирди вә эләвә етди:

— Улу хан, онларын сојбашы, сәркәрдәси чох икид адамды, һәм дә дөлиганлыдыр. Онун һәрәкәтини, еһти-
јатсызлыг, гајғысызлыг көстөрмәсини ағылсызлыг да һе-
саб еләмәк олмас. Гыса мүддәтдә газандыгы асан гәлә-
бәләр ону еһтијатсыз еләјиб. Бу исә бизим хејримизәдир.
Биз ону үстәләјәндән сонра ағлы башына кәләчәк, ан-
чаг кеч олачаг.

Хан кәшфијјат рәисинә дөндү:

— Гој сәнин ајагчыларын тез-тез хәбәр кәтирмәкдә давам еләсинләр. Сәнә о гәдәр дә чох ајагчы кәрәк де-
јил, онлардан он нәфәр ајыр, һүчум ишарәси олачаг тон-
галын чатылачагы јери һазырласылар, чохлу гуру чыр-
пы, одун јығысылар вә мәним ишарәми көзләсинләр.
Күнәш ахшам јатагына кетмәјә һазырлашанда биз һү-
чума башламалыјыг, елә етмәлијик ки, гаранлыг дүшә-
нә кими гуртараг.

Кәшфијјат рәиси кетди. Сәһәр јемәји кәтирдиләр.
Ханла Буғај динмәзчә једиләр. Бүтүн күнү дөјүш габа-
ғы көзләмәјин нараһатлыгларына дөзмәк кәрәк иди.
Күнортадан сонра, һүчум сигналы верилмәси вахты ја-
хынлашдыгча ханын һәјәчаны артырды. Хан дөјүшләр
көрмүшдү, анчаг о һәлә онун јурдуна басгын еләјән ја-
ғыларла үзләшмәмишди. Хандан фәргли олараг Буғај
там сакит иди. Динмәз отурмушдү. Онун хәјалыны һан-
сы фикринсә мәшгул етмәси ајдын көрүнүрдү. Нәһајәт, о
дилләнди:

— Улу хан, һүчум вахтына бир шеј галмајыб, анчаг
биз дөјүшләрин һансы јериндә олачагымызы һәлә мүәј-
јәнләшдирмәмишик.

Буғај сәркәрдәнин сөzlәри ханын тәәччүбүнә сәбәб
олду. О, сәркәрдәләрлә сөһбәт заманы һарада олачагы
барэсиндә демишди. Бүтүн истигамәтләрдә баш верәчәк
дөјүшләри изләјә билмәјәчәјини нәзәрә алыб сәркәрдә-
ләрә она тез-тез хәбәр көндөрмәләрини тапшырмышды.
Хан дөјүшләрин нечә кедәчәји барэсиндә Буғаја өз мү-
лаһизәләрини билдирди. Буғај сәркәрдә онунла разы-
лашды вә эләвә етди:

— Улу хан, сөјләмәјин артыгдыр, анчаг сән дә арха-
јынчылыга јол верирсән. Биз сәнинлә бирликдә дөјүш

мејданына јахын олмалыјыг. Елә ола биләр ки, ордукаһ-
лардан бириндә, јахуд икисиндә јағылар бизим чәрилә-
римизин һүчумундан габагча хәбәр тутуб дөјүш вәзиј-
јәти алсынлар. Белә вәзијјәт јарандыгы тәгдирдә ағыр
вәзијјәтә дүшмүш чәрибашынын сәнин көмәјинә еһтија-
чы олачаг, диқәр ордукаһда өз ишини уғурла баша чат-
дырмыш чәриләри көмәјә көндөрмәк лазым кәләчәк. Бу
иши исә бизим икимиз көрмәлијик.

Хан Буғајы диггәтлә динләди вә деди:

— Еләдир, Буғај чәрибашы, еләдир.

Хан башыны чадырдан чыхарыб бајырда һаванын
нечә олмасыны јохлајандан сонра давам етди:

— Буғај чәрибашы, мән бу барәдә дә фикирләшмиш-
дим, интәһасы сән мәни габагладын. Мән күнбатар тә-
рәфдә, бизә јахын олан јердә пусгуда дурмуш чәриләрин
јахынндајам. Сән исә бир нечә атлы көтүрүб күндоған
истигамәтдә олан чәриләрин јанына кетмәлисән. Ишдир,
бирдән о тәрәфләрдә сән сөјләјән һадисә баш версә, он-
да ишини бил. Бир аздан тонгалы чатмаг әмри верә-
чәјәм.

Буғај сәркәрдә јериндән галхыб чадырын чыхышына
сары кедәндә хан онун ардынча:

— Танрымыз Күнәш көмәјин олсун,—деди.

Буғај сәркәрдә ејни сөzlәри тәқрар едиб чадырдан
чыхды. О кедәндән бир аз сонра Түркү хан тонгалы јан-
дырмаг әмрини верди. Нәмишә һазыр сахланан атына
миниб чапды. Онун тәләсдији јерә чатмасына аз гал-
мыш гаршыдакы дағын башында нәһәнк тонгал алов-
ланды, аловун јашыл, гызылы рәнкә чалан дилләри на-
рын јағышлы һаваны јаламаға, әтрафына ишыг сачмаға
башлады. Артыг гошунлар ирәлијә, дүшмән ордукаһы
үзәринә һәрәкәт етмишди. Түркү хан атынын башыны
чәкмәди, мүшајиәтчиләрилә бирликдә ирәли чумду. Хан
гошунларын арха сәфләринә чатанда, ирәлидә кедән
дәстәләр артыг гаршыдакы чох да һүндүр олмајан тәпә-
ләри ашыб дағ сели кими дүшмән ордукаһы үзәринә ах-
магда иди. Түркү ханын силаһа әл атмасына еһтијач
галмамышды. Дүшмән чәриләри һеч силаһа јөнәлмәјә
белә мачал тапмамышды. Тәк-түк мүғавимәт көстәрән-
ләр јериндәчә өлдүрүлмүш, галан чәриләр, һәмчинин он-
ларын апләләри әсир алынмышдылар. Әлә кечирилмиш
ғәнимәт о гәдәр чох иди ки, ону һесабламаг мүмкүн де-
јилди—мал-гара сүрүләри, ат илхылары, күлли мигдар-
да гызыл бәзәк шејләри, арабалар вә с.

Түркү хан чәрибашыны јанына чағырды вә билдирди:
— Инди гәнимәт гајғысына галмаг чағы дејил. Бура-
да једди дәфә он отуз чәри гој, галан чәриләрин һамысы-
ны көтүрүб ирәли кет, бәлкә о бири ордукаһларда вуру-
шан чәриләримизин һова еһтијачы вар.

Хан чәрибашыны дөрд минлик гошунла јола салан-
дан сонра ордукаһда галан ики мин гошунун минбашы-
ларына үз тутуб деди:

— Гәнимәтләрин һамысыны бир јерә јығын. Бүтүн
чаван киши вә гадынлары әсир көтүрүн, ушаглара,
аһыллара, јашлылара тохунмајын. Онларын арабала-
рына да дәјмәјин, гојун күнү сабаһ рәдд олуб бу тор-
паглардан кетсинләр.

Һава гаралырды. Тезликлә Түркү хан о бири үч дү-
шәркәдә дә ишләрин биринчи дүшәркәдәки кими уғурла
баша чатмасы хәбәрини алды. Јалныз күндоғар тәрәф-
дәки ордукаһда чәриләр тәһлүкәни габагчадан дүјмуш,
силаһа сарылмыш, Турукку әскәрләринә нәинки мугави-
мәт көстәрмиш, һәтта аз галмышды ки, онлары үстәлә-
синләр. Буғај сәркәрдәнин гоншу ордукаһлары әлә ке-
чирмиш гошунлардан бир групуну көмәјә кәтирмәсилә
јағыларын мугавимәти гирылмышды. Бу ордукаһда го-
шунлар хејли итқијә мә'руз галмышдылар.

Бүтүн ордукаһларда гәләбә чалынмасы хәбәрини ал-
мыш Түркү хан ордукаһларда олан чәрибашыларына
хәбәр көндәрди ки, һамысы гәнимәтләри, әсирләри бир
јерә чәм едиб орда кечәләсинләр, ертәси күн онун јаны-
на кәлсинләр.

Ертәси күн Түркү хан онун һүзуруна кәлмиш сәркәр-
дәләрдән вә һәрби шура үзвләриндән, биринчи нөвбәдә,
белә ағыр мәғлубијјәтә дүчар олмуш гошунларын сәр-
кәрдәси барәсиндә мә'лумат алмаг истәди, лакин ону
көрдүм дејән олмады. Түркү хан додаглары алтында пы-
чылдады:

— Көрүнүр арадан чыха билиб,—деди, чәрибашыла-
рына, шура үзвләринә дөндү:

— Улу танрымыз Күнәш бизә уғур кәтирди, она сәч-
дә ғылаг.

Чадырда оланларын һамысы бајыра чыхды, ирәлидә
хан олмагла һамы диз чөкдү, әлләрини Күнәшә сары ту-
туб онун үнванына сөзләр, сәчдәјә лајиг сөзләр дедиләр.
Хан биринчи галхыб чадырына кирди, галанлары да
онун архасынча. Хан әјләшән кими гәнимәтләр вә әсир-
ләр барәсиндә дүнән ики минбашыја дедикләрини тәк-

рар етди. Һәрби үзвләриндән е'тираз едән олмады. Түр-
кү хан деди:

— Күнү бу күндән јағыларын арвад-ушагларыны, го-
чаларыны өз арабаларында јола салын. Бүтүн гәнимәти
вә әсирләри көтүрүн, сабаһ јолу әлимизә алырыг, јур-
думуза гајыда дөнү олуруг. Бу күн дејүшдә өләнләри
торпаға верәндән сонра. Чәриләрә чатдырын ки, онлар
гәнимәтдән өз пајларыны јурдумузда алачаглар.

* * *

Сизә ана јурдумузун гучағында һәлә лап гәдим за-
манларда мәскән салмыш бир сој бирләшмәсинин барә-
синдә ғыса да олса мә'лумат вердим, онларын јашајыш
тәрзи барәсиндә мүәјјән тәсәввүр јаратмаға чалышдым.
Јухарыда садаладығым хүсусијјәтләри илә таныш олду-
ғунуз дөврдә—миладдан әввәл икинчи миниллијин
сону—биринчи миниллијин әввәлләриндә Азәрбајчан
торпагларында бир сыра дикәр сој бирләшмәләри дә
мәскун идиләр. Онларын әксәријјәти јерли олуб, лап гә-
димдән бу әразидә јашајыр, дикәр группу (кәлмә сојлары
дејил, јерли сојлары нәзәрдә тутурам) мүхтәлиф сәбәб-
ләр үзүндән бу әразидән узаглашмалы олмушдур. Бу
сонунчу сојларын да бә'зиләринин узун јүзилликләрдән
сонра јенидән өз әввәлки јурдларына гајытмалары мү-
лаһизәси вар. Кәлмә сојлар да һәмчинин. Онларын да
бә'зиләри бизим јурдумузда мәскунлашмыш, дикәрләри
исә узаглашмаға, башга торпаглара көчмәјә мәчбур ол-
мушдулар. Бу просес һағгында сөһбәт ачдығымыз дөвр-
дән габаглар да баш вермишдир. Бә'зи биличиләр белә
һесаб едирләр ки, Азәрбајчан дилинин көкүндә дуран
дилдә данышан сојларын улу нәсилләрин илк бешиклә-
риндән бири Габаг Асија олмуш, орада онун гәрб торпаг-
рында мәскунлашан шумерләрлә гоншулуғда јашамыш-
мышлар. Дилчи алим Ајдын Мәммәдов көстәрир ки, шу-
мерләрлә гоншулуғда мәскунлашмыш бу сојларын диллә-
ри илә шумерләрин дилләринин бир-биринә ғаршылығлы
тә'сири олмушдур. О, буну һәр ики дилдән кәтирдији
күлли мигдарда дил охшарлығларыны көстәрән сөзләрлә
тәсдиг едир. О, һесаб едир ки, сонракы јүзилликләрдә
Габаг Асијада јашамыш бир чох сојлар, хүсусән гәдим
Азәрбајчан диллиләр шәргә, Орта Асија торпагларына
һәрәкәт етмиш, бир нечә јүзилликләрдән сонра исә онларын
әкс миграсија просеси башланмыш, јенидән Јахын вә

Габаг Асијаја, һәмчинин Азербайжан торпагларына кәл-мишләр.

Мә'лумдур ки, Азербайжанын чәнуб торпагларында Урму көлү саһилиндә Миладдан эввәл алтынчы жүзил-ликдән биринчи жүз илијә гәдәр матиенләр јашамыш-лар. Өзбәк, гаракалмаг, түркмән халгларынын тәшәккү-лүндә матиенләр дә иштирак етмишләр. Ејни фикри ал-банлара да аид етмәк олар. Миладдан габаг IV әсрдә Азербайжанын шималында дөвләт јаратмыш, дөрдүнчү әсрдән хејли эввәл бу әразидә мәскунлашмыш албан сојларынын Орта Асијада да јашамалары мә'лумдур. Белә ки, орта әсрләрдә өзбәк, түркмән вә ғырғыз халг-ларынын тәшәккүлүндә албанлар иштирак етмишләр. Һәмин адлары чәкилән халгларын мүтәхәссисләри гејд едирләр ки, албанлар о халгларын тәшәккүлүндә һәлл-едичи рола малик олмушлар. Кәтирилән ики дәлил (тарих белә һадисәләрлә долудур, анчаг тәәссуф ки, та-рихчиләр, о дөврүн арашдырычылары һәләлик башга ма-териаллар әлдә едә билмәјибләр) көстәрир ки, сој бир-ләшмәләринин һәрәкәти, миграсијасы јалныз шәргдән гәрбә доғру дејил, гәрбдән шәргә доғру да олмушдур.

Азербайжан торпагларында мәскунлашмыш сојлар-дан кути сој бирләшмәсини дә гејд етмәк ләзымдыр. Он-ларын бу әразидә олмалары һәлә III минилијә аиддир. Мүтәхәссисләрин фикринчә онлар II минилликдә хејли зәифләмиш, I минилликдә исә бу әразидә мәскун олан диқәр сојларла гајнајыб-гарышараг тарих сәһнәсиндән чыхмышлар. Азербайжанын чәнуб торпагларынын гузе-јиндән-шималындан күнбатана доғру узанан торпаглар-да, Урму көлү јахынлығында II вә I минилликләрдә хурритләр јашамышлар. Онларын бурада антик дөврә гәдәр јашамалары мә'лумдур. Хәзәр дәнизинин күнба-тан саһилиндә, күнејә доғру узаныб кедән саһәдә, Апше-рон јарымадасындан чәнуба доғру каспиләр мәскун ол-мушлар. Азербайжанын күнеј торпагларында луллубеј-ләр сојларынын јашамалары мә'лумдур. Онларын Замуа (Манна торпагларында) мәскунлашмалары да шүбһә доғурмур. Чәнуби Азербайжанда мөһраниләрин, нигимих-ләрин, уруатуриләрин, труккиләрин, адлары бизә кәлиб чыхмамыш башга сојларын да мәскун олмалары мә'-лумдур. Азербайжанын шимал торпагларында исә һәмин дөврдә јәни II миниллијин сонлары—I миниллијин әв-вәлләриндә албанлар вә башга сојлар мәскун олмушлар.

Тәәссуф ки, о дөвр үчүн онларын адлары тарих елминә мә'лум дејилдир.

Адлары чәкилән сојларын дил мәнсубијјәти барәсин-дә икинчи миниллијин сону—биринчи миниллијин эввәл-ләринә даир фикир сөјләмәк чәтиндир. Белә ки, фикир-ләр мүхтәлиф, чох вахт бир-биринә дабан-дабана зиддир.

Јухарыда адлары чәкилән сојларын дил мәнсубијјәти барәсиндә сөһбәт ачмаздан габаг гәдим шумерләрин мү-асири, түркдилли олмалары барәсиндә биличиләрин, тәд-гигатчыларын мұлаһизә сөјләдикләри үч сој бирләшмәси барәсиндә көркәмли дилчи Г. Ворошилин Араз чајы са-һилиндә, онун сағ ахарында јашајан саспирләр барәсин-дә вердији мә'лумат диггәтләјигдир. Тәдгигатчыларын бөјүк әксәријјәти саспирләри гејри-сами групуна дахил едирләр. Онларын ады аккад китабәләриндә субариум, шубару-субарен; шумер китабәләриндә исә субир кими гејд едилмишдир. Һеродот онлары саспирләр адланды-рыр вә Араз саһилиндә, Мидијанын шимал гоншулуғун-да јерләшдирир. Г. Ворошил белә һесаб едир ки, һәмин саспирләр Азербайжанын шималында јашамыш савирләр (саспирләр) дир.

Һеродотун «Тарих» әсәриндә саспирләрлә бәрабәр абарларын вә башығырхыгларын да адлары чәкилир. Һеродотун «Тарих»ини рус дилиндә чапа һазырламыш Г. А. Стратановски көстәрир ки, абар көчәри сојлары Алтајдан кәлмәдир вә сонралар авар адланмышлар. Башығырхыглары исә совет јунаншүнасы С. Ј. Лурје башғырдларын әчдады һесаб едир.

Кәтирилән материаллардан, мұлаһизәләрдән көрүн-дүјү кими, һәлә миладдан хејли габаг шумерләрин мұа-сири сојлар Азербайжан әразисиндә, јахуд бу әразијә јапышыг јерләрдә олмушлар. Онлардан саспирләри мәр-һум Г. Ворошил, абарлары Г. А. Стратановски, башы-ғырхыглары исә С. Ј. Лурје сабир, авар, башғырд кими түркдилли сојларын сәләфләри һесаб едирләр. Сонра-кы жүзилликләрдә Загафгазија, о чүмләдән Азербайжан әразисиндә бир чох түркдилли сојларын, тајфаларын мәскун олмалары тарих әдәбијјатында өз әксини мұәјјән дәрәчәдә тапмышдыр. Бу сојлар барәсиндә сонралар, бу јазынын хронологи чәрчивәсинә ујғун олараг, јери кәл-дикчә данышачағыг.

Инди исә јухарыда адларыны чәкдијимиз гәдим Азәр-байчандилли олмалары мұлаһизә олуан үч сојдан га-

баг адларыны садаладығымыз сојларын үзәринә гајыдаг. Онларын бәзиләринин түркдилли олмаларына даир тарих әдәбијјатында мүлаһизәләр вардыр. Бир аз әввәл адыны чәкдијимиз, бир гәдәр јухарыда исә јашајыш тәрзләринә кичик һекајә һәср етдијимиз туруккиләр барәсиндә. Тәдгигатчыларын фикринчә бу сојлар барәсиндә илк мәлүмата гәдим ассур михи јазыларында раст кәлирик. Миладдан габаг XIV јүзиллијә анд бу китабәдә онларын Урму көлү јахынлығында, бу көлүн узак вә јахын һәндәвәрләриндә мәскунлашмалары кәстәрилир. Туруккиләр барәсиндә урарту михи јазыларында да мәлүмат вардыр. Бурада туруккиләр турухлар адландырылырлар. Мүтәхәссисләрин фикринчә онлар Азәрбајчан ғразисиндә јашамыш гәдим Азәрбајчандилли тајфалар олмушлар. Бизим ғразидә јүрд-јува салан кутиләрин, албанларын вә каспиләрин дә һәмнин дилдә данышмалары барәсиндә мүлаһизәләр вар.

Һәлә миладдан габаг VII јүзилликдә Азәрбајчан ғразисинә сак-массакетләрин-мәскутларын ахынына гәдәр-ки дөврдә гәдим Азәрбајчан ғразисинин мәскунларынын дил мәнсубијјәти барәсиндә, јухарыда гејд етдијим кими ғәти фикир јохдур. Буна бахмајараг сөјләнилмиш мүлаһизәләрин үзәриндә дајанмаға еһтијач варды, белә ки, бу мүлаһизәләр мүбаһисә объектидир. Мүбаһисәсиз исә елмин инкишафы јохдур.

Адларыны чәкдијим вә чәкә билмәдијим сојларда гејд олунан дөврдә синфи тәбәғәләшмә баша чатмаг үзрә иди, аилә вә хусуси мүлкијјәт мејдана чыхмышды. Анчаг бунунла јанашы һәлә ибтидаи-ичма гурулушунун галыглары тамамилә арадан галхмамыш, ағсаггаллар шурасы, һәрби шура, јухарыда гејд етдијимиз кими галырды. Бу, ибтидаи-ичма гурулушу илә синифли чәмијјәтин, дөвләтин әмәлә кәлмәси арасындаки дөвр һәрби-демократија дөврү адланырды. Бу дөвр Азәрбајчан торпагларынын һәр јериндә ејни заманда јаранмамышды. I миниллијин башланғычында Азәрбајчанын Чәнуб торпагларынын бир һиссәсиндә јерләшән, һәмчинин миладдан габаг VIII—VII јүзилликләрдә бу јерләрә кәләрәк мәскунлашмыш сојлар өз сосиал-ичтимаи инкишафында һәрби-демократија мәрһәләсиндә галырдыса, һәмнин ғразинин башға јериндә, Урму көлү саһилиндә илк дөвләт—Манна дөвләтинин јаранмасы просеси кедирди.

Манналыларын ады илә бағлы тарихин дәринликләринә ишыг салан миладдан хејли әввәл Ассирија чарла-

рындан III Салманасарын јаздырдығы михи јазыларыдыр. Әввәлләр Урму көлүнүн саһилиндә мәскунлашмыш сојлардан бири манна чағырылмышдыр. Сонра исә дөвләт јаранма просесиндә бу адла адланан дөвләтин тәркибинә дахил олмуш дикәр сојлар да үмуми адла—манналылар чағырылмышлар.

Манна дөвләти Ассирија чарларынын Урму көлү саһили торпаглары бир-биринин ардынча тәкрар олунмуш арасыкәсимләјән басгынларына гаршы мүбаризәдә јаранмыш вә мөһкәмләнмишдир. Миладдан габаг 810-чу илдән 774-чү илә гәдәр олан отуз алты ил әрзиндә ассиријалылар он дөрд дөфә манналыларын јерләшдији ғразијә басгынлар етмиш, өлкәни дөфәләрлә сојмуш, минләрлә адамы әсир алыб Ассиријаја апарараг гул һалына салмышдылар. Лакин белә вәзијјәт өз истиглалийјәтләрини һәр шејдән уча тутан вәтән оғулларынын вә гызларынын ирадәсини ғыра билмәмиш, Манна дөвләти одуналовун, дашгынларын ичиндә учалан, гүдрәтли дөвләтә чеврилә билмиш, һәтта елә илләр олмушдур ки, Ассиријаја басгын етмәк гүдрәтини дә әлдә етмишдир. Пајтахты Урму көлүнүн чәнубунда јерләшән Изирту шәһәри олан Манна дөвләти, ејни заманда, миладдан әввәл доғгузунчу јүзилликдә гоншулуғунда јаранмыш вә гәдим шәргин ән гүдрәтли дөвләтләриндән бири олмуш Урарту дөвләтинин басгынларына мәруз галмышдыр. Манна һөкмдарлары дөвләтләринин истиглалийјәтини горумагдан өтрү Ассиријаја гаршы Урарту, Урартуја гаршы Ассирија илә иттифаға кирирдиләр. Миладдан габаг 774-чү илдә Ассирија чары III Тиглатпаласар Урарту чары II Сардуру Манна илә иттифагда мәғлубийјәтә уғратдыгдан сонра Манна чарларынын әл-голу ачылды.

Миладдан габаг 829-чу илә даир сәнәддә Манна чары Удакинин ады чәкилир. Бу, бирләшмиш Манна дөвләтинин бизә мәлүм олан илк чары иди. Ондан сонра Иранзунун ады чәкилир. Чар һакимијјәти нәсилдән-нәслә верилирди. Чарларын һакимијјәти гејри-мәһдуд олмушдур.

Маннанын ән мәшһур чары, адыны чәкдијимиз Иранзудир. Оун чарлығы дөврүндә Манна дөвләтинин ғразиси хејли кенишләнишди—Урму көлүнүн чәнуб вә шәрг ғразиләрини, һәмчинин Ғызыл-Үзән чајынын јухары ахары ғразиләрини өзүндә бирләшдирмишди. Мүәјјән вахтлар Нахчыван ғразиси дә Манна дөвләтинин тәркибиндә олмушдур. Манна дөвләтинин тәркибинә Уишдиш, Андиа, Килзан, Зикирту, Мадај вә башға ви-

лајәтләр дахил иди. Миладдан габаг Габаг Асија эразисинә, һәмчинин гәдим Азәрбајчан эразисинә гимирләр, ишгузлар (онлары тарих әдәбијјатында чох вахт киммериләр вә скифләр адландырырлар), саклар сохулмушдулар. (Бу барәдә ашағыда кениш мәлумат верәчәјик). Манна һөкмдарлары бу сојларла Ассиријаја гаршы иттифага кирдиләр вә өз һакимийјәтләрини хејли мөһкәмләндирдиләр, һәтта Урарту вә Ассирија чарлыгларына мөхсус олан бәзи торпаглары да әлә кечирдиләр. Иш о јерә чатды ки, Манна чары Ашхери гоншу эразиләр үзәриндә өз һакимийјәтини бәргәрар етмәјә киришди. Кимә мәлум дејилдир ки, өз гүввәсини лазыми гәдәр гимјәтләндирмәдән мүхтәлиф хұлјалара дүшәнләрин ахыры нә илә гуртарыр? Агибәти нечә олур? Ашхери дә истисна олмады. Миладдан әввәл 650-чи илләрдә о, Ассирија илә дөјүшдә мәғлубийјәтә уғрады. Маннада дахили зиддијјәтләр күчләнди, Ашхеридән наразы гүввәләр баш галдырдылар. Манналылар үсјан етдиләр, Ашхерини өлдүрдүләр, бүтүн нәслини гырдылар, чаныны гачмагла гуртара билән Ашхеринин оғлу Уалли Ассирија-нын көмәји илә Манна тахтыны тута билди. Анчаг бундан сонра Манна дәвләти демәк олар ки, тарих сәһнәсиндән чыхды. Манна эразиси тәхминән индики Иран эразисиндә VII јүзиллијин 70-чи илләриндә јаранмыш Мидија дәвләтинин тәркибинә гатылды.

Манналылар, Манна эразисиндә јашајан сојлар, сәнин улу бабаларын әкинчиликлә, отураг малдарлыгла, гарамал, гојундан башга, атчылыгла вә дөвәчиликлә дә мәшғул олмушлар. Онлар әкинчиликдә сүн'и сувармадан кениш истифадә етмишләр. Урму көлү саһили торпагларда суварма каналлары, архлары шәбәкәси јарадылмышды. Манна сәнәткарлары гызылдан вә күмүшдән гајрылмыш габлары, бәзәк шејләри илә мәшһур идиләр. Онлар гајырдыглары гызыл, күмүш вә тунч габлары мүхтәлиф, олдугча көзәл, әсл сәнәт әсәрләринә бәнзәјән нахышларла, тәсвирләрлә бәзәјирдиләр. Бу нахышлар, бәзәкләр бизә улу бабаларымызын, улу нәнәләримизин кејимләрини, бәзәк шејләрини, һәтта сач-саггалларыны нечә сахламаларыны өјрәнмәк имканы верир. Манна эразисиндә археологларын ашкар етдикләри күмүшдән гајрылмыш, үзәри мүхтәлиф тәсвирләрлә өртүлмүш нимчә, үзәри әфсанәви һејван вә инсан тәсвири илә долу чох нәфис ишләнмиш синәбәнд, ејни көзәлликдә голбағы, ба-зубәнд, үзәриндә синәсинә бизим индики ашыгларын са-

зына бәнзәр мусиги аләтини басыб чалыб-ојнајан манналынын тәсвири верилмиш, һәмчинин мүхтәлиф нахышларла бәзәдилмиш тунч габ вә дикәр тапынтылар Манна сәнәткарларынын чох јүксәк усталығыны нүмајиш етдирир. Бу тапынтыларын һәр бири көзәл сәнәт әсәридир, Улу бабаларымызын јүксәк мәдәнијјәтинин чанлы шаһидләридир. Тунч габ үзәриндәки мусиги аләтини синәсинә басмыш манналынын тәсвири, мусиги тарихимиз, мусиги аләтләримизин тарихини мүөјјәнләшдирмәк, бу аләтләрин бәзиләринин тарихини ән гәдим гатларындан кечиб бу күнә кәлиб чыхмасынын шаһидидир. Елә көтүрәк сазы. Сәнин өвладларындан ким билмир ки, доғма јурдум, бу мусиги аләти тәкмилләшә-тәкмилләшә кәлиб бу күнә кими чыхмышдыр. Халгымызын ән гәдим мусиги аләтләриндән бири сазда чалынан «јаныг Кәрәми» кимин гәлбинә, үрәјинә од-алов салмыр, кими риггәтә кәтирмир? Бах, һәлә үч мин ил әввәл дә, сән демә, доғма Азәрбајчаным, сәнин өвладларын синәләринә мәнз бу чалғы аләтинни басыб охујурлармыш. Бәли, мәнз сазы. Мән бир аз әввәл саза охшар мусиги аләти сөзләрини ишләтдим. Јох, сәһв едирәм, сазы синәләринә басмышлар, харичи көркәмилә, ола билсин ки, индики сазлардан бир гәдәр фәргләнән саз. Бу, халгымызын индис илә үч мин ил әввәл јашамыш оғланлары арасында ән көзәл көрпү, ән көстәричи көрпү дејилми? Нәсилдән-нәслә кечиб инди дә ашыгларымызын илһамла долу синәләринә сыхылараг улу баба вә нәнәләримиздән хәбәр верән сазлар сәнин сәнән үстүндә мәскун олан, доғма јурдум, халгын бирлијини, ваһидлијини, бир көк үстүндә көјәриб будағлана-будағлана, пөһрә верә-верә бу күнләрә кәлиб чыхмасыны нүмајиш етдирмирми?

* * *

Јухарыда көстәрдик ки, Манна һөкмдарлары, онларын торпагларына көз дикмиш гоншуларына гаршы мүбаризәдә бу дөврдә Габаг Асијаја, һәмчинин Азәрбајчана сохулмуш гимирләрин, ишгузларын вә сакларын гүввәләриндән истифадә едир, онларла иттифага кирирдиләр. Иран эразисиндә, Загрос дағларындан о тајда Мидија дәвләти јүксәлмәјә, гоншу торпаглары, о чүмләдән Манна эразисинә јијәләнмәјә чалышдыглары бир дөврдә гимирләрин, ишгузларын вә сакларын Орта Асијадан Габаг Асијаја вә Загафгазијаја, Азәрбајчана сохулма-

лары бу рекионун сijasи һајатында мүнүм дәјишикләрин баш вермәсинә сәбәб олду.

Ишгуз-сак сојлары, һәмин сојларын һәлә миладдан әввәл VII јүзилликдә гәдим Азәрбајчан торпағларына кәлмәләри барәсиндә бизә илк мәлүматы миладдан габаг V јүзилликдә јашамыш, «тарихин атасы» чағрылан Һеродот вермишдир. XIX әсрә гәдәр Һеродотун бу әсәри Русија вә Авропа алимләринин нәзәр-диггәтини чәлб етмәмишди. Кечән сон ики јүзилликдә исә бу әсәрдә верилән кулли мигдар мәлүмат барәсиндә јүзләрлә мұх-тәлиф, бәзән бир-биринә дабан-дабана зидд фикирләр сојләнмишдир. Ишгуз-саклар проблеминә һәср олунмуш әсәрләрин бәјүк әксәријјәтиндә, мүтәхәсисләрин өзләринин етираф етдикләри кими, һадисәләрин шәрһинә объектив јанашылмамыш, «күндәлик сijasәтә» табе едилмишдир. Ишгуз-сак проблеми илә әлағәдар тарих әдәбијјатында мүбаһисәни ишгуз-сакларын Габаг Асијаја, Азәрбајчана һансы јолларла кәлмәләри, онларын кимләрдән ибарәт олмалары вә дил мәнсубијјәтләри мәсәләси тәшкил едир. Кечән ики јүз ил мүддәтиндә бу мәсәләләр барәсиндә јүзләрлә фикир сојләнмиш, лакин индијә гәдәр алимләрин чохунун јекдил фикринә кәрә бу проблемләрин һеч бири өзүнүн лазыми һәллини тапмамышдыр.

Әлбәттә, биз бурада ишгуз-сак проблеми илә бағлы олан бүтүн мәсәләләр үзәриндә дајанмағы гаршыја мәгсәд гојмамышыг. Бурада миладдан габаг VII јүзилликдә гәдим Азәрбајчан торпағларына кәлиб мәскунлашмыш сојларын һәрәкәт јолу, мәскун олдуғлары јерләр, онларын дил мәнсубијјәти барәсиндә сөһбәт кедәчәкдир.

Һеродот јазыр ки, гимирләр Асијада јашајан ишгузлар тәрәфиндән шәргә доғру сыхышдырылмышлар, ишгузлары исә өз нөвбәсиндә массакетләр сыхышдырдылар. Онлар Аразы кечәрәк гимирләр өлкәсинә кәлмишләр. Һеродот јазыр ки, мән бу рәвәјәтә даһа чох инанырам. Һеродотун «Тарих»инә изаһлар јазан Г. А. Стратановски дә гејд едир ки, мүасир Түркүстандан сыхышдырылмыш ишгузлар Хәзәр дәнизинин чәнуб саһили боју һәрәкәт етдиләр, Аразы кечиб Загафгазијадан Чәнуби Русија торпағларына кәлдиләр.

Һеродотун «Тарих»индә башга рәвәјәтләр дә олдуғундан, алимләрин бир чоху белә һесаб едир ки, ишгузлар Хәзәр дәнизинин шәрг саһили боју шимала доғру ирәлиләјиб Волга чајыны кечәрәк Чәнуби Русија торпағ-

ларына кәлмиш, онларын бир гисми бурадан Дәрбәнд вә Дәрјал кечидләри васитәсилә Загафгазијаја, орадан исә Габаг Асијаја сохулмушлар. Анчаг гејд етдијимиз кими, Һеродот биринчи рәвәјәтә үстүнлүк верирди. Онун әсәринә изаһлар јазмыш јухарыда адыны чәкдијимиз алим исә Араз чајынын чоғрафи мөвгејини дә кәстәриб гејд едир ки, Һеродотун дедији Араз, Гафгаз Аразыдыр.

Ишгуз проблеминә һәср олунмуш вә 1985-чи илдә чапдан чыхмыш сонунчу, демәк елмин ишгуз-сак проблеми барәсиндә бу күн сон сөз һесаб едилән әсәрдә гејд олунур ки, ишгуз-сак сојларынын өн дәстәләри Иранын дағ силәсилә Габаг Асијаја кәлмиш, гимирләри орадан Гара дәнизин шимал саһилләринә сыхышдырымышлар.

Бурадан ајдын олур ки, ишгуз-сакларын Габаг Асијаја вә Азәрбајчана һәрәкәт јоллары барәсиндә тарих әдәбијјатында әсасән ики фикир мөвчуддур. Бизчә һәр ики фикир, јәни ишгуз-сакларын чәнубдан шимала вә шималдан чәнуба доғру һәрәкәт етмәләри шүбһә доғурмамалыдыр. Белә ки, онлар Загафгазијаја, о чүмләдән Азәрбајчана һәм чәнубдан—Хәзәрин чәнубундан вә Аразы кечәрәк, һәм дә шималдан—Гафгаз кечидләри васитәсилә кәлмишләр.

Гәдим Азәрбајчан торпағында бүтүн ишгуз-сак сојлары мәскунлашмамышдылар. Онлардан јалныз сак-массакетләрин бир групу бурада јурд салмышды. Бәс сак-массакетләр-мәскултар кимләрдир? Онлар да ишгуз сојлары сырасына дахил идиләр?

Бир чох тәдгигатчы биличиләрдән фәргли олараг «Этногеография Скифии» әсәринин мүәллифи ишгузлары садәчә слараг ишгузлар дејил, ишгуз-саклар адландырымышды. Бу, әлбәттә, һеч дә тәсадүфи дејилдир. О, Һеродота әсасланараг саклары да, массакетләри дә ишгуз сојлары сырасына дахил етмир. Онун фикринчә мүасир алимләрин бир чоху да сак-массакетләри ишгуз сојлары сырасына дахил етмирләр, белә һесаб едирләр ки, ишгуз сојлары илә сак-массакетләрин јалныз јахынлығы олмушдур.

Сак-массакетләрин ишгуз сојларына мөхсус олмадығыны сүбүт едән башга бир дәлил. Јухарыда кәстәрдик ки, ишгузлары массакетләр шәргдән-гәрбә доғру сыхышдырымышлар. Массакетләрин өз гәбиләдашлары илә әлбәјаха олуб онлары сыхышдырмаг истәмәләри мәнтигдән узагдыр.

«Этногеография Скифин»нин мүүллифинə гəдər дə сак-массакетлəрин ишгуз сојларына дахил олмамалары барəсиндə дикəр биличилəр дə өз фикирлəрини сəјлəмишлəр. М. А. Дандамајев јазыр ки, «мүасир əдəбијјатда, адəтəн Гара дənизин шималындакы əһали «ишгузлар» адланыр. Орта Асија ишгузлары исə саклар адланырлар». Миладдан габаг I јүзилликдə јашамыш јунан чоғрафијашүнасы белə һесаб едир ки, ишгузларла саклар ејни сојлар дејиллəр. «Шəргдə јашајан сојлар... массакетлəр вə саклар, башгалары исə үмүми ад алтында ишгузлар адланыр, лакин һər сојун өзүнəмəхсүс ады вар».

Страбонун сөзлəриндən ајдын олур ки, əввəлən саклар ишгузлар дејилдир, икинчиси, сакларла массакетлəр ејни сојлар олмушлар.

И. М. Дјаконов адлы чоғ көркəмли алим белə һесаб едир ки, ишгуз истилаһыны сак истилаһындан дəгиг ајырмағ лазымдыр. Башга бир биличи дə бу фикирлə шəрик олуб билдирир ки, «сак вə ишгуз мəдəнијјəтинин ејни мənшəлији вə дил гоһумлуғунун дəрəчəsi... һələ өј-рəнилмəмишдир».

Антроположи материаллар да сак-массакетлəрин ишгузлардан фəрглəндијини сүбүт едир. Мəшһүр совет антропологу Г. Ф. Дебес јазыр ки, сакларын кəллəлəри ишгузларынкындан, үмүмијјəтлə, ики краниоложи серијада олан фəрг гəдər фəрглəнир. Азəрбајчан антропологу Р. М. Гасымова Минкəчевирин сак дөврү кəллəлəрини вə ишгуз кəллəлəрини мугајисədə белə бир нəтичəјə кəлмишдир ки, онлар бир-бирлəриндən əсаслы сурəтдə фəрглəнирлəр.

Даһа əсаслы бир сүбүт. Ишгузлар барəсиндə илк мəлүматы верən Һеродот да сак-массакетлəри ишгузларла ејнилəнширмир. О јазыр ки, массакетлəрин кəјимлəри ишгузларынкына, јахүд массакетлəрин адəт-ən'əнəлəри ишгузларынкына охшајыр. Мадам ки, бу хүсүсијјəтлəр ејни дејил јалныз охшајырлар, бурадан сак-массакетлəрин ишгузлар сојлары сырасына дахил олмамаларыны сүбүта галхмағ, бош-бошуна чənə дөјмəјə бəрабəрдир.

Гəтијјəтлə сəјлəмəк олар ки, сак-массакетлəрин ишгуз сојларына дəхли јохдур. Тарих əдəбијјатындан јахшы мəлүмдур ки, саклар-массакетлəр гəдим Азəрбајчан əразисинин бөјүк һиссəсиндə һələ миладдан əввəl VII јүзилликдə мəсқунлашмышлар. Миладдан габаг I јүзиллијин мүүллифи Страбонун мəлүматына көрə «саклар басын едэрək... Ермənистанын ən јахшы торпағларыны

тутдулар». Бурада Страбон Азəрбајчан əразиси илə Ермənистан əразисини гарышығ салыр. И. М. Дјаконов Сакасенадан данышаркən гəјд едир ки, «биз бу əразини Күрлə Кировабадын шималында вə Аразын чənубунда Урму көлү əтрафында, Манна əразисиндə ахтарма-лыјығ».

Страбон белə һесаб едир ки, «əкəр Хəзər дənизинə кирсək (анчаг о, дənизə һансы тəрəфдən кирмəји көстəрмир—М. И.), сағда ишгузларла сарматлар јашајырлар... Онларын вилајəти Һиндистана гəдər узаныр. Хəзər дənизинин о бири тəрəфиндə јашајанлара кəлдикдə исə онларын бəзилəрини сак, бəзилəрини исə массакетлəр адландырырлар».

Страбонун бу фикри Һеродотун фикри илə ујғунлуг тəшкил едир. Массакетлəрин Күр—Араз вадисиндə миладдан габаг VII јүзилликдən башлајараг гүдрəтли чарлығлары олмуш, бөјүк сənəткар Сəмəd Вургунун VI јүзиллијин орталарында томирис ана адландырдығы массакет чарынын башчылығы алтында Иран һөкмдары Кири мəғлубијјəтə угратмышдыр.

Һеродот VI јүзиллик һадисəлəриндən данышаркən илк дəфə сакларын адыны чəкир. О көстəрир ки, сакларын мəсқун олдуғлары əразинин бир һиссəsi Мидија торпағларынын галаны (мүтəхəссислəр белə һесаб едирлəр ки, бу, Манна əразиси иди) вə Париканија илə бирликдə Əһмəнилəрин јаратдығлары X даирəјə, дикəр һиссəsi исə Каспиана илə бирликдə XV даирəјə дахил иди. Каспиананын вə Париканијанын чоғрафи мөвгəји, һəмчинин Һеродотун шимали Мидија адландырдығы əразинин Манна əразиси олмасы нəзэрə алынарса, сакларын Араз чајынын вə Хəзər дənизинин чənубу боју јерлəшмəлəри ајдынлашар. Азəрбајчанын шималында, Албанија əразисиндə дə сакларын јашамасы, Сакасенанын олмасы елмə мəлүмдур. Миладдан габаг вə ерамызын илк јүзилликлəриндə Албанијада јашајан сојларын адларыны садалајан алимлəр, онларын сырасында саклары-сакасенлəри дə көстəрирлəр. II јүзиллијин мүүллифинин вердији мəлүмата көрə Даранын гошунларында гуллуг елəмиш сакларын үч чарлығы вар иди.

Даранын мəғбərəси үзəриндəки китабдə (бу мəғбərə Персепол јахынлығында Нəғши-Рүстəм дərəсиндəдир) үч сак күтлəсинин ады чəкилir: саклар тиграхаудлар, саклар хаумваркалар вə сакатнај-тара-дарајја. Бу јахынарда Каракалпак нəшријјатынын бурахдығы

«Түрк этнонимлери» китабынын мўаллифи ҳесаб едир ки, биринчилер Сырдәрјанын бир үзүндә, икинчилер индики Түркмәнистан эразисиндә, үчүнчүлерин исә адынын тәрчүмәси белә адланыр: «Дәнизин о тајындакы саклар». Онун фикринчә о јерләрдә дәниз олмадығындан, дәнизин о тајы әвәзи, чајын о тајы баша дүшүлмәлидир, јәни Сырдәрјанын о тајы, Сырдәрјанын о тајында јашајан саклар. Неч шүбһә јохдур ки, «Түрк этнонимлери» китабынын мўаллифи сәһвә јол верир. Әввәлән, Сырдәрја сабыниндә онун өзүнүн гејд етдији кими, тиграхауд саклары јерләширдиләр. Демәк, сонунчу саклар да һәммин эразидә јерләширдиләрсә, Даранын мәгбәрәси үзәриндәки китабдә онлара әләвә ад вермәк лазым кәлмәзди. Шүбһәсиз ки, дәнизин о тајындакы саклар дејәндә, Хәзәрин, о бири сакларын јерләшдикләри чајдан вә јердән о тајда, јәни онун о бири, гәрб саһилиндә јерләшмиш саклар нәзәрдә тутулурду. Даранын һакимийјәти дөврүндә, ондан габаг да, сонра да бу јерләрдә сакларын мәсқун олмаларыны, көрдүјүмүз кими Һеродот да тәсдигләјир.

Беләликлә, миладдан габаг Азәрбајчан эразисиндә јерли сојларла јанашы бөјүк күтлә һалында саклар-мәсқакетләр јашајырдылар. Тарих әдәбијјатында сакларла мәсқакетләрин ејни гәбилә олмалары артыг сүбут едилмишдир. Мәсәлән, В. Б. Лунинин нәшр етдији гәјнаглардан көрүндүјү кими мәсқакетләр «бөјүк саклар» демәкдир. Онлар өзләрини диқәр саклардан ајырмагдан өтрү белә адландырмашлар. Һеродотун «Тарих»ини чапа һәзырламыш вә она гејдләр јазмыш, јухарыда адыны чәкдијимиз Г. Б. Стратановски дә белә һесаб едир ки, мәсқакетләр елә сакларын өзүдүр...

XIX јүзиллик вә XX јүзиллијин әввәлләриндә истәр Авропа, истәрсә дә рус тарихшүнаслығында ишгуз сојларыны бәзиләри бүтөвлүклә, бәзиләри исә ишгуз-сој бирләшмәсинә дахил олан сојларын бәзиләрини түркдилли һесаб едирдиләр. Онларын фикринчә, ишгуз сојлары һәдикдә, бу јалныз бир чох, ола билсин ки, мүхтәлиф дилли сојлары өзүндә бирләшдирән истилаһдыр, тәкликдә белә бир сој јохдур, сојлар бирләшмәсидир. Нәһикки бир чох мўаллифләр, лап илк гәјнагларда да белә фикирләр вардыр. I јүзилликдә јашамыш Плини јазыр ки, ишгузлар ијирми сојдан ибарәт олмушлар. О, бүтүн сојларын адларыны садалајыр вә онларын сырасында ишгуз-скиф адыны чәкмир.

Мәлүм олдугу кими скифләр барәсиндә илк мәлүмат ассири китабәсиндә верилир вә бурада онлар скиф дејил, ишгуз-ашгуз адландырылырлар. Аш (ас, шас) түрк дилләриндә чаван, јенијетмә, гуз исә гәбилә вә халг мәнасындадыр. Демәк, бу скифләр-ашгузлар чаван, јенијетмә гәбилә вә ја халг мәнасындадыр. Мадам ки, гәбиләләр бирләшмәси олан бир күтләнин ады түрк дилләринә ујғундур, демәк, онун тәркибинә дахил олмуш ијирми гәбиләнин хејлиси мәһз түркдилли олмасы барәсиндә фикир јүрүтмәк сәһвә олмазды.

Гејд етдик ки, XIX әсрдә, ондан габаг јашамыш, Һеродотун «Тарих»ини тәрчүмә етмиш, јахуд скиф проблеминә мәшгул алимләрин, демәк олар ки, һамысы скифләри, јахуд бу бирләшмәјә дахил олан гәбиләләрин чоҳуну түркдилли групуна дахил етмишләр. XX әсрдә исә бу фикир бирдән-бирә дејишмиш, ишгузлар ирандиллиләр групуна дахил едилмишләр. Бизим заманымыза скифләрин данышыг дили кәлиб чыхмамыш, јалныз бәзи абидәләрдә скиф адлары—ономастик материаллар галмышдыр. Түрк дилләриндән гәти хәбәри олмајан тәдгигатчылар, хусусән В. И. Абәјев, бу адлары ирандиллиләр групуна дахил етмишдир вә бунун әсасында белә гәнаәтә кәлмишдир ки, скифләр ирандилли олмушлар. Һалбуки, сон тәдгигатлар көстәрир ки, бу сөzlәрин—адларын бир чоҳу түркдиллиләрә зиддир. Ј. Кипперт адлы алим һәлә Абәјевдән габаг мәһз адлара әсәланараг скифләри ирандиллиләр групуна дахил етмәјә чәһд көстәрәнләр барәсиндә чоҳ көзәл демишдир: «Әкәр беләдирсә, онда биз әрәб адлары дашыјан индики османлылары вә башга түрк гәбиләләрини семит мәншәли һесаб етмәлијик». Елә исә күрчү чарларындан вә задәкәнларындан миладдан габаг III јүзилликдән бизим еранын IV јүзиллијинә гәдәр Парнаваз, Мирван, Артаг, Артаваз, Артабан, Баграт, Мирдат вә с. иран адларыны дашымаларыны нә илә изаһ етмәк олар? Бурадан белә нәтичәјә кәлинир ки, күрчүләр дә ирандиллиләр идиләр? Бу, чәфәнкијат олмазмы?

Көркәмли мүтәхәссис алим В. И. Абәјевин ишгузларын ономастик материаллары әсасында дүзәлтдији лүгәтә ики јүзә гәдәр сөз дахил едилмишдир. В. И. Абәјев бу сөzlәри ирандиллиләр групуна дахил едир, лакин ејни заманда јазыр ки, бу ономастик материаллардан бир гисминин мәнасыны мўәјјәнләшдирә билмәмишдир. Әкәр ишгузлар сојларынын һамысы ирандилли олублар-

са, онлардан галмыш ономастик материалларын һамысы бу дилләре уҗуҥ кәлмәлидир. Әкәр беләдирсә, бәс ниҗә Абајев кими бөјүк мütәхәссис етираф едир ки, онларын һамысынын мәнасыны мütәјјәнләшдирә билмәмишдир? Мәсәлә бурасындадыр ки, В. И. Абајев ономастика материалларына тәкчә онларын ирандиллиләре мәхсус олмаларыны сүбута јетирмәк үчүн јанашмышдыр. О, материаллардан чыхыш етмәмишдир, материаллары габагчадан фикирләшдији консепсијага табе етмишдир. Налбуки, һәмни ономастика материалларынын хејли һиссәси түрк дилләринә уҗуҥ кәлир. Бу јахынларда Налчикдә чапдан чыхмыш чох гијмәтли, Гафгаз халгларынын этнокенезинә һәср олуан китабын мütәллифи И. М. Мизижев күлли мигдарда гајнаглара иснад едиб В. И. Абајевин ирандиллиләре групуна дахил етдији ономастика материалынын түрк мәншәли олмасыны көстәрир. Бурада ишгузлар проблеминин тәдгигаты илә мәшгул олан тәдгигатчы К. И. Петровун әдаләтлә дедији сөзләрини јада салмаг јеринә дүшәрди: «Һинд-авропалылар өзләрини онлара ајдын олмајан түрк дилләрини Һинд-Авропа дилләриндән «Чин сәдди илә» ајырараг, јазылы гајнаглардан мәлуматы јалныз өз нөгтеји-нәзәрләри мөвгејиндән ахтармыш, һәмни әразидә түркдилли әһалинин мәскунлашмасы барәсиндә фикирләшмәмишләр».

Јухарыда адыны чәкдијимиз И. М. Мизижев ономастика материалларындан башга ишгузларын мәнәви һәјаты, әдәтләри вә ән'әнәләринә даир дәлилләри дә өјрәнмишдир. О гејд едир ки, Һеродот да, Һомер да, Есхил да, Сирабон да, башгалары да гејд едирләр ки, скифләр ат сағмыш, кумыс ичмиш, кечәдән гајрылмыш алачыгларда јашамыш, ат эти јемишләр. Бүтүн орта әсрләр бөју түркдиллиләрдән башга бир халг, хусусән ирандилли халг тапмазсан ки, онларда бу әдәт олсун. Әслиндә индинин өзүндә дә бәзи түркдилли халглар, хусусән Орта Асијада јашајанлар аты сағыр да, кумыс да ичир, ат эти дә јејир. Белә бир суал мејдана чыхыр: әкәр скифләр ирандилли олмушларса нә үчүн истәр гәдимдә, истәр орта әсрләрдә, истәрсә дә инди биз онларын арасында ат саған, ат эти јејән, кумыс ичән бир халг танымырыг? Она көрә ки, скиф тајфаларынын әксәријәти түркдилли олмуш вә гејд едилән мәншәт әдәтләри дә мәһз онлара мәхсус олмуш, бу әдәт-ән'әнәни онларын хәләфләринин бәзиләри горујуб сахламышлар. И. М.

Мизижев ишгуз сојлардан бири агрипејләрин адыны чәкир вә гејд едир ки, I јүзиллијин мütәллифләри «Помпонни Мела вә Плини онлары түркдиллиләре» һесаб етмишләр. V јүзилликдә јашамыш мütәллифләрдән Зозима јазырды ки, бәзиләри ишгузлары «Һунлар адландырылар, башгалары исә онлары чар скифләри адландырылар».

Лап бу јахынларда, 1986-чы илин икинчи јарысында, Орта Асијада јеничә чапдан чыхмыш «Түрк этнонимләри» адлы бир китабы чәтинликлә дә олса тапа билдим. Онун бүтөв ады беләдир: «Түрк этнонимләри»: Гарагалпаг, Гара глобуклар, Чәркәс, Башгурд, Гырғыз, Ујгур, Түрк, Печенег, Сак, Массакет, Скиф». Фикир верин, мütәллиф адларыны садаладыгы түркдилли сојлар сырасына этник мәнсубијјәтләри елмдә бу вахта кими чох бөјүк мубаһисәләре сәбәб олмуш саклары, массакетләри вә ишгузлары да гатыр. Китаб мütәллифи бүтүн ишгуз сојларыны түркдиллиләре сырасына гатмагда сәһвә јол верир, белә ки, ишгуз сојлары тәркибиндә Иран вә башга дилли сојларын да олмасы јәгиндир. Лакин мütәллифин китабында кәтирдији дәлилләр вә сүбутлар ишгузлар арасында түркдиллиләрин дә олмасына сүбүтдур. Сак-массакетләре кәлдикдә исә онун кәтирдији сүбүтлар, ашағыда көрәчәјимиз кими, тәдгигатчыларын кәлдији гәнаәтин даһа да мөһкәмләnmәсинә көмәк едир.

Көркәмли алим академик В. В. Бартолд «Түркмән халгы тарихинин очеркләри» китабында јазыр ки, «IX јүзиллијин биринчи јарысына аид олан Мәһәммәд Хорәзминин илк әрәб чоғрафи әсәриндә Птоломејин ики ишгуз өлкәсиндән биринчиси—гәрбдәки «түркләр торпагы» илә, икинчиси, шәрғдәки «Тугузгузлар торпагы» илә ејниләшдирилир». Көрүндүјү кими, о, Птоломејин адларыны чәкдији һәр ики ишгуз өлкәсини түркләре аид едир.

Көркәмли алим А. Н. Бернштамын бу барәдәки фикри чох марағлыдыр. «Түрк этногенезинин билаваситә гидаверичи мүнһити Һун, сонунчуларын исә билаваситә сәләфләри ишгуз чәмијјәти олмушдур. Истәр Асија, истәрсә дә Авропа Һунлары ишгуз көкү үстүндә көк атмышдыр. Һунлары түркләрлә әлағәләндиран нәзәријјә ишгузлары да түркләр адландырмаға јол ачыр».

И. В. Пјанков адлы ишгузшүнас јазыр ки, ишгузлардан олан мазкитләре дејәндә (массакетләре) «түркләр нәзәрдә тутулур».

Јуан мütәллифи (VII јүзиллик) Феофилакт Симокат-

та аварларын ишгуз сојлары групуна дахил олдуғларыны көстөрир.

Мәшһүр түркшүнаслар Вамбери, Геза Гуун, А. Над вә башгалары һеса́б едирләр ки, гәдим «гимирләрин вә ишгузларын бир гисми түркдилли олмушдур».

Бурада ишгуз сојларынын дил мәнсу́бийјәти үзәриндә дајанмамағ јеринә дүшәрди. Гејд етдијимиз кими, сак-массакетләрин ишгуз сојларына дәхил јохдур. Бунунла белә бә'зи мүтәхәссисләр белә һеса́б едирләр ки, сак-массакетләрин мәдәнијјәтинин ишгузларын мәдәнијјәтилә гоһумлуғу вардыр вә бу сак-массакетләри ирандиллиләр групуна дахил етмәјә әсас верир. Анчаг бу фикир әсассыздыр вә мүлаһизә олараг галыр.

Бәс сак-массакетләр һансы дилдә данышырдылар?

VI јүзилликдә јашамыш Бизанс тарихчиси Менаандр јазыр ки, гәдимдә түркләри саклар чағырырдылар. Адыны чәкдијимиз Симокатта јазыр: «Инди мән Гафгазда вә шималда јашајан ишгузлар барәсиндә данышчағам... Бу түркләр...» Көрүндүјү кими, о да саклары түркдилли һеса́б едир. О, сәһвән саклары ишгузлар адландырыр, онун көстәрдији әразидә, артыг гејд етдијимиз кими, мәһз саклар јашајырдылар.

Р. Г. Латам адлы бир тәдигатчы јазыр ки, коман скифләри, массакетләр, саклар, печенегләр, хәзәрләр, һунлар өз мәншәләри е'тибарилә түркдүрләр вә буну сүбүт етмәјә еһтијач јохдур. Көркәмли алим Всеволод Миллер көстәрир ки, «бә'зи мүәллифләрин саклар адландырдығлары чар скифләри түркдилли олмушлар». Һеродотун «Тарих»ини нәшр етмиш мүтәхәссис белә һеса́б едир ки, Азәрбајҗанда јерләшмиш саклар түркдилли олмушлар.

Көркәмли Азәрбајҗан јазычысы вә алыми Чәмәизәминли Алпатај, Гузатај, Октабај, Буғатај кими ишгуз-сак адларыны мисал кәтирәрәк онлары түркдилли һеса́б едир.

Һәлә кечән јүзилликдә Һеродотун «Тарих»ини рус дилиндә нәшр етдирән алим Ф. Г. Мишшенко јазыр: «Һиппократын тәсвир етдији скифләрин хари́чи көрүнүшү бүтүн хәтләрилә түрк типинә ујғун кәлир». Јенә һәмин алим Һеродотун «Тарих»ини инкилис дилиндә чап етдирмиш Сејсин «Һеродот скифләри түрк-татар сојларыдыр» фикрини дә көстәрир.

Көркәмли тәдигатчы, мүасиримиз Х. Г. Короғлу гејд едир ки, «Китаби дәдә-Горғуд» сак-сармат мүһитиндә ја-

ранмыш вә онлардан түркдилли сојлара кечмишдир. Көрүндүјү кими, Короғлу саклары түркдилли сажмыр, о, саклары ирандиллиләр групуна дахил едир. Онун «Китаби дәдә-Горғуд»ун сак мүһитиндә јетишмәси фикри ағызда, һафизәдән-һафизәјә кечмиш вә ја орта әсрләрдә тәдигирәләјигдир. Мә'лумдур ки, бу епик абидә ибтидаи-ичма, әсасән исә һәрби-демократија дөврүнүн һадисәләрини өзүндә чәмләшдирмишдир. Халғымызын гәдим тарихинин һафизәси олан бу абидә, әсасән мәһз ибтидаи-ичма, һәрби-демократија дөврүндә јаранмыш, ағыздан-ағыз, һафизәдән-һафизәјә кечмиш вә ја орта әсрләрдә јазыја көчүрүлмүшдур. Сакларын Азәрбајҗанда мәскунлашдығлары дөвр, онларын тарихиндә ибтидаи-ичма гурулушу дөврүнүн дағылмаға башламасы, һәрби демократија дөврүнүн бәргәрар олмасы илә характеризә едилр. Мәһз бу дөврдә вә бу мүһитдә һәмин абидә јаранмышдыр. Лакин Короғлунун «Китаби дәдә-Горғуд»ун ирандиллиләр мүһитиндә јаранмасы, сонра исә түркдиллиләрә верилмәси мүлаһизәси, тамамилә, елми әсасдан мәһрумдур. Нечә олду ки, бу абидәнин бирчә боју да ирандиллиләр арасында горунуб сахланмамышдыр? Бу түркдилли абидә јалныз түркдиллиләр мүһитиндә јарана биләрди. Демәли, бу дәлилин өзү дә сакларын түркдилли олмалары фикрини тәсдиг едән гијмәтсиз абидәдир.

Тәдигатчылардан бири белә һеса́б едир ки, түркләрин ән гәдим јурду СО, Орта Асија дилләриндә Сак кими сәсләнмишдир. Көрүндүјү кими, тәдигатчы саклары гәдим түрк сојлары илә ејниләшдирир.

Н. А. Аристов адлы алим Јуечиләр сојларындан сәһбәт ачаркән «түрк Се халгындан» данышыр, ишгузлары түркдилли һеса́б едир, онлары Иранын шималында, даһа доғрусу, Азәрбајҗанда, Араз чајы бојунча јерләшдирир. Јухарыда гејд етдијимиз кими, мәһз бу әразидә, Әһәмәниләр империјасына дахил олан Х вә XV даирәләрдә саклар мәскун идиләр.

Н. А. Аристов вә Ј. Г. Грум-Гризмајло һеса́б едирләр ки, Или вә онун јахынлығындакы Нарин чајлары ахарына доғру ирәлиләмиш чинлиләрин Сај, Се, Су (јә'ни Сак) адландырдығлары «сојлар ән гәдим түрк сојларындандыр».

Јухарыда адыны чәкдијимиз «Түрк етнотимләри» китабынын мүәллифи бир сыра башга дәлилләр кәтирәрәк билдирир ки, сакларын тарихинин Орта Асија, Тјан-Шан дағларынын этәкләри вә Алтајла бағлы олмасы «онлары

түркдилли сојлар сырасына гатмаға әсас верир, белә ки, бу әразиләр түркдиллиләрин ән'әнәви мәскун олмалары јерләри һесаб едилир». Ону да гејд едәк ки, тарих әдәбијјатында индијә кими сак этнониминин мә'насыны ачан олмамышдыр. «Түрк этнонимләри»нин мүәллифи исә белә һесаб едир ки, сак этнониминин мә'насы түркдиллиләрин «сакки», «сагыг», «саксу», «секеку» кими һөрмәк, һөрүк, ип, кәрәнти, кәкил, гамчы мә'наларыны верән сөзләрдәндир вә сачһөрәнләр мә'насыны верир. Сакларын сачларыны һөрүб чијинләринә төкмәләрини нәзәрә алсаг, сак этнониминә верилмиш мә'нанын әсаслы олмасына һагг газандырылмалыдыр.

Көрдүјүнүз кими, биз ишгузлар, сак-массакетләр үзәриндә хејли дајандыг. Бу да тәбиидир. Биз, азербайчанлылар дүнјада олан түркдилли халглардан биријик. Демәк, башлыча вәзифәләрдән бири бизим дилимиздә данышанларын улу көкләрини тапмагдан, көкүмүзү мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир. Тарихимизин һансы дөврүндән доғма Азербайчанымызын әразисиндә инди го-нушдуғумуз, данышдығымыз дилдә, јахуд онун ләһчәсиндә данышан һансы сојларын јашамаларыны, мәскун олмаларыны, тәссуф ки, билмирик. Јухарыда гејд етдик ки, Азербайчан әразисиндә мәскуллашан бә'зи сојларын бизим данышдығымыз дил групуна дахил олмалары барәсиндә мүлаһизәләр вардыр. Анчаг бу мүлаһизәләр, һәләлик, әсасән мүлаһизә олараг галыр.

Сак-массакетләр барәсиндә даһа долғун тәсәввүр јаратмагдан өтрү ашағыда бу һагда сөһбәт ачмағы лазым билдик.

* * *

Батмагда олан күнәшин түнд гырмызыја чалан ири синиси үфүгә әјиләндә мәскутлар һөкмдарынын сары кечәдән һөрүлмүш, сиври, таван һиссәсиндә данрәви, јанларда исә үч јериндә дөрдкүнч пәнчәрә әвәзи дәликләри олан бөјүк уча чадырынын дәвә јунундан һазырланмыш мүхтәлиф нахышлы кечәләр дөшәнмиш дөшәмәсиндә ики нәфәр бардаш гуруб отурмуш, көзләрини чадырын ики нәфәр бөјүк елтијатла әлләриндәки парчаны онун үзүнә апарыр, тәри бу јумшаг парчаја һопдурурдулар. Онлар һәјечән ичиндә каһ бир-биринә, каһ чара, каһ да чадырын чыхышына бахыр, анчаг данышмырдылар. Нәһајәт, онлардан бири нисбәтән јашлысы дилләнди:

— Дуркинән, чыраға од вур,—дејиб, өзү дә галхды, чадырын чыхачағына кедиб бајыра бојланды, кери гайтыды вә:

— Онлар ганчары олдулар, нијә бура вармырлар?—пычылдады.

Чырағы јандырыб хәстәнин баш тәрәфинә гојан чаван дилләнди:

— Онлар ганчары олуб ки, вармырлар? Ујумаг чығында адәтән һөкмдарын арвады варыр бура. Бу күн дә елә. Ахы, онлар билмирләр һөкмдарын хәстәлији белә артыб.

Һөкмдарын һәкими башыны тәрпәтди, бир хејли су-сандан сонра:

— Варыбаны хатуна хәбәр апар, сөјлә ки, һөкмдарын һалы хејли писләшиб, бечид бураја варсын,—деди. Чаван оғлан чадырын чыхышына јөнәләндә һәким давам етди:

— Гој Әмранла Гантурала да хәбәр еләсинләр, онлар да бураја варсынлар.

Томирис биринчи кәлди. Онун ардынча кәнизләри, даһа сонра исә Әмранла Гантурал кәлдиләр. Томирис әләвә чыраглар јандырылмасыны јанындакы кәнизләрә әмр едиб әринә јахынлашды. Тезликлә әләвә чыраглар кәлди, чадыр ишыгланды. Һөкмдар исә артыг чаныны тапшырмышды. Каһин дуаја башлады:

— Еј бөјүк таңры Митра, сән адилсән, өзүн вермиш-дин, өзүн јаратмышдын ону бу әзијјәтли дүнјада, өзүн дә апардын јанына. Онун руһуну о һагг дүнјасында, о әбәди дүнјада, өзүнүн дүнјасында шад гыл.

Һамы бир ағыздан «амин» деди. Каһин мәрһумун руһуну көјләрин таңрысы Аһур Мәздәјә, атәшпәрәстләрин

танрысы Атэрэ дэ тапшырырды, онлардан да мэрһумун руһуна җаҗгы көстөрмәҗи хәһиш едәндән сонра аҗага дурду. Һамы галхды. Көзләр Томирисә чеврилди. Томирис исә һеч кимә бахмыр, җерә дикдиҗи көзләрини һәрдән галдырыр вә җалһыз бир истигамәтә, әринин меҗитинә сары јөнәлдирди. Гантурал җардашы арвадынын ағыр изтираб ичиндә олмасыны көрүб она јахынлашды вә пычылты илә:

— Бурада чох отурма, Бану, изтираб сәни үзүр, кет о бири отаға бир аз аҗла, үрәјини бошалт, јүнкүлләшәрсән,—деди, сонра кәһизләрдән бирини чағырыб әләвә етди:

— Ханымы апар о бири отаға.

Бу вахт Томирисин оғлу Әмран анасына јахынлашыб онун чијинләрини гучаглады. Томирис она бахыб көврәлди, анчаг ағламады. Әмран да көврәлмишди. Хидмәтчи гадын Томирисә јахынлашды. Лакин ағсаггаллар шураһын эн гочаман үзвү Гантуралын гулағына һәсә пычылдајандан сонра хидмәтчи гадына кетмәк ишарәси етди. Хидмәтчи гадын кетмәк истәјәндә Томирис дә она гошулду. О, тәк галмаг, ағламаг, үрәјини бошалтмаг истәјирди. Елә дә етди, анчаг тезликлә керијә, әринин меҗити олан отаға җајытды. Томирис јахшы билирди ки, мәрһум чары дәһи етмәмишдән габаг онун јерини бир нәһәр тутмалыјды, әрини басдырана гәдәр, ғырх күн көзләмәк олмазды. Һәрби-демократија җајдаларына риәјәт едиб тәзә чары сечмәк үчүн Ағсаггаллар шурасыны јырмаг лазым иди. Томирис бу ишдә тәшәббүсү өз әлине алмаға чәкинирди. Чарын меҗити әтрафына топланмыш ағсаггаллардан бири јанында дајанмыш Горгуд дәдәјә бахды, онун дилләһмәси Томириси әзабдан гуртарды. Горгуд дәдә деди:

— Томирис Бану, нәји бәкләјирсән? Чарымызы адәтимизә көрә ғырх күндән сонра басдырачағыг. Башчыһсыз галаммарыг. Ағсаггаллары дәрилт, көтүр-җој еләјәк, бир нәһәри чар тикәк.

Горгуд дәдә һәндәвәрини көздән кечириб сәсини бир гәдәр галдырды вә давам етди:

— Дүзүнү ахтарсан сәндән башгасыны көрмүрәм. Икидликдә, ат чапмагда, ағылда мәрһум әриндән кери галан дејилсән, сән бизим әр ғызымызсан.

Сојдашларынын бөјүк һөрмәтини җазанмыш, бүтүн сојдашларынын Дәдә дејә мүраһиәт етдиҗи бу нурани гочанын сөзүнүн габағына сөз җојмаг адәт дејилди. Сој-

дашлары һесаб едирдиләр ки, о хусуси ағыла, дәрракәҗә, зәкаја маликдир, онун дүшүнчәләриндә, сөзләриндә сәһв ола билмәз.

Һамы разы олдуғуну билдирди, тәкчә Гантурал тәрәддүд ичиндә иди. О, җардашынын варисинин отуз јашына чатмадығына көрә өзүнү онун вариси сајырды, зәһн едирди ки, ағсаггаллар шурасы ону чар сечәчәкдир. Һадисәләрин кедишинин белә кәскин сурәтдә дәјишмәси ону наразы салмаса да нараһат етмишди. Икидлиҗи гәдәр сәмиһи олан Гантурал өзүнү тез әлә ала билди, бүтүн бахышларына она дикилдиҗини көрдү, бахышлары Томирисин көзләрилә растлашды. О күлүмсүндү вә деди:

— Ағсаггаллар шурасынын сөзү мәһим үчүн дә әфсәлدير. Ғој Томирис бу күндән бизим чарымыз, анамыз олсун.

Һамы көкс долусу раһатлыгга нәфәс алды. Горгуд дәдә дилләнди:

— Јеј сөјләди икид Гантурал. Томирис чаһылдыр, бизим һаһымыздан чаһылдыр, лап мәһим ғызымдан да. Анчаг о бу күндән бизим сојларымызын һаһыһын башчыһы, бөјүјү, анаһы олур.

* * *

Јазын орта ајы иди. Көз ишләдикчә узаныб кедән Муған дүзүнә јашыл халы дөһәнмишди. Сәһәр тездән, хоруз банындан јатағындан галхмаға адәт етмиш мәсқутлар һөкмдары Томирис кечә јухусуну җарышдырдығындан пис јатмыш, јатағындан кеч галхмалы олмушду. О, чадырындан чыханда гуллуғчулары, хидмәтчиләри әл-ајаға дүшдүләр, һөкмдары јујундурдулар, јемәк кәтирдиләр.

Томирис сәһәр јемәји баша чатан кими ағсаггаллар шурасынын үзвләрини јанына чағырмағы әмр етди. Ағсаггаллар шурасынын үзвләринин Томирисин јанына чағырылмасы тәәчүб доғурса да, онлар бир-бир кәлмәјә башлады. Биринчи кәләнләр Томирисин оғлу Әмран вә җајны Гантурал олду. Онлар ичәри кирәндән, әлләрини синәләриндә чарпазлајандан сонра кечиб өз јерләриндә отурдулар. Томирис онлары саламлады. Томирисин сарајында ағсаггаллар шурасынын топлашдығы салонда шура үзвләринин һәр биринин данми јери—кәтили варды.

Томирис өз јериндә отуруб дәвәт олунмушлары ба-

хырды. Бүтүн көзлөр она, онун көзөл сифэтинэ зилләнмишди. Томирис доғрудан да чох көзөл иди. Учабој, чаван гыз кими инчәбел, түнд гара көзлери илә тәзад тәш-кил едән шабалыды сачларыны ики һөрүб архасына атмышды. Ағ сифэтиндә јанағлары лаләни хатырладырды. Томирисин әјниндә бәдәнини кил тутмуш зәриф ғырмызы парчадан тикилмиш дар, узунголлу гафтан вә ејни парчадан дар шалвар варды. Ајағына боғазы дизиндән ашағы ғырмызы рәнкли мәст кејмишди. Онун гафтанынын әтәкләри гат-гат иди. Јахасындан ашағы, көбәјә кими гызыл дүјмәләр дүзүлмүшдү. Гафтанын бојнуна, һәмчинин бојнундан ашағы вә әтәкләринә дәри тикилмишди. Онун белини дөрд бармағ ениндә кәмәр сыхырды. Кәмәри вә мәстинин үзү мүхтәлиф өлчүлү гызыл лөвһәчикләрлә бәзәдилмишди. О, башына өрпәк бағламамышды.

Әмран анасындан ағсаггаллар шурасыны белә вахтсыз јығмасынын сәбәбини сорушмағ истәди, әввәл тәрәддүд кечирди, анчаг гәти гәрара кәләндән сонра да соруша билмәди, ағзына долдурдуғу сөzlәри сөјләмәк истәјәндә шуранын бир нечә кечикмиш үзвү ичәри кирди. Бир гәдәрдән сонра исә, артыг чағырыланларын һамысы кәлмиш, өз јерләрини тутмуш, көзләри Томирисә зилләнмишди. Томирис башы ашағы отурса да, нәзәрләрин онда олмасыны һисс едир, анчаг сөзә нечә башламағы мүәјјәнләшдирә билмирди. Горгуд дәдә биринчи дилләнди:

— Томирис ана, бизи сәһәр-сәһәр јығмағындан көрүнүр ки, бу кечә пис јухулар көрмүсән.

Томирис башыны галдырыб нәзәрләрини Горгуд дәдәјә чевирди. О, гочаларын шураны белә вахтсыз чағырмасынын сәбәбини биләчәкләринә әмин иди. Онун сојунда пис јухулар көрәндә јозмағ адәт иди.

Томирис Горгуд дәдәнин сөзләриндә һәгигәт олмасыны билдирмәк үчүн башыны тәрпәтди. Белә һалларда јуху данышылмалы иди, анчаг Томирисин сәси чыхмады. О, нәзәрләрин она интизарла дикилмәсини көрүб дилләнмәли олду:

— Анчаг сизә сој сөјләмәјәчәјәм ки, јоза биләсиниз. Пис јухулар көрмүшәм, вәссалам, көрдүкләрим јадымда галмајыб.

Ағсаггаллар шурасынын үзвләриндән бири дилләнди:

— Пис дә вар, пис дә. Елә пис јухулар вар ки, онлар мүтләг јахшылыға јозулур. Һәлә биз ганчары биләк ки, нәји ганчары јозмалыыг?

Бу вахт гапыда сарај горугчубашы көрүндү, Томирис ону ичәри чағырды. Горугчубашы чара јахынлашыб әлләрини синәсиндә чарпазлајандан сонра деди:

— Томирис ана, дүнән ахшам Иран һөкмдары Кејхосровун ајагчылары варыблар бураја. Ахшамдан хејли кечмиш вардығларындан сәни нараһат еләмәдим. Һәлә онлар сарајдадырлар, чохлу бәхшишләрлә варыблар, һамысы да гызылдан.

Горгуд дәдә Томирисин горугчубашыја верәчәји чавабы көзләмәдән деди:

— Сәнин јухун, Томирис ана, елә бу ајагчыларын вармасы илә бағлыдыр. Сөјлә варсынлар, көрәк нә сөјләјирләр?

Томирис Кејхосровун елчиләринин кәлмәсини јахшы әләмәт сәјмады, о да көрдүјү пис, гарышыг јухусуну бунула бағлады. Анчаг о, ағсаггаллара бу барәдә бир сөз демәди, горугчубашыја елчиләри ичәри чағырмаға ичәзә верди. Бүтүн көзләр гапыја сары чеврилди. Кејхосров кими бир чаһанкирин Томирисин јанына елчиләр көндөрмәси ағсаггаллар шурасынын үзвләринин бөјүк марағына сәбәб олмушдү. Шуранын дикәр үзвләриндән фәргли оларағ гапыја дејил, каһ Томирисә, каһ һәндәврәиндәкиләрә бахан Горгуд дәдә јенә дилләнди:

— Томирис ана, јухун чин олду. Танрыларымыз хејир еләсин, бу ајагчыларын кәлишиндән көзләрим су ичмир.

Нәзәрләрини тапыдан Дәдә Горгуда чевирмиш Томирис деди:

— Варарлар, сөјләрләр, биләрик. Мәним дә Кејхосровун ајагчылар көндөрмәси хошума кәлмир. Мәним кими сизләрин дә һамыныза мә'лумдур ки, Милија ханәданыны диз чөкдүрмүш, һакимијјәти зәбт еләјиб бөјүк Иран дәвләтини јаратмыш Кејхосров көзләрини бизим дијарымыза да дикмишдир.

Дәдә Горгудун јенә нәсә сөјләјәчәјини зәни едән шура үзвләриндән һеч ким динмәди, она бахды. Бу елә дә јашлы данышанда онун сөзләринин арасына кирмәк, сарајда тутдуғу мөвгедән асылы олмајарағ гәбәһәт сәјылырды. Һеч кимин данышмағ истәмәдијини көрән Гантурал Дәдә Горгуда бахды, сонра исә үзүнү Томирисә чевирди вә деди:

— Томирис ана, Кејхосров бөјүк чаһанкирдир, онун габағына чыхмаға зорумуз чатаммаз. Ајагчылар варана кими онлара верәчәјимиз чавабы мүәјјәнләшдирсәк, јахшы олмазмы?

Томирис мәрһум әринин гардашы Гантурала бөјүк һөрмәт бәсләјирди, гардашы өләндән сонра Гантуралын она евләнмәк истәмәси арзусундан да хәбәрдар иди. Томирис Гантурал кими пәһләван чүссәли, икид бир адама арвад олмаға етираз етмәзди. Анчаг о, кишидә бој-бухунла јанашы ағыл да олмасына үстүнлүк верирди. Гантурал исә өз ағыл илә бир о гәдәр дә фәргләнмирди. Инди гапыдан елчиләрин ичәри кирәчәји һалда белә бир мәсәләни музакирә едиб, бир гәрәра кәлмәк олардымы? Һәм дә ахы, елчиләрин һансы тәклифләрлә кәлмәләри мәлүм дејилди. Томирис Гантуралын сөзләрини чавабсыз бурахыб ону инчик салмаг истәмирди. Сорғуја чаваб вермәмәк сорғу саһибинә тәһгир сајылырды. Елчиләрин гапыдан ичәри кирмәси Томириси дүшдүјү ағыр вәзијјәтдән хилас етди. О, Гантурала бахыб күлүмсүнмәклә иши јолуна гојду.

Елчиләр ичәри кирдиләр. Онлардан бири, ортајашлы, гарасаггаллы сифәтинә тәкәббүр гондурмуш, гәбасынын әтәкләри, мәстләри вә дәри папағы даш-гашла, гызылдан гајырылмыш мүхтәлиф бәзәкләрлә өртүлмүш бири ирәлидә, дикәр икиси, чаван гара саггаллы, ејни дәрәчәдә зәнкин палтарда оланлар онун сағында вә солунда, лакин ики аддым керидә дајандылар, әлләрини синәләриндә чарпазлајыб Томирисә баш әјдиләр. Кејхосровун елчиләринин тәзим етмәләри Томирисин гуллуғунда әјләшәнләрин чохунун тәәччүбүнә сәбәб олду. Киши дә тәзим едәр?

Томирис елчиләрә отурмаға јер кәстәрди. О, горугчубашы Кејхосровун елчиләринин кәлмәси хәбәрини алаң кими, өз тахтынын јанында үч кәтил гојдурмушду. Өз тахты кими бу кәтилләр дә кәтүкдән дүзәлдилмиш, үзәринә мүхтәлиф нахышлар вурулмушду.

Елчиләр отурмагдан имтина етдиләр. Томирис буна әһәмијјәт вермәди. Елчибашы бајагдан әлиндә сахладығы кичик мүчрүнүн гапағыны галдырыб орадан гызылдан гајрылмыш тач чыхарды. Бу тач, һәмчинин тачдан сонра елчибашынын мүчрүдән чыхарыб Томирисә узатдығы гол вә бојунбағлары, биләрзик чох кәзәл ишләнмишди. Елчибашы һәдијјәләри тәгдим едиб гуртарандан сонра деди:

— Улу һөкмдарымыз бу әрмағанлары гәбул етмәнизи хаһиш едир.

Томирис өз миннәтдарлығыны билдирмәјә мачал белә тапмамыш елчибашы архасында дајанмыш елчиләр-

дән биринин узатдығы хәнчәри алыб Томирисә узатды вә деди:

— Бөјүк һөкмдарымыз сәни габил чәрибашы саныр, она кәрә дә сәнә әр кишиләрә лајиг бу әрмағаны да кәндәриб.

Томирис дәстәси вә гыны гызылдан олан хәнчәри гәбул едиб мүчрүнүн үстүнә гојду. Томирис Кејхосровун белә гијмәтли һәдијјәләри бош-бошуна кәндәрмәмәси барәсиндә фикирләшир вә елчибашынын әсл мәтләбә кечмәсини кәзләјирди. Елчибашы сөзүнә давам етди:

— Башга әрмағанлар да кәтирмишик, һәјәтдәдир. Ики араба. Биз бураја вәзнә јүнкүл, гијмәтчә ағыр оланлары кәтирдик. Һөкмдарымызын тәклифи илә разылашсан, бизим буна шүбһәмиз јохдур ки, сәнә үз вермиш белә бөјүк сәадәтдән имтина еләмәјәчәксән, о сәни ләләчәваһир ичәрисиндә сахлајачагдыр.

Томирис елчибашынын сөзләринин мәнасыны лап тез алды. Агсаггаллар шурасынын үзвләринин чоху да елчибашынын нә демәк истәмәсини баша дүшдү. Анчаг Томирис өзүнү билмәмәзлијә вуруб сорушду:

— Ајдын олмады, бөјүк Кејхосровун бизә белә илтифат кәстәрмәсинин сәбәби нәдир?

Елчибашы гаршысындакы гадынын кәләчәкдә Иран тахтынын мәләкәси ола биләчәјини фикирләшдијиндән, дәридән чыхыр, она јараныр, тез-тез баш әјирди. О, баша дүшмүрдү ки, өз һәрәкәтләрилә Томирисдә икраһ һисси јарадыр. Елчибашы Томирисин гаршысында бир дә икигәт оландан сонра деди:

— Иран Әһмәниләр ханәданынын бөјүк һөкмдары, дүңја фәтеһи Кејхосров бәрәкәтли торпаглы мәскутлар дијарынын һөкмдарыны өзүнүн һәрәми кәрмәк истәјир.

Елчи сөзләрини сөјләјиб бир дә икигәт олду, үзү Томирисә бир аддым кери кетди, онунла кәлмиш дикәр ики елчи илә јанашы дајанды, јенә баш әјди, дикәр ики елчи дә она гошулдулар.

Томирис тахтындан дурду. Онун әтрафындакы адамларын јерләриндән тәрпәнмәмәләри елчиләрин бөјүк тәәччүбүнә сәбәб олду. Онлар билмирдиләр ки, Томирис онларын һөкмдары кими һакими мүтләг дејил, бурада һәрби-демократија үсул-идарәсидир, салонда отуранлар агсаггаллар шурасынын үзвләридир, онлар һөкмдарын һакимијјәтини мөһдудлашдыра, һәтта ону һөкмдарлыгдан кәнар едә биләrlәр. Томирис елчиләрә тәрәф бир аддым атыб дајанды вә истәһза илә деди:

— Кејхосров падшаһ мәни өзүнә һәрәм етмәк истәјир, јохса өзүн сөјләдијин кими, бәрәкәтли торпагларымыза јијә чыхмаг диләјир?

Томирисин сөзләри елчиләри шашырды, ағсаггаллара исә хош кәлмәди. Онлардан бири елчиләрин баша дүшә билмәдији өз дилләриндә деди:

— Томирис ана, сәбрини бас, гој бир көтүр-гој еләјәк.

Томирис бир аддым кери кедиб тахтында отурду, үзүнүн сәрт ифадәсини дәјишди, күлүмсүндү:

— Бөјүк Кејхосровун ајагчылары бајагдан ајаг үстәдирләр,—деди, сарај хидмәтчисини чағырыб давам етди:

— Гонаглары раһатлајын.

О, үзүнү јенә елчиләрә чевирди вә:

— Варын, раһатланын, јола дүшмәк әрәфәсиндә сизә чавабымы верәрәм,—деди.

Елчибашы дилләнди:

— Һөкмдар, биз бурада чох гала билмәрик, һөкмдарымыз бизим чавабымыза мүнтәзирдир.

Томирис елчибашына артыг-әскик сөз демәмәк үчүн хејли чәһд көстәрмәли олду:

— Јахшы, јолу сабаһ әлләринизә аларсыныз.

Елчиләр сарај хидмәтчисинин мүшајиәтилә салону тәрк етдиләр. Томирис көзләрини ағсаггаллар шурасынын үзвләринин үзләриндә кәздирди вә оғлунун үзәриндә сахлады, онун көзләриндә анаја мәнәббәтин дәрјасы илә јанашы, гүрүр дәнизинин дә чағладығыны көрдү. Томирис Горгуд дәдәјә бахды. Сағ голунун дирсәјини дизинә дирәјиб әлини сағгалында дәстәкләмиш Горгуд дәдә Томирисин нәзәрләрини тутан кими әлини сағгалындан чәкиб деди:

— Томирис ана, ајагчылар ағызларыны ачан кими Кејхосров падшаһын сәнә, мәскутлар торпагларыны өз торпагларына гатмаг мәгсәдилә ајагчылар көндәрмәси ајдын олду. Сән бу издивача разы дејилсән, елә биз дә онун әлејһинәјик. Анчаг ајагчылар елә чаваб вермәк кәрәкдир ки, Кејхосрову рәнчидә салмајаг. О чох зорлуду, үстүмүзә ат тәпсә өһдәсиндән кәлә билмәрик.

Һәлә дә Томирислә евләнмәк үмидини итирмәмиш Гантурал Кејхосровун елчиләринин тәклифини ешидән дә шашырмыш, лакин Томирисин кинајәли чавабыны ешидәндән сонра тохтамышды. Анасына Кејхосровун елчи дүшмәси Әмранын да хошуна кәлмәмишди, ону нарахат етмишди. Анасынын елчиләрә дедикләри онун дахилиндә гүрүр чешмәси гәјнатмышды. Инди Горгуд дә-

дәнин сөзләри, Кејхосровдан еһтијат етмәси Әмранла Гантуралы нарахат етди. Онларын икиси дә ејни дүшүндүләр: демәк, башга чарә јохдур. Томирис мүтләг Кејхосрова әрә кетмәлидир?

Томирисин Кејхосрова чавабы һазыр иди, әслиндә о, сөзләрини елчиләрә демишди, бундан дашынмаг фикриндә дә дејилди. Ејни заманда Томирис ағсаггаллар шурасы үзвләринин фикрини билмәк истәјирди. Томирис јенә үзүнү Горгуд дәдәјә чевирди. О, сөзләрини бир дә тәкрат етди:

— Томирис ана, сөјләдим ки, биз дә сәнинлә разыјыг, Кејхосрова әрә варманы истәмирик. Анчаг нәсә бир шеј фикирләшиб сөјләмәлијик ајагчылар, ачыг-ачығына рәдд чавабы вермәк бизә баһа отураг.

Томирис о бири ағсаггаллара бахды, данышмаг истәјән олмады. Јенә Гантурал адәти позуб әсәби һалда јериндән галхды:

— Томирис ана, Кејхосровун хәјалы сәндән даһа чох бизим јурдумуза јијә дурмагдыр. Онун чәриләриндән горхмаг кәрәк дејил, биз ону үстәләјәрик, гов кетсинләр ајагчылары.

Гантурал отурду, Горгуд дәдә башыны булады:

— Јох, белә оламмаз,—деди.

Гантурал: «бәс нечә олар?»—сорушмаг истәди, анчаг соруша билмәди. Дәдә Горгуда белә сөзләри демәк олмазды, бөјүк гәбаһәт сајыларды. Горгуд дәдә Гантуралын фикрини охујубмуш кими давам етди:

— Мән бунунла сөјләмәк диләмирәм ки, Томирис ана Кејхосрова әрә варсын. Јох, анчаг түнд чаваб вермәјәк, она мүттәфиглик тәклиф еләјәк.

Горгуд дәдәнин тәклифини һамы бәјәнди. Томирис елчиләри ертәси күн гәбул етди, онлара меһрибанлыг көстәрмәјә чалышды, отурмаға јер көстәрди. Елчиләр бу дәфә дә отурмагдан имтина етдиләр. Онлар һөкмдар һүзурунда отурмаға адәт етмәмишдиләр. Томирис үзүнү елчибашына тутуб деди:

— Кејхосров кими гүдрәтли бир һөкмдарын һәрәми олмаг һәр гадындан өтрү бөјүк шәрәфди. Мән дә бу шәрәфә лајиг олмаг истәрдим, анчаг өзүмү она лајиг санмырам. О, бөјүк һөкмдардыр, мән исә кичик бир сојун башчысы, о, шаһ нәслиндәндир, мән исә рәијјәт. Бир дә бу торпаға бағлыјам, јашым да еләдир ки...

Томирис сөзүнә ара верди, ағсаггаллары көздән кечириб нәзәрләрини әввәл Дәдә Горгудун, сонра исә оғлу

Әмранын үзүндө сахлады. О, оғлунун көзлөрүндөки се-
винчи көрүб гәтијјәтлә давам етди:

— Гысасы, Кејхосрова сөjlәјин ки, мән онун арвады
ола билмәрәм. Анчаг ону да сөjlәјин ки, о, мәскуллары
өз мүтәфигләри сырасында көрмәк диләсә биз һәмишә
һазырыг.

Томирисин сөзләриндән һејрәтә кәлмиш елчиләр бир-
бирләринә бахдылар, әлибаш гајытмагдан башга јол
галмадығыны көрүб, онлардан икиси әлләрини синәлә-
риндә чарпазлајыб баш әјмәк истәјәндә елчибашы әсәби
һалда мане олду, Томирисә дөнүб деди:

— Һөкмдар, јахшы фикирләшмисәнми? Бизим бөјүк
һөкмдар сөзүнүн јерә дүшмәсинә адәт етмәмишдир. О,
сөзләрини ики еләјәнләрин башларыны сығалламыр.

Томирис елчиләрә ағыр чаваб вермәк үчүн ағзыны
долдурду, анчаг Дәдә Горгуд онун артыг-әскик сөз дејә
биләчәјини көрүб чәлд деди:

— Томирис ана сөзләрини сөjlәди. Варын онун сөз-
ләрини улу Кејхосрова чатдырын. Бир дә онун саламы-
ны да она јетирин.

Елчиләр нәинки баш әјдиләр, һеч әлләрини синәлә-
риндә чарпазламадан чыхыб кетдиләр. Онлар салондан
чыхан кими Томирис тахтындан галхды вә гәтијјәтлә
деди:

— Биз бу күндән јағыны дәф етмәјә һазырлыг көрмә-
лијик.

Елчиләр кедәндән вә Томирис сон сөзләрини сөjlәјән-
дән ики күн сонра Томирис јенә ағсаггаллары вә сәркәр-
дәләри јығды. Отаг дәрин сүкут ичиндә иди. Томирис дә
башыны јерә дикиб фикрә кетмишди. Һеч ким сүкуту
позмаг истәмирди. Сүкуту биринчи Томирисин өзү позду
вә пычылты илә деди:

— Һазырлашын сөjlәмәк асандыр. Биз аз зорумузла
Кејхосров кими чаһанкирин өһдәсиндән кәлә билә-
ркими?

Томирисин сөзләрини сүкута гәрг олмуш отагда оту-
ранларын һамысы јахшы ешитди, анчаг онун суалына
чаваб верән олмады. Онларын өзләрини дә бу суал дү-
шүндүрүрду. Ахы, Кејхосров нечә-нечә гүдрәтли, јахшы
силаһланмыш, бир чох дөјүшләрдән чыхмыш гошунлары
олан һөкмдарлары диз чөкдүрә билмәди. Ондан өтрү
мәскуллар һөкмдарлығы зәиф бир гүввә иди. Томирис
илк нөвбәдә, чәрибашыларә мурачиәт етди:

— Кејхосровун бизим үзәримизә ат тәпәчәји јәгин-

дир. Әлбәттә, биз әлләримизи јанымыза салыб отурма-
јачағыг, мүгавимәт көстәрәчәјик, јағыларла әлбәјаха
олачағыг. Анчаг ганчары, һарада?

Томирисин ән тәчрүбәли чәрибашыларындан Октабај
дилләнди:

— Томирис ана, мән Кејхосрова зорумузун чатмаја-
чағы барәдә сој сөjlәмәк диләмирәм. Бәлкә дә чатачаг.
Анчаг биз буна архајын олмамалыјыг. Биз өз гардаш-
ларымыздан, Аразын о тајында мәскуллашмыш гарын-
дашларымыз олуб, анчаг сак адлананлардан һов дилә-
јәк, онларын јанына ајагчыларымызы көндәрәк. Онлар
бизләрәндир, биз онлардан, бу јурда да онларла ејни
чагда вармышыг, бизи дарда гојмазлар.

Томирис Аразын чәнубунда, бир гәдәр шәргә доғру,
һәмчинин Хәзәрин чәнубунда сакларын үч чарлығынын
олмасындан хәбәрдар иди. Һәтта бу чарлардан бири
илә, мәскулларын лап гошулуғунда олан, онлары бир-
бирләриндән ајыран Араз чајынын о бири үзүндә мәскул-
лашмыш сакларын һөкмдары илә әринин әлагә јаратмаг
истәмәсини, онун јанына өз елчиләрини көндәрмәсини
дә билирди. Анчаг бу, Кејхосровун башынын баш-
га дөјүшләрә гатышдығы вахтда иди. Инди Кејхосровун
гошунлары Араз саһилиндәдир вә шүбһәсиз ки, о, сак
һөкмдарларыны артыг өзүнә табә едә билмишди. Белә
олмасајды Араз саһилинә чыхыб, өз гошунларыны чај-
дан кечирмәјә һазырлыг көрмәјә башлаја билмәзди. Бу-
нунла белә о, Кејхосрова табә олмаға мәчбур олмуш
сакларын имкан дүшән кими она гаршы чыха биләчәк-
ләрини еһтимал едирди. Одур ки, Томирис Октабаја ча-
вабы тәһирә салмағы, диқәр сәркәрдәләри вә ағсаггал-
лар шурасынын үзвләрини динләмәји гәт едиб, үзүнү
шуранын гочаман үзвү Горгуд дәдәјә чевирди. Дәдә
Горгуд Томирисин ондан мәсләһәт көзләмәсини алды,
саггалына әл чәкиб деди:

— Томирис ана, белә мәсәләләри јахшы көтүр-гој
еләмәк кәрәкдир. Октабај чәрибашы о тајдакы гарын-
дашларымыз барәсиндә јахшы сөjlәди, анчаг јәгин ки,
онларын башлары әлдә дејил, Араз кәнарына чәриләри-
ни јеритмиш Кејхосров јәгин онлары јесир еләјиб.

Горгуд дәдә сусду, ағсаггаллар шурасынын башга
үзвләри дә данышдылар, анчаг онлар да Горгуд дәдә-
нин дедикләрини вә Томирисин фикирләшдикләрини тәк-
рар етдиләр. Томирисдән сағ тәрәфдә гојулмуш күрсүдә
отурмуш Октабаја ајдын олду ки, сакларла иттифаг ја-

ратмаг мүмкүн олмајачагдыр. О, даһа һеч кимин данышмаг фикриндә олмадығыны көрүб Томирисә бахды вә деди:

— Һәр һалда биз бу фикирдән дашынмамалыјыг. Бунунла јанашы башга тәдбирләр барәсиндә дә фикирләшмәлијик. Биз јағылары бурада бәкләмәмәлијик. Кејхосровун Аразы кечмәк истәдији јерә чәриләримизи кәндәриб, ону орада габаглајыб вуруша кирмәлијик. Чалышмалыјыг ки, јағы чәриләрини јурдумузун ичәриләринә бурахмајаг. Араз ғырағына варачаг чәриләримизә мәсләһәт көрсәниз башчылығы мән еләјәрәм. Чалышарам ки, сиз ораја варана кими Аразын о тајындакы гарындашларымызла әлагә јарадым, онлардан һов диләјим.

Дикәр сәркәрдәләр, ағсаггаллар шурасынын үзвләри Октабајын тәклифини гәбул етдиләр. Сона кими һамыны сәбирлә динләјән Томирис рәјини сөјләмәк вахтынын чатдығыны көрдү вә деди:

— Чәрибашы Октабајла разылашаг. Јағылары Араз саһилиндә гаршыласаг јахшы олар. Чәриләримизин бир гисмини Араз ғырағына кәндәрәк, анчаг чәрибашы Октабајын башчылығы алтында јох. О бурада кәрәкдир, һәм дә бурада галан чәриләрә о, башчылыг еләмәлидир. Араз ғырағына Танрытајы кәндәрәк.

Томирис сөзләринин ардыны демәјиб ағсаггаллар шурасынын үзвләринә, сонра исә Октабаја бахды. Етираз еләјән олмады. О давам етди:

— Танрытајла Әмран да варса јахшы олар. О мәним адымдан Аразын о тајындакы гардашларымла данышмаг апармагда кәрәк олар. Бир дә...

Томирис бир гәдәр фикирләшди вә деди:

— Бир дә истәјирәм Кејхосрова чатдырасан ки, биз ондан горхмуруг, о бурада, мәскултар јурдуна өз гәбрини тапачаг.

Томирис јенә нәзәрләрини Октабаја чевирди, онун сифәтиндә разылыг әләмәтини көрүб даһа да үрәкләнди вә:

— Ганчары бахырсан мәним сөзләримә?— сорушду.

Бу вахт Дәдә Горгуд гапыда көрүндү. О, Томирисин данышдығыны ешидиб гапы ағзында ајаг сахлады. Суалын Октабаја верилмәсинә бахмајараг дилләнди:

— Сәнин сөзләрин, Томирис ана, тәкчә һәдә-горху кими чыхмајачаг, бир һәгигәт кими сәсләнәчәк. Ола билсин ки, бизим чарчымызын Кејхосрова апарачаг сөзлә-

рин онун өзүнүн, чәрибашыларынын башларында илдырым кими чахачаг, гулагларында көј курултусуна чевриләчәкдир.

Дәдә Горгуд сөзләрини дејәндән сонра јеринә кечиб отурду. Октабај Дәдә Горгудун сөзләрини мараг вә тәәччүблә динләјән чәрибашыларыны, ағсаггаллар шурасынын үзвләрини көздән кечирди, Горгуд дәдәјә бахыб күлүмсүндү, артыг чоһдан күмүшү рәнки алмыш саггалына вә бығларына әл кәздириб деди:

— Бәли, белә ола биләр. Кејхосров бизим кечмишимизлә, ата-бабаларымызын рәшадәти илә таныш олмыш дејил. О, јахшы билир ки, биз бу јерләрә нечә кәлиб чыхмышыг, кимләри габағымыза гатыб бу јерләрә кими кәтирмиш, бурадан да говмушуг. Билирсиниз ки, мән о узаг елләрдә бизимлә гоншу олмуш ишгузлар барәсиндә сөјләјирәм.

Октабај сөзүнә ара верди, јашлы чәрибашылардан бири онун сөзүнү битирдијини зәнн едиб дилләнди:

— Еләдир, чәрибашы Октабај чоһ дүз сөјләди. Мәним бабам, билирсиниз ки, о лап чоһ өмүр сүрдү, ону танрыларымыз лап бу јахынларда өз јанларына апардылар. О сөјләрди ки, онларын гоншулары ишгузларла бизим сојларын һәрдән тоггушмалары олурду. Онларла гоншулары гиммирләр дә саваша кирирдиләр. Үч отуз он бир дә отуз јыл әввәл ишгузлар гиммирләри өз јурдларындан говдулар, сонра дүшдүләр бизим бабаларымыз сакмәскултарын үстүнә. Сак-мәскултар сөјләдим, она көрә ки, саклар да бизләрдәндир. Бизә бөјүк саклар-мәскултар сөјләјирләр, галанлара исә саклар. Анчаг ишгузлар бизим бабаларымызы үстәләјә билмәдиләр. Бизим бабаларымыз сајча онлардан аз олсалар да, ишгуз сојларыны үстәләдиләр, онлары дәдә-баба јурдларындан говуб күнбатана доғру гачмаға мәчбур еләдиләр.

Чаван чәрибашылардан бири јашлы чәрибашынын сөзләрини сөјләјиб гуртардығыны көрүб јериндә гурчаланды, нәсә сорушмаг истәди. Бу, јашлы чәрибашынын көзләриндән јајынмады. О деди:

— Һә, билирәм, јериндә нијә гурчаланырсан. Көзләрин сәнин үрәјиндән хәбәр верир. Сорушмаг истәјирсән ки, елә олан сурәтдә, јәни ишгузлары өз јерләриндән гопарандан сонра ганчары олду ки, бабаларымыз варыб бу јерләрә кәлдиләр?

Чаван чәрибашы башыны тәрпәтди вә ајаға дурду. Әслиндә ајаға дурмаг адәт дејилди, анчаг о, јашлы чә-

рибашына һөрмәт көстәрмәк истәмишди. Онун әјниндә мешиндән тикилмиш дар шалвар варды. Шалварын балагы ајағындакы узунбоғаз мәстин ичинә салынмышды. Башына һүндүрлүҗү үч гарышдан чох олан, јухарысы кетдикчә сивриләшән дәри папаг гојмушду. Белинә тоғгасы бүрүнчдән дәри кәмәр гуршамышды. Онун јанындакыларын да белиндә ејни ендә, лакин дәридән дејил, парчадан дүзәлдилмиш кәмәр варды. О, кәмәринә хәнчәрдән башга бычаг вә ики гарыш узунлуғунда, ики бармаг ениндә јонулмуш ағач да кечирмишди. Чијниндән асдығы ғылынчынын учу дизинә дәјирди. Ғылынчын гәбзәсинин үстүндә ов сәһнәси тәсвир олунмушду. Јашлы чәрибашы күлүмсүнүб давам етди:

— Бабам сөјләјәрди, дејәрди—ишгузлар өз јерләриндән гоҗуб күн батана тәрәф вараңдан сонра онлара хәбәр чатды ки, ишгузларын мәскунлашдығы јерләр чох бәрәкәтли јерләрдир. Бизим бабаларымыз да өз јерләриндән гоҗуб ишгузлары јенә үстәләдиләр, онлары тәзә јерләрдәки јурдларыңдан да чыхардылар. Ишгузларын чоху бөјүк дәннзин күнчыхары тәрәфә варды. Бизим бабаларын чоху да о тәрәфә кетди, анчаг бир хејлиси јолуну күнбатана давам еләди. Саклар Аразын ашағысында бөјүк сәһәдә мәскунлашдылар, мәскуллар Аразы кечиб бу јерләрә кәлдиләр. Көрүрсүнүз ки, бабаларымыз өзләриндән сәјча чох, өзләри дә чох сәрт, дејүшкөн сөјларын өһдәсиндән кәлә билмишләр. Горғуд дәдә дә, Октабај чәрибашы да дүз сөјләдиләр, биз Кејхосрову да үстәләјә биләрик.

Томирис Октабајын, хүсусән Дәдә Горғудун сөзләриндән разы галды. О, һеч кимин үзүндә нараһатлыг әләмәти көрмүрдү, һамыда өз гүввәләринә инам јаранмышды. Томирис данышығлара јекун вурмағы лазым билди. О, гошунларын бөјүк әксәријјәтини Кејхосровун үзәринә көндөрмәк фикриндән дашыңды. Томирис Танрытајла Әмранын башчылығы алтында Араз саһилинә гошунларынын јалныз үчдә бир һиссәсини көндөрмәји, онлар јола дүшәндән бир күн сонра исә гошунларын галаны илә јола дүшмәк, Араза бир күн јол галмыш дүшөркә салыб көзләмәји гәт етди. О, өз фикрини ағсаггаллара билдирди. Чәрибашылар онун бу фикринин әлејһинә чыхмасалар да, разы галдығларыны да билдирмәдиләр. Томирис изаһат вермәли олду:

— Танрытајла Әмран мәним адымдан Кејхосрова гајыда дөнү олмаларыны тәклиф едәчәкләр. Ола билсин

ки, Кејхосров сөзүмүзү ешитсин. Ешитмәсә о, Араздан кечмәјә чәһд көстәрәчәк, онда Танрытајла Әмран мәним башга сөзләримиз она чатдырмалыдырлар.

Сәркәрдәләрдән бири сорушду:

— Нә сөздүр о, Томирис ана? Бир дә чәриләри бир күнлүк јолда сахламағын нә хејри? Бирдән Кејхосров чајы тез кечди, бәс онда ганчары олсун?

Томирис күлүмсүндү:

— Гој кечсин. Биз Кејхосровдан барышыг диләјәчәјик. Барышыгдан өтрү варанлар чохла чәри илә вараммаз. Бизимкиләр бунунла Кејхосрова баша салачағлар ки, бах, гапаг галдыр, бил, биз саваша вармамышыг.

Һамы Томирислә разы олдуғуну билдирди. Томирис үзүнү Танрытајла Әмрана чевириб деди:

— Алдандан јолу әлләринизә алын. Араз ғырағына чатан кими һала сөјләдикләрини Кејхосрова чатдырын: «Мидија чары Кејхосров, өз фикриндән әл чәк, Сән јахшы фикирләш, көр Араз үзәриндә тикдирдијин көрпүләрин сәнә хејри олачағмы? Әл чәк бундан, өз падшаһлығында һөкмдарлыг еләкинән вә бизим өз јурдумузда һакимлијимизә пахыллыг еләмә... Әкәр сән мәскуллар үзәринә мүтләг һүчум етмәк фикриндән дашыңмасаң да, көрпүләр тикмәкдән сақын. Чајы архајын кечә биләрсән, биз үч күнлүк јолу керијә чәкиләрик»¹.

Чәрибашылардан бәзиләри: «нечә, биз јағылары јурдумуза бурахырыг?» сорушмағ истәдиләр, анчаг сорушмаға маңал тапмадылар. Томирис сөзүнү битириб ајаға дурду, һамы галхды, о бир кимсәјә бахмадан өз отағына кечди.

* * *

Октабај чәрибашы Томирисин јаныңдан бирбаша евә кәлди. Онун ганы гара иди, галын гашлары алтыңдан көзләри күчлә көрүнүрдү. Октабај һәјәтә кирән кими арвады Күңдоғар һәр күн олдуғу кими, бу күн дә евин гапысы ағзындакы су илә долу афтафаны көтүрдү, әрини әлини јумаға чағырды, Октабај фикирли олдуғундан ону ешитмәди, евә кириб јериндә отурду. Күңдоғар гапыны итәләјиб ичәри бојланды, әрини сүфрә кәнарында бардаш гуруб башыашағы, сағ әлини чәнәсинә дирајиб отурмуш көрдү, тәәччүблә деди:

¹ Бу сәнәд вә Кејхосровла дејүшләрлә бүтүн мәсәләләр тарихи сәнәдләрлә бағлыдыр. Миладдан габаг V јүзилликдә јашамыш һеродотун «Тарих»индәдир.

— Ај киши, чагырырам ешитмирсән, нә олуб сәнә, бәс әлләрини јумамыш јемәјә отурачагсан?

Октабај башыны галдырды, көнүлсүз ајаға дурду, бајыра чыхды, арвады су төкдү, әлләрини јуду, үзүнә ики овуч су чырпыб «охејј» еләди, јенә јеринә гајытды. Бу вахт Бугатај кәлди, һәлә дә гапы ағзында олан ана-сыны гучаглады. Ана оғлунун да әлләринә су төкдү, о да үзүнә ики овуч су чырпыб һәр дәфә «охејј» деди, евә кириб атасынын јанында, сүфрәнин кәнарында отурду, артыг ахшама бир шеј галмамасына бахмајараг она «күнајдын» деди. Јеканә оғлуну бөјүк ата мәһәббәтилә севән Октабај башыны галдырыб күлүмсүнмәјә чалышды. Бугатај Томирисин јанында ағсаггалларла бирликдә чәрибашыларын јығынчагы олмасындан хәбәрдар иди, елчиләрин наразы кетмәләрини исә өз көзләрилә көрүшдү. Бугатај елчиләрин кәлмәсини јахшы әләмәт сәјмамышды. Инди о, никаран иди, атасындан бир шеј өјрәнмәк үчүн евә тәләсмишди. Атасынын бикеф отурмасы Бугатајын нараһатлығыны даһа да артырмышды. Күндөгәр јемәк кәтирди: балыг, гызардылмыш өрдәк, көј, бир дә пендир. Сонра ана онларын әппәк адландырдылары пендирә охшар ағарты вә чөрәк кәтирди, өзү дә сүфрәнин архасында отурду. Сакит, динмәдән једиһәр, үстүндән ајран ичдиләр. Күндөгәр сүфрәни јығышдырды. Бугатај интизар долу көзләрини атасына зилләди. Октабај бир-ики дәфә башыны, көзләрини галдырды, һәр дәфә дә Бугатајын көзләриндәки интизары көрдү, анчаг данышмады. Бугатај дилләnmәјә мәчбур олду:

— Бабам, Кејхосровун ајагчыларынын кәлиши хејир иди, нә сөјләјирдиләр онлар?—сорушду.

Октабај башыны галдырды:

— Јох, хејир дејилди. Онлар Кејхосровун диләјини Томирис анаја јетирмәјә вармышдылар. Кејхосров, ананы өз һәрәмләри сырасында көрмәк диләјир.

Октабај сусду, Бугатајын нараһатлығы даһа да артды. О сорушду:

— Бәс Томирис ана ганчары, разы олду?

Октабај оғлуна этрафлы мәлүмат верди. Томирисин чавабына чатанда Бугатај чийиндән дағы јерә гојубмуш кими дәриндән көкс өтүрдү вә пычылдады:

— Чох көзәл. Ајры чүр оламмазды. Томирис ана јурдумузу Кејхосрова пешкәш еләмәзди.

Октабај оғлунун сөзләрини ешитди, гәлби гүрүр һис-

силә долду. Бугатаја бахан галын гашлары алтында итмиш балача көзләри тәләтүмә кәлди.

О деди:

— Һәлә биз Кејхосровла әлбәјаха олмалыјыг, јенә дава, јенә ган шорламаг.

Нараһатлыгдан, никаранчылыгдан гуртармыш Бугатај даваја кетмәји тоја кетмәк кими гијмәтләндириб деди:

— Бабам, Томирис ана Кејхосровун сарајына вармаға разылыг версәјди, бөјүк фәлакәт оларды. Биз онда елимизи јағылардан горумаг имканындан мәһрум олардыг, өз әлләримизлә биләкләримизә јесир зәнчирини кечирмиш олардыг. Һәлә биз јараг көтүрүб јағы илә дөш-дөшә кәләчәјик. Бунларын гансы даһа јеј, бабам?

Бугатај сөзләрини дејиб атасындан чаваб көзләмәди, өзү јенидән дилләнди:

— Билирәм, сөјләјәчәксән ки, јарагланыб јағыларын үзәринә вараг. Чох јеј, варарыг.

Октабај оғлунун данышығыны диггәтлә динләјир, она дикилмиш бахышларыны чәкмирди. Онун сөјләдији һәр сөз гәлбини гүрүрла долдурурду. Бугатај кими әр оғлан јетирмәсилә фәхр едирди. Бугатај сөзләрини битирәндән сонра Октабај бу күн сарајда баш вермиш данышыгларла да оғлуну таныш етди. Кејхосровла дөјүшә һазырлыг, сабаһ Танрытајла Әмранын башчылығы алтында Араз саһилинә гошун јола салыначагы барәсиндә данышды, бу гошуна башчылығы она тапшырмамаларына һејфсиләнмәсини билдирмәји дә унутмады. Бугатај да өз нөвбәсиндә атасы кетмәдијинә көрә өзүнүн дә Араз саһилинә дүшә билмәјәчәјинә, јағыларла әлбәјаха оланларын сырасында ола билмәјәчәјинә тәәссүф етди. Ата-оғул хејли сөһбәтләшдиләр. Нәһајәт Октабај ајаға галхды, јатаға кедә-кедә деди:

— Сабаһ Танрытајла Әмраны јола салачагыг, бириси күн исә галан чәриләримиз јола чыхачаг, ишимиз башымыздан ашачаг, вараг јатаға.

Октабај јан отаға кечди. Бугатај исә һәлә отурмушду, онда севкилисини көрмәк арзусу баш галдырды. Ахшамдан хејли кечсә дә, һәлә бир о гәдәр дә кеч дејилди. Севкилиси өзләринкиләрдән—мәскутлардан олсајды, о бир ан белә фикирләшмәдән онларын евләринә јоллаарды, бу онларда ади һал иди. Анчаг јерлиләрин адәтләри нисбәтән башгајды. Доғрудур, артыг онлар гајна-јыб-гарышмышдылар, гыз вериб, гыз алмышдылар, ләһ-

чөлэри дэ ејнилэшмишди. Анчаг јерлилэр—албанлар нишанлыларын тез-тез көрүшмәсинин әлејһинә идилэр, ахшамлар исә көрүш барәсиндә һеч сөһбәт дэ ола билмәзди. Бунунла белә Бугатај үмидли иди, о һәлә Ајкүнлә нишанланмаса да, үмидли иди. Артыг Ајкүнүн гоча атасы да, гардашы Ағкүн дэ Бугатајы өз оғуллары, кәләчәк күрәкәнләри саныр, онун Ајкүнлә көрүшмәсинә мане олмурдулар. Онларын ахшам көрүшләри дэ олмушду, өзү дэ дөфәләрлә. Онлар бу көрүшләри, јерини күндүз мүәјјәнләшдирдилэр. Ајкүн бу күн дэ Бугатајы көрүшә чағырмышды, анчаг Бугатај атасы илә сөһбәтинин узун чәкә биләчәјини фикирләшиб Ајкүнә сабаһ көрүшмәји мәсләһәт билмишди. Инди исә көрүшә чан атыр, һәр шеји она данышмаг истәјирди. Бугатај бирдән гәтијјәтлә ајага галхды, сүр'әтлә евдән чыхыб Ајкүнkilә јолланды, Ај доғмамышды, көјүн үзүнү гара булудлар тутмуш, зил гаранлыг иди. Бугатај севкилисинин јашадыгы евин гапысына чатыб дајанды. Онларын евиндән ишыг кәлмиди, һеч бир һәнирти дэ јох иди. О, кор-пешман кери дөндү. Бугатај сәһәрчагы да Ајкүнлә көрүшә билмәјәчәјинә һејфсиләнди. Сәһәр о, чәриләрин Араз саһилинә јола салынмасында иштирак етмәлијди. Даһа сонра исә о бири күн јола чыхмаг үчүн һазырлыг көрмәлијди. Бәс онда Ајкүнлә нә вахт көрүшәчәкди, јола дүшмәк габагы ону нә вахт охшајачаг, бағрына баса чагды.

Бугатај өз отагына кечди, сојунуб јатага кирди, анчаг көзүнә јуху кетмәди. Ајкүн кәлиб көзләринин онундә дајанды: каһ күлүб-данышан, каһ назланан, каһ онун голлары арасында чырпынан, каһ да көзләри нәмләнмиш һалда. Бирдән Ајкүн онун көзләри онундә илк дөфә растлашдыглары, бир ил әввәл бир јәј сәһәри Аразла Күрүн говушдуғу јердә гардашы Ағкүнлә ораја нә үчүнсә кәлмәләриндән истифадә едиб, чајда чиммәјә һазырлашан аны чанланды. Бугатајы ораја атасы көндәрмишди. Онда он чәријә башчылыг еләјән Бугатај карваны горујурду. О, исти олдуғундан чајда чиммәк истәмәшди. Бугатај Ағкүнлә кәнддән таныш иди. Өзүндән ики-үч јаш бөјүк, бу јерли чамаатдан олан кәндли илә нечә дөфә растлашмышдылар. О өз кәндиндән хејли узагда һәмкәндлисини көрүб севинди. Гәрибәдир, елә олур ки, өз кәндиндә, шәһәриндә әһәмијјәт белә вермәдијин һәмкәндлинлә, һәмшәһәрлинлә доғма јурдда бир балача аралыда растлашдыгда, адама елә кәлир ки, ән јахын,

доғма адамы илә растлашыб. Бугатајла Ағкүнүн дэ көрүшү белә олду. Бугатај Ағкүнү чај саһилиндә отурдуғу јердән јүз-јүз әлли аддымлыгда көрдү, тез онун јанына гачды, севинчлә көрүшдү. Ағкүн дэ севинди. Бу вахт Ајкүн гардашына мүрачиәт едиб нәсә сорушду. Архасы она сары отурмуш Бугатај башыны она сары чевирди, бахышлар растлашды, елә бил ону илдырым вурду. Ајкүнүн дэ сифәти лалә рәнки алды, бахышларыны јерә дикди. Ағкүн Бугатајын шашгынлығыны, бачысынын да өзүнү итирмәсини көрдү, додагларына тәбәссүм гонду. Бугатаја билдирди ки, бачысыдыр, иш үчүн бу јерләрә кәлибләр. Бугатај ајага дурду, Ајкүнә јахынлашды, чәкинмәдән деди ки, онун көзәллијинә һејрандыр, онун гәлби дэ, үрәји дэ бу андан онункудур. Мәскутларда һиссләри чәкинмәдән бүрүзә вермәк ади һал иди, албанларда исә бу, гәрибә көрүнүрдү. Лакин онлар јүз илдән артыг јанашы јашадыгларындан артыг бир-биринин адәт-ән'әнәсинә бәләд идиләр, адәт-ән'әнәләрини бир-бирләринә вермишдиләр. Она көрә дэ Бугатајын Ајкүнә, бу күндән гәлбим дэ, үрәјим дэ сәниндир демәси Ајкүнә гәрибә көрүнмәди. Ајкүн өзүнү итирдисә, бу, узун сүрмәди. Ағкүн бачысынын да Бугатаја биканә олмадыгыны көрдү. Бу күн Бугатајы чај саһили боју онлара тәрәф кәлән көрәндә Ајкүнүн гәлби шиддәтлә дөјүмәјә башламыш, һәдсиз севинмишди, анчаг Бугатајын онлардан хејли аралы дајаныб әтрафа бојланандан сонра отурмасыны көрәндә кефи позулмушду. Бугатај дирсәкләниб әтрафа бир дэ бојлананда Ајкүн ајага дуруб онун нәзәрләрини чәлб етмәк истәмишди. Бугатај исә она тәрәф бахмамышды. Бугатајын бирдән јериндән сычрајыб онлара тәрәф гачмасыны көрән Ајкүнүн јенидән үрәји севинчдән титрәмишди. О елә зәнн етмишди ки, Бугатај ону көрмүшдү. Бугатај исә бирбаша Ағкүнә јахынлашды, онунла көрүшдү, архасы она сары отурду. Ајкүн сәбирлә Бугатајын она чевриләчәји аны көзләди. Лакин онун сәбри чатмады. Бугатајын нәзәрләрини өзүнә чәлб етмәк үчүн гардашыны сәсләди вә һәммин ан Бугатај она сары дөндү. Ајкүнүн гәлбинин атәши онун дәниз кими тәлатүмлү, дәниз рәнкли көзләриндән Бугатајын көзләринә, орадан да үрәјинә ахды, гәлбини јандырды, ешг атәши аловланды, дилини ачды, үрәјини Ајкүнә сөјләди. Ајкүн артыг дүнјанын ән хошбәхти иди. Анчаг о, һиссләрини кизләдир, гардашындан утанырды. Ағкүн исә һәр шеји ајдын көрүр, бачысынын Бугатај кими бир

чаванын өмүр жолдашы ола биләчәјинә үрәкдән севи-
нирди.

Буғатај үрәк сөзләрини Ајкүнә дејиб Афкүнә бахды,
онун додагларындакы тәбәссүмү көрүб Ајкүнүн әлиндән
тутду, өзү илә Афкүнүн арасында әjlәшдирди. Онлар бү-
түн күнү бир јердә олдулар, Араз суларынын гојнунда
әһд-пейман етдиләр, мәһәббәтләринин ичинә кирдиклә-
ри су кими даими олачагына анд ичдиләр. Кәндә гајы-
дандан сонра исә елә бир күн олмурду ки, онлар көрүш-
мәсинләр. Онларын мәһәббәтини нәинки Буғатајла Ај-
күнүн аталары, Буғатајын анасы, бүтүн кәнд билирди,
һамы да онлара сәадәт арзулајыр, дејирдиләр ки, онла-
рын һәр икиси валидејнләринин тәк балаларыдыр, һәр
икиси ағыллы, һәр икиси көзәл, бир-бирләринә лајиг ча-
вандырлар, һәр икиси дә икидир. Кәнд чамааты јахшы
билирди ки, Ајкүн ат чапмагда, ох атмагда һеч дә киши-
ләрдән кери галмыр.

Буғатај бу күн, тәкчә бу күн өз Ајкүнүнү көрә бил-
мәмишди. Ајкүн илә әһд-пейман едәндән сонра јекәнә
күн иди ки, онун нәфәсини дүјмамыш, әлләриндән тутма-
мыш, белиндән гучагламамышды. Һәм дә бунун сәбәб-
кары онун өзү олмушду. Инди исә о өзүнү данлајырды:
«Кәрәк арада бир вахт тапыб көрүшәјдим онунла»—
дејир, Ајкүнү көзләри өнүндә чанландырыр, бу сөзләри
тәкрар едирди. Нәһајәт, Буғатајы кечдән-кеч јуху
апарды.

Буғатај сәһәр тездән о бири отагда атасынын һәнир-
тисини ешидиб јатағындан галхды. О, тез һәјәтә дүшдү,
јер јаш иди, елә бил јағыш јағмышды. Буғатај билаих-
тијар көјә бахды, көјүн үзү ајдын иди, јалныз күндоғар-
да чох да бөјүк олмајан булуд парчасы һәрәкәт едирди,
о, үфүгдән гопмуш күнәшин илк зијаларыны чанына
һопдуруб гызармышды. Буғатај үзәриндә күнәшин шү-
аларыны өзүндә әкс етдирән мирвари шеһ данәләрини
тапдаја-тапдаја һәјәтин о бири башында, сују көз јашы
кими думдуру чарһовузун јанына кәлди. О, үзүнә чырп-
магдан өтрү әлләрини су илә долдурмаг истәјәндә көз-
ләри орада үзән балыглары көрүб дајанды. О, балыгла-
ры Араздан өзү тутмуш, ириләрини анасына биширмәјә
вермиш, нисбәтән хырдаларыны исә суја бурахмышды.
Буғатај балыглара баха-баха јенә Ајкүнүнү көзләри
өнүндә чанландырды, онунла бу күн һачан вә нечә кө-
рүшмәјин мүмкүн олачағы барәсиндә фикирләшди. Ата-
сынын чағырмасы ону хәјалдан ајырды:

— Буғатај, бир аз бечид тәрпәнкинән, бу күн ишимиз
чох олачаг. Јәгин инди һамы јығнаг олуб орада, биздән
башга.

Буғатај тәләсик үзүнә ики овуч су чырпыб евә гачды.
Атасы артыг сүфрә архасында ону көзләјирди. Отурду,
јемәк сүкут ичиндә кечди. Сүфрә архасында дејиб-күл-
мәји хошлајан Октабај киши нәинки данышыр, һеч ба-
шыны да галдырмырды. О, фикирли олса да иштаһа илә
јејирди. Онун дилиндән—киши кәрәк иштаһа илә јесин,
јохса ишинин өһдәсиндән кәлә билмәз сөзләри дүшмүр-
дү. Буғатај исә һәвәссиз јејирди, ону бу күн Ајкүн илә
нә вахт көрүшә биләчәји фикри раһат бурахмырды. Нә-
һајәт, Октабај киши јемәкдән әл чәкди, арвадына јемәк
үчүн миннәтдарлыг етди, о буну һәр дәфә јемәкдән сон-
ра тәкрар етмәји өзүнә борч сајырды,—галхды, Буғатај
да дурду. Октабај киши гапыја доғру кедә-кедә Буға-
таја:

— Вар, оғлум, бечид олкинән,—дејиб арвады Күндө-
ғара дөндү вә әләвә етди:

— Һалалым, бу күн ола билсин кеч гајыда дөнә ол-
дуг евә, нараһат олмајасан.

Октабај киши илә Буғатај Араз чајы саһилинә јола
дүшәчәк гошунларын топлашдығы јерә чатанда һәлә
Томирис, дикәр сәркәрдәләр, ағсагаллар шурасынын
үзвләри кәлмәмишдиләр. Јола дүшәчәк гошунлар исә
там һазыр идиләр. Лап баш тәрәфдә сувари гошунлар
сыраланмышдылар. Онларын кејими бир гәдәр аралыда
дүзүлмүш пијадаларын кејиминдән әсаслы сурәтдә ол-
маса да фәргләнирди. Ат үстүндә чапа-чапа јајы чәкиб
ох атмаг асан иш дејилди. Сүвариләр башлыгларыны
башларына кечирәрәк онун учларыны боғазларына са-
рымыш, бәзиләри исә чәнәләринин алтында дүјүнлө-
мишди. Онларын әјинләриндәки гафтанлар бәдәнләрини
кип тутурду. Сүвариләр дар шалварларыны узунбоғаз
мәстләринин ичинә салмышдылар. Мәстин һәм боғазы,
һәм дә алт һиссәси ајаг бармаглары илә пәнчәнин ара-
сында сарынмышды. Онларын һамысынын әлләриндә
низә вә галхан вар иди. Јерләриндә ојнајан атларын үс-
түнә дәридән вә кечәдән һазырланмыш чул салынмыш
вә ики гајышла сарынмышды. Гајышлар мүхтәлиф бә-
зәкләрлә бәзәдилмишди. Чулун үстүндән јәһәрләр гојул-
мушду. Атларын јүјәнләри вә јәһәрләри дә бәзәкли иди.

Сүвариләрдән сонра дүзүлмүш пијадаларын әјинлә-
риндә дәвә јунундан тохунмуш кобуд парчадан гафтан

вә дар шалвар, ајагларында исә узунбоғаз мәст варды. Онларын да шалварларынын ајаг һиссәси мәстин ичиндә иди. Пијадаларын һамысы башлыг өртмүшдү. Башлыглар дөвә јунундан тохунмуш парчадан тикилмишди. Башлыгларын арха тәрәфиндән, бојунларын ардындан күрәкләрә гәдәр узанан бир гарыш ениндә дәри тикилмишди. Бу, јағышлы һавада јағышын башлыгдан архаја ахмасы, бојунларын исланмамасы үчүн иди. Пијадаларын һамысынын әлләриндә узунлуғу уча адам боју гәдәр олан низәләр варды. Ағачдан гајрылмыш низәләрин учлары металдан иди. Онларын чоху бир вә ја ики ағызлы балталарла силаһланмышдылар. Бу балталарын дәстәләри трапесија шәклиндәјди. Ағачдан вә гамышдан саплағы олан охларын учу исә сүмүкдән вә металдан олуб, чијинләриндән асылмыш тиркешләрә јығылмышды.

Ағ ат үстүндә кәлмиш Томирис гошунларын өнүнә чатан кими атдан сычрады. Онула бәрәбәр кәлән оғлу исә атдан дүшмәди. Оун күрән аты сакитлик билмир, јериндә ојнајырды. Томирис Танрытаја:

— Улу танрыларымыз һовуна јетсинләр, јолу әлләринә алкинән,—деди.

Танрытај атынын башыны чевирди, Әмран да онун архасынча, лакин о бир аз кедәндән сонра кери ганрылды, анасына әл еләди. Оун үзү дә, көзләри дә күлүрдү. Гаршыдакы дөјүш бу икид чаванын илк дөјүшү олачагды, зәнн едирди ки, бу дөјүш она шөһрәт кәтирәчәкди. Мәскутларда истәр һөкмдар оғлу ол, истәрсә дә сырави чәри оғлу, јалныз дөјүш мејданында шөһрәтләнә биләрдди. Дөјүш көрмәмиш, ох атыб гылынч ојнатмамыш чаван һәлә киши һесаб олунмурду.

Тезликлә гошунлар да јола дүзәлдиләр, ирәлидә сүвариләр, онларын ардынча пијадалар. Гошунларын јола салынмасы хејли вахт алды. Сонунчу јүзлүк мејданы тәрк едәндә күнәш артыг үфүгдән хејли араланмышды.

Томирис гошунларын сон сыралары көздән итәнәдәк онларын ардынча динмәзчә бахды, көксүнү өтүрдү, атыны онун аты илә јанашы сахлајан чәрибашы Октабаја деди:

— Минбашылар, јүзбашылар тапшыр һазырлашсынлар, сабаһ өз чәриләрини сүбһ чағы бураја топлашсынлар.

Томирис сөзләрини дејиб атыны тәрпәтди, лакин һеч дөрд-беш аддымлыг јолу гәт етмәмишди ки, атынын башыны чәкди вә деди:

— Сәнин оғлун Буғатајын үч отуз бир он чәриси үмуми сыраја дүзүлмәсин. Оун дәстәси мәнимлә, мәним јаныда һәрәкәт еләјәчәк.

Октабај чәрибашы башыны тәрпәтди, Томирис јенидән атынын башыны бурахды, Октабај бүтүн чәрибашылары јанына чағырды вә:

— Дөјүш мејданларына биринчи дөфә вармырсыныз, јол үчүн нә лазым олмасыны јахшы билирсиниз. Варын, һазырлашын, чәриләриниз бу ахшам динчәлмәјә тез башласынлар,—деди, онлары јола саландан сонра јанында дајанмыш оғлуна дөндү:

— Ешитдин Томирис ана нә сөјләди?

Буғатај башыны тәрпәтди. Октабај чәрибашы давам етди:

— Бунун нә олмасыны билирсән?

Һеч вахт дөјүшләрдә иштирак етмәмиш Буғатај чаваб верә билмәди, чијинләрини чәкди. Октабај киши оғлуна гүрурла бахыб әлавә етди:

— Бәбәјим, Томирис ана сәнә чох бөјүк инам кәстәриб, белә иши дөјүшләрдән чыхмыш чәрибашыларына тапшырырлар. Сән һәлә һеч чағ јағы илә үзләшмәмисән. Буна бахмајараг Томирис ана сәни икид саныр вә бу иши сәнә тапшырыр.

Буғатај һәлә дә нә едәчәјини билмәдијиндән сорушду:

— Бабам, мән нә еләмәлијәм?

— Томирис ана өзүнүн мұдафиәсини сәнә етираф еләјир. Дөјүш мејданында сән, сәнин чәриләрин ону горујачагсыныз.

Атасынын сөзләри һеч дә Буғатајын үрәјинчә олмады. О, јағыларла гаршылашмаг, онларла әлбәјаха олмаг истәјирди. Инди исә онун иши һөкмдары горумаг олачагдыр.

Октабај киши оғлунун наразы галдығыны көрүб күлүмсүндү вә деди:

— Бәбәјим, бу чох тәһлүкәли, һәм дә чох шәрәфли ишдир. Дөјүш заманы һәр бир чәрибашы дүшмәнин мұгавимәтини онун зәиф јериндән гырыб баш чәрибашынын вә һөкмдарын олдуғу јерә чан атыр ки, онлара хәтәр јетирсин вә дөјүшүн тәлејини өз хејринә һәлл етсин. Белә һалда һөкмдары горујан чәриләр дәстәсинин үзәринә чох бөјүк иш дүшүр, чох ағыр вә тәһлүкәли иш.

Буғатај атасынын сөзләрини диггәтлә динләдисә дә, Томирис ананын она чох бөјүк етимад кәстәрмәсини

баша дүшдүсө дө, өз мүлаһизәсиндән дөнмәди, анчаг буну атасындан кизләдә билди, һәтта күлүмсүндү дө. Октабај киши дө күлүмсүндү вә деди:

— Јај, вар дәстәнә гапаг галдыр, чәриләринин бә'зиләри зәифдир, онлары башгалары илә әвәз еләмәк кәрәкдир. Сәнин чәриләринин һамысы сечмә олмалыдыр, сечмә атларда.

Буғатај башыны тәрпәтди вә атыны чәриләринин јанына сүрдү. Онун хәјалы јенә севкилисинин јанына учду. Буғатај дәстәсиндәки чәриләрин һеч олмаса отуз-отуз беш нәфәрини дәјишмәли, бир нечәсинин атыны тәзәләмәлијди. О билирди ки, бу о гәдәр асан иш олмачагдыр. Томирис ананын арзусу бүтүн чәрибашылардан өтрү ганун олса да, онлардан һеч бири өзләринин даһа күчлү, чевик, бачарыглы чәриләриндән ајрылмаг истәмәјәчәк, мүгавимәт көстәрәчәкдиләр. Ат мәсәләси даһа мүшкүл олачагды. О, бу мәсәләдә чәрибашыларла бәрәбәр чәриләрин өзләринин дә мүгавимәти илә үзләшәчәкди. Буғатај бу иши тез, лап тез көрүб гуртармаг, Ајкүнлә көрүшмәјә вахт газанмаг истәјирди. Буна көрә дө о белә гәнаәтә кәлди ки, иши јүксәк рүтбәли чәрибашыларынын көмәјилә көрсүн. Буғатај биринчи өз атасындан башламагы гәт едиб онун јанына кәлди вә деди:

— Баһам, дастур вер, сәнин чәриләриндән отуз-отуз беш нәфәр ән зорлу чевикләрини сечиб мәнә версинләр.

Октабај чәрибашы оғлуна бахыб күлүмсүндү:

— Јахшы фикирләшмисән, јохса һеч бир чәрибашыдан истәдијин адамлары ала билмәјәчәкдик. Анчаг бир сәһвә јол вермисән ки, мәнән башламысан.

Буғатај да күлүмсүндү:

— Баһам, ајры јолум јохдур, сән версән башгалары да сәнә бахыб верәр.

Октабај јенә күлүмсүндү, она табе олан беш чәрибашыны чағырыб деди:

— Варын, һәрәниз үч ән јахшы чәрини сечиб савашда Томирис ананы горујачаг дәстәнин башчысы Буғатаја верин.

Чәрибашылары баш үстә, дејиб кетдиләр. Буғатај исә наразы һалда деди:

— Баһам, сән чәмиси он беш чәри верирсән?

— Һә, бәсиндир. Галан ијирми-ијирми беш чәрини о бири чәрибашылардан аларсан.

Буғатај күнортаја јахын нәзәрдә тутулмуш дәстәни јарада билди. Атлары дәјишмәк даһа чох вахт алды.

Буғатај јалныз күнортадан хејли кечмиш евә гајытды. Инди о, ачлығыны тез дәф етмәјә, гаранлыг дүшәнә кими өзүнү севкилисинә јетирмәјә чалышырды.

Ајкүн Буғатајы һәјәт гапысында гаршылады. О, нечә дәфә һәјәтә дүшмүш, һәјәт гапысыны ачыб јоллара бахмыш, көзләмишди. Ајкүн нечә олур-олсун һәмишәки кими Буғатајын бу күн дә кәләчәјинә әмин иди, бунула белә онун кечикмәсинә дарыхыр, вахт кечдикчә, күнәш күнорта јериндән гүрубә ендикчә бу дарыхма интизара чеврилирди. Гаш гаралмаға башлајанда исә онун интизары нараһатлыгла әвәз олунду. О, сонунчу дәфә һәјәтә дүшүб гапыдан бојлананда Буғатајы гаршысында көрәндә аз гала ғышгырды. Анчаг Ајкүн белә етмәди, өзүнү күскүн көстәрди, һәтта һәјәт гапысыны Буғатајын үзүнә өртдү дө. Буғатај севкилисинин бу һәрәкәтиндән һәинки инчиди, әксинә күлүмсүндү, гапыны итәләјиб һәјәтә кирди, әтрафа бојланды, һәјәтдә бир кимсәнин олмадығына әмин олуб гапы архасында башыашағы, күскүн дајанмыш Ајкүнү голлары арасына алды, онун үз-көзүнү өпүшә гәрг еләди. Ајкүн әввәл мүгавимәт көстәрмәди, лакин о, тезликлә атасынын, јахуд гардашынын евдән чыха биләчәјиндән еһтијат едиб Буғатајын голлары арасындан азад олмаға чалышдыса да, буна мүвәффәг ола билмәди. Буғатајын күчлү голлары онун белинә елә доланмышды, додаглары онун додагларына елә јапышмышды ки, һеч тәрпәнә дә билмәди. Нәһәјәт, Буғатај додагларыны Ајкүнүн додагларындан ајырды, белини дә бурахды, Ајкүн еви көстәриб ону данлады, анчаг сөзләрини пычылты илә деди, елә деди ки, Буғатај да ешидә билмәди. Ајкүн бирдән-бирә дәјишди:

— Ағкүн сөјләјир ки, һала јағыларын үстүнә варырлар, сәндәми варырсан?—сорушду.

Буғатај Ајкүнүн әлиндән тутуб онларын евинин ејванына тәрәф аддымлаја-аддымлаја сорушду:

—Гарындашын Ағкүн евдәдир?

Ајкүн зарафата кечди:

— Онун башы һәләлик севкилиси илә гарышмајыб, һарада олачагды ки, әлбәттә, евдәдир.

Буғатај да зарафата зарафатла чаваб верди:

— Чох пис. О мәнән ики-үч сај јаш бөјүкдүр, бу чаға кими севкилиси јохдурса сән тәгсиркарсан. Сәнин кими гыз гардашы олан кишинин бу чаға кими субај галмасы чох писдир.

Буғатајла Ајкүнүн сәсинә әввәл атасы, сонра гарда-

шы Агкүн чыхды. Онларын икиси дә Буғатајы чох истә-
жир, онун кәлишинә һәмишә шад идиләр. Агкүн Буғата-
јы саламлајандан сонра бачысындан сорушду:

— Нә барәсиндә белә ширин данышырдыңыз?

Ажкүн күлә-күлә деди:

— Буғатај сөjlәјир ки, ганчары олуб бу чаға кими
Агкүн евәрмәјиб, очаг гурмајыб, һесаб еләјир ки, бу иш-
дә тәгсиркар мәнәм.

Агкүнүн атасы сөзә гарышды:

— Дүз сөjlәјир Буғатај, Агкүнүн евәрмән чағы чох-
дан өтүб. Кәрәк һала мәним һеч олмаса ики сәј нәвәм
олајды.

Һамы күлдү, ејвана галхдылар, евә кечдиләр. Агкүн
атасынын сөзләрини чавабсыз бурахарса, ону инчик сала
биләчәјини фикирләшиб деди:

— Чаным бабам, сәнә сөз верирәм ки, бу давадан
гајда дөнү олан кими евәрәчәјәм, Ажкүнүн сечиб бәјә-
нәчәји бир гыза.

Дава сөзүнү ешидән атанын көзләриндәки севинчи
кәдәр әвәз етди. Ихтијар атанын һалы тәсирсиз галма-
ды, бир мүддәт һамы сусду. Сүкуту Ажкүн позду:

— Чаным бабам, сән ки даваны биринчи дәфә көр-
мүрсән. Гарындашымы икид әр кими бөјүтмүсән, бил-
мисән ки, о, даваја да вармалы олачаг. Һала о чағ ва-
рыб чатыб. Горхма, бабам, о да, Буғатај да әсән гајыда
дөнү оларлар, јағыларын ганларыны шорладыб, алны
ачыг, үзләри ағ гајыда дөнү оларлар јурдумуза.

Ата гызына бахыб күлүмсүндү:

— Гызым, Агкүнүн, Буғатајын даваја вармалары кә-
дәрләндирмир мәни. Кәдәрләндирән кәјхосровлардыр.
Сөjlәјирләр о, дүнјанын јарысыны јағмалајыб, көзләри
исә дојмур, һалә бизим елимизә көз дикиб. Көрәсән бу
һал чохму давам еләјәчәк, инсанлар өмүрләрини һәмишә
давалардамы кечирәчәкләр?

Атанын давалара, гәсбкарлара иттиһам кими сәслә-
нән сөзләри чаванлара бөјүк тәсир бағышлады, анчаг
онларын һеч бири динмәди, демәк үчүн сөз тапмады.

Ертәси күнү сүбһдән јола чыхмалы олан Буғатај Аж-
күнлә кәндин кәнарына чыхмаг, онунла тәкликдә олмаг,
ону әзизләмәк, видалашмаг истәјирди. Буғатај дөјүшдә
өлдүрүләчәји барәсиндә фикирләшмирди. Она көрә дә
хәјалындан видалашмаг фикрини кечирәндә о сарсыды,
давада өлдүрүлә биләчәјини дә дүшүндү. Буғатај өзлү-
јүндә һејфсиләнди ки, давада өлдүрүлсә ән бөјүк арзусу,

Ажкүнлә аилә гурмаг арзусу үрәјиндә гәбрә кедәчәкдир.
Атанын:

— Нә јаман хәјала далдын, оғлум,—сөзләри Буғата-
јы хәјалдан ајырды. О күлүмсүнмәјә чалышды, анчаг
бачармады, күлүмсүнә билмәди. Нәзәрләри Буғатајда
олан Ажкүнүн көзләриндә гәрибә бир ифадә јаранды вә
гејри-ихтијари сорушду:

— Јохса давадан горхурсан, Буғатај?

Ажкүн Буғатајын бәрк тутулмасыны көрүб сәһвә јол
вермәсини баша дүшдү, атасы илә гардашынын наразы
бахышларыны көрүб пәрт олду. Икидә, кишијә, өзү дә
Буғатај кими кишијә белә сөзләри сөjlәмәк ағыр тәһгир
иди. Ажкүн сәһвини дүзәлтмәјә чалышды:

— Бағышла, Буғатај, мән елә сөjlәмәк диләмирдим.
Дава, дөјүш сәһбәти заманы сәнин тутулмағын хошума
кәлмәди. Давадан, өлүмдән горхан кишиләрдән зәһләм
кедир. Билирәм ки, сән икидсән, һеч өлүмдән чәкинмир-
сән, анчаг нејнәјәјдим ки, сәнин тутулмағыны хошла-
мадым.

Буғатај да сәһвә јол вердијини баша дүшдү, күлүм-
сүнүб деди:

— Еләдир, мәним икид, киши севкилим, Ажкүнүм.
Мәни бирчә анлыға фикир апарды, өзү дә дава, өлүм
горхусу дејил, тәкчә сәнә көрә. Фикирләшдим ки, мәни
өлдүрсәләр сәнинлә очаг гурмаг кими ән улу арзум да
гара торпаға көмәчәкдир.

Ата гызына јемәк кәтирмәји билдирди вә деди:

— Јеј, бәсдир. Диләјимиз будур ки, сағ варын, әсән
гајыда дөнә олун. Бир дә варын ана-нәнәләримизин сөз-
ләрини тәкран еләјәк, сөjlәјәк ки, сүдүм сәнә һарам ол-
сун, күрәјиндән јара алсан,—деди, мис пијаләләрә шә-
раб сүзүб давам етди:

— Көтүр киши гызым, ичәк, алдандан даваја јола
дүшәнләрә уғурлар арзулајаг.

Шәрабы ичдиләр. Буғатај галхды, ата илә видалаш-
ды, Ажкүнә әл вериб, сабаһ сәһәр көрүшәрик, дејиб га-
пыја сары кетди. Ажкүн дә галхды:

— Һала Буғатајы јола салыб гајыда дөнү оларам,—
дејиб онун архасынча кетди.

Кәнд зил гаранлыға гәрг олмушду, көјүн үзүнү тут-
муш гара булудлар гаранлығы даһа да гатылашдыр-
мышды, көз-көзү көрмүрдү. Чаван көзләр гаранлыға тез
алышды. Онлар дәфәләрлә кедиб-гајытдыглары чығыр-
ла ирәлиләјир, данышмырдылар. Кәнддән бир гәдәр ара-

лы, даими көрүш жерлери гочаман гарагачын алтына чатанда сүкуту Ајкүн позду:

— Мән дэ сәнинлэ бирликдэ даваја варсајдым, хејли јеј оларды. Ахы, мән дэ ат чапмағы, ох атмағы, гылынч ојнатмағы кишилөрдән пис билмирәм.

Бугатај Ајкүнүн сөзләрини сона кими демәсинә имкан вермәди, ону гучаглады, од тутуб јанан додагларыны онун додагларына јапышдырды. Ајкүн мүгавимәт көстөрмәди. Бугатај гарагачын дибинә чөкдү. Ајкүнү гычларынын үстүндә узадыб үз-көзүнү өпүшә гәрг еләди. Ајкүн динмир, Бугатајын еһтираслы нәвазисинә ајни еһтирасла чаваб верирди. Нәһајәт, Бугатај Ајкүнү бурахды, белиндән тутуб галдырды, дизи үстүндә отуртду вә деди:

— Сән һара, дава һара. Сәнин кими зәриф бир гызын давада нә иши?

Ајкүн Бугатајын дизинин үстүндән дурду вә:

— Нијә ахы, мәним әзизим. Мәним улу нәнәләримдән әлдә низә, гылынч ојнаданлары, дава мејданына кирәнләри аз олмајыб. Сизләр, сәнин улу бабаларын бизим гадынлары дава мејданында аз көрмәјибләр. Мән нәнәләримиз амазонкалары сөјләјирәм. Бизим сојлар сизин сојларла гајнајыб-гарышмышдыр. Онлар сәнин дэ, мәним дэ нәнәләримиз олублар. Нијә, мән нәнәләримизин јолу илә вара билмәрәм?

Бугатај Ајкүнә чаваб вермәди, Ајкүн исә әл чәкмирди. Бугатај Ајкүнү охшаја-охшаја деди:

— Сән сөјләјәнләрин һамысы дүздүр, анчаг һала гадынлары дөјүшә апармаг адәт дејил.

Ајкүн динмәзчә башыны тәрпәтди вә пычылдады:

— Сәндән ајры олунча, сәнин јанында давада олмаг истәрдим.

Бугатајла Ајкүн чох отурдулар, кечә јарысына кими. Бу мүддәтдә көјүн үзү гара булудлардан тәмизләнди, ај чыхды, һәр јери сүд рәнкинә бојады. Бугатај отурдуғу јердән дурду. Ајкүнүн дэ әлиндән тутуб галдырды. Онлар пычылты илә даныша-даныша јенә таныш чыгыра кирдиләр, евләринә јолландылар. Ајрылыг аны Ајкүн голларыны Бугатајын бојнуна долајыб:

— Танрылар һовуна јетсин, мәним әзизим, өзүндән мүгајәт олкинән,—деди, додагларыны онун додагларына јапышдырды, өпдү, ајрылды, голларыны онун бојнундан чәкди, далы-далы кетди, һәјәт гапысыны архасы илә

итәләјиб ачды, бир анлыға дајанды вә бирдән дөнүб гапы архасында көрүнмәз олды.

* * *

Араз чајынын ахарынын сағ саһилиндә, онун Күрлә говушдуғу јерин јахынлығында гошун әлиндән тәрпәнмәјә јер јох иди. Артыг ики аја јахын иди ки, Иран һөкмдары Кејхосровун гошуналары бурада дүшәркә салмышды. Кејхосров гошуналарыны Аразын сол саһилинә кечирмәк үчүн чај үзәриндә бир нечә јердә көрпүләр салмаға һазырлашыр, көрпүләри тикмәкдән өтрү лазым олан материаллары дашытдырырды. һөкмдарын бу тәдбирини гошун башчыларындан чоху бәјәнмирди. Кејхосровун көрпүләр салмаға бу гәдәр вахт итирмәсинә тәәччүб еләјәнләр дэ варды. Онларын чоху белә фикирләширди ки, Аразы кечмәк үчүн көрпүјә нә еһтијач? Чајын о бири саһили бомбошдур, чајы кечмәк истәјән гошунлар һеч бир манеә илә растлашмајачаглар. Она көрә дэ бир-ики күн әрзиндә јүзләрлә гајыг гајырыб асанлыгла чајын о бири саһилинә кечмәк тәрәфдарлары даһа чох иди. Гошун башчылары јахшы билирдиләр ки, онларын һөкмдарлары ағыллы адамдыр, габил сәркәрдәдир, нечә чаһанкирә диз чөкдүрмүшдүр, демәк белә бир садә иш—гошунлары гајыглара долдуруб чајдан кечирмәк Кејхосровун ағына кәлмәјә билмәзди. Сәркәрдәләр өз араларында данышыр, фикирләрини һөкмдара сөјләмәјә чәкинирдиләр. Кејхосров сәркәрдәләрин онун чај үзәриндә көрпүләр салмаг кими чәтин, чох вахт алан тәдбириндән наразы олмаларыны көрүр, анчаг динмирди. О өз-өзүнә дејирди: «Көрәсән бунларын арасында бир нәфәр узагкөрән чәрибашы вармы ки, мәним Араз үзәриндә көрпүләр салмағымын һәрби әһәмијјәтини баша дүшсүн? Баша дүшсүн ки, чајдан гајыгларла кечмәјин асанлығыны мән дэ билирәм. Бәс кери гајыданда гачмаг мәчбуријјәти олса нечә? Онда гајыгларла чајын о бири саһилинә кечмәјин нә гәдәр чәринин ганы баһасына баша кәләчәјини дүшүнән вармы көрәсән, онларын арасында? Чох күман ки, јохдур, әкс тәгдирдә, мәним о гәдәр дэ ағыл тәләб етмәјән бу тәдбиримин сәбәбини баша дүшәрдиләр. Әслиндә онлары тәгсирләндирмәк дэ олмаз, онлар мәскутлар үзәриндә чох асанлыгла гәләбә чалачағымыза әминдирләр. Онларын гылынчлары даһа зорлу чаһанкирләри диз чөкдүрмүшдүр, инди бу Томирис кимдир ки, ондан горхсунлар. Бах, бир сәркәрдә ки-

ми онларын сәһви дә мәһз бундадыр. Дүшмәни лазымынча гиймәтләндирмәмәк һәр бир гошун башчысынын, сәркәрдәнин ән бөјүк сәһвидир. Белә сәһв һеч вахт бағышланмыр вә кәтириб мәғлубийјәтә чыхарыр».

Аразын лап кәнарында гурулмуш шаһанә чадырында отурмуш Кејхосрову хәјал әләминдән Крез ајырды. Кечмиш Лидија чарлығынын һөкмдары олуб, Кејхосровла мұһарибәдә ағыр мәғлубийјәтә уғрајандан сонра она әсир дүшмүш Крез нәсә демәк истәди, лакин Кејхосров әлинин ишарәсилә ону сахлады. Әсир дә олса һөкмдар һејсијјәтини горујуб сахламыш Крез наразы һалда бир гәдәр көзләди, Кејхосровун ону диндирәчәјини зәһн етди, лакин о, һөкмдарын башыны белә галдырмаг истәмәдијини көрүб бәрк пәрт олду вә сүр'әтлә чадырдан чыхды. Чадырын јеринә халча-палаз дөшәндијиндән, Кејхосров онун кетмәсини дүјмады, ајаг сәсини ешитмәди. Крез Кејхосровун јанындан бирбаша баш вәзирин јанына кәлди. Чох нараһат, сәбирсиз, тәкәббүрлү адам олан Крез өз наразылығыны она билдирмәк истәјирди. О, бунун һеч бир әһәмијјәти олмајачағыны јахшы билир, үрәјини бошалтмаг, јүнкүлләшмәк истәјирди. Крез вәзирә демәк истәјирди ки, о, аллаһларын әмрилә Кејхосровун јанында галмаға, она мәсләһәтчи олмаға разылыг вермишдир, јохса өлүмү, аллаһларын јанына кетмәји даһа үстүн тутарды. Инди о, һөкмдара көрпүләр барәсиндә мәсләһәт вермәк мәгсәдилә онун јанына кетмишди. Крез билмирди ки, Кејхосровун да хәјалы көрпүләр, көрпүләр салынмасы илә әлагәдар олараг гошун башчыларынын һәндәвәриндә чөвлан едирди. Кејхосров мәскутларын чох дөјүшкән, икид олмаларыны јахшы билирди. Ону да билирди ки, мәскутлар сајча өзләриндән хејли чох олан ишгузлары габагларына гатыб күндөгәрдән күнбатана кими гова-гова кәтириб, өзләри дә кәлиб бу јерләрә чыхмышлар, гаршыларына чыхан һөкмдарлары диз чөкдүрмүшләр. Елә онун өзүнүн һакимийјәти зәбт етмәсиндә, Мидија һөкмдарларынын һакимийјәтинә сон гојуб Иран Әһәмәниләр ханәданлығынын һөкмдарлығыны јаратмасында ишгуз сојларынын ролу аз олмајыб. Әкәр онлар Мидија һөкмдарларындан ән зорлусу олмуш Киаксары, даһа сонра исә онун оғлу, мәним ана бабамы зәифләтмәсәјдиләр, бәлкә дә мән Астиагын һакимийјәтинә, Мидија ханәданынын һакимийјәтинә сон гојуб өз һөкмдарлығымы, Әһәмәниләрин һөкмдарлығыны јарада билмәјәчәкдим. Бах, һәммин гүд-

рәтли ишгузлар сак-мәскутларын гаршысында ачиз галмыш, онларын габағына дүшүб гојун сүрүсү кими гачмышлар. Демәк, чох еһтијатлы олмалыјам, керијә гачмаг лазым кәлсә, һәләлик, әлбәттә, гачмалыјам. Бунун үчүн исә Араз үзәриндә көрпүләрин салынмасы лабүддүр.

Кејхосров өзүнә һагг газандырыб күлүмсүндү, башыны галдырды. О елә зәһн едирди ки, Крез һәлә дә чадырдадыр вә онун әмринә мүнтәзирдир. һөкмдар Крез чадырда көрмәјиб әлини әлине вурду, горуғчубашыны чағырды. Кејхосров Крез чағырмағы әмр етди. Горуғчубашы кедәндән сонра Кејхосров Крез инчик салмасыны баша дүшдү, она нәвазиш кәстәрмәји гәт етди. Тезликлә Крез кәлди, о, сөзләрини вәзирә сөјләмәјә маңчал тапмамышды. Кејхосров Крезә мөһрибанлыг кәстәрди, ону өз јанында әјләшдирди. Крез һөкмдарын кәстәрдији јердә отурду, анчаг өз инчиклијини, наразылығыны кизләдә билмәди. Кејхосров буну һисс етдисә дә әһәмијәт вермәди вә сорушду:

— Дејәсән мәнә сөзүн вар, Крез?

Крез өзүнү јығышдырды, артыг һөкмдар дејил, әсир олдуғуну өзүнә тәлгин етди вә деди:

— һөкмдар, сәнә елә кәлмирми ки, биз бу чајын кәнарында чох дајандыг. Бу көрпүләрин тикилмәси нәјә жәрәкдир? Биз гајыгларла да чајы кечиб о гадыны, сәнин сарајында һәрәм олмаг шәрәфиндән имтина етмиш о аһуну бир-ики күн әрзиндә диз чөкдүрәндән сонра керијә гајыдачағыг. Онда да гајыглара долушардыг.

Крез Кејхосровун ону диггәтлә динләмәсини көрүб давам етди:

— Бу тәкчә мәним фикрим, мәним мұлаһизәм дејил. Сәнин сәркәрдәләринин һамысы белә фикирләшир.

Кејхосров өз мұлаһизәләрини Крезә билдирмәк истәди, анчаг сон анда фикрини дәјишиб әлини әлине вурду, горуғчубашыја бүтүн гошун башчыларыны чадырына чағырмағы әмр етди, Кејхосров өз мұлаһизәләрини, Крезә сөјләјәчәји сөзләри онлара да ешитдирмәк истәјирди. һамы топлашандан сонра Кејхосров фикирләшдикләрини данышды. Сәркәрдәләрин бир чоху һөкмдарын сәркәрдәлик габилыйјәтини тәрифләди, анчаг онларын арасында һөкмдарла разы олмајанлар да јох дејилди. Онлар һесаб едирдиләр ки, Кејхосров мәскутларын гүввәләрини һәддән артыг шиширди, мәскутлары асанлыгла мәғлубийјәтә уғратмаг мүмкүн олачагды. Бу

сәркәрдәләр, әлбәттә, бүтүн бунлары өзлүкләриндә фикрләширдиләр, нәинки һөкмдара, һеч бир-бирләринә дә сөз демирдиләр, еһтијат едирдиләр. Кејхосров сәркәрдәләри азад етмәк истәјәндә горугчубашы ичәри кирди, Кејхосров тә'зим едәндән сонра деди:

— Һөкмдар, мәскулларын һөкмдары Томирисин елчиләри кәлибләр, сәни көрмәк истәјирләр. Онларын арасында Томирисин оғлу да вар.

Кејхосров горугчубашыја вәзири, мәсләһәтчиләрини, бә'зи сарај ә'јанларыны да јанына чағырмағы әмр едәндән сонра деди:

— Онларын һамысы чадыра јығышандан бир аз сонра Томирисин елчиләрини јаныма кәтирәрсән.

Бајагдан чадырда ајаг үстә дајанмыш сәркәрдәләр Кејхосровун көстәрдији јердә әјләшдиләр. Тезликлә вәзир вә диқәр чағырланлар да кәлдиләр. Онларын ардында елчиләр чадыра кирдиләр: Әмран вә диқәр ики нәфәр. Онлар Кејхосровун тахтынын гаршысында дајандылар, әлләрини синәләриндә чүтләјәндән сонра јанларына салдылар, баш әјмәдиләр. Елчиләрин баш әјмәмәләри Кејхосровдан даһа чоһ чадырдакы сәркәрдәләрә, ә'јанларә гәрибә кәлди. Кејхосров мәскулларда һөкмдар гаршысында баш әјмәк адәтиниң олмадығыны билсә дә, она елә кәлди ки, бу адәт онларын өз сарајларына шамилдир, онун сарајына дәхли јоһдур, она көрә о да, чадырдакылар гәдәр олмаса да тәәччүбләнди. Лакин о буну бүрүзә вермәди вә елчиләрә отурмаға јер көстәрди. Онлар Кејхосровун тахты илә үзбәүз гојулмуш кәтилләрдә отурдулар, ортада Әмран, сағында вә солунда исә диқәр ики елчи. Кејхосров да, чәрибашылар да, чадырда оланларын һамысы көзләрини елчиләрә, хүсусән ортабој, долу бәдәнли, сәрт бахышлы, гарасаггал, гарагаш, гаракөз чавана—Әмрана диқмишдиләр. Елчиләрин исә көзләри Кејхосровда иди. Онлар һөкмдарын мүрачәтинә, сөзә башламасына мүнтәзир идиләр. Нәһәјәт, Кејхосров дилләнди:

— Мәскуллар һөкмдары Томирисин елчиләри бујурсунлар, мәрәмларыны сөјләсинләр.

Мәчлисдәкиләр көзләјирдиләр ки, һөкмдарын мүрачәтиндән сонра елчиләр ајаға галхыб тә'зим етдикдән сонра сөзә башлајачаглар. Лакин онларын көзләдикләри кими олмады, елчиләр ајаға дурмадылар, тә'зим дә етмәдиләр, әлләрини синәләриндә бир анлыға чарпазламагла кифәјәтләндиләр. Бу, һамының, Кејхосровун да

бөјүк наразылығына сәбәб олду. Һөкмдар вәзиринә бахды. Вәзир һөкмдары баша дүшдү, о, елчиләри ајаға галдырыб тә'зим етдирмәли иди. Дүңја көрмүш вәзир һәм елчиләри инчитмәмәк, һәм һөкмдары разы салмаг мәгсәдилә деди:

— Елчиләрин, көрүнүр, белләри ағрыјыр, јерләриндән тәрпәнмирләр.

Әмран вәзирин сөзләрини алды, о, ајаға дурмадығына көрә Кејхосровун вә диқәр сарај адамларынын наразы галдығыны һисс етмишди. Әмран тәмкинниң позмадан деди:

— Биз там сағламыг, анчаг јерләримиздән дурмаға еһтијач көрмәдик. Бизләрдә инсанларә, һөкмдарларә һөрмәт, онун гаршысында нечә дәфә дурмаг, баш әјмәклә өлчүлмүр.

Кејхосров олмушлары ағартмағы лазым билмәди вә деди:

— Чаван икид бујурсун, кәлмәсинин сәбәбини билдирсин.

Әмран јенә бир анлыға әлләрини дөшүндә чарпазлады, анасынын сөзләрини тәқрар етди вә сөзләрини:

— Һала биз сизин верәчәјиниз һөкмләри бәкләјирик, — дејә битирди.

Кејхосров Әмранын сөјләдикләрини јахшы баша дүшмәјибмиш кими сорушду:

— Томирис һөкмдар дејир ки, биз Араздан ашағы чәкиләк, о да бизим торпағымыза кириб бизимлә орада һәрб еләсин?

Әмран тәмкинниң позмадан чаваб верди:

— Һөкмдар, сән мәним сөзләримин јарысыны сөјләдин. Бәли, мәним сөјләдикләрим сәнин сөјләдикләринин ејнидир, анчаг әлавә еләмәк көрәкдир ки, сән Араздан кери чәкилмәк тәклифини гәбул еләмәк истәмәсән, Томирис һөкмдар өз чәриләрини Араздан үч күнлүк мәсафәјә кери чәкмәјә разыдыр. Сән Аразы һеч бир көрпү гурмадан раһатча кечиб бизим јурдумузда чәриләримизлә растлаша биләрсән.

Кејхосров Әмрана чаваб вермәјиб вәзиринә бахды. Түкдән сөз сечмәји бачаран гоча вәзир башыны тәрпәтди. Кејхосров Әмрана дөндү вә:

— Биз бурада мәсләһәтләшиб сәнә чаваб верәрик, — дејиб тахтындан дурду. Әмран вә онун мүшајәтчиләри галхдылар, әлләрини синәләриндә бир анлыға чарпазлајандан сонра дөнүб чыхыша сары кетдиләр. Онларын

Кейхосрова арха чевириб кетмэлэри хамыны тээччүб-лэндирди. Елчилэр чыхан кими бир гоча э'ан диллэнди:

— Бунлар лап вөһшидилэр ки, нэ һөкмдар ганырлар, нэ бөјүк, нэ дә ки, кичик.

Мәскултарын адэт-ән'әнэлэрилә јахшы таныш олан бир сәркәрдә деди:

— Јох, елә дејил, онлар бөјүк-кичији јахшы ганырлар, јашлылара бөјүк һөрмәтлә јанашырлар. Анчаг онларда тә'зим етмәк киши сифәти сајылмыр.

Сәркәрдәнин сон сөзләри хамыја тә'сир бағышлады. Онлардан дүнја көрмүшләри бу адәтин јахшы адәт олмасы барәсиндә фикирләшди, киши адәтидир. Анчаг динән олмады. Кейхосров деди:

— Сөјләјин көрәк, хансы тәклифи гәбул еләјәк?

Кейхосровун көзләри сәркәрдәләрдә, Крезин көзләри исә онда иди. Онун сифәтиндә гәрибә бир ифадә варды. Ортајашлы бир сәркәрдә биринчи дилләнди:

— Һөкмдар, бураја, гошунларымызын дајандыглары јерә јахшы бәләдик. Бу јерләр дүмдүздүр. Јахшы оларды ки, биз Томирисин гошунларыны бурада көзләјәк. Онлара чајдан кечмәјә дә мане олмајаг, сәфләри үз-үзә дүзүб вурушаг. Бу дөјүшдә зәфәр мүтләг бизим тәрәфдә олар.

Кейхосров нәзәрләрини данышан сәркәрдәдән чәкмирди. Крезин дә көзләри онда иди. Онун сифәтиндәки гәрибә ифадә даһа да гатылашмышды. Сәркәрдә сусандан сонра Кейхосров дикәр сәркәрдәләрә бахды. Онлардан бә'зиси биринчи данышмыш сәркәрдәнин тәрәфини сахламады:

— Нечәә? Биз онлары өз торпагларымыза бурахаг?— сорушдулар.

Бир башгасы исә даһа гәтијјәтлә деди:

— Јағыны торпаға бурахмаг нәјә кәрәкдир? Томирис дејир ки, биз разы олмасаг, о өз гошунларыны үч күнлүк јол кери чәкмәјә разыдыр. Нијә биз бундан истифадә еләмәјәк? Онун үч күнлүк јолу кери чәкилмәси о демәкдир ки, мәмләкәтинин јарысындан чоху бизим әлимизә кечәчәк.

Кейхосров данышанлары сәбирлә динләјир, сөјләнилән мүләһизәләрә өз мүнәсибәтини билдирмир, неч сифәти дә дејишмирди. Крезин исә үзүндәки гәрибә ифадә сон данышыглардан сонра јоха чыхмышды. Ајдын көрүнүрдү ки, о, Томирисин гошунларынын Аразын сағына, он-

ларын дүшәркә салдыглары јерә бурахылмасынын әлејһинәдир.

Бир кәнарда әјләшиб данышанлары динләјә-динләјә чохдан чаллашмыш быгларыны вә сагалыны сығаллајан сәркәрдә Кейхосрова бахды, онун разылығыны алыб данышмаға башлады:

— Һөкмдар, мән дә Томирисин гошунларынын Аразын бу тајына бурахылмасынын тәрәфдары дејиләм. Доғрудур, бура дүзәнликдир, ачыг дөјүшә кирәчәјик, бу исә бизим зәфәримиз демәкдир. Анчаг данышан сәркәрдәләр бир шеји нәзәрә алмырлар, дејирләр ки, биз јағыны өз торпағымыза бурахмајаг. Бу торпаг бизимдир, бу јахынларда тутмушуг, олуб бизим. Бурада мәскултарын, Томирисин сојунун кичик гардашлары сакларын чарлыглары вар иди. Әслиндә инди дә вар онлар, анчаг бизә табедирләр. Қим бизә тәминат верә биләр ки, мәскултар Аразы кечиб бизимлә әлбәјаха олдуглары вахт, онларын доғма гардашлары баш галдырыб бизи архамыздан вурмајачаглар. Бах, буна көрә дә мәскултары Аразын сағ саһилинә, бизим инди олдуғумуз јерә бурахмаг олмаз.

Јашлы сәркәрдә сусду, даһа неч ким данышмаг истәмирди. Онларын хамысынын көзләри Кейхосровун ағзына дикилмишди. Кейхосров бир дә нәзәрләрини сәркәрдәләрин үзәриндә кәздириб, биринчи данышмыш орта јашлы сәркәрдәнин үзәриндә сахлады. Һәмин сәркәрдә деди:

— Һөкмдар, көрүрәм ки, сәркәрдәләрин чоху мәним сөзләримин әлејһинәдир. Буна бахмајаг мән өз рә'јимин үстүндә галырам. Бир фикирләшин, нијә Томирис онун дедикләри гәбул олунмадығы тәгдирдә Араздан үч күнлүк јолу керијә чәкилир? Нијә бир күнлүк јох, ики күнлүк јох, мәһз үч күнлүк? Мәнчә мәсәлә ајдындыр. О, бизим гошунлары өз өлкәсинин ичәриләринә чәкмәк, дағлара, дәрәләрә салмаг, бизә тәлә гурмаг фикриндәдир. Биз онун гурдуғу тәләјә дүшсәк, орадан сағ чыханымыз олмајачагдыр, олса да лап аз. Бурада исә зәфәр чалачағымыза шүбһә ола билмәз.

Бу сәркәрдәнин сөзләри өз тә'сирини көстәрди. Сәркәрдәләрин бир гисми Томирисин өлкәсинин ичәриләринә кириб орада вурушмаг фикриндән дашынды. Јенә еһтираслар гызышды, Кейхосров исә динмир, динләјирди. Нәһајәт, о көрдү ки, даһа артыг данышыға јол вермәк олмаз. О, тахтындан дурду. Чадырдакыларын хамы-

сы галхды. Кејхосров элинин ишарэсилэ онлары отурма-га дэ'вэт едиб деди:

— Ахырда сөjlәнмиш фикирлэ разылашмаг кэрәкдир. Һәгигәтән дә көрүнүр о диши түлкү бизи тәләжә салмаг фикириндәдир. Бир дэ јахшы јадынызда сахлајын ки, мәскуллар үзәриндә зәфәр чалмаг о гәдәр дэ асан бир иш дејил, лап елә бир дүзәнликдә үз-үзә дајансаг да. Онлар чох дөјүшкәндирләр, о бојда ишгузлары гојун сүрүсү кими габагларына гатыб говублар. Кедин һазырлашын. Биз Томириси Аразын бу саһилинә бурахачагыг.

Сәркәрдәләр галхдылар, лакин онлар чадырын чыхышына сары бир аддым белә ата билмәдиләр. Онлар Крезин, «бир дајанын, көрәк» сөзләрини ешидиб дајандылар, Кејхосрова дөндүләр. Кејхосров тәәччүблү нәзәрләрини Крезә чевирди. Крез һөкмдара тәрәф ики аддым атыб әлләри дөшүндә она тә'зим етди вә деди:

— Һөкмдар, мүсәидә елә, мәним бир нечә кәлмә сөзүм вар.

Кејхосров тахтында отурду, сәркәрдәләр дэ әjlәшдиләр. Крез көзләрини һөкмдардан чәкмәдән деди:

— Һөкмдар, таңрым Зевс мәни сәнин әлләринә вәрәндән сонра, сәни, сәнин евинә кәлә биләчәк бәладан һифз едәчәјимә, сәнә ихласла гуллуғ көстәрәчәјимә сөз вермишәм. Әкәр сән өзүн өлүм тәһлүкәсиндәй узаг, гошунларыны исә мәғлубедилмәз һесаб едирсәнсә, мәним сәнә сөз сөjlәмәјимин һеч бир әһәмијјәти јохдур. Әкәр сән өзүнү јалһыз инсан, өзүн кими ади инсанлара чарлыг етдијини гәбул едирсәнсә, билмәлисән ки, бу фани дүнјада даими шеј јохдур, демәк ејни инсанлар даима хошбәхт ола билмәзләр. Бах, бу мәсәләдә мән сәнин, сәнин ә'јанларынын фикринин әлејһинәјәм. Сән дүшмәни өз торпагына бурахсан, мәғлубијјәтә уғрајачагыг тәгдирдә, бүтүн сәлтәнәтини дэ мәғлубијјәтә мәнкум етмиш олурсан. Тамамилә ајдындыр ки, мәскуллар бурада сәни үстәләсәләр, керижә гајытмајачаглар, сәнин өлкәнин ичәриләринә сохулмаға чалышачаглар. Сән бурада онларын үзәриндә гәләбә чалсан да, бу о гәдәр дэ бөјүк зәфәр олмајачагдыр. Мәскуллары онларын өз јурдларында мәғлубијјәтә дүчар едиб онлары тә'гиб еләсән, бу даһа бөјүк зәфәр олар. Сән беләликлә, Томирисин бүтүн торпагларыны тута биләрсән. Бундан башга, сәнин кими һөкмдара, Кејхосрова арвад сөзүнә бахыб ону өз торпагына бурахмаг әскиклик кәтирмәзми? Она көрә дэ белә һесаб едирәм ки, сән Аразы кечмәлисән, Томи-

рисин өлкәсинин ичәриләринә јеримәлисән, дүшмән кери чәкилдикчә ону тә'гиб етмәлисән. Сонра исә...

Крез сөзүнү јарымчыг кәсди, данышдыгы вахт Кејхосровун үзүндән бир ан чәкмәдији нәзәрләрини сәркәрдәләрә, ә'јанлара чевирди, онларын фикирләрини көзләриндән охумаг истәјирмиш кими, һәр биринә диггәтлә бахды вә јенә Кејхосрова дөндү:

— Һөкмдар, дүшмәнлә вурушмада, мүбаризәдә, һәмишә үзбәүз ачыг дөјүш әлверишли дејил, бә'зән һијләјә дэ әл атмаг лазымдыр.

Крезин сөзләри һамыда мараг доғурду. Сәркәрдәләр, ә'јанлар бир-бирләринә бахдылар. Онларын чоху дөјүш мејданында һијләнин әлејһинә иди, онлар буну кишиликдән узаг сифәт санырдылар. Әсл сәркәрдәләр дөјүшдә һијләјә әл атанлары гулдур, оғру тајфасы һесаб едирдиләр. Киши архадан, нагафил зәрбә вурмамалыдыр, дүшмәни мәрди-мәрданә дөјүшдә үстәләмәјә чалышмалыдыр. Крез онларын бахышларындан бир шеј дујмајыб, јенә Кејхосрова дөнүб давам етди:

— Мән мәскулларын адәт-ән'әнәләри илә танышам. Онлар бизим ләззәтли јемәк-ичмәкләримизи көрмәјибләр. Биз Аразы кечәндән вә бир гәдәр ирәлиләјәндән сонра дүшәркә салыб Томирисин оғлу илә Араз саһилинә кәлмиш гошунлары, гошунларын Араз саһилиндән үч күнлүк јола кери чәкилмәләриндән габаг гонаг еләјәк. Бунун үчүн чохлу гојун кәсдирәк, ејни заманда сүфрәләрә ири габларда шәраб гојаг. Јемәјә отуран вахт бизим гошунларын аз бир гисми галсын, галанлар керижә чәкилиб бир гәдәр араланандан сонра дајансын. Мәскуллар јемәји хошлајырлар, онлар көзәл, ләзиз јемәкләри көрүб сүфрәләрә чумачаглар, јејиб, үстүндән дэ шәрабдан о ки, вар ичиб кефләнәчәкләр. Онда һүчума кечиб онларын һамысыны гылынчдан кечирмәк олар.

Крезин сөзләри сәркәрдәләрин чохунун хошуна кәлмәди, буна бахмајараг онлардан һеч ким сәсини чыхармады, һөкмдара бахды, онун һөкмүнү көзләмәји лазым билди. Кејхосров да буну һисс етди вә гәтијјәтлә:

— Крезин сөjlәдији кими едәчәјик,—деди, горугчу-башыны чагырыб давам етди:

— Томирисин елчиләрини чагыр.

Кејхосров јахшы билирди ки, онун бу гәрары сәркәрдәләрин чохунун хошуна кәлмәјәчәкдир, онлар оғру кими дүшмәнә архадан зәрбә вурмагыг, һәм дэ ичириб сәрхош едәндән сонра вурмагыг әлејһинә олачаглар.

Одур ки, о, Томирисин елчиләрини тә'чили чағырмағы, онлара өз фикирләрини сөjlәмәjә имкан вермәмәjи гәт етди. Горугчубашынын чадырдан чыхмасы илә онун Әмран вә мүшәjиәтчиләрилә бирликдә чадыра кирмәләри бир олду. Әмран сәркәрдәләри һәjәчанлы көрдү, анчаг онлар өzlәрини тез jығышдыра билдиләр. Кәjхосровун гаршысында аjаг үстүндә даjанмыш Әмран вә мүшәjиәтчиләри әлләрини синәләриндә чарпазлаjыб jанларына саландан сонра Кәjхосров онлары отурмаға дә'вәт етмәдән бирбаша мәтләбә кечди:

— Мәскулларын һөкмдары Томирисә чатдырын ки, гоj вә'д етдиjи үч күнлүк jолу кериjә чәкилсин. Биз онун ирәли сүрдүjү ики шәртдән буну гәбул едирик.

Әмран әлләрини синәсиндә чарпазлаjандан сонра сорушду:

— Һөкмдар, даһа башга бир сөзүнүз jохдур ки, биз вара биләрикми?

Кәjхосров тахтына сөjкәниб jерини даһа да раһатладыгдан сонра деди:

— Әлбәттә, кедә биләрсән. Анчаг... Анчаг сән дә, сәнинлә Араз саһилинә кәлмиш гошун да бизим гонағымызсыныз, ел адәтинә көрә, сизи Араз саһилиндә гонаг етмәк истәjирик.

Әмран әввәл чаваб үчүн сөз тапа билмәди, бир гәдәр фикирләшмәли олду:

— Гонагпәрвәрлик ел адәтидир. Гонаглыг һара, башгасынын торпагларына сохулуб зор ишләтмәк һара? Булар бир-бирилә тутмаз.

Кәjхосров белә олмаса да, буна охшар сөzlәр ешидәчәjини билирди вә чавабы һазыр иди:

— Һәлә бир сөз сөjlәмәк көрәк деjил. Мән истәjирәм сынаjам сәнин ананы. О, һәгигәтән дә һеч бир мүғавимәт көстәрмәдән үч күнлүк jолу кери чәкилсә, мән өз фикримдән дөнүб барышыг бағлаjа да биләрәм. Сәнин гонаглыгдан имтина етмәjин бу ишин үстүнә көлкә сала биләр.

Әмран гәтиjјәтлә деди:

— Бизләрдә верилән сөzlә иш арасында учурум олмур, сөjlәдикләрини еләмәjәнләр киши саjылмырлар. Мәним анам киши гадындыр, белә олмасаjды о, мәскуллар һөкмдары олмазды. Сәнин гонаглыгынын гәбул еләjирик.

Елчиләри jола саландан сонра Кәjхосров сәркәрдә-

ләри, ә'jанлары азад етди, вәзири илә Крезе әjlәди. Һөкмдар мәсләһәтинә көрә Крезә тәшәккүрүнү билдирди вә деди:

— Сән бу күн бир даһа өз садиглиjини сүбута jетирдин. Мүдриклиjинә дә сөз ола билмәз. Она көрә дә мән даһа бу jерләрдә галыб нараһат олманы истәмирәм. Екбатана, сараjа гаjыт, мәним оғлумун, Әһәмәниләр ханәданынын вәлиәһди Камбисин тәрбиjәси илә мәшгул ол.

Кәjхосров Крезин чавабыны көзләмәдән әлини әли-нә вурду, горугчубашыны чағырды:

— Вәлиәһди бураjа чағыр.

Чадыра он сәккиз-он доггуз jашлы, шаһанә кеjинмиш, учабоjлу, сәрт бахышлы, бир гәдәр дә тәкәббүрлү чаван кирди, атасынын гаршысында даjаныб она баш әjди. Кәjхосров оғлуну ата мәһәббәтилә сүзәндән сонра деди:

— Оғлум, биз бу күн олмаса да, сабаһ Араз чәjыны кечмәjә башлаjачагыг. Мәскулларын һөкмдары Томириси диз чөкдүрмәjә кедирик. Даһа сәнин бурада галмагына еһтиjач jохдур. Бир дә ахы, сараjда тахт да бошдур, сән исә вәлиәһдсән. Күнү сабаһ Екбатана гаjыт.

Кәjхосров данышыгына ара верди, оғлунун сөzlәринә мүнәсибәтини билмәк истәjирди. Камбис атасынын тәклифинә дахилән севинсә дә бүрүзә вермәмәjә чалышды, анчаг мүвәффәг олмады. О, буну оғлунун деjүш меjданындан узаг олмаг арзусу илә әлагәләндирди, кәдәрләнди. Камбисин севинчинин сәбәби исә һеч дә деjүш меjданындан горхмасы, ондан узаглашмаг истәмәси илә әлагәдар деjилди. Дәлиганлы Камбис ох атмаг, гылынч чалмаг, ат оjнатмаг һәвәскарыjды. Онун севинчинин сәбәби башга иди. О, сараjа гаjыдыб аjрылыгынын һәсрәтинә артыг дөзә билмәдиjи илк севкиси, пәрәстишкаһы илә көрүшә биләчәjинә севинирди.

Кәjхосров оғлунун горхаглардан олмадыгыны билдириндән тезликлә әввәлки мұлаһизәсини деjишди. Камбисин севинчинин башга сәбәби олмасы барәсиндә фикирләшди вә сөзүнә давам етди:

— Оғлум, Крез дә сәнинлә Екбатана гаjыдачаг, бүтүн ишләриндә сәнә һамилик еләjәчәк. Онун мәсләһәтләрини тәмкинлә динлә, ондан муғажат ол.

Кәjхосров jenә сөzlәринә ара верди, тахтындан галхды, чадырында вар-кәл еләjә-еләjә давам етди:

— Деjүш меjданыдыр, оғлум, һәр шеj ола биләр. Мәскулларла деjүш о гәдәр дә асан олмаjачагдыр. Сән

мәним вәлиәһдимсән, башыма бир иш кәлсә һөкмдарсан. Бах, онда да Крезии ешит, мәсләһәтләринә гулаг ас.

Камбис динмәди, атасына баш әймәклә кифәјәтләнди.

* * *

Кејхосровун дүшәркәсиндән гајытмыш Әмран Танрытајла көрүшдү. Кејхосровла сөһбәтинин мәзмунуну она чатдырды. Танрытај өз севинчини бүрүзә вермәјә билмәди:

— Бу хејли јеј. Кејхосров пишијин әфсунладығы сичан кими өз ајаглары илә онун јеми олмаға кәлир.

Әмранын Кејхосровун онлары гонаг етмәк тәклифи барәсиндә мәлүматы исә Танрытајын үрәјинчә олмады. Әмран онунла шәрик олдуғуну, бу гонаглыгдан имтина етмәк истәдијини билдирди вә разылыг вермәсини шәраитлә бағлады. Верилмиш сөздән гачмаг исә мәскулларда адәт дејил.

Кејхосровун гошунлары ики күндән сонра Аразы кеңиб Әмранын Араздан аралы дүшәркәсинин јахынлығында дүшәркә салдылар. Ертәси күн исә Кејхосров өз дүшәркәсиндә мәчлис гурандан сонра өз гошунларынын бөјүк әксәријјәти илә Араза сары кери чәкилди. Кејхосровун бу һәрәкәти Әмранла Танрытаја гәрибә көрүндү. Гошунлар дүшәркәдән араланандан сонра Әмран Танрытајдан сорушду:

— Буну ганчары јозаг, Танрытај? Бәлкә Кејхосров пешиман олуб мәскулларла дөјүшә кирмәк истәмәсин?

Танрытај буна инанмаса да, Кејхосров гошунларынын керичәкилмә сәбәбини мүәјјәнләшдирә билмәди. Кејхосровун дүшәркәсиндә галмыш гошунларын башчысынын кәлиши ики мәскул сәркәрдәсинин арасында баш верән сөһбәтә сон гојду. О деди:

— Һөкмдарымыз Кејхосров јуху көрүб. Аллаһлар она дејибләр ки, әкәр о сизин мәмләкәтинизә сохулса гәзәбинә кечәчәкдир. Аллаһларын гәзәбиндән горхан һөкмдарымыз кери чәкилмәк әррини вермишдир. Анчаг јадына дүшдү ки, сизи гонаг еләмәјә сөз вериб, она көрә дә мәнимлә гошунларын бир гисмини әјләди. Инди бујрун, гонаглыг үчүн һәр шеј һазырдыр.

Әмран Танрытаја, Танрытај Әмрана бахды. Нисбәтән јашлы, тәчрүбәли Танрытај дилләнди:

— Бәс, нә әчәб һөкмдарын өзү гонаглыгда иштирак етмәјир, бизи шәрәфә јетирмир?

Сәркәрдә күлүмсүнмәјә чалышды:

— Һөкмдарымыз рәјада аллаһларла данышан вахтдан һеч кимин көзүнә көрүнмүр. О лап тездән Араза сары кетди, јанында чәми он-он беш горугчу вар иди.

Танрытај бу данышығын Кејхосровун мәскуллар өлкәсинә басғын етмәк фикриндән дашынмаг истәмәсинин һәгигәтә јахын олмамасыны баша дүшмүшдү, о буну Кејхосровун кәләји кими гијмәтләндирди вә:

— Инди чә кәлирик,— дејиб Кејхосровун сәркәрдәсини јола саландан сонра өз фикрини Әмрана сөјләди. Лакин чаван, тәчрүбәсиз Әмран онунла разылашмады. О, Кејхосровун кери чәкилмәсини һәгигәтән дә мәскуллар дијарына сохулмаг фикриндән дашынмасы кими гијмәтләндирди, гонаглыг мәчлисинә кедә-кедә деди:

— Бүтүн чәриләри ајаға галдыраг, Танрытај, гој һа­мы гонаглыгда олсун, јесин, ичсин, дава-далаш олмама­сыны бајрам еләсин.

Танрытај әлачсыз разы олду, гошун башчыларындан бирини чағырыб гошунлары галдырмағы әмр етди, өзү исә Кејхосров гошунларынын дүшәркәсинә јолланды. О, дүшәркәдә бөјүк сүфрә ачылдығыны көрдү. Сүфрәләрин үзәринә дүзүлмүш гызыл, бүрүнч вә сахсы, күпәјә охшар габлар, һәмчинин ағачдан гајрылмыш, чох да енли олмајыб, һүндүрлүјү үч-дөрд јашлы ушағын боју гәдәр олан күпәјә охшар габларда шәраб гојулмушду. Күпәләрин ичәри диварлары мумла өртүлмүшдү. Сүфрә әтрафында отуранлардан Әмранын, онун сәркәрдәләринин гаршысына гызыл чам, галан чәрибашыларын вә чәриләрин гаршысына исә бүрүнч пијаләләр гојулмушду. Сүфрәнин үстүндә чохлу көј, соған вә сарымсаг вар иди, һа­мы әјләшәндән сонра бошгаба вә булуда охшар гызыл, бүрүнч вә сахсы габларда гојун, мал вә ат эти говурмасы, сојутмасы, даһа сонра исә балыгдан һазырланмыш мүхтәлиф хәрәкләр кәтирдиләр. Кичик габларда пендирә охшар чәрәзи дә сүфрәјә дүздүләр. Мәскулларда бу әппәк адланырды. Мәскул чәриләри јемәјә, ичмәјә киришдиләр. Онлар чох хошладыглары көзәл чахырдан арамсыз ичирдиләр. Јемәјә силаһлы әјләшмиш мәскул чәриләри, ичиб кефләндикчә, чијинләриндән ашырдыглары јайлары, ох габларыны кәнар гојдулар, онларын чоху белләринин гајышларыны да бошалтдылар, хәнчәрләри, гылынчлары јерә дәјди. Бир гәдәр кечәндән сонра исә чәриләрин чоху елә кефләнди ки, узанлар, јухуја кедәнләри дә олду. Әмран да бәрк кефләнмишди. Дилинә бир дамчы да олсун чахыр вурма-

мыш Танрытај хәјала далмыш, бу мәчлисин кәләк, һижлә олмасы барәсиндә фикирләшир, әтрафа бахмырды. Одур ки, нә онун, нә дә Әмранын дүшәркәдән бир атлынын тәләсик чыхмасындан хәбәрләри олду. Кејхосровун Араза сары чәкилмиш гошунларынын гәфләтән басгын едиб мәскут әскәрләринин хејлисини гылыңчдан кечирмәләри вә галанларыны әсир алмалары чох вахт алмады. Вурушда Танрытај өлдүрүлдү, бәрк кефли олан Әмран исә әсир алынды. Јалныз Танрытајын өз дүшәркәләриндә көзәтчи гојдуғу кичик бир дәстә арадан чыха билди.

Мәскут гошунларынын бир һиссәси үзәриндә асан гәләбә чалмыш Кејхосров тәзликлә гошунларынын һамысыны Аразын саһилинә кечирди вә һәммин күн өлкәнин ичәриләринә доғру ирәлиләмәјә башлады. Ахыама јахын о динчәлмәк үчүн дүшәркә салмаға һазырлашанда горугчубашы она јахынлашыб деди:

— Мәскутлар һөкмдарынын елчиләри сәнинлә көрүшмәк истәјирләр.

Кејхосров: «нејнәјирләр бундан сонра о елчиләр мәни?»—пычылдады вә сәсини галдырды:

— Гов кетсинләр онлары.

Горугчубашы дөнүб кетмәк истәјәндә вәзир ону әјләди вә Кејхосрова деди:

— Говма елчиләри, гој кәлсинләр, бәлкә гошунларынын хејлисини итирмиш, оғлуну әсирликдән хилас еләмәк истәјән Томирис барышыг истәјәчәк, сәнә табе олдуғуну билдирәчәк.

Кејхосров өз-өзү илә данышырмыш кими:

— Чәтин ағлым кәсир, о табе олмаз,—деди, интизар ичиндә дајанмыш горугчубашыја дөндү:

— Чағыр елчиләри.

Кәлән елчиләрин бири јашлы, икиси исә чаван иди. Онлар һәлә һазыр олмамыш чадырларын гаршысында дајанмыш Кејхосрова ики аддым галмыш гоча ортада, чаванлар исә онун сағында вә солунда дајандылар. Онлар әлләрини дөшләриндә чарпазладыгдан сонра тәзим етмәдиләр. Кејхосровун јанында дајанмыш бир сәркәрдә онлара ғышгырды:

— Һөкмдар гаршысындасыныз, тәзим еләјин.

Елчиләр ғышгыран сәркәрдәнин сөзләринә әһәмијјәт вермәдиләр, она бахмадылар. Јашлы елчи нәзәрләрини Кејхосровдан чәкмәдән ғышгыран сәркәрдәнин чавабыны верди:

— Биз сәнсиз дә билирик ки, һөкмдар гаршысында ыг вә она олан һөрмәтимизи өз адәтимизлә билдирдик. Биз һеч чаг һеч кимә баш әјмирик.

Сәркәрдә јенә ғышгырмаг үчүн ағзыны долдурду, анчаг Кејхосров ону габаглајыб елчиләрдән сорушду:

— Кәлишинизин мәрамы нәдир, нә истәјир сизин һөкмдар?

Гоча елчи тәмкинлә деди:

— О сәндән һеч нә истәмир. Томирис ана сөзләрини сәнә чатдырмағы тапшырыб бизә, сөзләримиз сәнә кош кәлмәјәчәк, сән бизи едам да етдирә биләрсән. Бизи ахыра кими динлә, һөкмдар, сонра ганчары истәсән, елә еләјәрсән.

Кејхосров тәнәли бахышла вәзирә бахды, сонра исә елчиләри говмаг истәди, анчаг мараг үстүн кәлди, елчиләри динләмәји гәт етди:

— Сөзләрини сөјлә, гоча,—деди.

Јашлы елчи Томирисин сөзләрини олдуғу кими Кејхосрова чатдырмаға чалышды:

— Еј ганичән Қир, сән өзүнүн бу «гәһрәманлығындан» ловғаланма. Сән мәним оғлуму ачыг дөјүшдә дејил, сизләри дә ағылдан мәһрум едә биләчәк тәнәјин мејвәсиндән алынан, сиз иранлыларын бејнинә вурмасы нәтичәсиндә әдәбсиз сөзләрлә долу нитгләр пүскүрдән чахырдан истифадә еләјиб әсир еләмисән. Һала мәним мәсләһәтими динлә: мәним оғлуму кери гајтар. Һәјасызлыгла мәним гошунларымын үчдә бирини мәһв еләјәндән сонра, јахшылыгла, нә гәдәр ки, башын әлиндәдир, мәним торпагларымдан рәдд ол. Сән белә еләмәсән, анд олсун мәскутларын танрысы Күнәшә, сән ган ичмәјә нә гәдәр һәрис олсан, сәни ганла дојуздурачағам¹.

Јашлы елчи данышдыгча Кејхосровун дахили гајнајыр, өзүнү күчлә сахлајырды. Елчини динләјән сәркәрдәләр дә, әјаңлар да өзләриндә дејилдиләр. Онлар елчинин сөзләрини ағзында гојардылар, анчаг һөкмдардан чәкинирдиләр. Елчи сөзләрини дејиб гуртаран кими онлар өз һиссијатларыны чиловлаја билмәдиләр, һөкмдардан елчиләри чәлладын әлләринә вермәји тәләб етдиләр. Кејхосров онларын сөзүнү кәсмәди, әслиндә о һеч онлары динләмирди дә. О, Томирис барәсиндә фикирләшир, онун икидлијинә һејран олурду. Кејхосров сәркәрдәләринин сөзләринә әһәмијјәт вермәјиб елчилә-

¹ Бу, тарихи сәнәддир.

ри жола салмагы эмир етди. Елчилер узаглашан кими о, Эмраны кетирмэи тапшырыб, артыг назыр олмуш чадырына кирди. Эмран нэинки хөкмдарын хүзурунда баш эјди, неч эллэрини дөшүндө чарпазламады да. Эмран неч нэдэн чэкинмэдэн деди:

— Мэн хөкмдарын, о бојда падшаһлығын хөкмдарынын, нечэ хөкмдары диз чөкдүрмүш хөкмдарын сөзлэрини киши сөзлэри сандым. Сэн демэ, бу хөкмдар өз сөзүндө фаһишэдэн фэрглэнмириши.

Эмран сөзлэрини дејиб битирэндэн сонра Кејхосровун чөллады сәслэјэчэјини көзлэјирди. Анчаг Кејхосров нэинки чөллад чагырды, неч эһвалыны да дэјишмэди. О, күлэ-күлэ деди:

— Сэн һэлэ ушагсан, лап көрпәсэн дөвләт ишләриндә. Мәним һәрәкәтләримдә неч бир хәјанәт јохдур. Буна һәрби дилдә һәрби бачарыг дејирләр. Сизи алдатдым, ағлыңыз, тәчрүбәниз чатмады, инандыңыз мәнә.

Эмран тәәссүфлә башыны тәрпәдиб пычылдады:

— Мэн тәгсиркарам, Танрытај баша дүшмүшдү.

Кејхосров онун пычылтысыны ешитмэди, күлмәкдә давам едә-едә деди:

— Сөз тапмадын чаваб вермәјә, пычылдадын. Сөз сөјләмәји һамы бачарыр, һәрби бачарыгдан өтрү исә дил дејил, баш көрәкдир.

Эмран аз гала ғышгырды:

— Бечид ол, гуртар, сәнин һәдјаныны ешитмәк, хөкмдардан даһа чох гатилә ошајан сифәтини көрмәк ис-тәмирәм, чагыр чөлладыны.

Кејхосров јенә күлдү:

— Јох, сәни өлдүрмәјәчәјәм, бурахачағам кедәсэн ананын јанына, дејәсэн ки, тәслим олсун, јохса ону да белә шәрәфсиз әсирлик көзләјир. Кетмәсэн сәни јенә зирзәмијә көндәрәчәјәм, ағлын башына кәлиб мәним тәклифини гәбул едәнә кими орада сахлајачағам сәни.

Кејхосров сөзүнә ара вериб бәркдән күлдү вә:

— Јох, ағлын башына кәлмәсә дә бурахачағам. Онсуз да сән артыг ананын јанында огуллуг ләјагәтини итирмисән, кефләниб гошуну ғырғына вермисән, сәнин она табе олмаг барәсиндә тәклифинин неч бир әһәмијјәти олмајачаг.

Эмран һејрәт ичиндә Кејхосрова баха-баха:

— Хөкмдар да бу гәдәр рәзил олармыш,—пычылдады, әтрафына көз кәздирди, нәзәрләрини сағында, үч аддымлығында дајанмыш учабој, анчаг чәлимсиз әскә-

рин үзәриндә сахлады. Бу әскәр ону бир гәдәр аралыда олан чадырдан бураја кәтирмиш үч әскәрдән бири иди. Эмраны марагландыран онун белинә бағладығы гајыш тоггасындан асдығы хәнчәр иди. Эмранын даһа данышмаг истәмәмәси, әтрафына бојланмасы, нәзәрләрини чәлимсиз әскәрин үзәриндә сахламасы Кејхосровун да, онун әһатәсиндә оланларын да нәзәр-диггәтләрини чәлб етдисә дә, онлардан неч бири буна әһәмијјәт вермәди, Эмранын нә барәсиндә дүшүнмәсини баша дүшмәди. Кејхосров Эмрана:

— Сән азадсан, кедә биләрсән, сәнинлә бәрәбәр әсир дүшмүш әскәрләрини дә бурахырам.

Эмран исә ону динләмир, көзүнү чәлимсиз әскәрдән чәкмилди. О, бир анлыға там һәрәкәтсиз олду, овунун үзәринә атылмаг истәјән пәләнк кими. О бирдән гара-ладығы әскәрин үстүнә шығыды, ону бир зәрбә илә јерә сәрди. Кејхосровун муһафизәчиләри өзләринә кәләнә кими әскәрин белиндәки хәнчәри ғынындан чыхарыб:

— Бизләрдә киши өлүмүнү, аллаһларын јанына вармағы, шәрәфсиз јашамагдан үстүн тутублар һәмишә,—дејиб хәнчәри үрәјинә санчды. Синәсиндән ган фышгыран Эмран һэлә ајаг үстүндә иди. О, Кејхосровун, онун рәијјәтинин она нечә һејрәтлә бахмаларыны көрә билди, лакин чох өтәри, көзләринин гаршысында тор јаранды, Эмран јаваш-јаваш дизи үстә чөкдү, јыхылды, башы вә үзү Кејхосровун отурдуғу тәрәфә чеврилди, сон нәфәсини бурахды. Онун Кејхосров тәрәфә бахан ачыг галмыш көзләриндә нифрәт һәкк олунмушду. Кејхосров бу көзләрә бахды, бахды, тахтындан сычрајыб ғышгырды:

— Тез олун, чыхарын ону чадырдан.

Эмранын мејитини сүрүјүб апардылар, гана булашмыш халыны да дэјишдиләр. Кејхосров тахтына әјләшди, ону хәјал ганадларына алды: «Бу нечә халгдыр? Өлүмүн көзләринин ичинә чәкинмэдән бахыр. Биз бу чамаатын үстүнә кедирик, онлары өзүмүзә табе етмәјә, јурдларыны тутмаға кедирик, чамаатыны әсир етмәјә кедирик. Томирисин оғлу сон нәфәсиндә нә сөјләди? Сөјләди дә, етди дә. Мән белә чамааты олан мәмләкәтин үзәринә гошун јеритмәкдә сәһвә јол вермирәмми? Онлар гул кими, табе һалда јашамаға разы олачаглармы? Јох, Томирисин оғлу өз һәрәкәтилә буну да сүбута јетирди. Бәс нечә олсун, ахы, мән чохдан јола чыхмышам, Аразы да кечмишәм, мәскутларын үзәринә кетмәк үчүн кечмишәм. Инди бирдән-бирә башга чүр һәрәкәт етсәм нә фи-

кирлэшэрлэр сэркəрдэлэр мəним барəмдə. Јох, јох, белə шеји ејлəјə билмəрəм». Əјанлардан биринин өскүрмəси Кејхосрову хəјал дүнјасынын көјлəринə галдырмыш гушун ганадыны гырды, көјлəрдən јерə енмəли олду. Кејхосров башыны галдырыб она зиллənмиш көзлəрə өтəри дə олса бахмаға мачал тапмамыш, јенə хəјал гушу ганадларыны кəрди, Кејхосрову хəјал дүнјасына апарды: «Јох, мən сəһв елəјирəм. Əмран һəкмдар оғлудур. Онун һəрəкəтлəрини бүтүн мəскутлара шамил етмəк сəһв оларды. Јох, чан шириндир, һамы, һамы, нə чүр пис вəзијјэтə дүшсə дə, јашамаг истəјир. Сүрүнə-сүрүнə олса да, дүнјанын бүтүн наз-не'мəтиндən мəһрум олса да, јүз чүр тəһгирə мə'руз галса да, јенə јашамаг истəјир, өлүм көлкəсиндən узаг олмаға чалышыр. Мəскутлар да адамдырлар, онлар да јашамаг истəјирлəр. Əлбəттə, истəјирлəр. Хəнчəри үрəјə сохмаг һəр кишинин гејрəти дејил». Елə бил Кејхосрову кимсə јериндən итəлəди, о, тахтын-дан сычрады вə аз гала ғышгырды:

— Тез һазыр олун, елə индичə јола дүшүрүк.

Бир анын ичиндə Кејхосровун чадыры бошалды, мүвəггəти дүшəркə јығышдырылды, гошунлар јола дүзəлдилəр. Неч бир мүгавимəтлə растлашмадан бүтүн күн јол кетди. Ахшам гаранлығы дүшəндə Кејхосров гошунлары динчəлмəјə əјлəјəндə сэркəрдəлəрдən биринə ирəлијə кəшфијјат дəстəси кəндəрмəји əмр етди, тапшырды ки, кəшфијјатчылар кери гајыдан кими, вахтын тез вə ја кеч олмасындан асылы олмајараг она хəбər версин, лап јатмыш да олса ојатсын. Кејхосров сөзлəрини дејиб чадырына кирди, хидмəтчилəрин кəтирдиклəри шам јемəјини јејən кими јатаға узанды. О, бəрк јорғун иди, јатмаг истəјирди, лакин јатаға кирən кими јухусу эршə чəкилди, јухулаја билмəди ки, билмəди. Ону мəскутларын онлара тəлə гура билəчəклəри, јахуд кечə икən гəфлəтən басгын едə билəчəклəри нараһат едирди. Доғрудур, дүшəркə јахшы горунурду, анчаг һəр һалда...

Кəшфијјатчылар јола салмыш сэркəрдəнин кəлими, мəскутларын чəмиси ики ағачлыг мəсафəдə мəскən салмалары барəсиндəки мəлуматы Кејхосрову сакитлəшдирди. Онун хəјалындан кечə икən мəскутларын дүшəркəсинə басгын етмəк фикри дə кечди, анчаг јер таныш олмадығындан еһтијат етди, бунун зијан да кəтирə билəчəји гəнаəтинə кəлди, фикриндən дашынды вə тезликлə јухуја кетди. О, лап сүбһдən јатағындан галхды, гошунлары да галдырыб бəјүк еһтијатла ирəлилəмəјə

башлады. Кејхосров бəјүк бир дүзənлијə чыханда мəскутларын сəфлəрини көрүб гошунуну əјлəди, сəфлəрини гајдаја салды.

Кејхосровун гошунлары ики ағачлыг јолу сүр'əтлə гəт етдиклəриндən нисбəтən јорғун идилəр, она көрə дə о, гошунларын сəфлəрини гајдаја салан кими һүчума кечмəди, Томирисин гошунларынын һəмлəсини көзлəди. Бу, һəм гошунларын динчəлмəси үчүн шəраит јарадыр, һəм дə һүчума кечən тəрəф атылан охларын һəдəфинə чеврилиб итки верəр. Томирис дə һүчума биринчи башламаг фикриндə дејилди. Белəкликлə, бүтүн күн кечди, күнəш гүруба енди, үз-үзə дајанмыш гошунлар исə јерлəриндən тəрпənмəдилəр.

Ертəси күнү јаз сəһəри көзлəрини ачан кими атасы Октабај илə јанашы дајанмыш Бугатај Кејхосров гошунларынын сəфлəрини дүзүлмүш көрдү. Томирисин гошунлары да дејүш вəзијјəти алмышды. Күнəш баш алыб узаныб кедən Муған дүзүнүн күндəғарында һəлə көрүнмəсə дə, сəманы ал рəнкə бојајанда Кејхосровун гошунлары бағыра-бағыра һүчума кечди. Томирис хəнчəрини чыхарыб гошунун өнүндə һүчума кетмəк истəди, анчаг сэркəрдəлəр она мане олдулар. Бүтүн күн эрзиндə Муған дүзүндə əлбəјаха олмуш гошунларын нə'рəси ешидилди, јашыл јаз отлары гырмызы рəнкə бојанды, јеничə ачмыш лалəлəрин бағры јанды, нечə-нечə ана оғулсуз, гадын эрсиз, бачы гардашсыз галды. Тəрəфлəрин неч бири үстүнлүк газана билмəди. Күнəш јенə гүруба енди, вəһшилəшмиш инсанларын ган һəрислијинə баха-баха, көзлəриндən гəзəбли ғығылчымлар сача-сача гүруба енди. Гошунлар араланды, өз дүшəркəлəринə дəндүлəр.

Ертəси күн дə һəлə күнəш көрүнмəмиш сəфлəр үз-үзə дајанмышды. Дүнən ахшам гаранлыг дүшмəсинин илк анларында мејитлəр вə јаралылар дејүш мејданындан јығышдырылмыш, кечə јағыш јағмышды. Муған дүзү јенə дүнənки кими јашыл иди, анчаг даһа лалə көрүнмүр, отлар исə əзик-үзүк иди.

Дүнənки күндən фəргли олараг Кејхосров гошунларыны дејүшə апармаға тəлəсмирди. Томирис исə дүнənки дəһшəтин тəкrap олунмасыны истəмир, чарə ахтарырды. Фикирлəширди ки, киши олсајды Кејхосрову тəкбəтəк дејүшə чағырарды. Бəс нечə олсун? Бəс нечə олсун? Бу суаллар она əзијјəт верирди. О, бирдən кери ганрылды, гөрүчубашына деди:

— Атымы ирəли чəк.

Горугчубашы зил гара аты Томирисин гаршысына чэкди. Томирис чаван оглан чевиклији илэ атынын үстүнэ сычрады вэ сэркәрдәләр ағызларыны ачмаға мачал тапмамыш Кејхосровун гошунларына сары чапды, дөјүш мејданынын ортасына чатыб атынын башыны чэкди вэ Кејхосрову тәкбәтәк дөјүшә чағырды. Томирисин һәрәкәти һәр ики тәрәфин сәркәрдәләрини һејрәтә кәтирмишди. Онлар јахшы билирдиләр ки, Кејхосров гадынла дөјүшә кирмәз. Буна бахмајараг Кејхосровун атыны Томирисә тәрәф чапан көрәндә онларын һејрәти даһа да артды, курулту гопду. Анчаг бир анлыға. Кејхосров Томирисә чатыб атынын башыны чәкән кими сүкут чәкди, елә бир сүкут ки, гаршы тәрәфдә бир дөјүшчүнүн өскүрмәси о бири тәрәфдә ешидилирди. Кејхосров Томириси саламлајыб деди:

— Наһаг јерә ган төкүрүк. Барышаг. Иран тахтынын мәләкәси ол.

Томирис гејзлә:

— Оғлумун гатилинин арвады олум?—деди.

— Сәнин оғлуну мән азад етмишдим, о өзү өзүнә әл галдырды.

— О сәнин әсирин оландан сонра ајры чүр һәрәкәт еләјә билмәзди. Бизим сојун кишиләри өлүмү әсирликдән үстүн тутурлар. Чыхар гылынчыны.

Кејхосров динмәди. Томирис давам етди:

— Биз дүшмәнләримизлә үз-үзә вурушуруг, оғру кими, сәнин кими архадан зәрбә вурмуруг, ичириб кефләнديرәрәк гырыб төкмүрүк.

Кејхосров күлүмсүндү:

— Сәнин оғлун да ејни сөзләри сөјләди,—деди.

— Бизим һамымыз белә дүшүнүрүк. Бизим фикирләримизлә һәрәкәтләримиздә вәһдәт олур.

Томирис данышыр, аты исә сакитлик билмир, јериндә ојнајырды. Бирдән ат бир нечә аддым кери кетди. Томирис атыны рам едиб јенә Кејхосровла бәрабәрләшди вә деди:

— Биз дә сәнин кими зәрбәни архадан вурмаг барәсиндә фикирләшсәјдик, дүшәркәни кечә икән тармар еләјәрдик, чохунузу гылынчдан кечирәрдик, сән исә јәгин ки, инди ат үстүндә дејил, әсирликдә олардын, мәним әсирим.

Томирис бир анлыға сусандан сонра давам етди:

— Јахшы, бәсдир, гылынчыны чыхар.

Кејхосров етинасызлыгла деди:

— Мән гадынла вурушмурам. Оғлун, јахуд әрин олсајды, башга мәсәлә.

— Һөкмдар һөкмдарла вурушар.

— Јох, мән сәнинлә вурушмајачағам.

Томирис бир гәдәр тәрәддүдән сонра деди:

— Јахшы, сән дејән олсун, оғлумла вурушарсан.

Кејхосров истәһза илә деди:

— Һансы оғлундан сөһбәт кедир, сәнин бирчә оғлун вар, о да ки, өзүнү о дүнјалыг еләди.

Томирис тәмкинини позмады:

— Бир оғлум да вар, о инди сәнинлә һесабы чүрүдәр, гарындашынын интигамыны алар сәндән,—дејиб атынын башыны кери чевирди, сәркәрдәләринин јанына чапды, атдан јерә сычрајан кими көзләринә биринчи дәјмиш Буғатаја деди:

— Кејхосровла сән вурушачагсан, вар бәбәјим, сорушса сөјләрсән Томирисин бәбәјижәм. О мәнимлә, гадынла вурушмаг истәмәди.

Буғатајын атасы ирәли чыхды вә:

— Буғатај, әлбәттә, сәнин бәбәјиндир, бизим һамымыз сәнин өвладларыныг,—деди, оғлуна дөнүб давам етди:

— Бечид олкинән, сәни һөкмдар бәкләјир.

Буғатај бир көз гырпымында атына миниб чапды вә Кејхосровла үз-үзә дајанды. О, нә едәчәјини билмирди, Кејхосровла үзләшмәси биринчи тәкбәтәк вурушмасы олачагды. Ијирми ики јашлы Буғатај јашындан чаван көрүнүрдү, хүсусән үзү. Лап ушаг үзү кими иди үзү. Кејхосров Буғатајы сүзүб деди:

— Ај ушаг, нәдән башлајаг, әввәл ох атаг, јохса кәмәнд?

Буғатај тәмкинлә деди:

— Бизләрдә һәр шеји јашлылар һәлл едирләр, бөјүк сөзүнү ешидирләр. Сөз сәниндир.

Кејхосров күлүмсүндү:

— Јахшы, онда охла јайыны һазырла,—дејиб атыны өз гошунларына тәрәф сүрдү, ох-јај көтүрдү, кәһәринин башыны кери чевириб Буғатаја сары чапды. Буғатај да өз атыны гошунлары чәмләшмиш тәрәфә сүрмүш, охла јайыны һазырлајыб Кејхосрова тәрәф чапмаға башламышды. Атлылар арасында мәсафә гысаланда тәрәфләр јайларыны үзләринә көтүрдүләр, һәр ики јайдан охлар ејни вахта гопду. Кејхосровун оху Буғатајын метал сипәрлә горунаг синәсинә дәјиб јерә дүшдү. Буғатајын

оху исә Кејхосровун чијниндә палтарына илишиб галды, анчаг она хәтәр јетирмәди. Кејхосров додагалты мызылдады:

— Јахшы атыр оху, күчүк.

Кәмәнд атмагла да мәгсәд һасил олмады. Кејхосров хәнчәрини чыхарды, Бугатај да хәнчәрә әл атды. Хәнчәр дөјүшү башланды. Рәгибләр атларыны өз гошунлары тәрәфә сүрүр, сонра кери дөнүб бөјүк сүрәтлә бир-бирләринә сары чапыр, атларынын башыны мүхтәлиф истигамәтләрә чевирмәклә рәгибини алдадараг хәнчәри илә она хәтәр јетирмәјә чалышырды. Дөјүш хејли давам етди, атлар јорулду, рәгибләр дә әлдән дүшдүләр. Кејхосров јашлы олмаса да, Бугатај ондан хејли чаван иди, одур ки, она нисбәтән аз јорулмушду. Нөвбәти үзләшмә заманы Бугатај атынын башыны Кејхосровун атынын сағына тәрәф чевирди. Кејхосров зәрбәни сағ тәрәфдән алачағыны зәни едиб о тәрәфин муһафизәсинин гејдинә галмаг истәјәндә Бугатај гәфләтән онун сол тәрәфинә кечиб хәнчәрини сол бөјрүнә јеритди. Кејхосров атындан јыхылды вә һәммин ан чаныны тәслим етди.

Кејхосровун өлүмү гошунларын нәрә чәкиб бир-биринин үстүнә дүшмәси үчүн сигнал олду. Ганлы гырғын башланды. Кејхосров гошунлары һүчума биринчи башладығындан әввәл бир гәдәр үстүнлүк әлдә етди, һәтта аз галмышды ки, Томириси вурсунлар, ону горугчусу хилас етди. Томирислә јанашы дајанмыш Октабајы исә вурдулар. Гүруба хејли галмыш Кејхосровун мәһнәви чәһәтчә зәифләмиш гошунлары басылды. Томирис јанындакы чәрибашылардан биринә дөнүб:

— Кејхосровун мејитини тапын, башыны кәсиб ган долдурулмуш тулуғун ичинә салын, ган һәрис иди, гој дојунча ичсин,—дејиб Октабајын үзәринә әјилди, нәсә пычылдады, атына миниб көтүрүлдү. Анчаг узаг кетмәди, нә фикирләшдисә атынын башыны чәкиб кери дөндәрди. Онун керијә дөнмәсини көрән сәркәрдәләр дә ајаг сахладылар, атларына минсәләр дә јерләриндән тәрпәнмәдиләр. Томирис бир аз әввәл дајандыгы јерә чатанда атындан јерә сычрады вә сорушду:

— Һәлә Кејхосровун башыны кәтирмәјибләр?

Томирис сөзләрини дејиб гуртармамыш ики атлы кәлиб онунла бәрәбәрләшәндән сонра әлләриндә тутдуғлары тулуғу јерә атдылар. Онлардан бири деди:

— Томирис ана, Кејхосровун башы ганла долдурулмуш тулуғун ичиндәдир.

Томирис тулуға бир хејли бахыб деди:

— Мән сағ галмышамса да, дөјүшдә сәнә галиб кәлмишәмсә дә, мәним оғлуму һијлә илә тутдуғуна көрә мәни әслиндә мәһв еләмисән. Мән анд ичмишдим ки, сәнин гандан дојмаг билмәјән нөфсини өлдүрәчәјәм. Ич инди, ич, төкдүјүн ганлардан нә гәдәр истәјирсән, ич.

Томирис атынын башыны јенә бурахдыса да, узаг кетмәди, кери дөндү. О, Кириг гошунлары илә дөјүшдә өлдүрүлмүш чәриләрин һамысыны басдырмаг әмрини верәндән сонра үзүнү гајны Гантурала чевириб деди:

— Икид Әмранын чәназәсини сахлајын, ону јарын торпаға верәчәјик. Тапшыр һазырлыг көрсүнләр.

Гантурал разылыг әләмәти олараг башыны тәрпәтди. Томирис исә јенә атынын башыны чевирди.

Ертәси күн Томирис ағсаггаллар шурасынын үзвләринин вә гошун башчыларынын мушајиәтилә дүнән басдырылмыш дөјүшчүләрин јүзләрлә гәбри сәпәләнмиш гәбиристана кәлди. О, һәлә гәбиристана галмыш атдан дүшдү, чилову горугчулардан биринә вериб архасына бахмадан, мәјјәтинә сары дөнмәдән гәбиристана јолланды. Томирисин мушајиәтчиләри онун архасынча кетдиләр. Гәбиристанын кирәчәјиндә газылмыш ири гәбирдән чыхарылмыш торпагдан јаранмыш тәпәнин архасындан, башдан-ајаға ағ кејинмиш, башына ағ өртүк салмыш каһин Томирисин гаршысына чыхды, әлләрини дөшүндә чарпазлады. Томирис каһинин накаһани чыхмасындан јүнкүлвары диксинди. Каһин Томирисин Әмранын дөфининә кәләчәјиндән хәбәрдар иди, о, јахшы билирди ки, һөкмдар дүнән дөфн олунмуш дөјүшчүләрин руһуна дуа охумадан тәзә газылмыш гәбрә јахын дүшмәјәчәкдир. Она көрә дә о:

— Томирис ана, изн вер башлајаг,—деди.

Томирис каһинә чаваб вермәдән диз чөкдү, һамы, о чүмләдән каһин диз чөкәндән сонра һөкмдара бахды. Томирис бир кәлмә илә:

— Башла,—деди.

Каһин әлләрини көјә галдырыб үзүнү көзгамашдырычы Күнәшә чевирди:

— Еј көјләр һөкмдары танрымыз, Митра, сән бизим шәһидләрин руһуну шад елә. Онлар јағыларла әр киши төк савашдылар, өлкәмизи, јурдумузу таландан гуртардылар. Еј улу Атәр, сән онларын руһуна тәмизлик кәтир, јандыр-јах јағылары, еј улу таңры.

Каһин бир хејли дуа етди. Томирис вә мушајиәтчи-

лэри онун сөзлэрини бир ағыздан тэкрар едир, галан чамаат исэ «амин» дејирди.

Ду а да н сонра Томирис тэзэ газылмыш гэбрэ ја-хынлашды. О, бөјүк гэбрин ичиндэ нәһәнк тонгал јанды-ғыны көрүб тәәччүблэ каһинэ бахды. Томирис әринин дәфниндән сонра белә бир дәфн мәрәсиминдә иштирак етмәмишди, әрини дәфн едәндә исэ онун гэбриндә тонгал јандырылмамышды. Каһин Томирисин тәәччүблү ба-хышларыны алды вә деди:

— Инсан өләндән сонра о гојуланда мүгәддәс торпаг мурдар олур. Буна јол вермәмәк үчүн гэбрин ичиндә тонгал чатылып, торпаг онда даһа да тәмизләнир вә ме-јити јанмыш торпаг мурдарлығы гәбул етмир.

Каһин сусдуса да, көзлэрини Томирисдән чәкмәди. О, Томирисин сифәтиндә һејрәтин даһа да артдығыны көрүб давам етди:

— Бу мәрәсим һөкмдарлара аид дејил, онлар мүгәд-дәсдирләр, өләндән сонра да мүгәддәс галырлар.

Томирис башыны тәрпәтди вә нәзәрлэрини ики адам боју дәринликдә олан гәбирдә учалан алова чевирди. Гуру одунларын јаныб гуртармасы узун чәкмәди, тез-ликлә гэбрин дибиндә галын күл гаты эмәлә кәлди. Дөрд нәфәр чүссәли киши гэбрин бүтүн диварлары боју, үзә-риндә торпағын мүнбитлијинин рәмзи олан һәјат ағачы, мүхтәлиф һәндәси фигурлар, һәмчинин чејран вә ат фи-гурлары һәкк олунмуш ири сал дашлар дүзүб сәндүгә дүзәлтдиләр, сонра исэ күлүн үстүнә бир нечә гат гал-мыш дүздүләр вә каһинэ бахдылар. Каһинин ишарәсилә дөрд нәфәр чәназәни гэбрэ саллады. Гәбирдәки дөрд нәфәр исэ ону сәлигә илә гамышын үстүнә узатдылар. Гэбрэ чохла бәзәк шәјләри, габ-гачаг, силаһ гојдугдан сонра үстүнү сал дашла өртдүләр. Каһин ирәли чыхыб диз чөкдү, һамы онун һәрәкәтини тәкрар етди, каһин дуа охудугча амин деди. Каһинин дуасындан сонра гэбрин үстүнү торпагламаға башладылар. Биринчи овуч торпа-ғы Томирис, даһа сонра Горгуд Дәдә, даһа сонра исэ диқор мүшәјиәтчиләр атдылар. Тезликлә гэбрин үстүндә ири бир тәпә јаранды.

Томирис атына минәндә каһин она мүрачиәтлә деди:

— Томирис ана, бурада торпаға вердијимиз икидлә-рин һәр бири бир јердәндир. Ганчары билирсән, биз бу-рада бунларын һамысынын бир јердә үчүйү, једдисини, гырхыны кечирсәк ганчары олар?

Томирис әһатәсиндә дајанмыш ағсаггаллара бахды вә горугчубашына чеврилди:

— Бу шәһидлэрин һамысы бизим оғулларымыздыр. Онларын руһуну шад етмәкдән өтрү, тапшыр дәдә-баба адәтимиз олан һәммин күнләрдә гојуну, малы әсиркәмә-синиләр,—дејиб каһинэ дөндү:

— Бурада, мејданда мәчлис гурдурачағыг. Үч, једди вә гырхына һамымыз кәләчәјик, онлара ахырынчы бор-чумузу верәрик.

Ертәси күнү артыг шәһидлэрин үчү иди. Ахшама ја-хын мејданда бөјүк мәчлис гурулду. Томирис дә, ағсаг-галлар шурасынын үзвләри дә кәлдиләр. Каһин дуа оху-дугдан сонра мејдана топлашанлара мүрачиәтлә деди:

— Ај чамаат, јерлиләрлә гајнајыб-гарышандан сонра бизим дә мүгәддәс китабымыз олмуш Авестаны јад елә-мәк кәрәкдир,—деди, нәзәрлэрин онда олдуғуну көрүб давам етди:

— Авестанын биринчи һиссәси пејғәмбәримиз Зәр-дүштүн вәзләриндән, мүгәддәс сөзләриндән ибарәт ол-муш, сонралар исэ онун икинчи һиссәси јаранмышдыр. Бу һиссә танрыларымыза һимнләрдән ибарәтдир. Бура-да дејилир ки, биз бүтүн сулара, торпаглара, биткиләрә, бүтүн улдузлара, күнәшә, аја, учсуз-бучагсыз көјләрә ситајиш еләмәлијик. Көј танрымыз Аһур Мәздәдир. Од танрымыз Атәрдир. Күнәш танрымыз Митрадыр. Аһур Мәздә инсанлардан өтрү отлағлар јаратмышдыр, Күнәш танрымыз Митра бу отлағларын саһибидир. Танрымыз Аһур Мәздә инамын көкү әкинчиликдәдир. Буғда, арпа әкиб-бечәрән хејир-бәрәкәти, һәгигәти јетирир.

Каһин хејли данышды. О сөзүнү битирәндән, дуа ет-дикдән сонра әлини јемәјә узатды.

* * *

Буғатај ахшама јахын, күнәш саһилиндә әјләшдији Араздан саға доғру узанан дүзәнликдә үфүгә дирәнәндә јериндән галхды. Тиловуну јығышдырмаға башлады. Онун тилову бүрүнчдән иди. Ики һиссәдән ибарәт тило-вун бүрүнч һиссәси тахтадан гајрылмыш оха бәнзәр сап-лаға кечирилмишди. Бу тахтанын тилова кечирилмәјән һиссәсинин учунда ип бағламаг үчүн ики чыхынты вар-ды. Буғатајын әлиндәки узун гарғынын учуна бәркидил-миш узун ипин о бири учу һәммин чыхынтыја бағлан-мышды. О, тиловуну јығышдырандан сонра ичи балыгла долу суити дәрисиндән дүзәлдилмиш чантасыны чијнинә атыб чајдан бир гәдәр аралы, алачығларын әһатәсиндә,

гамышдан һөрүлүб үзәри палчыгла суванмыш, үстү гамышла өртүлмүш дикәр адда-будда евләрә нисбәтән мөһтәшәм көрүнән бинаја җахынлашыб гамыш гапыны итәләйиб һәјәтә кирди. Бугатај беш пиллә галхыб ејвана, орадан исә евә кирди. О, евин палчыг дөшәмәсинин үзәринә сәрилмиш кечәнин үстүндә узаныб, үч күн әввәл Иран падшаһы Кејхосровун гошуну илә давада ағыр җара алмыш атасынын хырылтысыны ешидиб дурухду, анасына бахды. Ана оғлуну көрүб көврәлди, көзләриндән җаш ахмаға башлады. Бугатај анасыны гучаглады, әввәл онун күмүшү пыртлашыг сачларыны, сонра исә әјниндәки гојун дәрисиндән тикилмиш чанлығы сығаллаја-сығаллаја деди:

— Дејәсән, кишинин һалы җахшы дејил, ана.

Күндөгәр арвад башыны оғлунун синәсиндән галдырыб:

— Еләдир, ај оғул, һалы җахшы дејил, дејәсән таңрымыз Күнәш ону җанына апармаг диләјир,—дејиб ағлады.

Бугатај анасыны голлары арасындан бурахды, һәлә дә чийниндә сахладығы чантасыны бир тәрәфә гојду, боз кечәдән дүзәлдилмиш конусвары шиш учу аз гала евин таванына дәјән, киши голундан узун һүндүрлүјү олан папағыны чыхарыб, атасынын евин бир күнчүнә гојулмуш гара кечәдән, ејни һүндүрлүкдә, сиври уч папағынын җанына гојду, анасына дөнүб деди:

— Бәлкә киши үчүн балыг пөртдәдәсән?

Ана җашлы көзләрилә, әјниндәки гојун дәрисиндән тикилмиш көдәкчәсини чыхармагла мәшғул олан оғлуна баха-баха деди:

— Ај оғул, онда җемәјә һал һарададыр?

Бугатај гәтијјәтлә:

— Пөртдәт, ана, пөртдәт, бизим једди чанымыз вар, һәр җара ону улу Күнәшин җанына апараммаз. О, әр кишидир, чаныны белә асанлыгла верәнләрдән оламмаз,—деди, атасына җахынлашды, үстүнә сәрилмиш кобуд әјрилмиш ипдән тохунмуш өртүјү бир тәрәфә атды, атасынын сағ чийниндән алмыш олдуғу җараја бахды, артыг гаранлыг чөкмәкдә олдуғундан бир шеј көрә билмәди, гапы ағзында отуруб балыг тәмизләмәклә мәшғул олан анасына деди:

— Ана, чырағы јандырыб җахына кәтир.

Ана әлиндәки балығы бир тәрәфә гојуб гапынын җанында гојулмуш чама ошар сахсы габы көтүрдү. Чамағы ишә салды, анчаг о пиј чырағыны јандыра билмә-

ди. Бугатај буну көрүб чәлд галхды, чырағы јандырды җараны көздән кечириб җенә анасына чеврилди:

— Ана, сәһәр јығдығын һөрүмчәк торуну һара гојму-сан? Су кәтирмәји дә унутма, җараны јујуб үстүнә һөрүмчәк тору гојар.

Бугатај атасынын җарасыны јујанда о зарыды. Бугатај буна әһәмијјәт вермәјиб җараны јујуб үстүнә һөрүмчәк тору гојду, җенә анасына дөндү:

— О ләһәтә кәлмиш мадајлардан гәнимәтләрин арасында ағ гафтан олмалыдыр, ону бураја кәтир,—деди.

Ана кедә-кедә истәди десин ки, ај бала, нејнәјирсән гафтаны, гој бир киши сағалсын, сонра кејинәр, анчаг демәди, дејә билмәди, кишинин бир сөзүнү ики еләмәк адәт дејилди, кәтирди. Бугатај гафтанын этәјиндән бөјүк бир парча чырыб атасынын җарасыны сарыды. Бир аздан Октабај киши көзләрини ачды вә илк суалы бу олду:

— Томирис ана нә олду, ај оғул?

Бугатај пиј чырағынын зәиф ишығынын ојнадығы көзләрдә нараһатлығы көрдүсә дә, чаваб вермәјә тәләсдисә дә, сөз тапа билмәди. Ахы, атасы җараны лап сон анларда, Кејхосровун гошунларынын пәрән-пәрән салындығы анда алмышды. Онда Томирис хәнчәрини артыгынына гојмуш вә атасы буну көрмүшдү. Бугатајдан чаваб чыхмамасы синәси көрүк кими ениб-галхан Октабај кишинин нараһатлығыны даһа да артырды. О, хырылтылы сәслә:

— Нијә сусурсан, ај оғул?—сорушду.

Бугатај дилләnmәли олду:

— Дәдәм, сән ки һәр шеји өз көзләринлә көрдүн. Сәни архадан вураны Томирис ананын горугчусу өлдүрдү. Сән јыхылдын. Томирис ана диз чөкүб сәнин башыны дизи үстүнә гојду, җарана бахыб деди:

— Шүкүр олсун таңрыларымыза, бу җара ону өлдүрмәз, сонра сәни евә апармағы да чәриләрә о тапшырды.

Октабај бир хејли сусду, һисс олунурду ки, җарасы ону иңчидир. О, тәрпәнмәк, дөнмәк истәди, үз-көзүнү туршутду, бәрк јорулмуш адам кими дәриндән көксүнү өтүрдү:

— Күнәшә анд олсун ки, о асландыр, ај оғул. Дүз сөјләјибләр аталар, асланын еркәји-дишиси олмаз,—деди, сусду, көзләрини јумду. Бугатај онун јухуја кетдијини гәт едиб галхмаг истәди. Октабај киши дилләнди:

— Бәс о лә'нәтә кәлмиш ики адлы падшаһын, Кејхосров-Кириҥ мејити ганчары олду?

Бугатај отуруб јенә јерини раһатлады, анчаг буна еһтијач галмады. Октабај киши чавабы көзләмәјиб тезликлә јухуја кетди. Бугатај еһмалла галхыб евдән бајыра чыхмаг истәјәндә анасы Күндәғар дилләнди:

— Киши јухулады, балыг јејә билмәди, сән дајан бир аздан һазыр олар.

— Гапыјын ағзындајам, ана, һеч јерә вармырам.

Бугатај гапы ағзында бир ан дајанды, анасы дөнүб сорушду:

— Јарын Ајкүн буралара варыбмы?

Октабај кишинин вәзијјәтинин јахшылашыб јухуја кетмәсиндән јүнкүлләшмиш ана күлүмсүндү:

— Билирсән ки, гарындашы јаралыдыр, атасы ихтијар, анаданса јетимдир, көрүнүр чағ тапаммајыб.

Бугатај өзү илә данышырмыш кими јавашдан:

— Хејли јеј адамлардыр бу јерләрин чамааты, албанлар, онлар да бизимлә чијин-чијинә әр кими ворушдулар Кејхосровун чәриләрилә. Ајкүнүн гарындашы икид әрдир.

Күндәғар ана көксүнү өтүрдү:

— Еләдир, бәбәјим. Анчаг даһа онлары биздән, бизләри онлардан ајырмаг олмаз. Артыг биз дә албанлашмышыг. Нечә сај илдир, биз бу торпаглардајыг. Атан да, мән дә дүнја ишығына бурада папаг галдырмышыг. Бабан бу јерләрә өз ата-анасы илә варанда лап бәбәк имиш. Бир көр нә гәдәр чағ өтүшүб, гајнајыб-гарышмышыг онларла, гыз веририк, гыз алырыг. Сәнин Ајкүнүнү дә бизләрдән ајырмаг оламмаз, бир дилдә гонушуруг онларла.

Бугатај башыны тәрпәтди:

— Еләдир, ана, дилләримиз јахын иди, һала лап ејнләшиб. Габаглар бир аз чәтинлик чәкирдик бир-биримизи баша дүшмәкдән өтрү, һала һәр баша дүшүлмәјәси сөз галмајыб,—дејиб гапыны ачды. Мәгсәди Ајкүнкилә кетмәк иди, анчаг ајағыны гапы кандарындан кәнара гојанда Ајкүн илә үзләшди. Бугатај анасындан чәкинмәдән, онун бахышлары алтында Ајкүнү бағрына басды, ону өпүшә гәрг етди. Ајкүн севкилисинә мүғавимәт көстәрмирди. О, өз сојдашлары арасында олсајды буна јол верә билмәзди, мүғавимәт көстәрәрди, анчаг мәскутларын—сакларын адәтләринә чохдан бәләд, бунун онларда ади һал олмасындан хәбәрдар иди.

Ајкүн бу күн севкилисинин јанына кәләндә кејиминә хусуси фикир вермишди. Ајкүнүн әјнинә кејдији сарым-тыл дөвә јунундан һазырланмыш парчадан тикилмиш дону, онун инчәбелли бәдәнини кип тутмушду. Донун голларыны, чијин, синә вә бәјрүнү, ән чох исә әтәкләрини мүхтәлиф пиләкләр бәзәмишди. Гызылдан гајрылмыш бу пиләкләр мүхтәлиф формалы—бә'зиси даирәви, бә'зиси дөрдбучаг, бә'зиси исә үчбучаг шәклиндә иди. Донун боғазынын алтындан дөшләринә гәдәр гызыл дүјмәләр тикилмишди. Ајкүнүн ејни рәнкдә дөвә јунундан баш өртүјүнүн кәнарлары да бәзәдилмишди. Онун гуагларындан нәфис ишләнмиш гызыл тәнәләр салланырды. Һәр тәнәдән једди әдәд хырда дүјмәә охшар бәзәк шејләри асылмышды. Ајкүнүн бојнундакы бојунбағы ики гызыл мәфтилин бир-биринә бурулмасындан гајрылмышды. Онларын учларына дәјирми, назик боруја охшар бәзәк асылмышды. Ајкүнүн бармагларында гызыл үзүк, биләкләриндә биләрзик варды.

Ајкүн севкилисинин голлары арасындан чыханда көјүн үзүнүн бир парчасы булуддан тәмизләнмишди, он дөрд кечәлик ај көрүнүрдү. Бугатај севкилисини лап чохдан көрмәјибмиш кими ону диггәтлә көздән кечириб деди:

— Хејли јеј донатмысан, чаным-көзүм.

Ајкүн күлүмсүндү:

— Бајрамда јеј донатмаг адәт дејил?

Бугатај тәәччүблә сорушду:

— Гансы бајрамдыр, һала?

Ајкүн күлүмсүнмәкдә давам едә-едә:

— Ән улу бајрам. Јағылар әзишдирилиб, сәнинлә Ајкүн әсән гајыда дөнү олмусунуз. Бундан да улу бајрам олар?

Бугатај јенә Ајкүнү гучаглады вә сорушду:

— Бу ишығы сән сачдын, јохса көјдәки ај? Бу дәфә Ајкүн мүғавимәт көстәрди, Бугатајын голлары арасындан чыхды. Күндәғар анаја јахынлашды, ону гучаглады. Күндәғар ана Ајкүнүн гардашынын әһвалыны сорушду, о да өз нөвбәсиндә Октабај кишидән һал-әһвал тутду. Бугатај онлара јанашыб һәр икисини голлары арасына алды, силкәләди, анасынын үзүндән өпүб сорушду:

— Ана, бу дүзәнлији ким сүд рәнкинә бојады, ај, јохса мәним Ајкүнүм?

Күндәғар ана күлүмсүндү:

— Һәр икиси, бәбәјим мәним. Бајагдан јер гарангу

олмушду. Ајкүн кэлди, булудлар дағылды, ај көрүндү, ишыгланды һәр јан.

Күндоғар ана сусду, мәнәббәт долу көзләриндә Ајкүнлә оғлуну бир хејли сүзәндән сонра деди:

— Шүкүр танрымыза, дава гуртарды, һала сиз евәрсиниз.

Чаванлар динмәдиләр, бахышыб күлүмсүндүләр, Күндоғар ана давам етди:

— Танрымыз Күнәш јар олар, сәнин гарындашын да, бизим Октабај да тез ајаға галхарлар. Бах ондача сизи евәрәрик.

Ана сөзләрини дејиб чаванлары тәк бурахмағы лазым билиб евә кирди. Ајкүн Буғатаја сығыныб пычылдады:

— Дава үч сај күндүр гуртарыб, амма сән көрүмүрсән. Ахыры өзүм вардым бура.

Буғатај Ајкүнүн шабалыды сачларыны сығаллаја-сығаллаја онун үзүнү өзүнә сары чевирди, мави көзләриндән өпдү. Ајкүн назланды, даһа да көзәлләшди. О бирдән чиддиләшди вә деди:

— Шүкүр олсун танрыларымыз Күнәшә, Аја ки, о әждаһа сәни өлдүрә билмәјиб, сән ону үстәләмисән. Мәнә сөјләјәндә ки, Кејхосровла әлбәјаха олмусан, өдүмү уддум. Анчаг сән, мәним пәһләванымын ону үстәләмәси хәбәрини аланда ганад ачдым учмаға. Бир сөјлә көрәк нечә олду бу? Сән һара, шаһ һара? Ганчары олду ки, о сәнинлә, адичә чәрибашы оғлу илә тәкбәтәк дәјүшә разы олду?

Буғатај Кејхосровла дәјүшү барәсиндә Ајкүнә бир сөз белә демәк истәмирди. О бунун тәриф кими чыха-чағындан еһтијат едирди. Онларда өзүндән демәк гәбаһәт сајылырды. Она көрә дә Буғатај Ајкүнүн сөзләрини гулагардына вуруб, ону гучаглады. Ајкүн дартынды, Буғатајын голлары арасындан чыхыб деди:

— Билирәм, сөјләмәјәчәксән, хасијјәтинә бәләдәм сиз кишиләрин. Фикирләшәчәксән ки, киши басдығындан данышмаз. Анчаг чох һаһаг. Олмуш шеј барәсиндә данышмаг өзүнү тәрифләмәк дејил.

Буғатај онун көнлүнү алмаг истәди:

— Јеј, данла биләрсән, көрәнләрдән бири сөј сөјләјәр, сән дә она гулаг асарсан,—деди.

Ајкүн Буғатајын Кејхосровла тәкбәтәк дәјүшүнү бүтүн тәфәррүаты илә билирди. Бу дәјүшү өз көзләрилә көрмүш гардашы Ағкүн һәр шеји олдуғу кими даныш-

мышды. Инди Ајкүн гардашындан ешитдикләринин Буғатајын додағларындан сүзүлмәсини истәјирди.

Буғатајла Ајкүн гапы ағзында бир хејли сөһбәтләшдиләр. Буғатај ону евә дәвәт етмәди, билирди ки, евә кирмәјәчәкдир, атасындан утаначагдыр. Бир јандан да артыг гаранлыг чохдан дүшмүшдү, Ајкүн евләринә гајымалы иди. Ајкүн исә буну баша дүшмүрдү, о, Буғатајла хошбәхт иди, һәр шеји унутмушду. Буғатај да ондан ајрылмаг истәмәзди, бах беләчә онунла ајаг үстә, көз-көзә сәһәрә кими дајанар, ону охшајар, көзләриндән өпәр, пычылтысыны, үрәјинин дәјүнтүсүнү динләјәрди. Буғатај Ајкүнүн көзләриндән бир дә өпәндән сонра деди:

— Күлүм, кәл сәни евә өтүрүм, артыг кечдир, бәлкә азарлы гарындашына сәнин һовун кәрәкдир.

Хәјалы тамамилә башга јердә, Буғатајла белә хошбәхт јашамаг дијарында олан Ајкүн санки јухудан ајылды. Буғатајын сөзләри, ондан ајрылмаг истәмәси гәрибә көрүндү:

— Нә тәләсирсән мәнән ајрылмаға,—тәһә етди.

Буғатај ону гучаглајыб пычылдады:

— Һәмишә истәдијимиз кими олмур, күлүм. Бир истәк, арзу вар, бир дә адәт-ән'әнә. Инди сән адәт-ән'әнәни тутмалысан, евә вармалысан. Бизим истәјимиз ејнидир, анчаг ганчары сөјләјибләр бабалар, азарлынын истәјилә оламмаз, армуд чағында јетишәр.

Буғатај сөзләрини дејиб Ајкүнүн әлиндән тутуб архасынча чәкди, ону евләринә сары апарды вә ајрыланда деди:

— Алданла мүтләг варарам сизә. Гарындашын Ағкүн јеј оларса, чыхарыг көјдән гыраға, көрүнүр һава јеј олачаг.

Ертәси күн күнортадан хејли кечмиш Буғатај севкилисинин јашадығы евин гапысыны итәләјиб һәјәтә кирди, ону габ-гачаг јумагла мәшғул көрдү. Ајкүнүн Буғатајы көрмүш көзләри тәлатүмә кәлди. Буғатај әлини башына, башлығына апарды. Онун дәвә јунундан олан башлығынын кәнарларына сејрәк даирәви вә дөрдкүнч гызыл бәзәк шејләри тикилмишди. Онун сағ әлинин ики бармағында үзүк, биләјиндә исә биләрзик варды. Ајкүн габ-гачағы тез јығышдырыб евә кирди. Буғатај онун ардынча евә кирмәјә мачал таппамыш Ајкүн һәјәтә дүшдү вә:

— Варајым, Буғатај,—деди.

Бугатај евэ кирмэк, Ағкүнлө, Ајкүнүн атасы илэ һал-
әһвал тутмағ истәјирди. О, суал долу нәзәрләрлө Ајкүнө
бахды. Севкилиси ону баша дүшдү вә деди:

— Бабам һараса варыб, Ағкүн исә ујујур, шүкүр ол-
сун танрылара јахшыдыр.

Бугатај онлары һеч кимин көрә билмәјәчәјинә арха-
јын оларағ һәјәт һапысына јахынлашан Ајкүнүн белини
гучағлады, өзүнә сары чәкиб бәрк-бәрк өпдү. Ајкүн мү-
гавимәт көстәрмәди, Бугатајын кобуд нәвазишинә өзүнә
хас олан нәвазишлө чаваб верди. Анчағ севкилисинин
ондан әл чәкмәк фикриндә олмадығыны көрүб ону итә-
ләди вә деди:

— Јеј, бәсдир, варајым, һәлә јолүстү халамкилә дәј-
мәлијик.

Бугатај Ајкүнү бурахыб сорушду:

— Нә вар халанкилдә, хејир ола?

— Халам Ағкүндән никарандыр, она хәбәр апармағ
истәјирәм.

Онлар јола чыхдылар, кәндин лап мәркәзиндә, чәпәр
ичиндә олан һәјәт һапысыны итәләјиб һәјәтә кирдиләр,
орада бир кимсәни көрмәјиб, Ајкүн Бугатајы һәјәтдә
гојуб евә кирди. Евин бир күнчүндә, үзәри мүхтәлиф на-
хышларла бәзәдилмиш сандығ варды. Дивар боју алты
кәтил дүзүлмүшдү. Евин лап баш тәрәфиндәки мизин
үстүнә күзәк гојулмуш вә мүхтәлиф бәзәк шејләри јы-
ғылмышды. Бурада ичи бүрүнч вә сүмүк ијнәләрлө долу
бир ғаб да варды.

Ајкүн отагда бир кимсәни көрмәди, јан отагда сәс
ешидиб ора кечди. Бу отағын бир күнчүндә дэзкаһ ар-
хасында әјләшмиш чаван бир гыз дөвә јунундан әјрил-
миш ипдән парча тохујурду. Ип јоғун олдугундан тоху-
нан парча галын вә кобуд чыхырды. Гызын јанында
ортајашлы кәлин, гаршысындакы дэзкаһ үзәриндә мүх-
тәлиф нахышлар салмагла бәрәбәр, гызын тохудуғу
парчаја да нәзәр салырды. Нәһәјәт, о дилләнди:

— Ај Данулдуз, тохудуғун парча чох галын вә кобуд
дејилми? Ипи бир аз назик еләјәјдин, тохудуғун парча
да зәриф оларды.

Парча тохујан гыз чаван кәлинә сары чеврилиб кү-
лүмсүндү вә деди:

— Нәнәм белә сөјләјиб, гыш, сојуг күнләрин палта-
рындан өтрүдүр. Дүнән сән јох идин, ананын јанына кет-
мишдин, јохса көрәрдин ганчары парча тохумушдум,
назик, зәриф.

Кәлин бир ан әл сахлајыб дилләнди:

— Аааз, гардашын харратдыр, нијә она сөјләмирсән
ки, сәнә јахшы бир дэзкаһ ғажырсын.

— Быј, дэзкаһыма нә олуб ки? Хејли јеј дэзкаһдыр.
Бир дә ахы, онун иши башындан ашыр, бири миз истә-
јир, бири кәтил, үчүнчүсү тахта ғаб-ғачағ.

Данулдуз бирдән зарафата кечди:

— Гарындашым сәнин әриндир, сөјлә она, ғажырсын.

Онлар күлүшдүләр. Ишлә мәшгул ола-ола сөһбәтлә-
шән Данулдуз вә онун гардашы арвады Чичәк һапы ағ-
зында дајанарағ онлара бахыб күлүмсүнән Ајкүнү көр-
мүрдүләр. Ајкүн өзүнү сахлаја билмәди:

— Нә јаман башыныз ишә гарышыб, һеч гонаға да
ғапағ галдырмағ диләмирсиниз.

Данулдуз чәлд дэзкаһын архасындан дурду, Ајкүнүн
үстүнә јүјүрдү, ону гучағлады, өпдү:

— Хош вармысан, Ајкүн, сәндән нә әчәб, ганчары
олуб ки, бизә вармысан?—деди.

Кәлин дә дурду хана архасындан, Ајкүнлө көрүшдү,
ону өпдү, хошкәлдин сөјләди, Ајкүнү отурмаға дә'вәт
етди. Ајкүн отурмағдан имтина едиб халасыны сорушду,
евдә олмадығыны, гоншуја кетдијини, гоншунун бәрк
хәстәләндијини, она баш чәкәчәјини ешидиб, Данулдуз-
ла, Чичәклә худаһафизләшди, халасыны мүтләг көрмәји
гәт едиб онлардан әјрылды, һәјәтдә ону көзләјән Буга-
тајын јанына гачды, онун әлиндән тутуб һәјәт һапысына
сары чәкә-чәкә деди:

— Халам гоншудадыр, ораја бечид дәјиб сонра
варағ.

Бугатај жарычидди, жарызарафат билдирди:

— Бу олмады ки. Горхурам биз көјдән чыхынча га-
рангу ола.

Ајкүн чаваб әвәзинә күлүмсүндү, Бугатајын әлини
бурахмады. Онлар гоншу һәјәтә ендиләр, орада бир ким-
сәни көрмәјиб евә кирдиләр. Ев саһибинин әрини јатағ-
да көрдүләр. Хәстәнин һалы јахшы дејилди. Кәнардан
бахана елә кәлирди ки, о, гыздырма ичиндә јаныр. Ири,
әтли сифәти ган рәнкинә иди, нәфәсини чәтин алып,
зарыјыр, өзүнү билмирди. Хәстә илә евдә тәк ғалмыш
гадын өзүнү итирмишди. Көмәјә кәлмиш Ајкүнүн хала-
сы да чаш-баш ғалмышды.

— Нә олду бу кишијә бирдән-бирә,—дејә арвады өз-
өзүнә пычылдады.

Гадын гапынын сивәсиндә дуран Ајкүнлә Бугатајы көрүб севинди.

— Нә јахшы олду, ај бәбәкләрим, сиз вардыныз. Кишинин вәзијјәти ағырдыр. Һалы бирдән дәјишиб, һеч өзүнү билмир, вар о кишини, тәбиби дејирәм, чағыр.

Кишини вәзијјәтдә белә көрән Бугатај һәјәчанлы евдән чыхды. Онун һәкимлә бирликдә гајытмасы чох чәкмәди. Јашындан даһа гоча көрүнән һәким хәстәјә бахды, дурухду, гар кими ағ сачына әл кәздириб деди:

— Нараһат олмајын, ону тезликлә сағалдарам.

О, Бугатаја дөнүб давам етди:

— Һов елә ону гуршагдан јухары сојундураг.

Онлар хәстәни сојундуруб үзү үстә узандырдылар. Һәким чибиндән ағыз тәрәфи ири, кетдикчә даралан вә нәһајәсиндә гыјыг ијнәсинин кечә биләчәји гәдәр дешији олан гарышдан бир аз кичик һәчәмәтин кениш һиссәсини хәстәнин күрәкләри арасына гојуб, назик тәрәфиндән о гәдәр сорду ки, һәчәмәтини онун бәдәниндән күчлә ајырды. Сорулмуш јердә ири гоз бојда јумру јаранмышды. Һәким һәчәмәти бир кәнара гојуб бычағыны чыхарды, учуну алова тутуб гыздырды, сојумасыны көзләди, сонра һәмин гоз бојда олмуш әти үч јердән чәртди. Һан ахмаға башлады, хејли ахды, шиш јатды, һәким һәмин јаралы јери бағлады. Бугатајын көмәји илә ону кәјиндириб узатды. Һеч јарым саат кечмәмишди ки, хәстә көзләрини ачды. Һәким бычағыны, һәчәмәтини көтүрүб тәмизләдикдән, бүкүб чибинә гојдугдан сонра:

— Бир аздан галхар,—дејиб кетди.

Хәстәнин һалы јаваш-јаваш јахшылашмаға башлады. Ајкүн Бугатајла вә бајагдан ајаг үстә дајаныб бахан халасы илә бир јердә отагдан чыхды. Нәһајәт, өзүнә кәлмиш хала бачысы баласыны бағрына басды, өлдү. О, Бугатајы да өлдү. Ајкүн халасына Ајкүн барәсиндә мә'лумат верә-верә ону һәјәт гапысына кими өтүрдү, гапыдан чыхандан сонра ондан ајрылды вә Бугатаја:

— Варајым,—деди.

Бугатај истәди ки, десин ахшама, гаранлығын дүшмәсинә бир шеј галмајыб, кетмәјәк, анчаг демәди, ирәли дүшмүш Ајкүнүн далынча аддымлады. Онлар кәндин кәнарына чатдылар. Бугатај фикирләшди ки, инди Ајкүнлә тәк галмаг имканына малик олачаг. Анчаг онун фикирләшдији кими олмады. Кәндин кәнарындакы сонунчу ев чатанда һәјәтдән ону сәсләдиләр:

— Бугатај, хош көрдүк, нә әчәб бурадасан?

Бугатај она сары дөндү, атасынын әмиси оғлуду, күлүмсүнүб деди:

— Ајкүнлә кәзмәјә чыхмышыг.

Киши сәсинин јоғун јеринә салды:

— Көзләјирдим варыб мәнә Һов еләјәсән. Ешитмәми-сән ки, бу көјдән көчүрәм? Буранын сују ушаглара дүшмүр, истәјирәм дағлара тәрәф варам.

Бугатај Ајкүнә баха-баха һәјәтә кирди, Ајкүн дә онун ардынча. Онлар бәрк наразы галсалар да, бүрүзә вермәдиләр. Киши давам етди.

— Араз саһилиндән лап Күрдән дә јухарылара, дағлара варачағам. Јол узаг олса да тәләсмәдән, јаваш-јаваш варачағам. Мәскән салачағымыз јери диггәтлә сечмәлијәм, она көрә дә һәр дајаначагда бир-ики күн, лазым кәлсә даһа чох галачағам. Јолда ушагларын әзиј-јәт чәкмәмәләри үчүн дәдә-баба арабаларыны гајдаја салмаға киришмишәм. Тәк зорум чатмыр, сән мәнә Һов елә.

Онлар алты тәкәрли ири, узун арабаны евин габағына итәләдиләр, габагчадан һазырланмыш чубуглары һөрүб арабанын үстүнә чәкдиләр. Бугатајын көмәјилә арабанын үстүнү кечә илә өртдүләр. Хејли ишләдикдән сонра чадыр һазыр олду. Артыг һава гаралмышды. Тәри сојумуш Бугатај Ајкүнү сәсләди, Ајкүн евдән чыхыб Бугатајын јанына кәлди.

Бугатај атасынын әмиси оғлуна әл вериб көрүшдү, јахшы јол, уғурлар арзулады. Ајкүн дә онлара јахшы јол диләјиб һәјәти тәрк етдиләр, сакитчә бир гәдәр кетдиләр. Сүкуту Бугатај позду:

— Әчәб кәздик сәнинлә?

Ајкүн динмәди. Бугатај сөзүнә давам етди:

— Гәрибәди, мәвәз манеә үстүндән, дүз сөјләјибләр, гисмәтдән артыг јемәк олмаз. Гисмәт дејилмиш бизә евдән кәнара чыхыб икиликдә галмаг.

Ајкүн она сығынды:

— Зијан јохдур, сабаһ чыхарыг,—деди.

Онлар јенә сусдулар, динмәзчә аддымладылар, Ајкүнүн халасыкилин евинә јахынлашдылар. Бугатај деди:

— Бизимки бу күн белә кәтириб. Кәл көрәк азарлы ганчарыдыр?

Ајкүн е'тираз еләмәди. Онлар һәјәтә дөндүләр. Ев саһибинин арвады һәјәтдә иди. О, Ајкүнлә Бугатајы күлөрүзлә гаршылады. Бугатај кишинин һалынын лап јах-

шы олмасыны өйрәнәндән сонра кетмәк истәјәндә арвад деди:

— О сәни көрмәк диләјир. Бир һовурлуға евә кечин. Бугатај е'тираз едә билмәди, арвадын ардынча Ајкүнлә бирликдә ичәри кирди. Киши Бугатајы көрүб аз гала ғышгыра:

— Чох әһсән олкинән, мәним оғлум, сән мәни гуртармысан, тәбиби вахтында чағырмасајдын биртәһәр олмушдүм. Сән кәндимизин ән икид чаһылысан. Доғрудур, јашча сәндән хејли бөјүјәм, анчаг бу, сәнинлә гарындаш олмағымыза мане еләмир.

Бугатај кишинин нә демәк истәмәсини баша дүшдү, елин бу адәтиндән хәбәрдар иди, күлүмсүндү, евин алагаранлыг олмасына бахмајараг о, буну көрдү вә давам етди:

— Алданла күнортаја галмыш чамааты јығыб сәни бәкләјәчәјәм. Варарсан, мүтләг варарсан, сәнинлә гарындаш олачағыг.

Бугатај е'тираз етмәди, белә һалларда е'тираз етмәк олмазды. Ертәси күн о, кишинин һәјәтинә кирәндә ири ағачын алтында сүфрә салындығыны, он-он беш нәфәрин сүфрә әтрафында чәмләшдијини көрдү. Ев саһиби ону меһрибанлыгла гаршылајыб сүфрәнин баш тәрәфинә чәкди. О, чахырла долу күпү ортаја чәкди, хәнчәрини ғындан чыхарыб баш бармағыны чәртди, ганыны күпә дамыздырды вә Бугатаја бахды. Бугатај да хәнчәрини ғынындан чыхарыб баш бармағыны чәртди. Ганыны күпә дамыздырды. Сонра онларын һәр икиси хәнчәрләрини, ғылынчларыны күпә салыб чыхардылар, сүфрә архасында отуранлар онлары алгышладылар, гардашлашанлар чахыры күпдән габлара сүздүләр, һамы бадәсини галдырыб ичди. Мәчлис хејли давам етди. Бугатај Ајкүнә көрүш вахтынын чатдығыны көрүб галхды, ев саһиби илә, мәчлисдәкиләрлә худаһафизләшиб севкилисикилә гачды.

* * *

Артыг Октабај киши дә, Ағкүн дә чохдан сағалмыш, јај, пајыз фәсилләри өтүб ғыш әрәфәсиндә Ајкүнлә Бугатајын тоју олмуш, мәһәббәтләринә говушмушдулар. Тојдан сонра Бугатај һәјәтләринин о бири башында өзүнә ајрыча ев тикмишди. Бугатајын бу һәрәкәти ел адәтинә зидд олса да, адәтә көрә кәлин оғланын ата-ана јурдуна кәлмәли иди, Октабај киши үз вурмамышды.

Фикирләшмишди ки, бунун нәји писдир. Ики чаванын мәһәббәтинин чешмә кими гајнадығы бир вахтда нијә онлар бир дамын алтында сыхынты кечирсинләр, чаванлығын нә мәтләриндән истәдикләри вахт, истәдикләри гәдәр истифадә етмәсинләр. Бунунла бәрәбәр, о да, арвады да һәр евдә бир газан асылмасынын әлејһинә идиләр. Әслиндә Бугатајла Ајкүн дә бу барәдә һеч фикирләшмәмишдиләр дә. Әксинә, Ајкүн кәлин кәлән кими Бугатајын анасыны ев ишләринин чохундан, јемәк-ичмәк биширмәкдән, јујуб-јығышдырмагдан азад етмәји гәра-ра алмыш, Бугатајын евинә гәдәм гојмасынын үчүнчү күнүндән сонра бүтүн бу ишләри өз үзәринә көтүрмүшдү. Кәлинлијинин биринчи үч күнүндә о, адәтә көрә әлини ағдан-гараја вурмамалы, онун өзүнә тоја гонаг кәлмиш ғыз-кәлинләр гуллуғ көстәрмәли идиләр.

Октабај киши дә, арвады Күндоғар да кәлинләриндән, үмумијјәтлә, Бугатајын евләнмәсиндән чох разы, мәмнун идиләр. Октабај киши: «Ај ғызым, сәнин гәдәмләрин бу евә дәјәндән евимиз тамам башгалашыб». Гајынатасы һәр дәфә бу сөзләри тәкрар едәндә исә, о гоча атасыны, субај гардашыны, онларын көмәксиз галмаларыны фикирләширди. Доғрудур, о, демәк олар ки, һәр күн атасы евинә кедир, онларын бишир-дүшүрүнү еләјирди. Анчаг Ајкүн гоча атасынын, гајғыја еһтијачы олмасыны фикирләшир, гардашы Ағкүнүн евләнмәк истәмәсинә ачығы тутурду. О, һәм өз евинин, һәм дә атасынын евинин ишинин өһдәсиндән чәтинликлә кәлир, јорғун дүшүрдү. Буну атасы да, гајынатасы илә гајына-анасы да, Бугатај да көрүр, анчаг сөз дејә билмирдиләр. Атасы һәр дәфә Ајкүнә, ај ғызым, јорғун дүшдүн, сөјләјирдисә дә, бунунла онун иши јүнкүлләшмирди, Ағкүн исә сәһәр кедиб, ахшам гајытдығындан, гоншудақы сәнәткар јолдашы илә башы ишә гарышдығындан, Ајкүнүн әзијјәтини көрмүрдү, анчаг һисс едирди. Она көрә дә о, евләнмәк барәсиндә фикирләшмәје башламышды.

Ғышын сон ајларындан бириндә хәстә олдуғуна көрә сәнәткар е'малатханасына кедә билмәјиб евдә галмыш Ағкүн Ајкүнүн өз евиндә ишә гатлашмасындан сонра онлара кәлиб бишир-дүшүр, јығ-јығышынын шаһиди олду вә деди:

— Мәним ғыз гарындашым, ахы, сән јорғун дүшдүн.

Гардашыны чох севән Ајкүн чавабынын она тохуна биләчәјини фикирләшди вә күлүмсүнмәклә кифәјәтләнди, һалбуки о демәк истәјирди ки, бәс сизә јемәк кәрәк-

дир? Ыр-жыгыш елэмэк кэрәкдир? Бәс бу ишләри ким көрәчәк? Ајкүн ишләри көрүб гуртарандан сонра јор-гун-арғын евләринә кетмәк истәјәндә, Ағкүн јенә бајағкы сөзләрини тәкрар етди. Бу дәфә онун сөзләрини атасы да ешитди вә Ајкүнүн гардашына демәк истәдији сөзләри, онун фикирләрини охујубмуш кими гызына мүрачиәтлә деди:

— Гыз гарындашынын ишләринин јүнкүлләшмәсини истәјирсәнсә, евләнмәлисән. Бир дә ки, јашын евләнмәк чағыны хејли сај ил кечиб, нијә ел адәтини позурсан?

Ағкүн атасына чаваб вермәди, анчаг ертәси күн Ајкүн онлара кәләндә үрәјини ачды, евләнмәк истәмәсини билдирди, һәтта истәдији гызын адыны да сөјләди. Кәнд чох бөјүк олдуғундан Ајкүн гызы јахшы таныја билмәди. Ағкүн гызын анасы вә кәлинләри илә бирликдә дулусчулуг етдијини сөјләди вә евләринин јерини нишан верди, деди:

— Сән вар, она гапаг галдыр, бәјәнсән аларсан.

Гардашынын сөзләриндән хејли севинмиш Ајкүн күлә-күлә:

— Сән бәјәнмисән, бәсдир. Сөјлә, бабамла Октабај дәдә елчи дүшсүнләр.

Ағкүн разы олмады, Ајкүнүн гыза бахмасыны тәкид етди. Ајкүн јенә күлүмсүндү:

— Күнү бу күн варарам онлара, бардаг алмаг ады илә.

Ајкүн евә гајыдыб Буғатајы мәсәләдән һали етди. О да чох севинди вә деди:

— Даһа нәји бәкләјирик, уру дур вараг.

Буғатајла Ајкүн Ағкүнүн нишан вердији евә кәлдиләр. Һава сојуг олдуғундан һәјәтдә бир кимсә јох иди. Ев гапысыны дөјмәли олдулар. Гапыны чаван бир киши ачды, кәләнләри ичәри бурахды. Онларын бардаг алмаг истәмәләрини билиб һәјәтә чыхды, Ајкүнлә Буғатајы евдән бир гәдәр аралы, һәјәтин бир тәрәфиндә тикилмиш бинаја кәтирди, гапыны итәләди вә:

— Кечин ичәри, бәјәндијинизи сечин,— дејиб кетди.

Ајкүнлә Буғатај бурада үч гадынла растлашдылар. Буғатај мәскутларда дулусчулугла тәкчә гадынларын мәшғул олдуғуну билирди, Ајкүн исә белә мәнзәрә илә илк дәфә растлашырды, она көрә дә тәәччүб етди, демәк истәдији сөзләри дә уда билмәди:

— Бәс кишиләр дулусчулугла мәшғул олмурлар?

Ев саһибинин арвады күлүмсүндү:

— Нијә ки, олурлар. Сөјләјирләр гәдимдә дулусчулугла тәкчә гадынлар мәшғул олублар, һала кишиләр дә сахсы габ гајырырлар. Бәзи обаларда дулусчуларын һамысы кишиләр олуб, бизләрдә дәдә-баба гајдасы галыб, тәкчә гадынлар дулусчудурлар. Көјүмүздә биздән башга да дулусчу гадынлар вар.

Гадын өз ишләрилә мәшғул олан гадынлары көстәриб давам етди:

— Гапаг галдыр, гајырдыглары әшјаларын үзәринә ганчары нахышлар салырлар. Белә нахышлары анчаг гадын әлләри көрә биләр.

Һәгигәтән дә гадынларын, әслиндә онлардан биринин, дэзкаһ үзәриндә фырлаја-фырлаја күпдән бир гәдәр ири, отурачағынын даирәси ики гарыша јахын, бел һиссәсинин диаметри дөрд гарыша гәдәр олуб, боғазы беш-алты бармаг, ағыз һиссәсиндә бир-бирилә үзбәүз ики гоч башы тәсвир олунан габын үзәринә вурдуғу нахышлар әвәзсизди. Габын отурачағындан белиндән бир гәдәр ашағыја гәдәр мүхтәлиф нахышлар вурулмуш, гарын кими ирәли чыхмыш белиндә ат үстүндә, әлләриндә ох-ла-јај чејранын ардынча дөрднала ат чапан ики чаванын ов мәнзәрәси тәсвир олунмушду. Ев саһибинин арвады гонаглара изаһат верән вахт чаван гыз ајагла һәрәкәтә кәтирилән дэзкаһында гајырдыгы габы һазырлајыб гуртарды, анчаг нахыш вурмады. Көрүнүр, онун иши габы һазырламаг иди. О, ишини көрүб галхараг өз јерини ди-көр гадына, нахышвурана верди. Нахышвуран гадын да елә һәмин ан өз дэзкаһында ишини баша чатдырыб галхды. Ев саһибинин арвады Буғатајла Ајкүндән ајрылыб габы бишмәјә гојду. Нахышчы гадын һазыр габын олдуғу дэзкаһын архасына кечиб нахыш вурмаға башлады, чаван гыз исә нахышвуранын бошалмыш дэзкаһы үзәринә кишиләрин габагчадан гатыб һазырладыглары палчыгдан гојуб тәзә габ гајырмаға башлады.

Ајкүн сәнәткар гадынларын ишинә, хусусән, гардашынын бәјәндији гызын ишинә һејранлыгла бахырды. Ону танымаг чәтин дејилди, белә ки, гадынлар арасында ән чаваны о иди. Ајкүн бир габы көтүрүб Буғатаја верди, һагыны балыгла өдәјәчәјини билдирәндән сонра ема-латхананы тәрк етдиләр. Һеч бир ај кечмәди ки, гызы Ағкүнә нишанладылар, тоју Новруз бајрамы күнләриндә етмәк гәрара алынды.

Ағкүнүн евләнәчәји, тојунун Новруз бајрамына тәјин олунмасы Октабај кишини чох севиндирди:

— Кечән ил Кејхосров гојмады бајрам еләјәк, амма бу ил бајрам шәнлижимизи Ағкүнүн тоју бәзәјәчәк, бајрамымыз икигәт олачаг, чалыб-чағырачағыг.

Новруз бајрамыны чох көзләмәк лазым кәлмәди. Онун кирмәсинә һәлә бир һәфтә галмасына бахмајараг, елә бил артыг јазын орта ајыдыр, кәнд јашыл дон кејинмәјә башламышды. Һәр сәһәр олдуғу кими, Ағкүн бу күн дә јатағындан тез дурду, һәлә күнәш үфүгдән јеничә галхмаға башладығы бир вахтда кәнддән кәнардакы чәмәнлијә баш алды. Кетдикчә даһа артыг үфүгдән ајрылан, учалдыгча көју гызыла бојајан күнәш, вахтындан габаг чичәк ачмыш алча, әрик, бадам ағачларынын ағ, гырмызымтыл, чәһрајы чичәкләрин, тумурчугларындан јеничә чыхан јарпагларына сығал чәкирди. Ағкүн чәмәнә јетишәндә күнәш гаршыдакы дағын архасындан јеничә бојланмаға башламышды. Ағкүн бу күн бурада севкилиси Данулдузла көрүшә кәлмишди. Онлар үчүнчү күн иди ки, бурада көрүшүрдүләр. Ағкүн чәмәнлијин јашыл халысы үзәриндә отурду. Лакин чох јох, о тезликлә галхды, әтрафына бојланды, јенә отурду. О, бир нечә дөфә бу һәрәкәтләрини тәкрар етди вә һәр дөфә галханда көзләри бир истигамәтә јөнәлди—бурадан кәндә апаран чығыра. Ағкүн бир дә галхыб бојлананда онун сифәти бирдән-бирә дөјишди, бајагкы никаранлыг севинчлә әвәз олунду. Чығырла хурмајы сачлары чијнинә төкүлмүш Данулдуз она сары ирәлиләјирди. Ағкүн чығыра тәрәф гачды, Данулдуза чатды, ону голлары арасына алды вә пычылдады:

— Мәним дан улдузум, нә јаман кеч вардын.

Данулдуз севкилисинин севинчлә долмуш көзләринә бахмаг үчүн башыны јухары галдырмалы олду. Инчә бел, ипәк сачлары сүд кими дүмәг сифәтинин лалә јаннагларыны јалајан Данулдузун севкилиси Ағкүн галын гарагаш, гаракөз, учабојлу вә чаван бир оғлан иди. О, Данулдузун көзләринин она тушландығыны көрүб, башыны ашағы салды вә пычылдады:

— Мәни бәрк интизарда гојдун.

Данулдуз Ағкүнүн голлары арасында хошбәхт иди. О, севкилисинин икинчи дөфә дә пычылты илә етдији тәһәјә әһәмијјәт вермәди. Анчаг Ағкүн сөзләрини үчүнчү дөфә тәкрар едәндә Данулдуз онун голлары арасындан чыхараг әлини гаршыдакы даға тәрәф узадыб деди:

— Ағкүн, о даға гапаг галдыр.

Ағкүн севкилисинин сөзләрини алмады, даға бахды, Данулдуз күлүмсүнә-күлүмсүнә давам етди:

— Нијә динмирсән? Гапаг галдыр даға, көр күнәш ганчарыдадыр?

Ағкүн Данулдузу баша дүшдү, күлә-күлә деди:

— Дүз сөјләјирсән, күнәш дағын башында һала бир адам боју учалыб.

Данулдуз да күлә-күлә:

— Сәнсә үч сај дөфә пычылдадын ки, нијә сәни көзләтмишәм, вә дөләшдијимиз чағда вармамышам. Һала көрдүн ки, вә дөләшдијимиз чағдан габаг вармышам.

Ағкүн Данулдузу голлары арасына алды, деди:

— Еләдир, мәним ајым, улдузум, дүз сөјләдин. Лакин ганчары еләјим ки, сәнсиз һәр аным ағыр кечир, дөзүмүмү итирирәм.

Бу дөфә Данулдуз пычылтыја кечди:

— Мән дә, әзизим, мән дә сәнсиз дөзүмүмү итирирәм.

Ағкүн отун үстүндә отурду. Данулдузу да јанында әјләшдириб деди:

— Лап аз галыб бајрама, једди сај күн. Бизим тоју-музун јаз бајрамы күнләриндә олмасы хејли јејдир. Биз сәнинлә ики бајрамы бир јердә еләјәчәјик.

Данулдуз Ағкүнүн јанында чох гала билмәди, о, евә тез гајытмалы иди, бајрама аз галырды, анасына јыр-јығышда көмәк әли узатмалы иди. Ағкүн истәр-истәмәз онун кетмәсилә разылашмалы олду. Бајрама үч күн галмыш исә Данулдуз Ағкүндән ајрыланда деди:

— Бајрама кими биз даһа сәнинлә көрүшә билмәјәчәјик, иш лап башдан ашыр, анамын нов ејләјәни јохдур. Бир тәрәфдән бајрама, дикәр тәрәфдән исә тоја һазырлыг көрмәк кәрәкдир.

Ағкүн ахшамүстү е малатханадан евә гајыданда евләрин чохунун габағында тонгалларын јандығыны көрдү. Гапы вә пәнчәрәләрдән бајыра атылан көһнә палпалтары тонгала атыб јандырырдылар. Бәли, фикирләшди Ағкүн: ел адәтидир, јаз бајрамына евдә көһнә-күлә палтар галмамалы иди.

Бир күн сонра Ағкүн евә гајыданда башга мәнзәрә илә растлашды. Кәндиң бүтүн евләринин гапы вә пәнчәрәләриндән һәјәтләрә габ-гачаг атырдылар, һамысы да сахсы, бәзи һалларда исә онларын арасында мис вә бүрүнч габлар да көрмәк оларды. Ағкүн, әлбәттә, бу мәнзәрәни көрүб тәәччүбләнмәди. О бунларла кечән ил дә, ондан габагкы илләр дә растлашмышды, билирди ки,

бајрамгабагы бүтүн көһнө-күлө палтарлар јандырылдыгы кими, бүтүн шүшө габлар да, һәмчинин узун мүддәт истифадәдә олан габлар да тулланмалыдыр. Палтар тулламаг о гәдәр дә чох зәһмәт тәләб етмирди, атдын, јандырдын, гуртарды кетди. Габлары исә һәјәтә атандан сонра јығышдырыб кәндин кәнарындакы зибиллијә дашымаг лазым кәлирди. Она көрә дә бүтүн евләрин кишиләри, киши олмајан, јахуд киши хәстә олан евләрин һәјәтләриндәки зибил тулламагы кәндин дикәр евләринин кишиләри өз үзәрләринә кәтүрдүләр.

Ертәси күн Ағкүн сәһәр тездән е'малатханаја кетмәјә һазырлашанда атасы деди:

— Оғлум, бу күн һәмишәкиндән тез гајыда дөнү олкинән. Илин ахыр күнүдүр, бајрам ахшамыдыр, кечә илә күндүзүн бәрабәрләшдији күндүр. Бу јаша чатмысан, анчаг һәлә индијә кими кечә илә күндүзүн бәрабәрләшмәсинин ганчары мүәјјән олунмасыны билмирсән, буну мүәјјәнләшдирмәклә мәшғул олана гапаг галдырмамысан. Бу күн күнортадан мејдана јығышачаг чамаат, орада оларсан, гапаг галдырарсан.

Ағкүн атасынын дедији кими етди, евә тез гајытды. Бу дәфә башга мәнзәрәләрлә растлашды. О, кәндин бүтүн евләринин гапы вә пәнчәрәләрини ачыг көрдү. Гадынлар евләрин ичиндәки очаглардакы күлү тәмизләјир, бир габа јығараг һәјәтә чыхарыр, ағачларын, јеничә әкилмиш күл-чичәкләрин дибинә верирдиләр. Кишиләр исә евләринин диварларына күнәшин рәмзи олан даирәләр чәкирдиләр. Бу даирәләрин бә'зиләри, онлары чәкәнләрин әл габилијјәтиндән асылы олараг әчаиб, јахуд әсл күнәшә бәнзәјирди.

Нәһәјәт, Ағкүн евләринә чатды. Оғлунун кәлишини сәбирсизликлә көзләјән ата галхды вә деди:

— Оғлум, баһар бајрамы улу бабаларымыздан нәсил-бәнәсил кечиб варан бајрамдыр. Һәр шејә чан верән фәслин башланмасынын бајрамыдыр. Бу бајрамы дүнјанын һәр јериндә, һәр сој өзү билдији кими бајрам едир, өз инамына ујғун кечирир. Бајрам јазын кирмәси, ишыгла гаранлығын бәрабәрләшмәсинин башлангычыдыр. Бу, күндүзүн хејринә олур, ондан сонра күндүзләр узаныр, ишыглы чағлар чохалыр, кечәләр гысалыр, гаранлыгларын өмрү азалыр.

Киши сөзүнү дејиб јериндән галхды, чамаатын топлашдыгы мејдана тәрәф кетди, Ағкүн дә онун ардынча. О кәлиб ири сал дашы дөврәјә алмыш чамаата гарыш-

ды, оғлуну да ардынча чәкди. Ата дашын үстүнә сәрилмиш дәринин үзәринә гојулмуш аләтин сағына-солуна кечән гочаны, сач-саггалы гар рәнкли кишини кәстәриб деди:

— О ихтијар кишијә гапаг галдыр.

Гоча дәринин үстүндәки аләтин башына тез-тез фырланмагда давам едир, һәр дәфә башыны јухары галдырыб көзләрини булуд архасында кизләнмиш күнәшә тәрәф истигамәтләндирирди. О, бу һәрәкәтини нөвбәти дәфә тәкрат едәндә додаглары гачды, дашын үзәринә сәрилмиш дәринин үзәриндәки аләтә санчылмыш бир гарышдан бир гәдәр һүндүр олан, гәләмә бәнзәр ағачы кәстәриб деди:

— Кечә илә күндүз бәрабәрләшди, тәзә ил, баһар бајрамы башланды, бајрамыныз мүбарәк олсун, ај чамаат.

Гочаны вә онун гаршысындакы ири сал дашы дөврәјә алмыш чамаат арасында чанланма башланды, онлар бир-бирләрини гучаглајыб, бајрамыны тәбрик едирдиләр. Ағкүнүн атасы издиһамдан араланды, оғлуну да ардынча чәкди:

— Јаз бајрамы башланды, оғлум,—деди, ону гучаглады.

Һава гаралмаға башлајанда кәндин мүхтәлиф јерләриндә тонгаллар чатылды, кәнд үзәринә дүшән гаранлығы боғду, кәнд ишыға гәрг олду. Кәндин бир нечә чаваны чижинләринә алдыглары тулугларла тонгалларын башына доланыр, тонгаллары әһәтәјә алмыш адамларын һәрәсинә бир габ шәраб верирдиләр. Шәраб пајлајанлар кечән баһар бајрамындан сонра нәзир демиш аиләләрин чаванлары идиләр. Нәзир шәрабыны ичмәк, өзү дә бајрам ахшамлары аллаһларын шәрәфинә ичмәк ән бөјүк саваб сајылырды.

Баһар бајрамынын биринчи күнү сәһәр-сәһәр бүтүн кәнд чамааты күчәләрә төкүлдү, һамы тәзә палтар кејмишди, һәтта чөлә, торпаға илк шум вермәјә кәдәнләр дә тәзә палтарда идиләр. Бајрам күнү торпағы шумламағын хејир-бәрәкәт кәтирәчәјинә әмин олан, дәдә-баба адәтини давам етдирән кәнд чамааты һеч олмаса кичи-чик бир сәһәни шумлајыб кери гајытмаға тәләсирди. Һәлә сәһәрин көзләри јеничә ачылмасына бахмајараг, ушагларын һај-күјүндән гулаг тутулурду. Онлар гачышыр, ојнајыр, гырмызы рәнклә бојадылмыш, бишмиш јумурталары дөјүшдүрә-дөјүшдүрә һај-күј салырдылар.

Күнәшин күнорта јеринә чатмасына хејли галмыш

илк шума кетмиш кишиләр кери гајытдылар. Онлары евләриндә һәр шејин башланғычы һесаб етдикләри гајга-наг вә бајрам күнләри биширилән күнәш рәмзи даирәви формалы чөрәк көзләјирди. Күнорта чағы исә кәнд чамааты әлләриндә һәдјијәләрлә бир-бирләрини евләринә кетмәјә, бајрамларыны тәбрик етмәјә башладылар. Чаванлар—ғызлар вә оғланлар чичәкләрдән дәстәләр дүзәлдиб өз евләриндәки дирәкләрдән асдылар. Чамаат чичәји дириләрин һәјат мәнбәји һесаб едир вә һәр бајрамда ондан дәстәләр дүзәлдиб дирәкләрдә асмағы өмүр узатмаг рәмзи санырды. Бүтүн евләрин пәнчәрәләриндә күнәш танрысынын шәрәфинә гурбан верилән јерин—мәбәдин бүрүнчдән гајырылмыш кичик сурәтини көрмәк оларды. Бу дөрдбучаг гурбанкаһын бүтүн дөрд дива-рында једдиганадлы шир фигуру тәсвир олунымушду.

Наһар вахты кәнд чамааты әввәлчәдән мүәјјәнләш-дирилмиш евләрә доғру ахышмаға башлады. Бу о евләр иди ки, онларын саһибләри гурбан демишдиләр. Һәмин евләрин һамысында ири газанлар асылмышды. Бу га-занларда танрылары Күнәшә гурбан верилмиш атларын әтләри биширди. Әти кәнд чамааты һамылыгла јемәли иди. Наһардан сонра чамаат кәндин кәнарына кетди. Бурадакы дүзәнликләрдә ох атмаг, күләш жарышы, даһа сонра чыдыр, Човган ојуну кечириләчәкди. Јарыш баш-ланандан тәхминән ики саат сонра охатма, күләш вә чыдыр баша чатдырылды. Човган ојуну исә чамаатын курултулу алгышлары алтында һава гаралана гәдәр да-вам етди.

Бајрамын үчүнчү күнү Данулдузла Афкүнүн тоју олду.

* * *

Јухарыда кәтирдјимиз һекајәтдән көрүндүјү кими, миладдан әввәл VI јүзилликдә Азәрбајчан эразисинин шимал торпагларында мәскутларын һәрби демократија-ја әсасланан гүдрәтли дәвләти олмаушдур. Бу дәвләт То-мирисин башчылығы алтында Мидија кими гүдрәтли дәвләти мәһв етмиш, онун эразисини әлә кечириб өз һөкмдарлыгларыны јаратмыш, Әһәмәниләр ханәданынын әсасыны гојмуш Кири мәғлубијјәтә уғратмышды. Милад-дан габаг VI јүзилликдә баш вермиш һадисәләрин кеди-ши барәсиндә мә'лумат вермәмишдән сонракы тарихи һадисәләрдән данышсаг, хроноложии ардычыллығы поз-

муш оларыг. Она көрә дә бир гәдәр керијә, габагкы та-рихи һадисәләрә гајытмағы лазым билирик.

Гејд етдик ки, миладдан габаг VII јүзиллијин 70-чи илләриндә Мидија дәвләти јаранды. Тарих әдәбијјатын-да мидијалылары да азәрбајчанлыларынын улулары кими гәләмә вермәк чәһдләри олмаушдур. Јакин инди тамами-лә ајдындыр ки, ирандилли мидијалылар бу торпаглара һәлә миладдан габаг IX јүзилликдә Шәргдән гәсбкарлар кими кәлмиш, Габаг Асијаны әлә кечирмиш, бурада өз-ләрини мөһкәмләдәндән сонра өз дәвләтләрини јарат-мыш, гоншу эразиләри, о чүмләдән Мидија чары Киакса-рын һакимијјәти дөврүндә (625—584) Гәдим Азәрбај-чан—Манна торпагларыны тутмушдулар, Манна Мидија дәвләтинин бир әјаләтинә чеврилмишди. Миладдан әввәл VII јүзиллијин сонлары—VI јүзиллијин әввәллә-риндә гүдрәтли дәвләтә чеврилмиш Ассирија вә Урарту дәвләтләрини мәғлубијјәтә уғратмыш, Гәдим Шәргин ән гүдрәтли дәвләти олмауш Мидијанын сәрһәдләри мütә-хәссисләрин фикринчә, Кичик Асијада Ғызыл Ирмаг (Ғалис) чајына, чәнубда Иран көрфәзинә, шималда исә Араз чајына гәдәр узанырды. Демәк, гәдим Азәрбајча-нын Араз чајындан шималдакы торпаглары бу дәвләтин тәркибинә дахил дејилди. Мә'лумдур ки, һәмин эразидә миладдан габаг IV јүзилликдән башлајараг Албан чар-лығы јаранмышды. Бәс миладдан габаг IV јүзиллијә гә-дәр? Ассирија вә Урарту кими гүдрәтли дәвләтләри диз чөкдүрмүш бөјүк фатәһ Киаксарын јүрүшләри заманы Араздан шималдакы Азәрбајчан торпаглары кимләрин һакимијјәти алтында олмаушдур? Һәләлик мütәхәссисләр бу суаллара чаваб верә билмир, онларын үстүндән сү-кутла кечирләр, садәчә олараг, мә'лумат јохдур, јазмаг-ла кифајәтләнириләр. Һалбуки бу суала чаваб вермәк о гәдәр дә чәтин дејилдир. Јухарыда көстәрдик ки, Азәр-бајчанын шимал торпагларында һәлә миладдан габаг VII јүзилликдә мәскутлар мәскун идиләр, әлбәттә, бура-да јерли сојлар да варды. Мәскутлар бу эразидә өз дөв-ләтләрини јаратмыш, Әһәмәни һөкмдары Кири мәғлубиј-јәтә уғратдыгдан сонра да, шүбһәсиз, бу торпаглары тәрк едиб кетмәмишдиләр. Киаксарын зәфәрли јүрүшлә-ри дөврүндә дә, Киаксардан сонракы Мидија һөкмдар-ларынын һакимијјәти дөврүндә дә, Әһәмәниләрин һаки-мијјәтинин илк илләриндә дә, Кири олдүрүлмәсиндән сонра да мәскутлар бу эразидә јашамамышлар. Артыг охучуја мә'лумдур ки, мәскутлары саклар да адландыр-

мышлар. Сакларын бу эразиде чарлыг јаратмалары тарих эдебијјатында мубаһисе доғурмур. Онларын јаратдыглары чарлыгын—Сакасенанын, јахул Шакашенанын эразиси көркәмли мүтэхәссис алим И. М. Джаконовун фикринчә, шималда Күр чајынын сағ ахарындан тутмуш (индики Кировабад вә Газахдан чәнубда) чәнубда Урму көлүнүн саһилләринә гәдәр узанырды. Бу дәвләтин адыны инди дә Шәки топоними горујуб сахламагададыр. Бу шәһәр Шакашена адланмыш, илләр бир-бирини, јүзилликләр јүзилликләри әвәз етдикчә баш вермиш трансформасија нәтичәсиндә Шакашен топоними Шәки шәклинн алмышдыр. Чох күман ки, индики Загатала да өз адыны сак этнониминдән алмышдыр—Сака-тала, сакларын јашадыглары саһә, јер. Белә күман етмәк олар ки, Киаксарын һакимијјәти дөврүндә Әһәмәниләр бу дәвләтин—Сакасенанын Урму саһили торпагларыны зәбт етмиш, мәскут-саклары Араза доғру сыхышдырмышлар. Саклар о заман бу торпаглардан чыхыб кетмәмиш, Араз саһилиндә јашамышлар. Тарихин атасы адландырылан Геродот V јүзилликдә сакларын адыны чәкир, јухарыда гејд етдијимиз кими, Әһәмәниләр дәвләтинин јаратдыгы инзибати бөлкүдә онларын бир групуну X, диқәр групуну исә XV даирәјә дахил едир, һәр икиси дә Араз чајы боју, онун сағ саһилиндә—бир гисмини Гәдим Азәрбајчанын мәскунлары каспиләрлә бирликдә, диқәр групуну исә Париканија вә Шимали Мидија илә. Араздан шималда исә мәскутлар-саклар галмышлар. Тәсадүфи дејилдир ки, бизим еранын II јүзиллијиндә јашамыш јунан тарихчиси, III Даранын Македонијалы Александра гаршы чыхардыгы гошунларын тәркибиндә албанлар, кадусиләрлә бирликдә «сакезинләрин» дә адыны чәкир. Албан тарихинин көркәмли биличиси К. В. Тревер албан сојларынын адларыны садалајыркән сакасенләрин дә адларыны гејд едир. Демәк, миладдан габаг VII јүзилликдән башламыш Азәрбајчанын шимал торпагларында бизим халгымызын дилинин көкүндә дајанан дилдә данышмыш сак-массакетләр һөкмран олмуш, јүзилликләр кечдикчә онлар зәифләмиш, јенә дә Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан дилдә данышан албанларын јаратдыглары сојлар иттифагына дахил ијирми алты сојдан биринә чеврилмишдир.

Миладдан әввәл IV јүзилликдә Азәрбајчан эразисиндә ејни вахтда ики дәвләт јаранды: чәнубда Атропатена дәвләти, шималда Албанија чарлыгы. Атропатена дәвлә-

тинин јаранмасы Македонијалы Александрын Әһәмәниләрин јаратдыгы бөјүк империјанын үзәринә јүрүшү илә билаваситә бағлы олмушдур. Әһәмәни чары III Дара Македонијалы Александра гаршы онун чарлыгына дахил бүтүн торпаглардан гошун топлады. Бу гошунларын сырасына Әһәмәниләр дәвләтиндә иранлылардан сонра, икинчи јер тутан мидијалылардан башга, Манна эразисиндә јашајан, ирандилли олмајан јерли кутиләр, луллубејләр, каспиләр вә кадусиләрлә јанашы, Араз боју јашајан саклар, һәмчинин бу дөврдә Әһәмәниләр империјасынын тәркибинә гатылмыш Азәрбајчанын шимал торпагларынын сакинләри, јухарыда адларыны чәкдијимиз албанлар, сакасенләр, јәни Араздан вә Күрдән шималда јашајан саклар да дахил идиләр. Манналылардан—кутиләр, луллубејләр вә башга сојлардан јарадылмыш бөјүк гошун һиссәсинә манналы Атропат башчылыг едирди. Мүтэхәссисләрин бир гисми белә һесаб едир ки, Македонијалы Александрын јүрүшү заманы артыг бу эрази Манна дејил, Атропатена адланырды. Македонијалы Александрла миладдан габаг 331-чи илдә Гавгамел алтында баш вермиш һәлледици дөјүшдә III Даранын мәғлүб олмасындан сонра Әһәмәниләр империјасынын дағылмасы Азәрбајчанын чәнуб торпагларында јаранмыш Атропатена дәвләти өз адыны, мәһз онун илк һөкмдары Атропатын адындан дејил, јерин өз адындан көтүрмүшдүр. Бу адын мәнасы барәсиндә бу јазынын лап әввәлиндә, Азәрбајчанын адынын нечә мејдана кәлмәсиндән сөһбәт ачдығымыз јердә мәлүмат верилмишдир. Бәзи биличиләрин фикринчә, Атропат да өз адыны доғма торпагынын адындан көтүрмүшдүр. Әһәмәниләр империјасынын тәркибинә дахил олмуш бу эрази, бу дәвләтин эразисинин бөлүндүјү ијирми сатраплыгдан—даирәдән онунчусунун тәркибиндә иди. Бу сатраплыға Геродотун Мидија адландырдыгы Манна эразиси илә бирликдә, јухарыда сөјләдијимиз кими, сакларла париканлар да дахил идиләр.

Атропатена дәвләтинин тәркибинә III Даранын гошунларында Македонијалы Александра гаршы вурушмуш, дил мәнсубијјәтләри һәләлик бизә дәгиг мәлүм олмајан, мүтэхәссисләрин онларын һансы дил групна дахил олмалары барәсиндә гәти фикир сөјләјә билмәдији кутиләр вә луллубејләрлә јанашы, дилләри бизим халгымызын данышдыгы дилин көкүндә дајанан саклар, башга дилләр групуну илә јанашы, түркдиллиләр групуну

дахил едилэн каспилэр, һәмчинин Хэзэр денизинин чәнуб вә чәнуби-шәрг саһилиндә кениш эразидә јерләшиб (һазыркы Гарадаг эразиси дә дахил олмага) Әһәмәниләрин бүтүн чидд-чәһдләринә бахмајараг, өзләринә табе едә билмәдикләри касситләр, мәрдләр, мосхлар, тибаренләр, муклар (муғлар), Азәрбајчанын шимал торпагларына—Албанијаја кечәнә гәдәр Атропатена эразисиндә мәскунлашмыш утиләр вә башга сојлар јашајырдылар. Адлары чәкилән сојларын чохунун дил мәнсубијјәти барәсиндә тарих әдәбијјатында гәти фикир јохдур. Анчаг бир шеј ајдындыр ки, онлардан һеч бири ирандилли олмамышдыр. Атропатена эразисиндә ваһид дилин, бүтүн сојларын бир-бирилә гонуша биләси дилин олмасы да шүбһә доғуруп. Гејд едилән сојларын арасында Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан дилләрдә данышанларын олмасы да шүбһәсиздир. Бу сојларын һансыларынын сонунчулара дәхли олмасы барәсиндә јухарыда мәлумат верилдијиндән биз тәкрара јол вермәји лазым билмәдик.

Атропатенанын тарих сәһнәсиндә нә гәдәр мүддәтә мүстәгил дәвләт кими јашамасы дәгиг мәлум дејилдир, бу барәдә фикирләр мүхтәлифдир. Миладдан габаг IV јүзиллијин орталарында јаранмыш бу дәвләт, Иранда Әһәмәниләр сүләләсини эвәз етмиш парфијалылардан I Митридат (170—139), јахуд эразисини хејли кенишләндириб өзүнү шаһәншаһ елан етмиш II Митридатын (123—87) дәврүндә Иран Парфија дәвләтиндән асылы вәзијјәтә дүшмүшдүр. Атропатена дәвләти јарананда онун пајтахты Ганзак иди. Бу шәһәр ејни заманда, атәш-пәрәст улу бабаларымызын мәбәдкаһы олмушдур.

Страбонун «Географија»сында Кәнчә шәһәринин ады илә растлашырыг. Демәк, шәһәр миладдан әввәл биринчи јүзилликдән габаг мөвчуд олмушдур. Страбон бу шәһәри Азәрбајчанын чәнуб торпагларында—Атропатенада јерләшдирир. Бу шәһәр бир чох гајнагларда Ганзаг да адландырылыр, әрәбдилли гајнагларда исә Чәнзә кими тәләффүз едилир. Албан мүүллифи Муса Каланкајтуглу исә ону—Ганзакы Гарабагда јерләшдирир вә гејд едир ки, ону әрәбләр бу јерләри тутандан сонра салмышлар. Биз бурада јалныз ики гајнагда сөјләнилән мұлаһизәләр үзәриндә дајандыг. Һәр ики гајнагда Кәнчә Ганзаг кими тәләффүз олунур. Көрдүјүнүз кими, гајнаглардан бири Кәнчәни Атропатенада, диқәри исә шимали Азәрбајчанда јерләшдирир. Белә рәјләр-мұлаһизәләрлә бир

чох диқәр орта әсрләр гајнагларында да растлашырыг. Демәк, Азәрбајчан эразисиндә Кәнчә адыны дашыјан ики шәһәр олмушдур. Бири Атропатенада, икинчиси исә инди Қировабад адландырдығымыз (јери кәлмишкән, гејд едәк ки, белә гәдим шәһәрин адынын дәјишилмәси бөјүк сәһв олмушдур) Кәнчә. Бәзи мәнбәләрдә Кәнчә шәһәринин ады Кәнчәк кими јазылыб. Истәр кечмиш Атропатена—индики Чәнуби Азәрбајчан, истәрсә дә индики Қировабад шәһәринин јерләшдији эразинин һәндәвәриндә Кәнчә адлы бир нечә чај вә јер ады вардыр. Кәнчәк адына биз Нахчыван эразисиндә раст кәлирик. Ордубад јахынлығында, Чәнуби Азәрбајчанын бәзи јерләриндә дә Кәнчә адыны дашыјан чај вә јерлә растлашырыг. Кәнчә адыны дашыјан чајла, дағла биз Азәрбајчан торпагларындан кәнарларда да растлашырыг. Шимали Гафгазда, Налчик јахынлығында дағ вә чај, Газахыстанда кәл вә чај, Дағыстанда чај вә аул Кәнчә адыны дашыјырлар.

Кәнчә топониминин, гидрониминин мәнасы—етимолокијасы барәсиндә фикирләр чарпашыгдыр. Бәзи орта әср мүүллифләри, һәмчинин онларын фикирләрини тәкрар едән мұасир мүүллифләр кәнчә сөзүнү пәһләви сөзү һесаб едирләр. Пәһләви дилиндә исә кәнчә хәзинә мәнасындадыр. Кәнчә топонимини, гидронимини Кәнчәк елинин, тајфасынын, сојунун ады илә бағлајырлар. Маһмуд Гаһгари өз «Диван»ында Кәнчәнин адыны тајфа кими чәкир. О, Кәнчәк тајфасыны гыпчаг сојларындан саныр. Әкәр биз истәр чәнубдакы, истәрсә дә шималдакы кәнчәкләрин адыны Азәрбајчана XI—XII јүзилликләрдә кәлмиш гыпчаг сојларындан олан Кәнчәнин ады илә бағлајырыгса, онда охучу дејә биләр ки, бу шәһәрин тарихи XI јүзилликдән о јана кедә билмәз вә бәс онда һәлә миладдан әввәл I јүзиллијин мүүллифи Страбон нечә олуб ки, бу шәһәрин адыны чәкибдир? Һеч шүбһә ола билмәз ки, гыпчагларын бизим эразимизә тәкчә XI—XII јүзилликләрдә кәлмәләрини иддиа едәнләр сәһвә јол верирләр. Гыпчагларын Азәрбајчан эразисинә илк кәлишини миладдан габагкы јүзилликләрә аид едирләр. Бөјүк Фирдовсинин «Шаһнамә»синдә ады чәкилән Әфрасијаб гыпчагларын башчысы олмушдур дејирләр. Гыпчагларын Фирдовси јурдуна кәлишиндән бир јүзиллик јарым габаг јазылмыш «Шаһнамә»дә ады чәкилмиш гыпчагларын башчысы Әфрасијаб да ерадан әввәлки дәврләрә апарылыр. Әдәбијјатда Фирдовсинин вердији мәлумата

инанмајан, ону эфсанə санан мұлаһизəлəр вар, анчаг бу мұлаһизəлəрин һеч бир елми əсасы јохдур. Јəгин ки, Фирдовси кими бəјүк даһи «Шаһнамə»синдə гыпчагларын адыны өзүндən ујдурмамышдыр. Бəјүк Низаминин сəзлəрини бурада јадымыза салсаг, лап јеринə дүшəр:

Јазсајдым һəр билиб, һəр ешидəни,
Јалана чəкəрди сəзүн јүјəни.

Көрүндүјү кими, бəјүк Фирдовсинин сəзлəрини эфсанə санмаг үчүн һеч бир елми əсас јохдур.

Белəликлə, миладдан əввəлки гыпчагларын гыпчаг-сој бирлəшмəсинин тərкибиндə Кəнчəклəр соју олмуш вə онлар Кəнчəк (Ганзак) шəһəрини салмышлар. Азəрбајчанын чəнуб торпагларында, атəшпəрəст бабаларымызын мəбədкаһыны. Кəнчəк тајфалары, јухарыда адларыны чəкдијимиз топонимлəрдən, гидронимлəрдən көрүндүјү кими, Азəрбајчан əразисиндən кəнарларда да јайылмышдылар. Ола билсин ки, онлар чəнубдакы шəһəрин əсасыны гојандан, бəлкə дə хəјли сонра, индики Кəнчəнин (Кировабадын) əсасыны гојмушлар. Нə вахт? Бу суал һəлəлик чавабсыздыр. Анчаг бир шəј тамамилə ајдындыр ки, илк орта јүзилликлəрдə бу шəһəр артыг мөвчуд иди.

Сонракы јүзилликлəрдə биз Атропатена пајтахты Ганзакын-Кəнчəнин-Чəнзəнин башга ады илə дə растлашырыг—Фрааспе (индики Тəхти-Сүлєјман шəһəri, Тəб-ризин чəнубунда јерлəшир). Археологлар мүəјјən етмишлəр ки, узун мүддət һərби мəркəз кими мүнүм рол ојнамыш бу шəһəр миладдан габаг II јүзилликдə салынмышдыр. Шəһəri дөврəлəмə ени үч, һүндүрлүјү алты метрə чатан гала һасарлары əһатə едирди. Гала һасарларынын бир чох јериндə бүрчлəр олмушдур. һасарлар дашдан һөрүлмүшдү.

Парфијалылар дөвлəтинин нисбətən зəифлəдији дөврдə Атропатена јенə миладдан əввəl I јүзилликдə мүстəгиллик газанды, јенə башлангычы кедиб Атропата чыхан һөкмдарлар нəсли дөвлəти идарə едирди. һəмин јүзиллијин сонларында Атропатена дөвлəти о гəдэр күчлənмишди ки, Рома һөкмдары Антонинин башчылығы алтын-да Атропатенаја сохулмуш Рома гошунлары Атропатенанын пајтахт шəһəri Фрааспе јахынлығында мəғлублијјэтə уғрајыб кери чəкилмəјə мəчбур олду. Бундан сон-ра да Атропатена Иранда Парфијалылар сүлалəсини 226-чы илдə əвəз едиб дөрд јүз илдən артыг, 651-чи илə

кими һакимијјəти əллəриндə сахлаја билмиш Сасанилəрин һакимијјэтə кəлмəсинə гəдэр өз мүстəгиллијини го-рујуб сахлаја билмишди. Бизим еранын отузунчу иллəриндə «Кəбєји-зəрдүшт» адланан Нəшг-Рүстəм дэрəсиндən тапылмыш китабədə Сасанилəрə табе едилмиш өлкəлəрин адлары садаланыр. Онларын арасында Ермəнистан, Иберија вə башгалары илə бирликдə о вахта кими мүстəгил дөвлəтлəр олмуш Атропатена илə Албани-янын да адлары чəкилир.

Бəли, тарихин кəрдиши елə кəтириб ки, доғма јурду-муз инди олдуғу кими икијə бөлүнүб. Һəлə лап гəдим-лəрдən көрүндүјү кими, Азəрбајчанын чəнуб торпагла-ры Атропатенанын тərкибиндə бирлəшмишди. Јурдуму-зун гузєј торпагларында исə башга бир чарлыг—Албанија дөвлəти јаранмышды. Бу ад, албан ады, артыг танышдыр сизə, јухарыда, јери кəлдикчə онларын ады чəкилмишдир. Һəтта миладдан əввəl IV јүзилликдə ал-банларын чарлығынын мөвчуд олмасындан да артыг хə-бəрдарсыныз. Инди исə бу дөвлəтин—чарлығын өзү, онун əразиси, əразинин сакинлəri, онларын мəшғулијјəтлəri, мəишəти илə сизи таныш етмəк истəјирəm.

Албан чарлығынын јаранма тарихи барəсиндə гајнаг-ларда дəгиг мəлүмат јохдур. Биз илк дəфə албан ады—етноними илə Страбонун «Чоғрафија» əсəриндə растла-шырыг. Əлбəттə, бу һеч дə о демəк дејилдир ки, милад-дан габаг биринчи јүзиллијə гəдэр албанларын дөвлəти олмамышдыр. Јухарыда гејд етдик ки, бу мəсəлəнин би-личилəri албанларын илк дөвлəтинин миладдан габаг IV јүзилликдə мөвчуд олмасыны кəстəрмишдир. Албан иттифагына дахил олан сојларын бу јерлəрдə мəскун-лашмалары вахты исə тарихин даһа дэрин гатларына кедир. Бəзи тəдгигатчыларын Албанија чарлығыны ја-ратмыш сојларын эн бəјүклəri—албанлары саклардан, утилəri скифлəрдən һесаб етмəлəрини нєзэрə алсаг, бу сојларын эн кечи VII јүзилликдən бу торпагларда мəскун олмалары ајдынлашар.

Албанлар барəсиндə илк мəлүматы верən Страбон гејд едир ки, онлар ијирми алты сојдан ибарət олмуш-дур. Онларын һər биринин дə өз дили вə өз чарлығы варды. Бирлəшмиш ваһид Албан чарлығынын һəлə ми-ладдан габаг IV јүзилликдə јаранмасыны тəхмини дə олса гəбул етсəк, ајры-ајры сојларын чарлыгларынын даһа габаг јаранмасы шүбһə доғурмамалыдыр.

Һарада, һансы əразилəрдə јерлəширдилəр албан сој-

лары? Страбон белә һеса́б едир ки, албан со́ллары Күр ча́йынын орта вә ашағы ахары бо́ју, ча́йын сол саһилиндә же́рләшмишдиләр. Бунунла белә, о, Күрүн сағ саһилиндә же́рләшән каспиләри дә албан со́ллары сырасына дахил етмәклә, Албани́ја эразисини Күрдән ашағы́ја доғру, Араз ча́йына гәдәр узадыр. Мүасир тәдгигатчыларын чо́ху Албани́ја эразисини күне́ждә А́раза, гузе́ждә исә Га́фгаз дағлары силсиләсинә, доғарда Хәзәр дәнизи, күнба́тарда исә Ибе́рија илә, А́лазан ча́йы илә һәмсәрһәд еди́рләр. Һәммин э́рази, инди Күрчү́стан ССР эразисинә дахил олан Ка́мбисена, Гога́рена вә Ерме́нистан ССР эразисинә дахил олан Сү́ник (индики Сисја́н) нәзәрә алынмазса, демәк олар ки, индики Со́вет Азе́рбајҗанынын э́разисини е́jnидир. Бура́ја Дағы́стан МССР э́разисинин бә́зи чәнуб торпа́глары да дахил едилмәлидир.

Гәдим мүә́ллифләрдән Страбо́ндан башга, Па́трокл, Рома сәркә́рдәси Помпе́йн миладдан габаг I жү́зиллијин 60-чы илләриндә бизим улу баба́ларымызын јурдуна басгыны заманы (бу барәдә ашағы́да мә́лүмат верәчә́јик) ону мүша́јиәт едән һәммин сална́мәчинин мә́лүматына көрә, Күр ча́йы чо́х сулу, сүр'ә́тли, кениш ахарлы олуб, онда кә́миләр үзүрдү. Па́трокл вә ди́кәр сална́мәчиләр Күрүн голла́рыны са́јаркән А́лазандан башга, Са́ндобанес, Ро́јтакес вә Ха́нес ча́йларынын адла́рыны чә́кир вә гејд еди́рләр ки, һәммин ча́йларда да кә́миләр үзүрдү. Бу ча́йларда кә́миләрин үзмә́си барә́синдә кә́тирилән мә́лүмат били́чиләрә онла́рын мүасир адла́рыны мүе́јҗәнләшдирмәкдә чә́тинлик ја́радыр. Белә ки, Күрүн индики голла́рындан һеч бири кә́мичилик үчүн ја́рамыр, ја Страбо́нун верди́ји мә́лүмат дә́гиг де́јилдир, ја да ки, һәммин ча́йларын су́ју азалмыш, мә́чрасы даралмышдыр. Били́чиләр белә һеса́б еди́рләр ки, Күр ча́йынын сол саһил голла́рындан, А́лазандан башга, үчүнү—Э́лчаһаны, Ту́рјаны вә Ке́јча́йы көстәрмәк олар вә, чо́х күман ки, Страбо́н Күрүн сол саһил голла́рыны са́далаја́ркән мә́һз һәммин ча́йлары нәзәрдә тутмушду́р. Страбо́нун тә́биринчә, Күр ча́йынын мә́нсәби он ики гола а́јрылырды. Онла́рын бә́зиси ли́ллә долду́ғундан, бә́зиләри исә дар олду́ғундан, голла́рын һамысына кә́ми кирә билми́рди. А́раз ча́йы исә Күрдән бир гәдәр ашағы́да Хәзәр дәнизинә төкү́лүрдү. Бизим еранын II жү́зиллијиндә өмүр сүрмүш Плута́рхын мә́лүматындан исә а́јдын олур ки, А́раз артыг бирба́ша Хәзәрә төкү́лмүр, Күрлә бирләши́р. Страбо́нун Күр ча́йы ба́рәсиндә верди́ји мә́лүмат азы миладдан габагкы III жү́з-

илли́ји э́һатә едир. Демә́ли, һәлә һәммин дөврдә дә, Страбо́нун өмүр сүрдү́ү миладдан әввә́л I жү́зиллијин со́ну, бизим еранын биринчи жү́зиллијин әввә́лләриндә дә А́раз ча́йы Хәзәрә бирба́ша төкү́лүрдү...

Инди исә албан со́ллары, онла́рын һәр биринин олду́ғу э́разиләр барә́синдә. Габагча́дан сө́ллә́јәк ки, и́јирми алты албан со́лларынын һамысынын адла́ры кә́либ бизә чатма́йыбдыр. Та́рих онлардан, анча́г бир нечә́синин адыны кә́ләчәк нә́силләр үчүн го́јуб са́хлаја билми́шдир. Албан со́ллары барә́синдә сизә мә́лүмат вермә́мишдән габаг, нә́зәринизә чатдырма́г истә́јирәм ки, онла́рын һамысы мүасир Шимали Азе́рбајҗан торпа́гларында мә́скун олма́йыблар. Онла́рын ја́ша́йыш же́рләри, мә́с-кунлашма э́разиси шә́ргдә Күрчү́стан, чәнуб-шә́ргдә Ерме́нистан, шималда исә Дағы́стан э́разисинин дә бир һиссә́сини э́һатә едир. Бир дә ону нә́зәринизә чатды́рым ки, албан со́ллары барә́синдә верә́чә́јим мә́лүмат миладдан габаг IV—II жү́зилликләрә аидди́р.

Албан со́ллары дедикдә, гејд етди́јимиз кими, и́јирми алты иди онлар. Бу и́јирми алты со́јдан бири, галан бү́түн со́ллары өз э́трафында бирләшди́рә билми́ш албанла́рын ө́зләри иди́ләр. Она көрә дә, и́лк нөвбәдә, һәммин со́ј барә́синдә мә́лүмат вермә́ји ла́зым би́лирик.

Албанлар Хәзәр дәнизинин күнба́тар саһили бо́ју, Күрүн сол саһилиндән тутмуш, һазырда Дағы́стана дахил олан э́разидә, тә́хминән Дәрбә́ндә гәдәр, ја́худ да ондан бир гәдәр шималда мә́скун иди́ләр. Албанла́рын бу э́разидә нә вах́тдан ја́шамала́ры, мә́скунлашмала́ры барә́синдә дә́гиг мә́лүмат жо́хду́р. Көстәрди́јимиз кими, бә́зи тәдгигатчылар албанла́ры сак со́лларындан һеса́б еди́рләр. Әкәр бу белә́дирсә, демәк олар, сакларла е́јни вах́тда, јени миладдан габаг VII жү́зилли́кдә бу же́рләрә кә́лмишләр, кә́лмә со́јду́рлар. Ла́кин албанла́ры бу торпа́ғын ән гә́дим са́кинләри—або́рикенләри һеса́б едән мүлаһизә́ләр дә жо́х де́јилдир. Белә мүлаһизә́ләрдән би́рини Албани́ја та́рихинин тәдгигатчысы К. В. Тре́вер сө́јлә́јир. О, һеса́б едир ки, албанлар каспилә́рин тәрки́биндә олмушлар. Һәлә миладдан әввә́л Э́һәмә́ниләр өз дөвлә́тлә́ринин бе́јүк э́разисини и́јирми даи́рә́јә бөлә́ндә каспилә́рлә сакла́рын дахил олду́ғлары XI даи́рә́јә албанлар да дахил едилми́шдиләр.

Албанларла ја́нашы, ән бе́јүк со́јлардан са́йылан ути́ләр Пли́нинин тә́биринчә, албанлардан да шималда, аз гала индики Дағы́стан э́разисиндә мә́скунлашмышдылар.

Плини белә һесаһ едир ки, Хәзәр дәнизинин шимал-гәрбиндә, Хәзәри океанла бирләшдирән боғаз вардыр. О јазырды ки, бу боғазын лап кәнарында скиф халгы олан утиләр, онлардан сонра исә албанлар јашајырдылар. Әс-линдә Плинијин вердији бу мәлүматда утиләрин мәскун олдуғу әрази дүзкүн көстәрилмир. Страбон да Плиниј кими утиләри јалныз Хәзәр саһили боју, та шималдакы дағлыг јерләрдә мәскунлашдыыр. Галбуки, утиләрин бөјүк әксәријјәти Алазанын Күр чајы илә говушдуғу јердә, Күрүн сағ вә сол саһилиндә мәскун идиләр. V јүз-илликдә јашамыш ермәни тарихчиси Хоренли Мовсес вә албан тарихчиси Муса Каланкајтуғлу белә һесаһ едирләр ки, утиләр мифик албан һөкмдары Аранын нәслиндән-дирләр. Бу фикрә әсаслансағ, утиләри Азәрбајчан тор-пағларында мәскун олмуш ән гәдим сојлар—бу торпа-ғын аборикенләри һесаһ етмәк лазымдыр. Утиләрин нә-силләри инди дә Азәрбајчанда—Ничдә вә Варташендә јашајырлар вә онлар удинләр адланырлар.

Гәдим гајнағларда албанлардан шималда мәскун олан даһа ики албан сојунун—гелләрлә легләрин адлары чәкилир. Гелләр Хәзәр саһилиндә, бу саһилин дағлары дирәндији јерләрдә мәскун идиләр. Гелләр тәкчә һәммин әразидә дејил, Хәзәр дәнизинин чәнуб-гәрбиндә дә (ин-дики Киланда) јашајырдылар. Легләр исә даһа шимал-да, гелләрдән јухарыда, Самур чајы ахарынын дағлыг һиссәсиндә мәскун идиләр. Страбон, Плиниј кими антик дөврүн мұәллифләри јазырлар ки, онларын гоншулуғун-да әфсанәви амазонкалар јашајырдылар. Легләр мұасир ләзкиләрин улу бабалары олмушлар. Гелләри дә, легләри дә Страбон скифләр адландыыр. Әкәр Страбон-ла разылашыб утиләри дә, гелләри вә легләри дә скиф сојларындан һесаһ етсәк, онда скифләр ады алтында мұхтәлифдилли сојларын бирләшмәси барәсиндә тарих әдәбијјатында мөвчуд мұлаһизәнин һәгигәтә јахын ол-масыны бир даһа көстәрә биләрик.

Албан сој иттифагына дахил сојлардан бири дә силв-ләр олмушлар. Ермәни мұәллифләри онлары Чилбләр адландыырлар. Плиниј јазыр ки, онлар Албанија әра-зисиндән кәнарда, дағларда јашајырдылар. О, силвләри вәһши сојлар һесаһ едир. Көрүнүр, силвләр Гафгаз дағ-лары силсиләсинин шәрг этәкләриндә, Дағыстан әрази-синдә мәскун олмушлар. Силвләрдән чәнубда, Гафгаз дағлары силсиләсинин чәнуб этәкләриндә Алазан вади-синдә лпинләр мәскунлашмышдылар. Птоломейин Алба-

нијада 29 шәһәри вә јашајыш јерләрини өзүндә әкс ет-дирән мәшһур хәритәсиндә Гафгаз дағларынын чәнуб этәкләриндә, Иберија илә Албанија сәрһәддиндә Лубион јашајыш јеринин ады чәкилир. Бу јашајыш јеринин ады-нын Лпинләрлә бағлы олмасы барәсиндә мұлаһизәләр вардыр.

Биличиләрин әсәрләриндә миладдан габағ IV—II јүз-илликләрдә Албан иттифагына дахил даһа ики сојун—дидурларын вә согдларын адлары чәкилир. Бу сојларын мәскун олдуғлары әрази барәсиндә, даһа доғрусу, онла-рын Албанијанын һансы сәмтиндә јашамалары барәсин-дә мәлүмат јохдур.

Нәһајәт, гаргарлар. Сөһбәт миладдан габағ Албанија әразисиндә мәскун олан сојлар барәсиндә кетдијиндән, гаргар сојлары барәсиндә биличиләрин мұлаһизәләринә кор-коранә риәјәт етсәк, бурада там гәтијјәтлә сөз сөј-ләмәјә әсас галмыр. Лакин Страбонун, миладдан габағ I јүзиллијин вә бизим еранын әввәлинин мұәллифинин гаргарлар барәсиндә мәлүмат вермәси, белә бир гәнаәтә кәлмәјә һағг газандыыр ки, гаргарлар мәһз бизим тәс-вир етдијимиз дөврдә, јәни миладдан габағ IV—II јүз-илликләрдә бу әразидә јашамышлар. Страбон јазырды ки, «гаргарлар Гафгаз дағларынын шимал этәкләриндә, Кәрванија адланан јердә, амазонкаларын гоншулуғунда мәскундурлар». Онун фикринчә гаргарлар бу јерә ама-зонкаларла ејни вахтта кәлмишләр. Сонракы јүзиллик-ләрә даир материаллардан көрүрүк ки, гаргарлар артыг Гафгаз дағларынын этәкләриндә дејил, Гарабағ дүзән-ликләриндә мәскундурлар. Ермәни тарихчиси Хоренли Мовсес онларын дағлардан бу әразијә кечмәләрини III јүзиллијә аид едир. О, белә һесаһ едир ки, гаргарлар да утиләр кими Аран нәслиндәндирләр, јәни бу әразинин ән гәдим мәскунларындандырлар. Бәзән мұтәхәссисләр исә көстәриләр ки, албан әлифбасы, мөвчуд олан ијirmi алты сојун дилләри вә ләһчәләри ичәрисиндә гаргарла-рын дили әсасында тәртиб едилмишдир. Бунун нә гәдәр һәгигәтә јахын олмасыны сөјләмәк чәтиндир, белә ки, биличиләрин бир гисми гаргарларын дилини Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан дил һесаһ едирләр. Белә олду-ғу тәғдирдә 52 сәсдән ибарәт албан әлифбасы бу дилә ујғун кәлә билмәз, онларын дилиндә әлли ики сәсә еһ-тијач јохдур.

Тәдгигатчылар албан сојларыны садалајаркән сакла-рын да адларыны чәкирләр. Бәзиләри онлары сакасен-

ләр дә адландырырлар. Нәдәнсә бу тәдгигатчыларын һеч бири бу эразидә мәскун олан мәскулларын адыны чәкми. Јухарыда гејд етдик ки, мәскулларла саклар ејии сојлардыр вә чох күман ки, тәдгигатчылар саклар, сакасенләр дедикдә, елә мәскуллары нәзәрдә тутурлар. Биз јухарыда саклар барәсиндә кениш мәлүмат вердијимиздән бурада онларын үзәриндә дајанмағы лазым билмәдик.

Јухарыда гејд етдик ки, бә'зи тәдгигатчылар албанлары, онларын тарих мејданына чыхмаларына гәдәр каспиләрин тәркибиндә олмаларыны гејд едирләр. Бурадан белә бир суал мејдана чыха биләр. Албанлар дедикдә, гәдим мүәллифләр тәкчә албан сојларынымы, јохса албан сој бирләшмәсини нәзәрдә тутмушлар. Мәлүмдур ки, албан чарлығы дедикдә, тәкчә албанлар дејил, албанлар ады алтында 26 сој бирләшмәсинин чарлығы көтүрүлүр. Әкәр беләдирсә, гәдим мүәллифләр албанларын Ксерксин гошунларында онларын кадусиләр, сакасенләрлә бирликдә Мидија гошунларынын тәркибиндә олмалары, өзләрн дә табе кими дејил, гоншу, мүтгәфиг кими вурушмаларда иштиракы, Даранын гошунларынын тәркибиндә Александр Македонскиј гаршы Гавгамел дојүшүндә иштиракы вә с. барәсиндә сөһбәт кедәндә, јәгин ки, тәкчә албанлар јох, албан бирләшдиричи мөвһумуна дахил дикәр сојлар да нәзәрдә тутулур. Чох күман ки, албанларын ады тарихин гаранлыг сәһифәләриндә оlanda, онлары каспиләрин тәркибиндә зәһн етдијимиз вахтдан та миладдан габаг IV јүзиллијин икинчи јарысында тарихин шө'ләләндириб бизә чатдырдығы, о вахтдан адларыны билдијимиз албанлар, каспи сојлары арасында кедән ајрылмалар нәтичәсиндә өзү ајрыча сој кими тарих сәһнәсинә дахил олмуш, бир чох сојлары өз әтрафында бирләшдирмиш, апарычы рол ојнамышдыр.

Албанијада јашајан сојлар әкинчиликлә вә отураг малдарлыгла мәшғул олмушлар. Албанија торпаглары, антик мүәллифләринин мәлүматларындан көрүндүјү кими чох бәрәкәтли олмушдур. О дөврә даир гајнагларда јазылар ки, «чох вахт бир дөфә әкилмиш торпаг ики-үч мәһсул верир, һәм дә биринчи мәһсул әллигат артыг. Торпаг динчә гојулмур, дәмир котанла дејил, ади ағач котанла бечәрилир». Бурада буғда, арпа вә дары әкирдиләр. Тахыл метал орагларла бичилирди. Албанларын кениш суварма системи вар иди. Мил вә Муған дүзәнликләриндән археологлар миладдан әввәлки дөврә даир

суварма шәбәкәси ашкар етмишләр. Страбон јазыр ки, албан «дүзәнликләри чај вә башга суварма васитәләрилә Бабилистан вә Мисир дүзәнликләриндән јахшы суварылыр. Бунун нәтичәсидир ки, һәмишә јамјашыл олур. Бунун нәтичәсидир ки, бурада чох јахшы отлаглар вардыр». Страбон Албанијада үзүмчүлүјүн, һәмчинин чахыр истәһсалынын чох рәвач тапмасы, һәм дә онларын кеј-фијјәти барәсиндә үрәк долусу јазыр: «Үзүмлүкләр о гәдәр үзүм верирләр ки, јығыб-јығышдырмаг мүмкүн олмур». Археоложи газынтылар нәтичәсиндә әлдә едилмиш материаллар Албанијада бағчылығын да кениш јайылдығыны, бурада нар вә гоз кими мејвәләрин јетишдирилдијини көстәрир. Албанлар балыгчылыгла да мәшғул идиләр. Марағлы бурасыдыр ки, онлар балығы тәкчә јемәкдән өтрү тутмурдулар, онун артығындан мүхтәлиф шејләр һазырлајырдылар. Мәсәлән, балығын ичинн бишириб, ондан јапышган алырдылар, о, индинин өзүндә дә өз зәрифлијинә вә мөһкәмлијинә көрә истифадә әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Албанијада сәнәткарлыг јүксәк сәвијјәдә инкишаф етмишди. Албанлар миси, гызылы, дәмири әритмәји бачарыр, бу металлардан мүхтәлиф әмәк аләтләри, гызылдан исә бәзәк шејләри дүзәлдирдиләр. Албанлар шүшә истәһсал етмәји дә бачарырдылар. Онлар шүшәдән мүхтәлиф габлар, һәмчинин бәзәк шејләри—мунчуглар һазырлајырдылар. Албанијада тохучулуг сәнәти дә хејли инкишаф тапмышды. Миладдан әввәлки биринчи миниллијә даир Минкәчевир курганларындан ашкар едилмиш котан вә јун парчалар, һәлә үч мин ил бундан габаг улу һәһәләримизин вә бабаларымызын тохучулуг сәнәтинә јијәләһмәләринә парлаг сүбутдур. Страбон албанларын касыб јашамаларынын сәбәбини онларын мәрһумларыны басдырма адәтләри илә бағлајыр. О јазыр ки, албанлар мәрһумларла бирликдә онларын бүтүн әмлақларыны да басдырыр, вәрәсәләринә бир шеј галмырды, онлара ата-ана малы чатмырды. Археоложи газынтыларын да нәтичәләри Страбонун бу фикрини тәсдиг едир.

Јухарыда албанларын тарих сәһнәсинә чыхмаларынын IV јүзиллијә аид олдуғуну гејд едиб көстәрдик ки, һәмин јүзилликдән онларын дөвләтинин олуб-олмамасы бизә мәлүм дејилдир. Тәдгигатчылар—Албан тарихинин биличиләри миладдан габаг II јүзилликдә артыг ваһид Албанија чарлығынын мөвчуд олмасына шүбһә етмирләр. Шүбһәсиз, бу мұлаһизәнин әсасы вардыр. Белә ки,

миладдан эввэл 9-чу илдэ Рома гошунлары Лукуллун башчылыгы алтында Албанијаја сохулмуш вэ чидди мугавимэтэ растлашмышдылар. Ваһид дөвлэт олмадан, ваһид мэркэзин башчылыгы олмадан ијirmi алты кичик һөкмдарлыглар, элбэттэ, Рома гошунлары кими низамлы, дөјүшкән дүшмәнлэ элбэјаха ола билмэзди.

Тарих илк албан чарларынын вэ задэканларынын бәзилэринин адларыны горујуб сахламышдыр: Орис (Уруз), Косис, Зобер вэ с. Анчаг мәлүмдур ки, јени еранын I јүзиллијинин орталарында Албанијада бир сүлалә—Аршакиләр сүлаләси һөкмран олмуш вэ бу сүлаләнин һакимијјәти V јүзиллијин орталарына гәдәр давам етмишдир. Страбон да Албанија чарлыгынын олмасынә гејд едир: «Габаглар онларын һәр биринин ајрыча дили, һәр халгын өз һөкмдары варды, инди исә һамынын үзәриндә бир нәфәр һөкмрандыр».

Миладдан габаг I јүзиллик Албанијанын, үмумијјәтлә, Азәрбајчан халгынын тарихиндә Азәрбајчан өвладларынын Рома империјасынын тәчавүзүнә гаршы өлүм-дирим мүбаризәсинә галхмасы, мүзәффәр јүрүшләри илә аҗ чыхармыш гәсбкарлара ики дәфә синә кәрмәси илә әламәтдардыр. Мән бу јазыда, элбэттә, гаршыма Азәрбајчан тарихинин бүтүн мәсәлэләрини, һадисәләрини сизин нәзәринизә чатдырмаг, Азәрбајчан халгынын тарихини јазмаг вәзифәсини гојмамышам. Китабын лап башланғычында гејд етдијим кими, тарихимизин парлаг сәһифәләрини сизә охумаг шәклиндә халгымызын тарихи көкләри, онун формалашмасы, дилимизин көкләри илә таныш етмәкдир мәрамым. Она көрә дә белә мұһарибәләрин, гәсбкарлара гаршы дөјүшләрин һамысы барәсиндә сизә мәлүмат вермәјә галхышсам, дејчәк сөзләримиз бир нечә китаба белә сығышдырмаг мүмкүн дејилдир. Мән исә чәмиси бир китабла кифајәтләнмәк фикриндәјәм. Бир дә буна һеч еһтијач да јохдур, ахы, сизин элинизин алтында «Азәрбајчан тарихи» вардыр. Рома гәсбкарларына гаршы мүбаризә исә халгымызын тарихиндә мұһүм мәрһәләни тәшкил етмәсини нәзәрә алараг, онун үзәриндә нисбәтән кениш дајанмағы лазым билдим. Бу мөвзу үзәриндә нисбәтән кенишлији илә она көрә дајанмырам ки, улу бабаларымызын гәһрәмәнлығыны, мәрдлијини, дөјүшкәнлијини, вәтән јолунда синәләрини сипәр етмәләрини сизә нұмајиш етдирәм. Элбэттә, бу да чох вачиб вэ чох лазымдыр. Анчаг әсасән она көрә дајанмаг истәјирәм ки, бу дөјүшләр, Рома империјасынын тәча-

вүзүнә гаршы мүбаризә албан сојларынын бирлијини нұмајиш етдирди. Шүбһәсиз ки, бу бирлик садә һәрби иттифаг дејилди, јахуд бир дөвләтин тәркибиндә мұхтәлиф сојларын һәрби бирлији дејилди. Бу бирлик, артыг үзвү бирлијә чеврилмиш, јахуд чеврилмәјә башламышды. Бу бирлик ваһид этносун—халгын бүнөврәси олмуш бирлик иди. Бу бирлик мұхтәлиф албан сојларынын бир-бириндән фәргләнән дилләри гала-гала, бу сојлар арасында ваһид гонущма дилинин јаранмасы бирлији иди. Белә мұһүм амилләр олмадан, бу амилләр мејдана чыхмадан бир-биринә дилчә јад оланларын һәрби бирләшмәси сәксән ики минлик (60 мин пијада, 22 мин сүвари) ваһид гошуну јаратмаг мүмкүн олмазды. Ијirmi алты сојда топланмыш, бир-биринин дилини баша дүшмөјән дөјүшчүләр нечә ваһид гүввәјә чеврилиб Лукул вэ Помпеј кими чаһанкирләрин өһдәсиндән кәлә биләрди? Бурадан белә нәтичәјә кәлә биләрик: Албан сојлары артыг бир-биринә гајнајыб-гарышмаға башламыш, ән башлычасы исә һәмин сојлар өз дилләрини горујуб сахлајасахлаја ваһид үнсијјәт дилинә дә малик олмушлар. Бу исә чох вачибдир. Бир халгын тәшәккүлүнүн, варлығынын ән әсас, һәлледици кәстәричиси, мәлүмдур ки, онун дилидир. Элбэттә, мән бурада ону демәк истәмирәм ки, Азәрбајчан халгы миладдан эввэл I јүзилликдә артыг тәшәккүл тапмышды. Анчаг бир мәсәлә тамамилә ајдындыр: бүнөврә гојулмушду. Ромалыларла дөјүшләрлә әлагәдар чыхардығымыз нәтичә илә бағлы башга бир мәсәлә үзәриндә дә дајанмаға еһтијач варды. Тарих әдәбијјатындакы мәлүмата көрә Лакуллун башчылыгы алтында Рома гошунларынын јүрүшү заманы дикәр мұтәфигләр кими албан чары да ермәниләрин көмәјинә кәлмишди. Плутархын вердији мәлүматдан көрүнүр ки, ермәни чарынын көмәјинә «Араз саһили вадинин көчәриләри» дә гошулмушдулар. Кимләр иди бу «көчәриләр»? Плутарх онларын адларыны чәкмир, јалныз ону гејд едир ки, «чарлары олмајыб, Араз саһилиндә өз сүрүләрини отаран бир чох сојлар да кәлдиләр. Онларын бирчә арзусу вар иди: көмәк етмәк». Әввәлән, онлары көчәри адландырмаг дүзкүн дејилди. Олса-олса онлары көчәри һәјат тәрзи кечирән малдарлар адландырмаг олар. Белә ки, әкәр көчәри олсајдылар, онларын бу јерләрдә даими јашајыш јерләри олмасајды, онлар һеч дә өзләрини тәһлүкәјә мәруз гојуб, көмәк тәклиф етмәкдәнсә, сүрүләрини чәкиб тәһлүкәли јерләрдән узаглашардылар. Де-

мәли, онлар бу јерләрдә мәскунлашыб малдарлыгла мәшғул олан сојлардыр. Плутархын јазысындан белә нәтичәјә кәлирик ки, онлар бир нечә сојдан ибарәт имишләр вә чарлары олмамышды. Белә ки, онларда гәбилә иттифагы вармыш, өз инкишафларынын һәрби-демократија дөврүндә јашајырдылар. Ола биләр ки, һәмин сојлар һәлә VII јүзилликдән Араз саһилиндә, хусусән онун сағ саһилиндә мәскун олмуш сақларын башга сојларла бирләшмиш галыглары иди. Бир дә бу дөврдә бурада муғларын јашамалары мәлумдур. Бүтүн бунлар, бу фәрзијјәләр мәсәләнин башлыча чәһәти дејилдир. Башлыча чәһәт одур ки, онлар көмәјә албанларла бирликдә кәлмишдиләр. Мадам ки, онларла биркә кәлибләр, демәк, онларын албанларла дил јахынлығы олмушдур. Бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, тәкчә Албанија чарлығы эразисиндә дејил, ондан чәнубда да мәскун сојлар арасында дил бирлији мејдана чыхмагда иди.

Албан чарлығынын, албанларын Рома империјасынын тәчавүзүнә гаршы мүбаризәсинин ән парлаг сәһифәләри миладдан габаг 65-чи илдә антик дөврүн ән бөјүк сәркәрдәләриндән бири Помпејин башчылығы алтында Понт чары Митридаты тәғиб едән Рома гошунларынын Албанија эразисинә сохулмасы илә бағлыдыр. О дөврдә ермәни чарлығы да гүдрәтли иди. Понт чарлығыны диз чөкдүрмүш, ермәни чары Тиграны Месопатамијаны, Кичик Ермәнистаны вә әлә кечирдији башга торпаглары күзәштә кетмәјә мәчбур етмиш Помпејин Албанијада тәләји нечә олду? Доғрудур, бу дөјүшдә даһа тәчрүбәли, албанларла үзләшмәдән габаг гүдрәтли дөвләтләри диз чөкдүрмүш ромалылар гәләбә чалдылар, лакин гадынлары белә силаһа сарылыб ромалыларла дөјүшә кирмиш албанларын ирадәсини ғыра билмәдиләр, ромалылар Албанијадан кетмәли олдулар. Помпејин сәфәрләрини гәләмә алмыш мүхтәлиф албан гадынларынын да дөјүшләрдә иштиракыны хусуси гејд етмишдир: «Аманат вә әсир көтүрүлмүшләр сырасында кишиләрдән аз јарасы олмајан гадынлар да вар иди».

Сонракы илләрдә дә ромалыларын Албанија үзәринә јүрүшләри олмушдур. Лакин Албанија һәр дәфә өз истиглаллијјәтнин горујуб сахлаја билмишдир. Бәзи вахтларда исә Албанија Иран—Парфија дөвләтинин Албанијаны зәбт етмәк планларына гаршы мүбаризәдә ромалыларла иттифаг бағламышдыр. Мән бурада бүтүн бу

мәсәләләрин үзәриндә дајанмағ фикриндә дејиләм. Анчаг бир шеји көстәрмәк истәјирәм ки, нәинки миладдан габагкы јүзилликдә, бизим еранын әввәлләриндә дә ромалыларын бу јерләрә јүрүшләри олмуш, һәтта бу јүрүшләрдән бирини өзүндә әкс етдирән бир абида дә галмагдадыр бизим торпагда. Бу абида мәшһур Гобустан горуғунун лап јахынлығында, үзәриндә латын јазысы олан бир гајадыр. Бу гајанын үзәриндә бизим еранын 80—90-чы илләриндә бурада Домитсианын көндәрдији сәркәрдәнин башчылығы алтында XII илдырымсачан лекионун бир дәстәси (јүзлүк) олмушдур. Даһа сонра антик дөврүн мәшһур императору, нәһәнк биналары, сарајлары белә ода-алова вериб она бахмагдан һәзз алан Нерон бизим јурдумуза јүрүш һазырлајырды, лакин онун бу дүнјадан көчмәси ону Албанијаны ода-алова галамағ һәззини алмагдан мәһрум етди.

Азәрбајҗан эразиси, истәр онун шимал торпаглары—Албанија олсун, истәрсә дә чәнуб торпагларыны өзүндә бирләшдирмиш Атропатена, ромалылардан башга ерамызын лап башланғычындан шималдан, Гафгаз кечидләри васитәсилә кәлән көчәри вә јарымкөчәри, мүхтәлиф дилли, мүхтәлиф адәт-әнәнәли сојларын басғынларына мәруз галмышдыр. Бизим еранын I јүзиллијиндә Азәрбајҗан Шимали Гафгазда мәскунлашан аланларын басғынларына мәруз галды. Онларын Азәрбајҗана вә Ермәнистана басғынлары бир нечә дәфә тәкрар едилди. Аланларын үзүнә Дәрбәнд—Чола кечиди бағлы олдуғундан онлар әсасән Дәрјал кечидиндән ашыр, орадан Ермәнистана, Ермәнистандан исә Атропатенаја вә Иран—Парфија дөвләтинин торпагларына сохулурдулар. Аланларын јүрүшләри-басғынлары Загафгазија халгларындан өтрү әсл фәләкәтә чеврилмишди. V јүзилликдә јашамыш Фавстос Бузанд јазыр ки, сајсыз-һесабыз мүхтәлиф рәнкли дәрили көчәри сојлар, күлли мигдарда гошунларла бу јерләрә басғынлар едир, онларын өһдәләриндән кәлмәк олмурду. Тәсадүфи дејилдир ки, 68-чи илдә аланлар Атропатенаја басғын едәндә Атропатена чарынын гардашы гачмагла чаныны гуртара билмишди. Һәмин Фавстос Бузанд јазыр ки, һәр јүрүшдән күлли мигдарда гәнимәт әлдә етдикдән сонра онларын башчылары өз гошунларына бахыш кечирир, әмр едирди, һәр адам бир даш көтүрүб көстәрилән јерә атсын, кәләчәк үчүн кечмиш бу дәйшәтли һадисәләри төрәдәнләрин сајы мәлум олсун. Онлар һарадан кечсәјдиләр јол-

ајрычларында белә аламәтләр гојурдулар. Тәсадүфи де-
јилдир ки, аланларын кечдикләри јолларда һүндүр даш
курганларла тез-тез растлашмаг олар.

Аланларын Загафгазија өлкәләринә, Атропатенаја эн
бөјүк вә дәһшәт јаратмыш јүрүшләри 72—74-чү илләр-
дә баш вермишдир. Үч ил давам етмиш бу басгын За-
гафгазијаја, онун халгларына бөјүк фәлакәтләр кәтир-
миши. 135 вә ја 136-чы илдә аланларын даһа бир јүрү-
шү Загафгазија өлкәләринә олмушдур.

Бурада аланларын үзәриндә, демәк олар ки, бүтүн
јүрүшләри үзәриндә дајанмағымызын башлыча сәбәби,
онларын бу јүрүшләринин Азәрбајҗанда—истәр Албани-
јада, истәрсә дә Атропатенада етник просесләрә нечә
тәсир кәстәрмәси барәсиндә әдәбијјатдакы мұлаһизәлә-
ри сизин нәзәринизә чатдырмагдыр. Аланларын јүрүш-
ләри јалныз гарәт характерли јүрүшләр олмушдур. Он-
лар јурдумуза басгынлар етмиш, өлкәни, чамааты сојуб
керижә, өз јурдларына гајытмышлар. Аланларын Загаф-
газија, хусусән Атропатена әразисиндә әјләнмәләри үч
илдән (72—74-чү илләр) чох чәкмәмишдир. Нәм дә он-
ларын јүрүшләри I јүзиллијин икинчи јарысындан II
јүзиллијин биринчи јарысынын орталарына гәдәр давам
етмиш, бу алтмыш-јетмиш илдә чәми үч-дөрд дәфәдә
јалныз гарәт наһиңә јерләрә сохулмушлар. Јурдумуза
гәнимәт, гарәт хатиринә сохулмуш, нәм дә бу јерләрдә
чох гыса мүддәтдә олмуш аланларын бизим јурдумузда
етник просесләрә һеч бир тәсири ола билмәзди. Анчаг
бизим арамызда, нәјин баһасына олурса-олсун, улу ба-
баларымызы ирандиллиләр сырасына гатмаг истәјәнләр,
јахуд да бу јерин һәлә ирандиллиләр групуна дахил едә
билмәдикләри бәзи аборикенләринин дә аланларын кә-
лиши илә ирандиллиләшмәләрини сүбута галханлар та-
пылыр. Аланлардан бир гәдәр кениш данышмагла мөг-
сәд бу мұлаһизәләрин нә гәдәр елми әсассыз олмасыны
сүбүт етмәкдир. Ону да сәјләјим ки, белә бир сүбута
галхмагдан өтрү чох да бөјүк елми кәшфләр етмәјә, күл-
ли мигдар материал топламаға, бу проблемин биличилә-
рини көмәјә чағырмаға белә еһтијач јохдур. Гејд етдик
ки, аланлар бу әразидә чәмиси беш-алты ил олмушлар,
өзләри дә ардычыл дејил, бөјүк тәнәффүсләрлә. Нәр дәфә
бир, ја да ики-үч ил. Бизим торпагларда галанлар, мәс-
кунлашанлар исә чох јашамамышлар. Белә суал мејдана
чыха биләр: беш-алты ил әрзиндә дагыдычы басгынлара
мәрүз галан мәмләкәтин әһалисини, мәдәни инкишафы

чәһәтчә басгынчылардан јүксәк олан әһалинин дилини,
бүтөв бир халгын адәт-әнәнәсини дәјишмәк олардымы?
Дил кими арадан галдырылмасы, надир истисналар нә-
зәрә алынмаса, мүмкүн олмајан категоријаны јүз илләр
дәјишә билмәдији бир һалда, белә гыса мүддәтдә нә ет-
мәк оларды? Әлбәттә, һеч нә. Нәлә мәсәләнин даһа мү-
һүм чәһәти, аланларын һансы дил групуна дахил олмала-
ры мәсәләси үзәриндә, онларын тарих әдәбијјатында чох
чидди мүдафиә едилән ирандиллиләр вә јахуд башга
дил групуна дахил олмалары үзәриндә дајанаг. Әввәлчә
аланларын бизим әразимиздә, Минкәчевир вә онун һәндә-
вәриндә мәскунлашмалары барәсиндә. Бәзиләри белә
бир фикир ирәли сүрүрләр ки, Минкәчевирдә тапылмыш
катакомба гәбирләри аланлардан галмадыр, белә ки, һә-
мин гәбирләрдә ашкар едилмиш тапынтылар јерли ха-
рактерли дејилдир, кәлмәдир, өзү дә аланларла кәлиб.
Бу фикир бир јана галсын. Аланлары мәскунлашдырыр-
лар һәмин кәстәрилән әразидә. Бу да бир јана галсын,
һәмин әразидә мәскунлашмыш бир овуч алан јерли әһа-
линин дилини дәјишә дә билибмиш. Көрдүјүнүз кими, бу
фикирләрин һеч бир елми әсасы јохдур. Бунула сизин
диггәтинизи ики мәсәләјә чәлб етмәк истәјирәм: аланла-
рын дил мәнсубијјәти вә адларыны чәкдијим катакомба
гәбирләринин әсл саһибләринин кимләр олмасы мәсәлә-
ләринә.

Доғрудур, тарих әдәбијјатында аланларын ирандилли
олмалары барәсиндә мұлаһизәләр даһа чохдур. Бунун
башлыча сәбәби одур ки, аланшұнаслар аланлара бир
ваһид сој кими јанашмышлар. Налбуки, аланлар мұхтә-
лиф сој бирләшмәләриндән ибарәт олмушлар вә бу бир-
ләшмәдә ваһид дил бирлији олмамышдыр. Гафгаз халг-
ларынын етник тәркибинин тәдгиги илә марагланан,
1986-чы илдә Налчикдә бу мөвзуја һәср олунмуш гижмәт-
ли бир әсәри нәшр етдирән И. М. Мизијев аланлары ики
группа бөлүр вә кәтирдији әсаслы дәлилләрлә сүбүт едир
ки, аланларын јалныз бир јарысы ирандилли, диқәр гру-
пу исә түркдилли олмушдур. Көркәмли алим Баскагов
да онлары түркдилли һесаб едир. Бурадан белә бир суал
мејдана чыха биләр: Азәрбајҗана һансы аланлар бас-
гынлар етмишләр? Бу чох күман ки, һамысы, түркдил-
лиләр дә, ирандиллиләр дә.

Аланлары ирандиллиләр групуна дахил едәнләрин
бир сүбүту да одур ки, аланлар массакетләр нәслиндән-
дирләр, массакетләр исә ирандиллиләр групуна дахил-

дирләр. Јухарыда сак-массакетләрин бөјүк бир группун, бәлкә дә һамысынын түркдиллиләр группуна дахил олма-лары һагда әтрафлы сөһбәт ачмышыг.

Инди дә катакомбаларын аланлара аид едилмәси барәсиндә гыса да олса данышмаг истәјирәм. Онларын фикринчә Минкәчевирдә ашкар едилмиш 200-дән артыг катакомба гәбирләри аланлара мәхсусдур. Һалбуки һәммин мүәллифләрин иснад етдикләри гәјнагда Минкәчевири өзүндә бирләшдирән Албанијанын ады чәкилмир. Дәрјал кечиди васитәсилә басгынлар едән аланлар, һәммин гәјнагда көстәрилдији вә бизим јухарыда гејд етдјимиз кими, Ермәнистан әразисиндә, орадан исә Атропатенаја басгынлар етмишдиләр һесаб еләсәк ки, аланлар Албанијаја да, Минкәчевирдә дә басгынлар етмиш вә онларын бир гисми орада мүвәггәти мәскунлашмышды, ики јүздән артыг катакомба гәбирләрини гојуб кетмиш аланлар бу әразидә узун мүддәт јашамалы идиләр. Анчаг јенә дә тәкрар етмәк мәчбуријјәтиндәјәм, аланлар басгын етдикләри әразидә мәскунлашмыр, гәнимәтлә керри дәнмәји үстүн тутурдулар. Онларын сәһвә јол вермәләринин бир сәбәби дә одур ки, Леонти Мровелинин басылләр барәсиндә сөјләдикләрини аланлара шамил етмишләр. Адыны јухарыда чәкдјимиз И. М. Мизижев дә көстәрир ки, Минкәчевирдәки катакомбаларын, бу катакомбалардан ашкар едилмиш эшјаларын—археоложи тапынтыларын, мәсәлән, тысбаға чанағынын, формасы дәјишдирилмиш кәлләләрин аланлара һеч бир дәхли, аидијјәти јохдур. Тысбағаны һунлар илаһиләшдирмишдиләр вә онун һун гәбирләринин өртүкләриндә тәсвирини вермәк кениш тәтбиг олунурду. О ки галды кәлләләрин формасынын дәјишдирилмәсинә, һәләлик бу һадисәнин изаһы лазымы сәвијјәдә дејилдир. Анчаг бир шеј мәълумдур ки, һунларда бу адәт олмушдур. Һәлә ерамызын илк јүзилликләриндә Минкәчевирдә вә онун әтрафы әразидә дилләри бизим Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан һунлар мәскунлашмышлар.

* * *

III јүзиллијин әввәлләриндә Иранда Аршакиләр сүләләсини Сасаниләр сүләләси әвәз етди. 224-чү илдә баш вермиш бу һадисә Загафгазија өлкәләрилә Иран арасында, һәмчинин онларла Рома империјасы арасында гаршылыгылы сијаси мүнәсибәтләрин дәјишмәсинә сәбәб олду. Мән бурада баш вермиш бүтүн һадисә-

ләр үзәриндә, Сасани Ираны илә Рома империјасы арасында Загафгазија өлкәләри олан Албанија, Иберија, Ермәнистан, һәмчинин Атропатена уғрунда кедән мүбаризәни, бу өлкәләрин өз истиглалижјәтләрини горумаг наминә чох вахт биркә мүбаризә апармаларыны гәләмә алмаг фикриндә дејиләм. Башлыча вәзифә халгын, онун дилинин формалашмасы просесилә, бәзи сојларын тарихилә, онларын јаратдыглары шәһәрләрлә, халгын мадди вә мәдәни мәдәнијјәтилә таныш етмәкдир. Доғрудур, бу мәсәләләрин һәллиндән өтрү өлкәдә баш вермиш сијаси һадисәләрдән кәнарда галмаг, сијаси һадисәләрин бу мәсәләләрә тәсирини көстәрмәдән өтүшмәк олмаз. Анчаг ерамызын III јүзиллијиндән сонра баш вермиш сијаси һадисәләри VII јүзиллијин сонуна кими ашағыда кәтирәчәјимиз бәдин јазыда вермәји гәт етдјимдән о мәсәләләр барәсиндә бурада сөһбәт ачмајачағам. Инди исә хроноложки ардычыллыға риәјәт етмәк үчүн, әввәлчә ерамызын III јүзиллијиндән габаг Азәрбајчанда олмуш вилајәтләр, шәһәрләр, јашајыш јерләри үзәриндә дајанмаг јеринә дүшәр. Биз јухарыда Атропатена тарихи илә бағлы мәсәләләри, әлимиздә олан материаллара әсасланыб вермәјә чалышдыг. Тәәссүф ки, о материаллар Атропатенанын шәһәрләри, хусусән инзибати бөлкүләри барәсиндә, демәк олар, мәълумат вермир. II јүзилликдән сонра исә Атропатена өз истиглалижјәтини итирмиш, Сасани Иран дәвләтинин әјаләтинә чевирмишди.

Әввәлчә сизи Албанија әразисиндә олмуш әјаләтләрлә, вилајәтләрлә, шәһәрләрлә таныш етмәк фикриндәјәм. Мәгсәдә кечмәздән габаг нәзәринизә чатдырмаг истәјирәм ки, јурдумузун гузејини, Албанија адланан һиссәсини илк орта јүзилликләрдә Аран да чағырмышлар. Бәзиләри ону бүтөвлүкдә, бәзиләри исә бир һиссәсини. Галанларыны исә Ширван вә Муған адландырмышлар. Албан һугугшүнасы Мхитар Гош Араны Албанијанын бир вилајәти һесаб етмишләр. XIII јүзилликдә јашамыш, шәһәрләрини Азәрбајчан дилиндә јазмыш ермәни шаири Фриг Муған дүзүнү Аран адландырыр, әрәб гәјнагларында исә Күр—Араз овалығы Аран һесаб едилир. Биличиләрин фикринчә Аран топоними гыпчаг сојларындан бири олан Уранын ады илә бағлыдыр. II јүзиллијин јунаң мүәллифи Плини о сојун адыны Оран адландырыр. Ола билсин ки, түркмәнләрдә олан Оранжы, гарагалпагларда олан Ораншы этнонимләри дә һәммин Аран этнонимитопоними илә бағлыдыр. Азәрбајчанын Лерик рајонунда,

Дағыстанда Аран топонимләри мә'лумдур. Һазырда да јурдумузда аран сөзү ишләдилик, исти јер, дүзәнлик, ғышлаг мә'насыны верир.

Орта јүзилликләр тарихинин көркәмли тәдгигатчысы Сара ханым Ашурбәјлинин мулаһизәсинә көрә һәлә миладдан габаг II јүзилликдә, бизим дијарымыза һунларын көлмәсиндән чох габаг оғуз сојларындан Саларларын бөјүк ахыны олмуш, онлар јерли әһали илә гајнајыб-гарышмышлар вә бу јерә, Албанија әразисинә дә Аран адыны, дүзәнликдә јер, дағ этәјиндә күләкдән далда јер, отлаг, көчәри малдарлыгла бағлы ады да онлар вермишләр бу јерә. Һазырда Азәрбајчан дилиндә исти јер, дүзәнлик мә'насыны дашыјан Аран сөзүнү, Сара ханым бизим торпагда мәскунлашмыш саларларын дили илә бағлајыр вә һесаб едир ки, түркдилли халглардан башга, һеч бир халгда аран сөзү јохдур. Сара ханым Албанијанын дүзәнликдә, Мил дүзүндә олан бөјүк бир вилајәтин—Пајтакарынын да адыны Аранла бағлајыр: Пајтик—Аран.

Инди исә Албанијанын вилајәтләри илә таныш олаг. VII јүзилликдә даир гајнагда верилән мә'лумата көрә Албанијада он бир вилајәт олмушдур. Бу вилајәтләр Күр чајынын һәм солсаһили боју, һәм дә сағсаһили боју, чәнубда Араз чајына гәдәр олан әразини әһатә едирди. Вилајәтләрин һамысы барәсиндә тарих әдәбијјатында мә'лумат верилмәдији кимн, онларын нә вахт јарадылмасы да ајдын дејилдир. Бу мәсәләннн тәдгигатчылары да һәмнн мәсәләннн үзәриндән сүкутла кечирләр. Лакин долајысы материаллар, јә'ни бу вилајәтләрин бә'зиләринин килсә-инзибати ваһид, јахуд јепископлуг һесаб едилмәси көстәрир ки, Албанијанын бу инзибати бөлкүсү, Албанијада нәинки хачпәрәстлијин јайылмасы дөврү, һәтта ондан бир гәдәр сонра бу диннн онун һәр јериндә бөргәрар олмасы дөврүнә тәсадүф едир.

Албанијанын Камбисена вилајәти Иберија илә һәмсәрһәд олуб, әразиси Алазанла Күрүн сағ ахары арасында, Алазанын Күрә төкүлдүјү јерә гәдәр әһатә едирди. Бу әразиннн әһалиси әсасән саклардан, албанлардан вә лпинләрдән ибарәт иди. Бә'зиләри Камбисена илә Сакасенаны ирандилли сојларын «метрополифасы» һесаб едиләр ки, буна шүбһә илә јанашмамағ олмаз.

Әчәри вилајәти Гәбәлә вилајәти илә ғошну иди. Әчәри Гәбәлә вилајәтиннн чәнубунда, Гарасу вә Кирдиман чајлары арасында јерләширди. Гәбәлә вилајәти исә

Лпинјанын чәнубунда, Әчәридән шималда, Шәки вә Чолаја гәдәр әразини әһатә едирди. Тәдгигатчыларын фикринчә Гәбәләдә Хечматикләр, Ижимаклар, Глуарлар, Гатлар, VI јүзилликдән исә Сабирләр, Хәзәрләр, Булгарлар, Барсилләр јашајырдылар. Тәдгигатчыларын сон фикри илә разылашмағ олмаз, белә ки, Азәрбајчан дилиннн көкүндә дајанан дилләрдә данышанлар бу әразижә даһа габағ көлмишләр.

Чола вилајәти Хәзәрнн гәрб саһилиндә, Дәрбәнд кечидиндән башламыш Бешбармағ дағына гәдәр узанан әразини тутурду. Бу әразини мәскутлар кијазлығы адландыранлар да вардыр. Тәдгигатчыларын фикринчә Чола иран-мәншәли сөздүр. Һалбуки, тарих әдәбијјатында чол-чул-сул түркдилли сојларын олмасы вә онларын бу әразижә көлмәси барәсиндә мә'лумат јох дејилдир. Мән бу мәсәлә үзәриндә дајанмағ фикриндә дејиләм, ашағыда Албанија шәһәрләри барәсиндә, о чүмләдән Чола шәһәри барәсиндә әтрафлы мә'лумат вериләчәкдир.

Лпинја вилајәти Чола илә Шәки вилајәтләри арасындакы әразини әһатә едирди.

Шәки вилајәти Албанијанын шимал-гәрб әразисини тутурду, гәрбдә вә чәнуби-гәрбдә сәрһәдләри Камбисенаја гәдәр узанырды. Шәкидә албанлар вә утилләрлә јанашы, гәдим сакларын галыглары да јашајырдылар.

Күр чајынын сағ саһилиндә исә Албанијанын Арсах, Ути, Пајтакаран вә Сүник вилајәтләри јерләширди. Пајтакаран вилајәти әслиндә кечмиш Каспиана вилајәтиннн әразисини, Шимали Азәрбајчан әразисиннн—Албанија әразисиннн чәнуб-гәрб торпагларыны, Мил вә Муған дүзләриннн бир һиссәсини әһатә едирди. Бә'зи дөврләрдә Атропатенанын шимал-шәрг торпагларыны да өзүндә бирләшдирди. Каспиана һәлә миладдан габаг II јүзилликдә ермәни чары I Арташес тәрәфиндән зәбт едилмиш, миладдан габағ 55-чи илдән о, каһ Атропатенанын, каһ да Албанијанын, IV јүзилликдән исә пајтахтынын ады илә Пајтакаран ады алтында Албанијанын тәркибиндә олмушдур. 336-чы илдә мәскутларын чары Санасен-Санатрук (она «һунларын бөјүк сәркәрдәси» дә дејирдиләр), Пајтакараны тутду, Ермәнистана басғын етди, ону бир ил әлиндә сахлаја да билди, анчағ мәғлуб олуб керијә гајытмалы олду.

Албанија әјаләтләриндән бири—шәргдә Пајтакаранла, чәнубда Арсагла вә шималда Күр чајы илә һәмсәр-

Һәд олан Ути әјаләти иди. Утиләр әввәл Албанијанын лап шималында јашамыш, ерамызын III жүзиллијиндә бу јерләрә көчмүшдүләр. Бу әјаләтин тәркибинә Кирдиман вилајәти дә дахил иди. Кирдиманын һөкмдарлары олан Мехраниләр VI жүзилликдән сонра Албанијада һакимијәти әлә кечирмишдиләр.

Албанијанын Күр чајынын сағ саһилиндә олан вилајәтләриндән бири Арсаг олмушдур. Бу әјаләт он ики кичик инзибати ваһиддән ибарәт иди. Әјаләтин әһалисини илк орта жүзилликләрдә гаргарлар, һунлар, утиләр, хәзәрләр вә басилләр тәшкил едирди. Көрүндүјү кими, бу әјаләтин әһалиси дил е'тибарилә, Азәрбајчан дилинин көкүндә дуран, халгымызын инди данышдығы дилин мүхтәлиф ләһчәләриндә данышан сојлар иди. Тәдгигатчылар Арсаг сөзүнү Әр вә Саг һиссәләринә бөлүр вә һесаб едирләр ки, бу топоним әр илә сағ сөзләринин бирләшмәсиндән: Әр-Саг сөзләриндән ибарәтдир. Көрүнүр, сағлар бу әразидә, илк дәфә Азәрбајчан әразисиндә мәскәнләшдикләри дөврдән, јә'ни миладдан габаг VII жүзилликдә мәскунлашмышлар.

Хачпәрәстлик јајыландан сонра да Арсаг вилајәти Албанијанын сијаси вә идеоложи һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр. Арсагда бир нечә јепископлуг олмушдур. Һунларын, хусусән Хәзәрин шималында бөјүк дөвләтләри олан хәзәрләр арасында хачпәрәстлији јајмагдан өтрү Албан чарлары нүмајәндәләри мәнз Арсагдан көндөрилдиләр. Бу да тәсадүфи дејилди. Гејд етдик ки, Арсаг әһалисинин бир гисмини һунлар вә хәзәрләр тәшкил едирдиләр. Хачпәрәстлији јајмаг үчүн көндөриләнләр, шүбһә јохдур ки, Арсагда јашајан һунларын вә хәзәрләрин нүмајәндәләри, кетдикләри јерләрин әһалиси илә ган бир, дил бир гардашлары олмушлар. Бу исә хәзәрләр вә һунлар арасында хачпәрәстлији јајмаг үчүн кичик амил дејилди. VIII жүзилликдә Албанија, о чүмләдән Арсаг әрәбләр тәрәфиндән зәбт едилдикдән сонра Арсагда Мехраниләрин һакимијәти ләғв олундуса да, бир жүзилликдән сонра о өз номинал мүстәгиллијини бәрпа етди. Әрәбләрин һакимијәти дөврүндә Арсаг чамааты өз хачпәрәст динини горујуб сахлаја билди. Албан килсәсинин хејли зәифләмәси, ермәни килсәсинин исә хилафәтлә иттифага кирмәси нәтичәсиндә күчләнмәсилә Арсаг әһалисинин григорианлашдырылмасы, хачпәрәстлијин ермәниләрә мәнхус мәзнәбинә кечмәсинә, даһа сонра исә дилләрини итирмәләринә сәбәб олду, Арсаг чамааты ермә-

ниләшдирилди. X жүзилликдә башламыш бу просес XII—XIII жүзилликләрдә баша чатдырылды. Беләликлә, X—XIII жүзилликләрдә ермәниләшдирилмиш Арсаг әһалиси, Албан кијазлыгына вә өзләри дә Гафгаз дилләри групуна дахил олан әһали дејил, инди бизим данышдығымыз доғма Азәрбајчан дилинин көкүндә дуран дилләрин ләһчәләриндә данышан әһали олмушдур. Арсаг бәрәсиндә вердијимиз бу мәлуматы көтүрдүјүмүз әсәрин мүәллифи исә белә һесаб едир ки, Арсагда арсаг дилиндә данышырдылар. Нә дил иди бу? Тәәссуф ки, истифадә етдијимиз китабда биз бу суала чаваб тапа билмәдик. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, ермәниләшмә просесинин башланмасындан хејли габаг Арсаг әһалиси дә, артыг тәшәккүл тапмыш халгымызын, Азәрбајчан халгынын, ваһид бир халгын бир һиссәси иди. О дөвр үчүн Арсаг әһалисини артыг хәзәр, басил, һун, ути, албан сојлары кими гөләмә алмаг да дүз олмазды. Бу сојлар артыг тәшәккүл тапмыш бир халгын тәркиб һиссәсинә чеврилмишдиләр.

Албанија чарлыгына дахил олан вилајәтләрдән бири дә Сүник иди. Сүник Албанија әразисинин лап чәнубунда, гәрбдә Ермәнистан, шималда Арсаг, чәнубда исә Севан көлүнә гәдәр узанан бөјүк әразијә малик иди.

Инди дә шәһәрләрдән, јашајыш јерләриндән сөһбәт ачмаг истәјирәм.

Гәдим Азәрбајчан шәһәрләринин, әлбәттә, һамысынын адыны, јерини, јаранма тарихини мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн дејилдир. Бу шәһәрләрин, демәк олар ки, һамысы јаделлиләрин басгынларына мәруз галмыш, тарихин кешмәкешинә дөзмәмиш, дағылыб мәһв олмушдур. Онларын бир чохунун нә адыны, нә дә јерини тарих горујуб сахлаја вә сонракы нәсилләрә верә билмәмишдир. Онларын бир чоху инди дә тарихин гаранлыг бучагында галмагдадыр. Бу шәһәрләрин бәзиләри исә узун жүзилликләр, гәринәләр бөјү торпаг гаты алтында галсалар да, јүз-јүз илләр бөјү ишыгдан мәһрум олсалар да, синәләриндә инсан ајагларыны һисс етмәсәләр дә, инсан сәсини јадырғасалар да, онлар дағылыб хараба һалында олсалар да инсан сәсини, ону вахтилә тикиб-јаратмыш, абад етмиш нәсилләрин өвладларынын сәсләрини ешитмәк сәадәти нәсиб олмушдур. Бу сәадәт ики тәрәфлидир. Өз улу бабаларынын салдыглары шәһәрин үзә чыхардылмасы о улу бабаларын нәсилләринин дә сәадәти олур. Һәм кечмишдән галмыш галын гатлара, һәм дә бу гат-

лары көрмөк сәадәти нәсиб олмуш мүасир нәслә бу сәадәти бәхш едәнләр археологлардыр. Онларын чох бөйүк әмәк, дөзүмлүлүк, хүсусән һөвсәлә тәләб едән ишләринин нәтижәсиндә улу бабаларымызын салдыглары шәһәрләрин бүтөвлүклә өзүнү, бәзиләринин мәнһәлләләрини, јашыны, бәзиләринин исә салынма тарихини мүәјјәнләшдирмәк мүмкүн олмушдур.

Бу, ишин бир тәрәфидир. Икинчи тәрәфи исә тарихчиләрин өһдәсинә бурахылыр. Азәрбајҗанын—Атропатенанын вә Албанијанын гәдим шәһәрләри барәсиндә илк мәлүматы бизә гәдим гајнаглар верирләр, јазылы гајнаглар. Бу гајнаглар чох дејилдир вә әсасән јуан вә латын дилләриндәдир, јуан вә Рома тарихчиләринин, чоғрафијашүнасларынын әсәрләриндән ибарәтдир. Антиқ дөвр мүәллифи јуан Птоломеејин вердији мәлүмат тарихимиз үчүн чох марағлы вә гијмәтлидир. Онун тәртибетдији хәритәдә Азәрбајҗанын шимал торпағларында—Албанијада олан 29 шәһәр вә јашајыш јеринин адлары чәкилир вә онларын јерләшдији координатлар—чоғрафи координатлары көстәрилер. Доғрудур, Птоломеејин вердији мәлүматы, шәһәрләрин адыны, онларын чоғрафи координатларыны олдуғу кими гәбул етмәк мүмкүн дејилдир. Әввәлән, Птоломеејин өзү бу мәлүматларын бир гисмини јазылы гајнаглардан көтүрсә дә, диқәр гисми барәсиндә вердији мәлүмат, көрүнүр, ағыздан-ағыз кечән шифаһи хәбәрләрә әсасланыр. Икинчиси, Птоломеејин хәритәсиндә көстәрилән чоғрафи координатлар, индики чоғрафи координатлар о гәдәр ујғун кәлмир. Нәзәрә алмағ лазымдыр ки, Птоломееј Албан шәһәрләринин вә јашајыш јерләринин адларыны јуан дилинин ганунаујғунлуглары, о дилин тәләффүзү илә верир, һалбуки јерли албан чамаатынын тәләффүзү там башға олмушдур. Бир дә јадда сахламалығ ки, јуан әлифбасында «ш» сәси јохдур, онлар башға дилләрдә «ш» һәрфи илә башланан сөзү «с» сәси илә тәләффүз едирләр ки, бу да, әлбәттә, јуан дилиндә јазылмыш адларын охунмасында мүәјјән чашғынлығ јарадыр, бәзи сөzlәри дөғиг бәрпа етмәк мүмкүн олмур. Ән нәһајәт, бу да чох вачибдир, тарих бир чох шәһәрләрин адларыны, јүзилликләр кечдикчә, дәјишмишдир. Гәдим дөврдә бир чүр адланан шәһәр, јахуд јашајыш јери, антиқ дөврдә башға чүр, сонракы јүзилликләрдә исә тамам башға чүр адланмышдыр. Мәсәлән, Птоломеејин мәтниндә дејилир ки, Герра чајынын мәнсәбиндә Гелда шәһәри, Албан чајынын мәнсәбиндә

Гајтара шәһәри, Соана чајынын мәнсәбиндән бир гәдәр аралыда Телабија шәһәри, Кајсија чајынын мәнсәбиндә Албана шәһәри вар иди. Инди бу чајлардан һеч биринин адыны тарих горујуб сахламадығы кими, адларыны садаладығымыз дөрд шәһәрин исә нә өзләри галыб, нә дә адлары. Бу шәһәрләрин бәзиси өз кечмиш адыны итирә биләрди, бәс онларын өзләринин харабалары һарадыр? Бу суаллара кечән јүзилликдә дә, хүсусән бизим јашадығымыз јүзилликдә дә чаваб вермәјә чәнд көстәрәнләр вардыр. Анчағ онларын чаваблары һәлә бир-биринә ујғун кәлмир, она көрә дә һәгигәти мејдана чыхармағ мүмкүн олмамышдыр. Албанија тарихинин көркәмли биличиси К. В. Тревер белә һесаб едир ки, чох күман, бу шәһәрләр Хәзәр саһилиндә олмушдур. Белә ки, Птоломееј онларын һамысыны чајларын мәнсәбләриндә јерләшдирир, чајлар исә Хәзәр дәнизинә төкүлүрдүләр. Анчағ башға мүлаһизәләр дә вардыр. Һәмин мүлаһизәләрин тәрәфдарлары көстәрирләр ки, Птоломеејин адларыны чәкдији чајларын дөрдү Күр чајынын голлары иди, бу чаја төкүлүрдү. Демәк, онларын мәнсәби Күр чајында олдуғу кими, шәһәрләр дә Күр саһилиндә иди.

Адлары чәкилән дөрд шәһәрдән јалныз бири, Гајтара шәһәри барәсиндә мүәјјән фикирләр вардыр тарих әдәбијјатында. Бәзи мүәллифләр гејд едирләр ки, Гајтара шәһәри индики Бақы шәһәринин јериндә олмуш, Бақы шәһәри сонралар онун јериндә учалмышдыр. Башгалары исә көстәрирләр ки, Гајтара шәһәри Бақыдан чәнубда, индики Әләтин јериндә, Пирсаат чајынын мәнсәбинин јахынлығында олмушдур. Бу фикирләри сөјләјән мүтәхәсисләрин һеч бири Птоломеејин башға јердә Гајтараны Гангара адландырмасына әһәмијјәт вермәмишләр. Һалбуки топонимин белә адландырылмасы чох шеј дејир вә Гангара топониминә Кәнкәр этнонимин нөгтеји-нәзәринчә јанашсағ, тамамилә башға мәнзәрәни, һәм топонимин адыны дәғигләшдирмәкдә, һәм дә топонимин кәнкәр этноними илә бағлылығы кими чох мүһүм бир мәнзәрә илә растлашмыш олуруг.

Миладдан габағ Загафгазијада вә Азәрбајҗанда јашајан сојлардан кәнкәрләри вә сабирләри гејд етмәлијик. Бу ики сој бирләшмәсинин адларына биз миладдан габағ I вә ерамызын I јүзилликләриндә јашајыб-јаратмыш Страбонун вә Бөјүк Плининин әсәрләриндә раст кәлирик. Кәнкәрләрин бу әразидә нә вахтдан мәскунлашмалары һәләлик елмә бәлли дејилдир. Анчағ шумер-түрк

паралеллэринин шәрһиндә онлара бу ады шумерлэрин вермэләри барәсиндә мулаһизэләр вардыр. Кәнкәрлэрин адына биз «Китаби Дәдә Горгуд»да да Канглы формасында раст кәлирик. Тәдгигатчыларын бир гисми кәнкәрлэри саг сојларына аид едирләр. Загафгазија эразисинә кәләндә 120 мин аиләдән ибарәт кәнкәрләр онун мүхтәлиф рекионларында мәскунлашмышдылар. Кәнкәрлэри һун сојларына аид еләјәнләр дә јох дејилдир. Кәнкәр этноними илә бағлы Азәрбајчанда вә Ермәнистан эразисиндә бир сыра топонимләр вардыр. Һазырда Ермәнистан ССР Гукасјан рајонунда олан дағ, инди дә өз адыны—Кәнкәрләр дағы адыны сахламышдыр. Азәрбајчанда бир сыра јер адлары—Кәнкәрли, Кәнкәрләр (Нахчыванда), чәнуби Азәрбајчанда Гум јахынлығында Кәнкәрли, Ермәнистанын Әзизбәјов рајонунда Кәнкәрли дәрәси, Иберијада Кангараг вә с. топонимләрлә растлашмағ олар. V јүзилликдә кәнкәрләр о гәдәр күчлү олмушдулар ки, Сасаниләр империясыны ләрзәјә салмышдылар. Көркәмли алимләрдән Н. В. Пигулевскаја вә С. Г. Клјашторны кәнкәрлэри печенегләрлә ејниләшдирләр. Албанијада Пазканг-Пансканг топониминин олмасы мәлумдур. Бу топонимә ермәни мүәллифлэринин әсәрлэриндә раст кәлирик, онлар исә печенеги белә тәһриф олунмуш һалда бизә чатдырмышлар. Бүтүн дәһилләр кәнкәр сојларынын нә гәдәр кениш эразидә јайылмасына сүбүтдур.

Јухарыда адлары чәкилән дөрд чајдан башга, мәнбәји дағларда олуб Күрә төкүлән чајлардан бири Алазан да Птоломеј тәрәфиндән гејд олунмушдур. Доғрудур, о, чајын адыны көстәрмир, лакин онун чоғрафи мөвгејини, Иберија сәрһәддиндә олдуғуну гејд едир. Бу да һәмин чајын Алазан олмасына шүбһә јери гојмур. Птоломеј бу чај боју беш јашајыш мөнтәгәсинин адыны чәкир: Тагода, Бакрија, Санва, Диглана, Нига. Онлардан һансынын јашајыш јери—кәнд, һансынын шәһәр олмасы барәсиндә фикир јүрүтмәк чәтиндир. Бәзиләри белә һесаб едирләр ки, Птоломејин адыны чәкдији Нига индики Нухадыр. Анчағ бу мулаһизә һәгигәтдән узағдыр. Көстәрдик ки, Птоломеј һәмин јашајыш јерлэрини Иберија илә Алазан арасында јерләшдирир. Нуха исә һәмин јердән хејли аралыдадыр. Онда Нуха, олсун ки, шәһәр дејилди, јашајыш јери иди. Әрәб мүәллифлэринин әсәрлэриндә биз Нуханын адына X јүзилликдән раст кәлирик. Демәли, бу јашајыш јеринин антик дөврдә дә мөвчуд олмасыны сој-

ләмәк мүмкүндүр. Лакин Нуха Шәки јахынлығында јашајыш јери олмушдур. Шәки исә Птоломејин гејд етдији чоғрафи координатдан хејли узағдадыр. Нуханын Шәки јахынлығында олмасыны бир чох гајнағлар тәсдиг едир. Бир дә мәлумдур ки, 1772-чи илдә Шәки шәһәри фәләкәтә уғрадығдан, ону Киш чајынын чошғун дашгынлары тамамилә јер үзүндән силдикдән сонра, Шәкинин сағ галмыш әһалиси шәһәрин лап јахынлығында олан Нухада сығнағ тапмышды. Шәһәр һәлә фәләкәтә уғрамамышдан габағ, 1764-чү илдә Шәки ханларынын бурада, дағларын әтәјиндәки Нухада хан сарајыны тикдирмәјә башламалары да Нуханын Шәкинин лап бөјрүндә олмасына сүбүтдур.

Птоломејә көрә Алазан чајы илә башга бир чај арасында он ики јашајыш јери олмушдур. О јазыр ки, бу чајла Алазан арасында. Бурадан мәлум дејил ки, һансы чајла. Чох күман ки, Птоломејин адыны чәкмәдији чај Күрдүр. Белә ки, Птоломејин мулаһизэләри үзәриндә дајанан мүтәхәссисләр чох вахт Күрү нәзәрдә тутурлар. Птоломејин ики чај арасында јерләшдирдији јашајыш јерлэри, јахуд шәһәрләр ашағыдакылардыр: Мосига, Самунида, Иобула, Иуна, Емболајон, Адиабла, Аблана, Мамахеја, Осика, Снода вә Барука.

Птоломеј дикәр алты јашајыш јерини: Хабала, Хобота, Мозиата, Мизија, Хадаха вә Аламосуну Албан илә Кәјси чајларынын арасында, Тиуана илә Табилаканы исә Кәјси илә Һерр чајлары арасында јерләшдирир. Нәһајәт, Һерр илә Соана чајлары арасында Тилбис.

Птоломејдән габағ јашамыш вә јаратмыш Страбон да Албанијада, даһа доғрусу, утиләр өлкәсиндә мөвчуд олмуш ики шәһәрин адыны чәкир: Ајниана вә Анарика. Оун вердији мәлуматдан белә көрүнүр ки, бу шәһәрләр ејни заманда мөһтәшәм галалар олмушлар. Анарика шәһәринин адыны анарик сојлары илә бағлајырлар, мәнасы исә гејри-иранлылар демәкдир. Көрүнүр, бу бир сој дејил, бир нечә гејри-ирандилли сој бирләшмәси мәнасындадыр.

Птоломејин адларыны чәкдији бир чох шәһәр вә јашајыш јерлэри барәсиндә тарихи мулаһизэлэринин бәзиләри илә таныш олағ. Птоломејин Албан илә Кәјси чајлары арасында јерләшдирдији шәһәрләрдән Хабаланын Гәбәлә олмасы ајдындыр. Јазылы гајнағларда ерамызын I јүзиллијиндә бу шәһәр Кабалака ады кими көстәрилмишдир. Мүхтәлиф мәнбәләрдә Гәбәлә, Капалак,

Кабалака вә с. адландырылмышдыр. Гәбәлә барәсиндә-ки мә'луматын I жүзиллијә аид олмасы јухарыдакы мүлаһизәләрдән ирәли кәлмишдир. Лакин археологларымызын бу шәһәрин харабаларында апардыглары археоложи газынтыларын материалларындан ајдындыр ки, һәлә миладдан габаг дөрдүнчү жүзилликдә бу эразидә шәһәр олмушдур. Бу дөврдә о артыг һасар ичәрисинә алынмышды. Рома, Парфија вә Албанијанын өзүндә кәсилмиш сиккәләр дә Гәбәләнин тичарәтдә мүһүм мөвгә тутмасына сүбутдур. Тичарәт мәркәзи олмаг исә јалныз шәһәрә хасдыр. Археоложи газынтылар нәтичәсиндә бурада чај дашындан, бишмиш кәрпичдән тикилмиш, үстү кирәмитлә өртүлмүш евләрин јерләри мүәјјәнләшдирилмишдир. Белә евләр јалныз шәһәр типли јашајыш јериндә ола биләрди. Мараглы бурасыдыр ки, евләрин үстүнү өртмәк үчүн һазырланмыш кирәмитләрин үзәриндә миладдан габаг II жүзилликдә, ондан сонра јашамыш усталарын мөһүрләри вардыр. Гәбәләдә үмуми саһәси 600 кв метрә јахын олан миладдан габаг I эсрә аид ич-тимаи бинанын ашкар едилмәси дә, Гәбәләнин, миладдан хејли габаг бир шәһәр кими мөвчуд олмасына сүбутдур. Археологлар шәһәрин тарихини 2300 ил мүәјјәнләшдириләр. Лакин бу фәрзијјәнин өзүнүн дә, көрүнүр, дүзәлишә еһтијачы вардыр.

Гәбәлә шәһәри Албанијанын сијаси вә идеоложи һәјатында мүһүм рол ојнамышдыр. I—V жүзилликләрдә о, Албан чарлығынын игамәткаһы олмушдур. V жүзилликдә Аршакиләр сүлаләсинин Албанијада һөкмранлығына сон гојуландан сонра бу шәһәрдә Сасаниләрин тәјјин етдикләри мәрзбанлар дајанмышдылар. VI жүзилликдә шималдан хәзәрләрин басгынларынын хејли күчләнмәси илә әлағәдар мәрзбанлар өз игамәткаһларыны басгынчыларын јолу үстүндә олан Гәбәләдән Бөрдәјә көчүрдүләр. Бу вахтдан Гәбәлә өзүнүн Албанија дөвләтинин пајтахты һүгугуну итирди. Гәбәлә ејни заманда Албанијанын дини мәркәзи иди. Бурада јеписконлуг галмагда давам едирди.

Бәзи тәдгигатчылар һесаб едирләр ки, Адиабла Губа јахынлығында олмушдур. Лакин онун кәнд, јахуд шәһәр олмасы барәсиндә мә'лумата раст кәлмирик. Осиканы Шәки илә ејниләшдирәнләр дә вардыр. Анчаг бу, һәгигәтә ујғун кәлмир. Јухарыда гејд етдијимиз кими, VII жүзилликдә салынмыш бу шәһәрин ады һәмин вахт гәдим Азәрбајчан торпагларына кәлмиш, дилләри Азәрбајчан

дилинин көкүндә дајанан сагларын ады илә бағлыдыр. Птоломејин Мамахејасыны, бәзиләри буну Самахеја кими дә адландырырлар, Шамахы илә ејниләшдириләр. Көркәмли алимләр А. Ј. Крымски, А. Јановски, академик Б. Дорн, кечән жүзилликдә јашајыб-јаратмыш Аббасгулу Аға Бакыханов вә башгалары һесаб едирләр ки, Мамахеја, јахуд башга мүәллифләрин тәләффүзү илә десәк, Самахеја, Камахеја, Кемаха—Шамахы шәһәридир. Птоломеј өзүнүн Мамахејасыны Алазан вә Албан чајлары арасында јерләшдирир. Јухарыда гејд етдијимиз кими, јунан дилиндә «ш» һәрфи јохдур вә бу топоним барәсиндә мә'лумат верән Птоломеј ону Самахеја адландырымышдыр. Демәли, индики Шамахы шәһәри ерамызын лап әввәлләриндән мә'лум иди. Һазырда Газахстанда Шомехај адлы јер вардыр. Тәдгигатчылар белә һесаб едирләр ки, бу јерин ады һәлә ерамызын илк жүзилликләриндә Албанијадан, ола билсин ки, Шамахынын өзүндән көчмүш, дилләри Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан Камахлар сојларынын адлары илә бағлыдыр. Онлар Газахыстана көчмүш, орада мәскән салмыш вә бу јери доғма Албанијадакы мәскәнләринин ады илә адландырымышлар. Тәдгигатчыларын бу мүлаһизәси башга дәлил-ләрлә дә тәсдиг олунур. Мүасир газах алимләри Газах халгынын тәшәккүлү мәсәләси үзәриндә дајананда, бу халгын тәшәккүлүндә Албан сојларынын ојнадыглары мүһүм ролу гејд едирләр. Бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, ерамызын илк жүзилликләриндә Газахыстана тәкчә Шамахы чамаатындан дејил, Албанијанын диқәр јерләриндә дә хејли Албанија әһалиси көчмүшдү. Албанлар индики Газахыстан эразиси илә јанашы, Өзбәкистан, Түркмәнистан вә Гырғызыстана да көчмүшләр вә бу түркдилли халгларын тәшәккүлүндә мүһүм рол ојнамышлар.

Гајнагларда Камак тајфасынын адына ерамызын I жүзиллијиндән раст кәлмәк олур. X—XI жүзилликләр гајнагларында һәмин тајфанын Иртыш чајы һөвзәсиндә јерләшдији вә түркдилли сојлар сырасына дахил олмалары көстәриilir. В. В. Бартолд јазыр ки, камак сөзү «ики» вә «ојмак» сөзләринин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир. Азәрбајчандакы вә Орта Асијадакы Шамахы шәһәрләринин антиг дөврдән мөвчуд олмалары факты Камак тајфасыны тарихи гајнагларда көстәрилән вахтдан габага, даһа гәдимә чәкмәјә имкан верир. Бир дәлил камакларын илк мәскәнләрини өјрәнмәји дә бир проблем кими

гаршыја гојур. Онун бу фикри, әлбәттә, тәгдирәләјигдир. Көрүнүр, һәлә I жүзилликдән чох габаг камаклар Шама-хы шәһәри әразисиндә олмуш, миладдан әввәл IV—II жүзилликләрдә бурада шәһәр типли јашајыш мәскәни јаратмышлар, шәһәри исә онларын ады илә антик мүәл-лифләр Камахија адландырмышлар. Әрәбләр һәмин шә-һәрә Әшшәмахијјә, фарслар исә садчәә олараг Шәмахи демишләр, нәһајәт, о, Шамахы формасыны алмышдыр.

Јери кәлмишкән, биз чох вахт Шамахы илә ејниләш-дирилән Ширван шәһәри үзәриндә дајанмаг истәрдик. Ширван вә Шамахы тарихинин тәдгигатчылары белә һе-саб едирләр ки, Ширван тарихән чоғрафи әрази анлајы-шы кими мејдана чыхмышдыр. Иранда Парфијалы шаһларын һакимијјәти дөврүндә Зәрдүшт мәбәдинин ки-табәсиндә Ширван, Сиран, Сауран кими тәләффүз олун-мушдур. Ширванын Парфија дөврүндә адынын чәкилмә-си бу этнонимин Сасаниләрдән габаг мөвчуд олмасыны кәстәрир. Ширван сөзүнүн мәншәји барәсиндә мүхтәлиф мүлаһизәләр вардыр. Бәзиләри бу этнонимә сарлар вә ја шарлар мәскәни ады верирләр. Бу мүлаһизәни ирәли сү-рәнләр белә һесаб едирләр ки, сар вә ја шар гәдим сар-матлар сојунун ады илә бағлыдыр, онун ғысалдылмыш формасыдыр. Лакин Ширваны тәкчә чоғрафи әрази һе-саб етмәк дүзкүн олмазды. «Дәрбәнднамә» әсәринин мү-әллифи, хәзәрләрин Азәрбајчана јүрүшү заманы бурада Ширван адлы шәһәр олмасыны гејд едир. IX—X жүзил-ликләрин әрәб мүәллифләри дә бу фикри ирәли сүрүрләр. Анчаг бу шәһәрин чоғрафи координаты барәсиндә дәгиг мәлүмат јохдур. Ширваны Шабран илә ејниләшдирәнләр дә вардыр ки, бу мүлаһизә әсассыздыр, белә ки, IX—XI жүзилликләрә аид хәритәләрдә Шамахы Ширван илә Шабран арасында јерләшмишдир. Бәзиләри Ширван шә-һәринин Шамахы јахынлығындакы Күлүстан галасына јахын, дағлык јердә олмасыны сөјләјирләр. Әрәб мүәл-лифләри јазырлар ки, Ширван Шамахыдан ики мәнзил аралыда, дүзәнликдә мәскән салмышдыр. Гајнағларда XII жүзилликдән сонра Ширван шәһәри адына раст кә-линмир. Чох куман ки, Ширван шәһәри дә Азәрбајчанын бир чох башга шәһәрләри кими, монгол јүрүшләринин гурбаны олмушдур.

Птоломей Алазанла Күр боју Сиода шәһәрини Шоуки ады илә Гарабагда, Сиода, јахуд Сиока ады алтында Шәкидә, Шәкили вә Шәки—Тәрәкәмә кәндләринин јахынлығында јерләшдирир. Шәки јахынлығында архео-

логларын II вә ја III жүзиллијә даир тапынтысы Сиода-нын Шәкинин Бөјүк Дәһнә јахынлығында олмасыны кәс-тәрир. Птоломейин Тогода шәһәрини Трагода адланды-ранлар да вардыр вә һесаб едирләр ки, о, һазырда Ғы-зыл-Бурунла Дәвәчи арасында олан Тагал јашајыш мәнтәгәсинин ејнидир. Тагоданы, һәмчинин Чабала илә Аднабланы Шәкинин гәрб истигамәтиндәки мешәдә олан харабалары куман едәнләр дә вардыр.

Птоломейин шәһәр вә ја јашајыш мәнтәгәси кими адыны чәкдији Диглананы Дехлани, Дәһнә, Дағлан—Дәһнә адландыранлар да вардыр. Онлар белә һесаб едир-ләр ки, бу, Шәки јахынлығындакы Бөјүк Дәһнә, јахуд Кичик Дәһнә кәндләри рајонунда, онларын јерләшдији саһәдә вә јахуд јахынлығында олмушдур.

Птоломейин Хаботасыны Губа шәһәрилә, јахуд Күр чајы вадисиндә Абад јашајыш јери илә, Бозиаланы Боз-дағын этәкләриндә јерләшән Боздаг кәнди илә ејниләш-дириләр. XIX әсрә гәдәр бу кәндин харабалары гал-магда иди. Птоломейин Хадакасыны Кадан, Кадака, Катах адландырыб гејд едирләр ки, Балакәнлә Истису арасында олмушдур. Хадаканы Әлчаһан (Албанус) вә Турјан чајлары арасында јерләшән һазырки Шордәрә кәнди илә, Тиуанасы Тиуал, јахуд Тхиана адландырыб Турјанчајла Көјчај арасында олан Таула адлы јерлә еј-ниләшдириләр. Чохлары исә ону Махачгаланын олдуғу јерә апарыб чыхарырлар. Табилиаканы исә бәзиләри Дағыстандакы Чирјурт, бәзиләри исә Күр вадисиндә ја-таг адлы јер олдуғуну кәстәрирләр. Тилбиси Тхилбис, Талбис адландырыб Кизлјарла, бәзиләри исә Тифлислә ејниләшдириләр. Аблананы исә Албана шәһәри адлан-дырыр вә онун Манас чајы илә Самур чајлары арасында јерләшдијини гејд едирләр.

Бәзи мүәллифләр гәдим дөврдә, һәмчинин илк орта жүзилликләрдә хүсусән Азәрбајчанын шимал торпагла-рында бир сыра дикәр шәһәрләрин дә олмасыны кәстә-рирләр. Онлар һесаб едирләр ки, Бәрдә илә Әрдәбил арасында даһа беш шәһәр олмуш, онлардан икиси—Вар-заг илә Билқан Мил дүзүндә јерләшмиш, бөјүк вә кениш әразини әһатә етмишдир. Бәрдә илә Тбилиси, јахуд Тиф-лис арасында дөрд шәһәр, о чүмләдән Самух шәһәри јер-ләширмиш. Сонунчунун харабалары Самух мешәсинин чәнкәлликләриндә итиб-батса да, мүәјјән галығлары көз өнүндә иди. Бәрдә илә Шамахы арасындакы индики Бәр-күшадын јериндә Берунда шәһәри, Муғанда исә Бәрзан

шәһәри вармыш. Индики Халданын јахынлығында Эрәш-Күрүн мәнсәбиндә Бөјүк Киштасб, Шәкидә Киш кәндинин јериндә Гис, Халхалын јериндә Халхаг, Шәкинин јахынлығында Әмирванын јериндә Миһрован шәһәрләри олуб.

Миладдан габаг әсасы гојулмуш шәһәрләрдән данышаркән Бакынын үстүндән кечмәк олмаз. Тәдгигатчыларын мәлуматына кәрә археоложи тапынтылар вә Гобустан јајласындакы гајаүстү тәсвирләр сүбүт едир ки, Абшерон јарымадасы вә Бакы һәлә неолит дөврүндән инсан мәскәни олмушдур. Бакы адынын етимолокијасына кәлдикдә исә бу барәдә фәрзијјәләр мүхтәлифдир. Эрәб мүәллифләри Бакынын адыны «Бакуһ», «Бакуја», «Баку», «Бадкубә» кими, авропалылар исә «Бакхов», «Бака», «Баку» вә с. кими көстәрмишләр. Бүтүн Бакы сөзүнүн етимолокијасы барәсиндә дејилмиш сөzlәрә јекун вурмуш, орта јүзилликләр тарихинин көркәмли тәдгигатчысы Сара ханым Ашурбәјли даһа дүзкүн, әсл елми нәтичәјә кәлмишдир. О, гејд едир ки, Бакы ејни адлы сојун адыны дашыјыр, јәни бу шәһәри бакылылар соју салмышдыр. Бу сој әтрафларда јашајан мәрдләр, (Бакынын Мәрдакан кәндини бу сојун ады илә бағлајырлар) каспиләр, мәскутлар, һирканларла сыхы әлагә сахлајырдылар.

Бакы шәһәриндә узаг кечмишин мирасы олан Гыз галасы бир сәнәт абидәси кими чох гијмәтлидир. Галанын учалмасы тарихи вә онун өз адыны һарадан көтүрмәси мәсәләси чохдандыр тәдгигатчыларын диггәтини чәлб етмәкдәдир, хејли марагла мүлаһизәләр сөјләнилмишдир.

Галанын тикилмәси тарихи барәсиндә дә рәјләр чарпашыгдыр. Анчаг галанын тикилмә тарихинин гәдимлијә шүбһә доғурмамалыдыр. Белә ки, галанын үзәриндәки рәгәмләр онун тикилмә тарихи дејил, тәмиредилмә тарихидир.

Бәс галанын ады һарадан көтүрүлмүшдүр? Бу барәдә мүлаһизәләр чохдур вә онларын үзәриндә чох дајанмаг фикриндә дејилик. Бәзиләри гејд едирләр ки, Гыз галасы алынмазлыг, кечилмәзлик, бакирәлик рәмзи кими адландырылмышдыр. Галанын миладдан габаг, өзү дә чох габаг тикилмәсини ирәли сүрәнләр исә белә мүлаһизә јүрүдүрләр: һәлә исламдан габаг Иран һөкмдарлары Азәрбајҗанда, о чүмләдән Албанијада атәшпәрәстлијә кениш јајмаға чалышырдылар. Бу мәгсәдлә онлар дар бир лағым атараг атәши галанын дамына галдырыб јан-

дырмышдылар, «Гүз-гыз галасынын». Бәзиләри исә белә сөјләјирләр ки, о, әввәл мүгәддәс одлар ибадәткаһы олмушдур, адыны исә сонралар алмышдыр. Нәһајәт, галанын адыны гәдимдә Азәрбајҗан әразисиндә јашамыш сојларла да бағлајанлар вардыр вә онлар бу сојлары үмуми мәвһум алтында Гүзлар, галаны исә Гүз галасы адландырырлар.

Азәрбајҗанын гәдим шәһәрләриндән бири дә Нахчывандыр. Шәһәрин миладдан габаг II минилликдә мөвчуд олмасыны шәрһ едирләр. Тарихчиләр вә чоғрафијашунаслар көстәрирләр ки, Нахчыван миладдан габаг XVI јүзилликдә јарадылмышдыр. Шәһәрин адына јунан вә Рома мүәллифләринин әсәрләринә Наксуана формасында раст кәлирик. Нахчыван адыны нәгши-чаһан, дүнјанын бәзәји сөзүндән (Нәгш-Чаһан-Нахчыван) көтүрүлмәси фикри дә ирәли сүрүлүр. Орта јүзилликләрин әрәб чоғрафијачылары Нахчыван шәһәрини ејни заманда Нәшавә дә адландырмашлар. Нахчыван Јахын Шәргин ән ири шәһәрләриндән бири, тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзи кими шан-шөһрәт тапмышдыр. Шәһәрдә орта јүзилликләрдә 30 минә гәдәр јашајыш еви, 150 миндән чох әһали олмушдур.

Инди исә сизи доғма Азәрбајҗанын шимал торпагла-рында—Албанијада баш вермиш сијаси һадисәләрлә, онун тәхминән беш јүз иллик тарихи илә таныш едәчәјәм.

* * *

Гыш јеничә кирмишди. Кечә гушбашы јаған гар һәр јаны ағ өртүјә бүрүмүшдү. Сәһәрин ачылмасына һәлә чох галмасына бахмајараг кечәнин зил гаранлығы јох олмушдү. Јолдан хејли аралыдакы дағын дөшүндәки кәнд сүкут ичиндә иди. Лакин әввәлки кечәләрдән фәргли олараг евләрин чохунун бухарылары сөнмәмиш, дәмлардан галхан түстү јаған гара гарышараг көјүн дәринликләринә чәкилирди. Кәндә кедән јолдан аралы, ән уча јердә тикилмиш күрсүлү евдән ишыг кәлирди. Сәһәрә јахын евин гапысы ачылды, учабој, енликүрәк бир киши ејвана чыхды, әтрафа бојланды, һәјәтә дүшдү, әтрафы көздән кечирди, узагда нәсә көрүб диггәтини ораја чәмләшдирди, хејли бахандан сонра шәлә папағыны көзүнүн үстүнә басды, бәрк-бәрк күркүнә бүрүнүб ири адымларла һәјәтдән чыхды, јахындакы һәјәтә кирди, евин гапысыны дөјә-дөјә һәјәчанла:

— Илтир, ај Илтир, бечид олкинән, јағылар үстүмүзә варырлар,—деди.

Бир ан кечмәмиш евин гапысы ачылды, ортабој, көк киши ејвана чыхды, этрафа бојланды вә:

— Ај Чапар, бәс ганы онлар?—сорушду.

Ики кун иди ки, бүтүн кәнд һәјәчан ичиндәјди. Албанијаја бастын етмиш хәзәрләр онларын да кәндиңә сохула биләчәји хәбәри кәнд чамаатыны нараһат етмишди. Кәндлиләр белә мәсләһәтләшмишдиләр ки, Албан чары Чаванширин гошуилары кәлиб чыхмаса, јағылары кери отуртмаса, хәзәрләрә мугавимәт кәстәрмәсинләр. Онлар јахшы билирдиләр ки, хәзәрләр мугавимәтә раст кәлдикләри кәндләри гарәт едир, јандырыр, гочалардан вә ушаглардан башга һамыны әсир апарырлар. Мугавимәтә раст кәлмәдикдә исә бач алмагла кифајәтләнирләр.

Чапар бүтүн кечәни чимир алмамышды. Биринчи гоншусунун гапысыны дөјмүшдү. О, гоншусунун сорғусуна әһәмијјәт вермәјиб деди:

— Бечид олкинән, киши, гоншуја гачкинән, ону да көтүрүбаны хәзәрләрин башчысынын јанына веркинән. Онларын дилини сән јеј билирсән, сизләрдәндирләр. Чалышкинән бач бојун олмагла онлары көјүмүзә бурахмајасан, мән дә варым чамаатымызы галдырым.

Илтир наразы һалда деди:

— Ај Чапар, һәр дәфә хәзәрләр вараңда мәним онларын сојундан олмамы башыма гахырсан. Мәним атабабам чоҳдан бу торпаға гонуб, сизинлә гајнајыб-гарышмышыг, гыз верибаны, гыз алырыг. О ки галды онларын дилләринә, елә сизләрин дә дили онларынкына јахындыр.

Илтир сөзләрини дејиб кетди.

Дан јери сөкүләндә бүтүн кәнд чамааты артыг ајаг үстүндә иди. Силаһланмыш кишиләр хәзәрләрин кәндә кирә биләчәји јолун үстүндә мөвге тутмушдулар. Бүтүн көзләр јола дикилмишди. Бирдән кәндлиләрдән бири аз гала гишгыра:

— Илтиркил гајыда дәнә олурлар.

Илтир киши вә онула кетмиш кәндли јүјүрәк, севиңә-севиңә кәлиб бир-биринин сөзүнү кәсә-кәсә дедиләр:

— Көрдүк ки, хәзәрләр дабана түпүрүбләр. Бир ан кечмәмишди ки, бизим һөкмдарын чәриләри көрүндү. Онларын башчысы сөјләди ки, көјүн бүтүн јараг тутмағы бачаранлары Күр гырағына варсын.

Кәндлиләрин һамысы севиңчәк көкс долусу нәфәс алды. Онларын бири:

— Шүкүр олсун улу таңрыја, бу дәфә јағылар јан кеч-

диләр,—деди, Илтир кишинин чијинләрини гучаглајыб давам етди:

— Һөкмдарымыз әрәнләр әри Чаваншир бизи бәркдә гојмады, биз дә онун әмринә әмәл еләјәк. Варыб һазырлашаг, јолу әлимизә алаг.

Чапарла Илтир дә бүтүн кәнд чамааты илә бирликдә евә гајытдылар. Илтир кишинин әһәмијјәт вермәдән кетдијини көрән Чапар ону сәсләди. Илтир артыг һәјәтә кирмишди. О, чапарын сәсинә ганрылды вә деди:

— Бечид гајыда дәнә ол. Ајыңдан-ојундан көтүр, әјинни галын еләкинән, бир јердә варајым.

Чапар киши она чаваб да вермәди, јолуна да давам етмәди. Онун көзләри Илтирдә дејил, чиј кәрпичдән тикилмиш евин јухары ејванына чыхан гызда иди. Илтир киши Чапардан сәс чыхмадығыны көрүб:

— Нијә дилләнмирсән, ај киши?—сорушду, архасына ганрылды, гызыны көрүб:

— Евә киркинән, гызым, сојугдур,—деди.

Гыз горху долу көзләрини каһ атасына, каһ да Чапар кишијә чевирә-чевирә сорушду:

— Ганчары олду, бабам, хәзәрләр варырлармы?

Илтир киши гызыны сакитләшдирмәјә тәләсди:

— Јох, гызым киши, онларын јолу ајры јерәдир, евә варкинән,—деди.

Чапар Илтирә јахынлашды:

— Горхмаз дүндән гоншу көјә, халасыкилә варыб,—деди, дәриндән көкс өтүрдү вә давам етди:

— Халасы ајын-ојун һазырлајыб, варыб онлары кәтирсин... Амма... Амма сән сајдығын чој галсын, көр таңры нә сајыр... Биз сәнинлә нә бөкләрдик, нә олду?

— Мән дә бүтүн јол боју бәбәкләримиз барәсиндә фикирләшдим, фикирләшдим ки, бәбәкләримизә дүјүн гурмаға һазырлашырдыг, көр даваја вармалы олду.

Чапар киши башынын Илтирлә сөһбәтә гарышмасыны вә вахтын кечмәсини көрүб евә тәләсди:

— Јеј, евә варајым,—дејиб Илтирдән араланды. Анчаг Илтир ону әјләјиб сорушду:

— Чапар һеј, бә Горхмаз нә чағда гајыда дәнә олар? Горхмаз бизимлә Күр гырағына вараммаз.

Чапар чијинләрини чөкди вә:

— Горхмаз ахшама гајыда дәнү олар, гарангу дүшә нә,—деди, күлүмсүндү вә әләвә етди:

— Өлдүрсән дә көјдә галмаз, һарада булунса өзүнү бизә, Күр гырағына јетирәчәк.

Хэзэрлэрин Албанијаја басгыны хэбэрини Хилафэтэ гаршы биркэ мүбаризэ апармаг үчүн Бизанс императору илэ данышыга кетмөжө назырлашан Кирдиман князы артыг бүтүн Албанијанын һөкмдарына чеврилмиш Чаваншир Бөрдэ галасында чатды. Хэзэрлэрин басгыны о гөдөр көзләнилмэз олду ки, хэбэр Бөрдөжө чатага кими артыг иш-ишдән кечмишди. Адәтән, тәмкинли олан Чаваншир хэбэри кәтирмиш сәркәрдә илэ сакит даныша билмәди. О, тахтындан сычрады, дөшәмәсинә этраф кәндлэрин чамааты тохудуғу јүз рәнк чалан халылар сәрилмиш, кениш, нахышлы пәнчәрәләриндән ичәрисинә бол ишыг сүзүлән отагда хејли вар-кәл еләјәндән сонра сәсини бир гөдөр галдырыб ачыгла деди:

— Ахы, мән сизә исмарламышам ки, Чола тәрәфи мөһкәмләндириң, јағылар мәним Бизанса вармам хэбэрини алан кими, басгын еләјәчәкләр, еһтијатлы вә диггәтли олун.

Вәзир отурдуғу јердә гурчалана-гурчалана деди:

— Һөкмдар, әрәбләр гапымызы кәсдирибләр, биз икисә сај јағы илэ ејни чағда саваша кирәммәрик. Чалышма-лыјыг ки, хаганла иши сүлһлә јолуна гојаг.

Чаваншир вәзирин сөзләринә мүнәсибәтини билдир-мәјиб сәркәрдәјә дөндү:

— Сән гајыт ордукаһа, Күр ғырағына. Бир-ики күнә мән дә галан чәриләрлә орада оларам.

Сәркәрдә кедәндән сонра араја дәрин сүкут чөкдү. Шаир Дөвдәк нәсә демәк истәди, вәзирин дә ағзы долу иди. Лакин онларын икиси дә Чаванширин фикрә кетмәсини көрүб динмәдиләр. Башыны ашағы дикиб көзләри-ни јердән ајырмајан Чаваншир сон анда нәзәрләрини— вәзирлә Дөвдәкдә чәмләшдирәндә онлары мүнәзир көрүб деди:

— Јадындадырмы, вәзир? Мән һәлә онда чох чаван идим, сән дә бир о гөдөр дә аһыл дөјилдин. Сәнин атаң мәним атамын вәзир иди. Һәлә Кирдиманда олурдуг, орадакы сарајда.

Чаваншир адәти үзрә вар-кәл етмөжө башлады, анчаг нәзәрләрини вәзирдән чәкмәди. Вәзир исә белә чидди, тәһлүкә гаршысында гојан бир хэбәр алмасына бахма-јараг һөкмдарын нә үчүнсә кечмишә әл атмасына, олуб-кечәнләрдән данышмаг истәмәсинә тәәччүблә бахырды. Һәм дә о, Чаванширин нә барәсиндә данышмаг истәмә-

сини һәлә ала билмәмишди. Чаваншир исә данышмаға башламышды:

— Јадындамы, онда хаганын оғлу Шатын чәриләри өлкәмизә сохулмуш, Бөрдәни тутуб јағмаламышдылар?

Вәзир Чаванширин она дөнмәсиндән истифадә едиб дилләнди:

— Һөкмдарым, гансыны сөјлөрсән? Хэзэрлэрин бизим торпаглара басгынлары бир олмајыб, ики олмајыб. Елә лап бу јахынларда сән онлары эзишдириб Чолаја кими говмадын?

Чаваншир вар-кәлине ара верди, артыг чоҳдан дән дүшмүш, лакин кәнардан бахана гапгара көрүнән саг-галына вә бығларына әл кәздирди, кечиб тахтында әј-ләшди, күрәјини тахта сөјкәди, сағ әлини белинә бағла-дығы енли күмүш кәмәринин алтына кечирди, вәзирлә јанашы отурмуш Дөвдәкә баха-баха:

— Сән дүз сөјләдин, вәзир. Онларын мәмләкәтимизә басгынларынын сајы-һесабы јохдур,— деди, сәсини лап алчалдыб өзү илэ данышырмыш кими давам етди:

— Дөвләт бурда, вар бурда, торпағымыз да чәннәтин бир бучағы,— деди вә јенә дә вәзирлә Дөвдәкин ешидә биләчәји тәрздә давам етди:

— Вәзир, гәрибәси будур ки, һәр басгындан сонра хэзәрлэрин бир хејлиси гајыда дөнү олмур, бурада мәс-кунлашыр.

Чаванширин пычылты илэ дедији сөзләри дә ешит-миш вәзир күлүмсүндү вә деди:

— Һала өзүн сөјләдин ки, торпағымыз чәннәтин бир бучағыдыр.

Дөвдәк Чаванширин ејнини ачмаг мәгсәдилә зарафа-та кечди:

— Онлар һамыдан ағыллыдырлар, о дүнјанын чәннә-тини көзләјинчә, бу дүнјанын чәннәт кушәсини даһа үстүн тутурлар.

Дөвдәк сөзләринин тә’сирсиз галдығыны көрүб һөкм-дарын фикринин истигамәтини дөјишмәк истәмәсинә пе-шиман олду вә сөзүнү дөјишди:

— Һөкмдар, сиз хэзәрлэрин гансы басгыны барәсин-дә үнләмәк диләдин?

Чаваншир нәзәрләрини Дөвдәкдән вәзирә чевирди:

— Отуз сај јыл бундан габаг саруш басгыны сөјлө-рәм. Онда Албанија чамаатына мүдрик, башы бәлалар чәкмиш католикос Виро башчылыг едирди.

Вәзир башыны тәрпәтди:

— Гала билдим гансы басгыны сөйлөрсөн. Онда бир илдә ики басгын олмушду. Сәнин мәрһум атан онда мәним атамь өз чәриләрилә Бәрдәјә көндәрмишди. Мәрһум атам гајыда дөнү оландан сонра көрдүкләрини, ешитдикләрини, сәнин атана, Кирдман һөкмдарына данышанда мән дә орада булундум. Инди онун сөзләри гулагларымда сәсләнир, көрдүкләри исә көзләрим өнүндә чанланыр.

* * *

Бир ил әввәл дағынтыја мә'руз галмасына бахмајараг Бәрдәдә һәјат гајнајырды. Пајызын биринчи ајынын сонун олдуғундан шәһәрдә һәмишәки истиләр һиссә олунмурду. Көз ишләдикчә узаныб кедән базарда сәнәткарларын дүканларынын габағы даһа гәләбәлик иди. Јахын кәндләрин чамааты да бу күн базара төкүлмүшдү. Онларын бә'зиси матаһыны сатыр, дикәрләри исә сәнәткарларла сөвдәләширдиләр. Шәһәрдә албанларла јанашы, јәһудиләр дә јашајырдылар. Шәһәрин хырда алверчиләринин чоху јәһуди иди.

Күнортадан кечмиш базарда чамаат сәјрәлмәјә башлады. Хачпәрәст албанлар өз килсәләринә, ермәниләр исә өз мә'бәдкахларыны ибадәтә кетдиләр. Бир гәдәр кечәндән сонра исә базар-дүканда адам лап азалды. Инди дә атәшпәрәст албанлар ибадәтә үз гојдулар. Лакин нә онлар, нә дә онлардан габаг кетмиш хачпәрәстләр өз ибадәтләрини баша чатдыра билмәдиләр. Хәзәрләрин Бәрдәјә јахынлашмасы хәбәри илдырым сүр'әтилә шәһәрә јайылды, чамааты һәјәчан бүрүдү.

Хәзәрләрин бир ил әввәлки басгыны заманы шәһәри гојуб Ирана гачмыш мәрзбан Гајшағын әвезинә мәрзбан тәјин едилмиш Сема Вштнас гошун башчыларыны, әјанлары, албан килсәсинин башчысы католикос Вирону јанына чағырды. Һамы чәмләнәндән сонра о, минбашылардан биринә:

— Кедин шәһәр дарвазаларыны бағлады, гошунлары бурчларда јерләшдирин, шәһәр чамаатыны да сәфәрбәр еләјин,—деди, үзүнү католикос Вироја чевирди вә давам етди:

— Шәһәри хәзәрләрә вермәк олмаз, амма гошунларымыз да аздыр, хәзәрләрин өһдәсиндән кәлә билмәјәчәјик. Сән чамааты ајаға галдырмалысан. Чамаатын Һамысы, истәр албан олсун, истәр ермәни, истәр хачпәрәст олсун, истәр атәшпәрәст, сәнин бир сөзүнү ики еләмир.

Виро чијинләрини чәкди вә деди:

— Бу о гәдәр дә сәнин дедијин кими дејил. Албанларын чоху барәсиндә дүз бујурурсан, онлар хачпәрәстлијин халкедон мәзнәбинә биәт еләјирләр вә мәним бир сөзүмү ики еләмирләр. Ермәниләр исә хачпәрәстлијин григориан мәзнәбинә гуллуғ кәстәрирләр, бизим дини күфр санырлар. Онлар мәним сөзүмә бахмазлар. Албанларын бир гисми исә һәлә дә атәшпәрәстдир, Зәрдүштә биәт едир. Онларын каһинләри дә бурададыр. Һәлә ону демирәм, Бәрдәдә аз да олса бүтпәрәстләр вар ки, бизләрә дүшмән көзү илә бахырлар.

Сәбрини күчлә басыб Виронун сөзүнү кәсмәмәк, ону белә чәтин, гәһлүкәли вахтда рәнчидә салмаг истәмәјән мәрзбан, католикос сөзүнә ара верән кими дилләнди:

— Ај сәни аллаһ сахласын, чамаат бәркә дүшәндә һансы динә гуллуғ еләмәси барәсиндә фикирләшмир. Сәнин шәһәр чамааты арасында урватын бејүкдүр, шәһәрлиләрин чохунун дини атасысан. Сән өз мәсләкдашларыны галдырсан, галан чамаат да арханча кәләчәк, Јағы гапыны кәсдирәндә һәр шеј јаддан чыхыр.

Виро мәрзбанын дедикләри барәсиндә өзү дә фикирләшмишди. Анчаг мәрзбанла биркә олмаг истәмирди, онун да бәркә дүшән кими гачачағыны билирди. Бунунла белә о, шәһәри гарәтә вермәмәк наминә онунла разылашмалы олду. Јериндән галха-галха:

— Јеј, јарын чамааты ибадәтә еркән јығнаг еләјерик, сөјләрик ки, Һамы јараг көтүрсүн,—деди вә сарајы тәрк етди.

Ертәси күн Виро һәлә килсәјә кәлмәмиш мәрзбанын сарајда олан вәзинчә јүнкүл, гијмәтчә ағыр нә варса Һамысыны јығышдырыб кечәјкән Ирана гачмасы хәбәрини алды. Бәрдә шәһәри дүшмән гаршысында башсыз галмышды. О, ибадәтдән сонра чамаата мұрачиәтлә деди:

— Ај чамаат, мәрзбан гачыб, шәһәр башчысыз галыб.

Сач-саггалы гар кими ағ, нурани бир киши ајаға дуруб деди:

— Биз башсыз галаммарыг, сән варсан, сәни өзүмүзә башчы санырыг, шәһәри, бәбәкләримизи, ана-бачыларымыз сәнә исмарлајырыг. Сән јол кәстәр, Һамымыз сәнин ардында булунаг.

Ибадәтә топлашанлар бир ағыздан гочанын сөзләрини тәсдигләдиләр. Тезликлә минбашылар, шәһәрин дикәр

адлы-санлы адамлары Виронун этрафына топлашдылар. Виро разылыг верди, анчаг сараја кетмәкдән гәти имтина етди. О, бир ил эввәл сарајын јанында ачдығы мәктәбин бинасыны өзүнә игәмәткан сечди.

Католикос Виро јахшы таныдығы минбашылардан бирини мәсләһәт үчүн јанына чағырды. Минбашы тез кәлди вә севинчәк деди:

— Мүгәддәс ата, хәзәрләр бирбаш Тифлисә вәрырлар.

Узун илләр вәтәниндән аралы дүшмүш, минбир эзијәтә гатлашмыш католикос Виронун сифәтиндә, көзләриндә, истәр кәдрли анларында, истәрсә дә севинән чағларында һеч бир дәјишиклик сезмәк мүмкүн олмурду. Гүрбәт илләри санки онун сифәтинә һәсрәт үзлүјү чәкмиш, көзләринә кәдәр һәкк етмишди. Она вәтәнә гајытмаг кими бөјүк сәадәт үз верәндә дә, минләрлә һәмвәтәни ону тәнтәнә илә гаршылајанда да һәлә дүнән хәзәрләрин басгыны гаршысында оlanda да онун арыг, чохдан чаллашмыш сәјрәк саггалла өртүлмүш сифәтиндә галын гашларынын алтындан гәтијјәтлә һеч бир дәјишиклик баш вермәмишди. Сәркәрдә шад хәбәр кәтирәндә Вирону хәјал һәмин эзијјәтли күнләрә гајтармышды. Онда Сасаниләр ханәданынын гүдрәтли шаһәншаһы Хосров Албанијаја сохулмуш, өлкәни виранәјә чевирмиш, онун минләрлә һәмвәтәнини, онунла бирликдә бир чох дин хадимләрини, әјяныны әсир едиб Ктесифона апармышды. Хосров Албанијаја гајыдандан сонра әјяnlарa, дин хадимләринә она хидмәт кәстәрмәк үчүн онлары азад етмәк тәклифини верди. О, онда һәлә чох чаван олмасына бахмајараг, Албан чарындан сонра өлкәдә икинчи шәхс сајылан Албанија католикосу Вироја демишди:

— Өлкәмиздә чар јохдур, мәним мәрзбаным вар. Гајыт Албанијаја, орада һөкмранлыг елә, анчаг бир шәртлә, мүгәддәс зәрдүштлүјә дәнмәлисиниз.

Виро онда шаһәншаһа чаваб вермәјиб үзүнү јана чевирмишди. Атәшпәрәст Хосров Албанија әјяnlарындан, дин хадимләриндән чаваб чыхмадығыны көрүб:

— һамысыны едам етдирин,—дејә јанында дајанмыш минбашыларын үстүнә ғышгырыб кетмишди. Виро һәмвәтәнләринин едам едилмәси сәһнәсини көзләрилә көрмүшдү. Хосров мәһнәви эзијјәт вермәк мәгсәдилә башгаларыны едам етдириб гуртарана кими ону һамыдан сонраја сахламагы тапшырмышды. Јахын адамла-

рынын едамыны көрән Виро сарсынмышды. Гыса бир вахтда онун сифәти дартыныб узанмыш, чухура дүшмүш көзләринин парылтысы итмиш, сач-саггалына дән дүшмүшдү.

Виро бир анлыға хәјалдан ајрылды, бир тәрәфдә отуруб көзләрини она дикмиш минбашыја бахды. Досту Виронун көзләриндә нараһатлыгын бирдән-бирә севинчлә эвәз олунмасыны, онун күлүмсүнмәсини көрдү. Бу ани олду. Вирону хәјал јенә өз ганадларына алды. Бу дәфә о өзүнү Ширинбанунун јанында көрдү. Ширинбану ону јанына чағыранда Виро сәһәр јемәјинә һазырлашырды. Католикоса мә'лум олмајан сәбәбә көрә онун едам едилмәси тәхирә салынмышды. О, едам гаршысында олмасына бахмајараг јемәкдән чәкинмирди. Бу күн дә истисна дејилди. Ширинбанунун чағырышыны о, тәәччүблә гаршылады. Католикос Виро Ширинбанунун һәмвәтәнлиси олмасындан хәбәрдар иди. Ону да билирди ки, о, Сасаниләр сарајынын мәләкәси оlanda хачпәрәстликдән әл чәкмиш, зәрдүштлүјү гәбул етмишди. Виро јашынын чохлуғуна бахмајараг дәнмәләрин даһа әзәзил олмаларындан да хәбәрдар иди. Лакин о, Ширинбанунун чағырышыны гәбул етди. Динмәзчә галхды вә елчинин архасынча душтагханадан чыхды. Онлар хејли јол кетдиләр, дарвазаларынын мұһафизә олундуғу галаја кирдиләр. Гала һасарларынын ичәрисиндә бир нечә сарај варды, бир-бириндән көзәл вә мөһтәшәм. Елчи даһышмадан кедир, Виро исә онун ардынча ирәлиләјирди. Нәһајәт, онлар нисбәтән кичик, анчаг зөвглә тикилмиш көзәл бир бинанын гапысындан ичәри кирдиләр, бир мәртәбә галхыб узун дәһлизи кечдиләр. Елчи гапылардан бирини итәләди вә:

— Бу отаға кечин,—дејиб Вирону ичәри өтүрдү, гапыны өртүб кетди.

Католикос Виро һәмишә Албан чарларынын сарајында олмушду, сарај дәбдәбәси она јад дејилди. Онун кирдији отаг да көзәл иди. Дөшәмәсинә зәриф халылар сәрилмиш, диварларына ипәк халчалар вурулмушду. Отагын бир тәрәфиндә гызыл миз, јанында ики гызыл кәтил гојулмушду. Мизин үстүнә ләзиз јемәкләр дүзүлмүшдү. Виро бош отагда бир мүддәт тәрәддүд ичиндә дајанды, о, гызыл кәтилләрдән бириндә отурмаг истәјәндә гапы ачылды, чаван, долу бәдәнли, ортабөј, көзәл, сифәти күлүшлә, көзләри исә мәһәббәтлә бәзәнмиш бир гадын ичәри кирди вә:

— Күн ајдын, мүгәддәс ата,—дејиб кәтилләрин бириндә әләшди вә Вироја да отурмағы тәклиф етди. Виро һејрәт ичиндә отурду. Католикос хачпәрәстликдән үз дөндәрмиш Ширинбанунун она мүгәддәс ата дејә мұрачиәт етмәсиндән өзүнү итирди дә. Она елә кәлди ки, гаршысындакы Сасаниләр сарајынын мәләкәси дејил, башга бир гадындыр. Онун садә кејими, үстүндә бәр-бәзәк, чавахират олмамасы онда бу гәнаәти хејли мөһкәмләндирди. Анчаг чох ғыса бир мүддәтә. Ширинбану ону бу вәзијјәтдән чыхарды:

— Көрүрәм, мүгәддәс ата,—дејәсән мұрачиәтим сәни шашырыб, анчаг һаһаг јерә. Мән мәләкә олсам да сәнә јалныз белә мұрачиәт еләмәлијәм.

Ширинбану Виронун динмәдијини көрүб әлавә етди:

— Јахын отур, мүгәддәс ата, јемәк сәни бәкләјир. Бизим хачпәрәст динимизә көрә јемәји чох бәкләтмәк кұнаһдыр, елә дејилми?—сорушду вә күлүмсүнүб билдирди:

— Бил, мүгәддәс ата, мән өз динимә садигәм. Буну Хосров да билир. Мәним хәлвәти ибадәт отағым да вар. Мән үздә, чамаатын, сарај кұбарларынын үзүнә бәзән өзүмү атәшпәрәст кими апармалы олурам.

Католикос Виронун сифәти дәјишди, јемәјә башлады. Ширинбану да јемәјә киришди, анчаг һәвәссиз. О, бирики тикә јејәндән сонра сорушду:

— Улу ата, билирмисән, сән бураја нијә вармалы олмусан?

Виро күлүмсүнмәјә чалышды:

— Сөјләдиләр мәләкә мәни көрмәк диләјир, мән дә вардым. Онсуз да бу кәлимли-кедимли дүнјада ахырынчы күнүмдүр. Сәнә гаһаг галдырдым, доғма дилимиздә гонушдуг, елә билдим доғма елимин бир парчасы илә гонушдум. Бир учу өлүмлү дүнјадан варан адама улу хошбахтлыг барат еләдин. Сәнә сағлыг диләрәм.

Ширинбанунун сифәтини бәзәјән күлүш, тәбәссүм гејб олду, көзләри буланлыглашды, јашла долду. Анчаг о өзүнү тез јығышдырды, јенә сифәтини тәбәссүм бәзәди:

— Сән һәлә чох чавансан, јашамагла видалашмаға тәләсмәкинән,—деди вә гапыја бахды. Виро да гејри-ихтијари нәзәрләрини о тәрәфә чевирди. Бајаг Ширинбану о тәрәфә баханда ичәријә гыз кирмишди, бу дөфә исә гапыда бир кимсә көрүнмәди. Анчаг бир ан кечмәди ки, бајагкы гыз әлиндә гызыл кәтил ичәри кирди, ону

мизин баш тәрәфинә гојуб кетди. О, гапыдан чыхан кими шаһәншаһ Хосров ичәри кирди. Ширинбану илә католикос Виро ајаға дурдулар. Хосров әли илә Ширинә отурмаг ишарәси етди. Католикос Виро һөкмдара тәзим едиб артыг өз јериндә отурмуш Ширинбануја чеврилди. Онун додаглары тәбәссүм ичиндә иди. Виро јенә һөкмдара сары чеврилди. Шаһәншаһ она:

— Отур,—деди, үзүнү арвадына чевирди. Католикос Виро каһ Ширинбануја, каһ Хосрова бахыр, дар ағачы алтына кетмәздән габаг Шаһәншаһын јенә она хачпәрәстликдән әл чәкмәк, зәрдуштлүјү гәбул етмәк тәклифини верәчәјини фикирләшиб дахили гајнады, Ширинбануја бахан көзләри тамамилә дәјишди. Инди онун бахышларындан јалныз нифрәт, кин-күдүрәт төкүлүрдү. Она елә кәлди ки, Ширинбанунун ону мүгәддәс ата адландырмасы, нәвазиш көстәрмәси бир тәләдир, о өз әрилә сөвдәләшәндән сонра ону дәвәт етмишдир. Католикос шаһәншаһын едәчәји тәклифә чаваб да һазырлады: «Биз шаһ нәслиндән дәјилик ки, сөзүмүздән дөнәк. Мән дар ағачыны, өлүмү интихаб етмишәм».

Вирону хәјал әләминдән Ширинбану ајырды:

— Улу ата, нијә белә хәјала далдын? Шаһәншаһ Хосров Адилн бурада булунмасындан истифадә еләкинән, истәјини сөјләкиңән,—деди.

Виро истәһза илә:

— Сөјләрсән өлүм габағы сон диләјими сөјләјим?—сорушду вә үзүнү шаһәншаһа чевириб фарсча деди:

— Мән арзума јетишдим, мәләкә мәнимлә доғма дилимдә данышды, лап сәнин һүзурунда да.

Хосров Әнуширәван күлүмсүндү:

— Һә, ешитдим. Индијә кими мәләкәнин өз дилиндә данышмасыны ешитмәмишдим. Онун сәнә, сәнинсә она сөјләдикләринин мәнасыны ала билмәдим,—деди, мәһәббәт долу нәзәрләрлә Ширинбануја бахыб давам етди:

— Чәбу хаганла көрүшән заман о мәнимлә мүтәрчим васитәсилә данышанда ону диггәтлә динләмишдим. Инди сизә дә данышанда мәнә елә кәлди ки, Чәбу хаганла данышан заман ешитдијим сөзләр тәкрап олур.

Ширинбану да әринә мәһәббәт долу нәзәрлә бахды:

— Бизим дилимиз, демәк олар ки, онларынкынын ејнидир, тәкчә ләһчәләримиз башгадыр,—деди, католикос Вироја дөнүб данышығыны фарсча давам етдирди:

— Мүгәддәс ата, бөјүк Хосров сәнә һәјат бәхш едир, анчаг бир шәртлә...

Виро динмәди, Ширинбану давам етди:

— Шаһәншаһ сәнә вәтәнә гаҗытмамаг, бурада, сараҗ-да галмаг шәртилә һәҗат бәхш едир, католикос олдуғун өлкәнин мә'бәдләриндән кәлән кәлири дә сәнә бағыш-лаҗыр.

Католикос Виро галхды, шаһәншаһа тә'зим едиб:

— Сән чох лүтфкарсан, һөкмдар, анчаг инсан јалныз өз доғма вәтәниндә хошбәхт ола биләр,—деди.

Хосров шаһәншаһ кәтилдән дурду, гапыја сары кетди, анчаг гапыдан чыхмамыш кери дөндү вә деди:

— Чох вәтән-вәтән дејирсән. Өлүдән өтрү нә фәрғи вармыш ки, вәтән нарададыр? Мән ки, сәнә һәҗат бәхш еләјирәм.

Шаһәншаһ гапыја тәрәф кедәндә католикос Виро үзүнү артыг Ширинбануја чевирмиш вә она миннәтдарлыг етмәк истәјирди. Хосровун сөзләри онун фикринин истигамәтини дәјишди:

— Һөкмдар, өлүјә дә гүрбәт јердәки гәбир вәтән торпағы ола билмәз.

Керијә дөнүб дајанмыш шаһәншаһ Вироја вә Ширинбануја сары ики аддым атыб дајанды вә кинајә илә деди:

— Һаны сәнин вәтәнин, католикос? Ата торпағына о вахт вәтән дејә биләрсән ки, онун саһиби оласан.

Католикос башыны тәрләтди, кәдәр долу көзләрини гәтијәтлә шаһәншаһа галдырды:

— Шаһәншаһ, мәнә һәҗат бәхш етдин, сәнә миннәтдарам. Анчаг сәнин сөзләрини чавабсыз бураха билмәрәм. Вәтәними тутмусан, азадлығыны әлиндән алмысан, она зүлм еләмисән. Зүлмлә шаһлыг, күлөклә чырағын гоншулуғуна бәнзәр.

Хосров бәрк һиддәтләнди, католикоса сары бир аддым атды. О, гәзәб долу көзләрини биланхтијар Ширинбануја чевирди. Әринин әһвалынын дәјишмәсини көрән Ширинбану нәзәрләри Шаһәншаһын нәзәрләрилә растлашан кими күлүмсүндү. Бу тәбәссүм шаһәншаһын гәзәб атәшинә су чиләди. Хосров бир даһа Вироја бахмадан дөнүб кетди.

...Виро јенә хәјалдан ајрылды, интизар ичиндә олан минбашыја бахды. Она елә кәлди ки, минбашыны хејли көзләдиб. Виро билмирди ки, бу фикирләр онун хәјалындан илдырым сүр'әтилә кечиб. О јенә дә хәјал ичиндә имиш кими минбашыја деди:

— Ијирми беш сәј јыл орада булундум. Хосрову тан-

ры апарды јанына, Губад шаһәншаһ олду, дуस्ताғлары бурахды, мәнә дә бурахды, вәтәнә вардым. Варан кими белә олду. Хәзәрләрлә икинчи дөфә үзләшмәли олурам.

* * *

Чаваншир Күрүн сол саһилиндә салынмыш дүшәркәјә кәлмәсинин ертәси күнү, шахталы сәһәр чағы сәркәрдә онун чадырына кәлди вә:

— Хәзәрләрин хағаны гарындашларыны көндәриб, онлар сәни көрмәји диләјирләр,—деди.

Чаванширин додағлары гачды, сәркәрдә илә ејни вахтда чадыра кирмиш Дәвдәкә бахды, сәркәрдәјә дөндү:

— Вар онлары бураја кәтир,—деди.

Хәзәр хағанынын елчиләри, онун ики гардашы, онларын мүшајиәтчиләри, һәмчинин Чаванширин вәзир вә үч нәфәр гошун башчысы чадыра кирдиләр. Чаваншир онлара отурмаға јер көстәрди. О, елчиләрә мұрачиәтлә:

— Бујурун, мәрәмынызы сөјләјин.

Хағанын гардашларындан јашлысы ајаға дурду, о бири елчиләр дә галхдылар. Бөјүк гардаш Чаванширә сары бир аддым атыб деди:

— Һөкмдарымыз сәнинлә көрүшмәк диләјир. О, даһла күнорта чағы Күрдәки кәмиләрдән бириндә булуначар. Хағанымыз сәнин о кәмијә варманы диләјир.

Чаваншир бир мүддәт динмәди, елчиләри интизарда гојду, нәһәјәт дилләнди:

— Биз бураја сизин хағанла көрүшә вармадыг, саваша кирмәк, сизләри ики сәј јыл әввәл олдуғу кими Чолаја гәдәр гова вармаг диләрдик. Буну хағаныныза јетириң. Ону да сөјләјин ки, мән ган шорламаг тәрәфдары оламмарам, она көрә дә иши јолуна гојмаг хатиринә варыб онула көрүшмәјә разыјам.

Хаған Чаваншири елә гаршылады ки, санки бир нечә күн әввәл онун өлкәсинә сохулмамыш, кәндләри, обалары кор гојмамышды. О, Чаваншири кәмидәки бәр-бәзкли отағынын гапысы ағзында гаршылады, гучағлады вә деди:

— Фикрим сәнин өлкәни јағмаламаг олмамыш, Чоладан Күр ғырағына вармаг, бурада мәсқунлашан һәм-сөјларымла дәрилмәк, бу јерләрдә ғышламаг иди. Јолда габағымы кәсдиләр, јараг ишләтмәли олдум.

Чаваншир ону тэнтэнэ илэ гаршыламыш хаганын ри-
жакарлыг едөчөјини, басгыныны доғрултмаға чалыша-
чагыны дујмушду. Она көрө дө онун сөзлөринө әһәмијјәт
вермәди. Хаган да аз билмиш дејилди, о да Чаванширин
иә барәсиндә дүшүнмәсини, онун сөзләрини нечә гијмәт-
ләндирдијини јахшы баша дүшүрдү:

— Олан олуб, кечән кечиб, гарындашым. Сәнинлө кө-
рүшмәкдә истәјим бамбашгадыр. Бүтүн јесирләри, мал-
гараны гајтармағ дистуру вердим. Ајры диләјин варса
сөјлө, әмәл еләјим. Устүмүзә јағылар вармағ диләркән,
кәл сәнинлө онлара гаршы әлбир, дост олајым.

Хаганын сөзләри Чаванширин үрәјиндән иди. Онун
фикрини мәшғул едән әрәбләрлө гаршылашмағ зәруриј-
јәтинин јахынлашмасы иди. Чаваншир онунла разы ол-
дуғуну билдирмәк үчүн башыны тәрпәтди вә деди:

— Јеј, мән сәнинлө разы. Сән јеј билирсән ки, дост-
лугдан өтрү вәфа, тарлаја су лазым олан гәдәр вачиб-
дир. Бир дө...

Чаванширин сөзләриндән ганадланмыш хаган онун
сөзүнү ағзында гојду:

— Јохса мәним сөзләримә инанмырсан?—сорушду,
әлини Чаванширин әлинин үстүнә гојуб давам етди:

— Сәнинлө достлуг. Дејәрләр, вәфасыз дост көлкә
кимн олар, күнәшли күндә сәни изләјәр, булудлу күндә
көздән итәр. Дост олуруг, гызымы да сәнә верирәм, олу-
руг дамад гајыната.

Хаганын көзәллији аләмә сәс салмыш гызыны она
тәклиф етмәси Чаванширин үрәјиндән олду, она узадыл-
мыш әли сыхды, күлүмсүнүб деди:

— Сөјләрләр, кимин иләјинә јеј дамад чыхыбса, о јеј
оғул газаныб, пис дамад чыхыбса, гыз бәбәјини дө
итириб.

Хаган күлүмсүнүб деди:

— Мәним дамадым әрәнләр әрәнидир, газанмама ина-
нымрам.

Ертәси күн дан јери сөкүлән кими һәр ики саһилдә-
ки ордукаһларда чанланма әмәлә кәлди. Јүзбашыларын
сәси ешидилди:

— Чәриләр өз јерләриндә галсынлар, әтраф көјләр-
дән вармыш көнүллүләр өз јурдларына гајыда дөнү ол-
сунлар.

Бир аздан ордукаһдан онларла бөјүклү-кичикли дөс-
тәләр јола дүзәлди. Онларын арасында Чапар, Илтивер

вә Горхмаз да варды. Онлар доғма кәндләринә бир һәф-
тәдән сонра гајытдылар.

Өз өвладларынын хејир ишинә һазырлашан Илтивер-
лө Чапарын өвләриндә севинчин һәдди-һүдуду јох иди.
Күндүз кәнд чамаатына гошулуб күчәләрә чыхмыш, јол-
ларын палчығыны ајагламыш Чапар да, Илтивер дө,
Горхмаз да, Күлтәкин дө, сонунчуларыны кичик гардаш-
бачылары да ахшам гаранлығы дүшәндә өвләринә јы-
ғышдылар. Чапарла Илтивер бир-биринә аман вермир,
бири-дикәринин аиләсини өз евинә дө вәт едир, һеч бири
күзәштә кетмәк истәмир. Нәһајәт, Чапар күзәштә кет-
мәли олду. Бир аздан сонра Илтиверин евиндә, ики дар
отағын бир тәрәфиндән атылыб-дүшән дөрд кичик гызла
балача оғланын чинкилтили сәси, бөјүкләрин дејиб-кү-
лүшмәси гапылара, пәнчәрәләрә, чиј көрпичдән һөрүлүб
үзәри палчыгла суванмыш диварлара һопурду. Бајрам-
дан бајрама ширәләнән диварлар титрәјирди. Бир-би-
рилә јалныз көзләрилә данышан Күлтәкинлө Горхмаз
һамыја гошулуб јејиб ичир, шадланырдыларса да, евдән
чыхмағы, бир тәрәфә чәкилиб тәк галмаға чан атырды-
лар. Шадлыг мәчлиси кечәдән хејли кечәнә кими давам
етди.

...Артыг гыш чыхмыш, баһар кәлмишди. Киш кәнди
јашиллыға гәрг олмушду. Алча, кавалы, албалы, килас,
алма, армуд ағачлары көјгуршағына бәнзәјән рәнкарәнк
чичәкләрини чохдан төкмүшдүләр. Мал-гараны гышда
арана апармыш кәндлиләр доғма кәндә гајытмыш, кәнд
чамааты әкинләри, бағлары алаг отларындан тәмизлә-
мәклә, арпа зәмиләрини бичмәјә һазырлыгла мәшғул
иди. Чапарла Илтивер чаванларын тојуну пајызда ет-
мәји гәрарлашдырсалар да, ел адәти илә кәбин кәсдир-
мәји кечикдирмәмәји гәт етмишдиләр. Инди һәр ики ев-
дә кәбин кәсдирилмәсинә һазырлыг кедирди.

Јаз күнләринин бириндә күнортадан сонра, күн ах-
шама әјиләндә Илтиверлө Чапар, Чапарын гоншу кәнд-
дә јашајан гардашы, онун арвады, ики оғлу вә гызы,
бә'зи јахын һәмкәндлиләри илә бирликдә Күлтәкинлө
Горхмазы көтүрүб кәндин мәркәзиндә јерләшән јеканә
килсәјә кәлдиләр. Албан хачпәрәст килсәсинин руһаниси
Горхмазла Күлтәкини меһрабын гаршысында диз чөк-
дүрдү, сағ әлини нөвбә илә, әввәл Горхмазын, сонра исә
Күлтәкинин башына гојду, дуа охуду вә сонра деди:

— Мән сизин кәбининизи јердә гырдым, улу танры
көјләрдә сизин јылдызларынызы барышдырсын.

Кэбинкэсмэ мэрасими баша чатан кими хамы кил-сэдэн чыхды. Биринчи Чапар киши диллэнди:

— Намымыз бурадан бир баша бизэ варырыг. Нэм жејиб-ичэрик, халалым назырлыг көрүб, нэм дэ...

О сөзүнүн ардыны демэди. Чапарын гардашы диллэнди:

— Ај киши, Чапар, бир дэ сөјлэдин, анчаг давам еләмэдин, нэ сөјлэмэк дилэјирдин? Билмирсэнми, кэбин гырыландан сонра нэрэ өз евинэ вармалыдыр?

Илтивер онун сөзлэрини тэсдиг етди. Чапар исэ күлэ-күлэ деди:

— Ај киши, Илтивер, дэдэ-баба гајдасы даими олам-маз. Биз үч јүз сај јыла јахындыр ки, хачпэрэстик, сөнин сојундан оланларса бир гэдэр аз, јүз элли сај јыл. Ондан габаг сөнин сојларынын инамы нэјэ иди?

Илтивер киши чијинлэрини чэкиб:

— Нэ сөјлэјим? Нэр сој бир шејэ—јерэ, көјэ, јылдыз-лара, аја, нэр шејэ—деди.

Чапар элини достунун чијиннэ гојду:

— Мэним сојларым да елә олубаны, нэрэси бир шејэ инам кэтирди. Бир фэрги вар ки, бир гисми атэшэ инам кэтирди. Мэн о сојданам: Сонра гамымыз хачпэрэст олду. О чагдан адэтлэримиз дэ хејли дэјишиб, сизлэринки дэ дэјишиб. Неч ким көһнэ адэти јад еләмэ-ји, она гајыда-дөнү олмағы јасаг еләмир. Анчаг биз бу адэтлэрин улу да оламмарыг. Бизлэрдэ дэ кэбин гырыландан сонра нэрэнин өз евинэ вармасы адэти варды, аичаг хачпэрэстлик бу адэти арадан көтүрдү.

Илтивер наэлач галыб онун ардынча кетди. Кишилэрин мубаһисэсинэ гулаг асмағы хошламајан гадынлар чохдан онлардан араланыб евэ кэлмишдилэр. Чапарлы арвады Илтиверин арвадынын голундан тутуб чэкмиш, о да мүгавимэт көстөрмэмишди. Кишилэр кэлэнэ кими онлар мөчлисин эјэр-эскијини дүзэлтмиш, ал шэрабы сахсы габлара долдуруб отаг боју мизин үстүнэ гојмуш, инди дэ сојутма эт, тојуг вэ балыг гојулмуш габлары дашыјырдылар. Мизин үстүндэ көј, пендир вэ јуха да вар иди. Габагда Чапар олмагла хамы евэ дахил олду-дан, Күлтэкинлэ Горхмазы мизин лап баш тэрэфиндэ гојулмуш кэтиллэрдэ эјлэшдирдикдэн, хамы мизин эт-рафында өз јерини тутандан сонра Чапар арвадына деди:

— Мэним халалым, сөјлэдијим шејлэри кэтиркинэн.

Чапарын арвады ики сахсы габ кэтириб Чапарын

гаршысында сүфрэ үстүнэ гојду, сонра даһа ири бошгаб кэтирди. Чапар бошгабы гаршысына чэкиб арвадына деди:

— Јағы бураја төккинэн.

Чапарын арвады бир аз эввэл кэтириб мизин үстүнэ гојдуғы габлардан бирини көтүрүб онун ичиндэки јағы эринин гаршысындакы бошгаба төкдү. Чапарын гардашындан вэ онун арвадындан башга хамы, хусусилэ Илтиверлэ арвады Чапарын нэрэкэтлэрини бојүк диггэтлэ излэјирдилэр. Чапарын арвады јағы төкүб гуртарандан сонра габы мизин үстүнэ гојуб икинчи габы өтүрдү, эринэ бахды. Бу габ бал илә долу иди. Чапар башы илә ишарэ еләјэн кими арвады балы јағын үстүнэ төкдү вэ мизин үстүндэки тахта гашығы көтүрүб јагла балы гарышдырмага башлады. О гэдэр гарышдырды ки, дарчыны рэнк-ли күтлэ эмэлэ кэлди. Чапарын арвады эринин ишарэ-синдэн сонра гашығы мизин үстүнэ гојду. Чапар дарчыны күтлэјэ од вурду, сахсы габдан јашыл алов галхды. Чапар габы оғлу илә Күлтэкинин гаршысына гојду. Балла јағын гарышығынын јаныб гуртармасы хејли чэкди. Чапар, гардашы, онун арвады вэ өз арвадындан башга хамыны һејрэт ичиндэ көрүб күлүмсүндү, бығларына тумар верди, үзүнү Күлтэкинлэ Горхмаза тутуб деди:

— Улу бабаларымыз евэрэнлэрин кэбинини гыранда, онларын јылдызларынын барышмасыны улу таңрылардан дилэјэндэ јагла балы гарышыг еләјиб аны ону јандырыблар. Онлар она көрэ белэ еләјирдилэр ки, гарышыг јагла балы бир-бириндэн ајырмаг мүмкүн олмадығы кими, евэрэнлэри—сизи дэ бэбэклэрим, бир-бириндэн ајырмаг мүмкүн олмасын, өмрүнүз јағ кими хош, бал кими ширин галсын. Она көрэ балла јағын гарышығыны јахырдылар ки, нэр шејэ тэмизлик кэтирэн атэш балла јағын гарышығына мүгэддэслик һопдурсун. Нэ-һајэт, ону јахыб гуртарсын ки, чэтинликлэр олса да, бир-бириндэн ајырмаг мүмкүн олмасын, ајырмага бир шеј галмасын, сизин биркэ јашајышыныз өмүр сона чатана кими мөһкәм, дағылмаз, ајрылмаз олсун.

Чапар сөзүнү битириб Илтиверэ бахды. Илтивер деди:

— Јеј, чох јеј, адэтдир, белэ адэtdэн һеч чағ узаг булунмаг оламмаз. Белэ адэт јашамага лајигдир.

Чапар мәмнун һалда элини бығларында кээдирэ-кээдирэ деди:

— Киши, Илтивер, бабаларымызын белә көзәл адәтләрини јашатмаг сәнин дә, мәним дә, биздән сонра бәбәкләримизин дә, бәбәкләримизин бәбәкләринин дә борчудур. Сән көјүмүздә аз дүјүн көрмәмисән. Неч фикир вермисәнми ки, нәјә көрә кәлин апаранда күзкү тутурлар, шам јандырырлар, сәмәни көјәрдирләр?

Илтивер башыны булады. Чапар бығларынын алтында күлүмсүнүб сорушду:

— Фикир вермәмисән, сәбәбини фикирләшмәмисән, еләми?

Илтивер чијинләрини чәкиб деди:

— Адәтдир дә... Ата-бабадан мирас адәт.

— Неч чағ адәт бош-бошуна, сәбәб олмадан јаранмаз. Нәр адәтин өз сирри, өз сәбәби олдуғу кими, кәлин апаранда күзкү тутмағын, шам јандырмағын, сәмәни көјәртмәјин дә өз сәбәбләри варды.

Һамынын марағ долу көзләри Чапарда иди. Чапар гардашына бахды, онун да көзләриндә марағ көрүб күлүмсүндү:

— Көрүнүр, неч ким бунунла марагланмајыб, сәбәбини өјрәнмәјә чалышмајыб. Белә олан һалда гулаг асын.

Чапар һамыны бир дә нәзәрдән кечирди, өзүндән разы һалда бығларына әл кәздирди вә деди:

— Бу адәтләр дә бизим улу бабаларымыздан галмадыр. Шам атәш рәмзидир, һәм дә мүгәддәслик рәмзи. Кәлин көчүрәндә атәшпәрәст бабаларымыз шам јажмагла евәрмә мәрәсимини мүгәддәсләшдиридиләр, белә һесаб еләјирдиләр ки, бу од, бу атәш евәрәнләрин һәјатында баш верә биләчәк бүтүн мурдарлығлары, ејбәчәрликләри јахачағ, онларын ешгини даһа чағлар, јашајышларыны даһа гајнар вә аловлу еләјәчәкдир. Сәмәни көјәртмәк боллуг рәмзидир. Сәмәни көјәртмәклә бабаларымыз евәрәнләрә боллуг ичиндә јашамағы арзуламышлар. Күзкү исә ајдынлығ рәмзидир, евәрәнләрин һәјатынын булудсуз, думансыз көрмәк рәмзидир.

Чапарын сөзләри мәчлисдә чанланма јаратды. Мәчлис хејли давам етди.

* * *

Јазын сон ајы иди. Үч тәрәфдән дағларла әһатә олунмуш Киш кәндинин ашағысында бурула-бурула ахан Киш чајынын шырылтысы дағларын этәји боју узаныб

Шәкијә доғру баш алан дәрәнин сүкутуну позурду. Күнәш дағын архасындан бојланмаға маңал тапмамыш чајла кәнд арасындакы кичик таланын чаја дирәнән јеринә јахын учалан гарағачын алтында бир оғланла бир гыз көрүндү. Гыз әјнинә этәкләри јерә дәјән дон, үстүндән исә гафтан кејмишди. О, белиндә рәнкарәнк парчадан гуршағ бағламышды. Гызын башы ачығ иди. Нөрүлмәмиш гара кур сачлары гырмызы гафтанын чијинини вә архасыны өртмүшдү. Онун көмүр рәнкли көзләри күлүр, сүд кими ағашпағ сифәтиндә ики гызыл јанагы һаванын сәрин олмасына бахмајарағ санки инди чә алышмаға һазырлашырды. Гызын әлиндән тутуб ону дарта-дарта апаран, гәһгәһәләринә ејни гәһгәһәләрлә чаваб верән енликүрәк, учабој чаван үзүнә төкүлән ипәји сачларыны тез-тез бармағлары арасына алырды. Чаванын дизләринә кими узанан гафтаны онун бәдәнини кип тутмушду. О, гыз белитәк инчә белинә гајыш көмәр бағламыш, шалварыны чорабларынын ичинә салмышды. Чаван оғланын ајағларында бу јерләрдә һамынын кејдији чарығ варды.

Чаванлар гарағачын алтында бир мүддәт динмәз дә јандылар. Анчағ тезликлә оғлан гызын гаршысына кечди, голларыны онун белинә долады, өзүнә сары чәкди ону, үз-көзүнү өпүшә гәрг еләди, сонра исә шеһи һәлә гурумашыш отун үстүнә чөкдү, гызы да чәкиб отуртду, гаршыдакы даға баха-баха деди:

— Мәним Күлтәкиним, һала дағын јөнүндән икинчи күнәш баш галдыыр, телләрини сәнә узадыб үзүндән, көзләриндән өпмәк диләјир. Сәни о күнәшә гысганырам, чиммәк истәјәндә суја да гысганырам. Мән...

Күлтәкин онун сөзүнү кәсди:

— Јај, бу сөзләрини чох ешитмишәм, кеч мәтләбә. Нечә дәфә сәндән сорушмағ истәмишәм. О күн бизим кәбинимизи гыранда сәнин атан атәшпәрәстләрдән, зәрдуштләрдән сөј сөјләди.

Күлтәкин сөзүнә ара верди, бир гәдәр фикирләшәндән сонра давам етди:

— Јерли чамаатын һамысы хачпәрәстдир, бу јерләрә варанлар да. Ондан габағ һәрә бир шеји танры һесаб еләјирди. Ахыры һамы хачпәрәстликдә дурду. Фикир еләјирәм ки, нијә динләр белә дәјишир?

Күлтәкин сөзләрини дејиб Горхмаза бахды. Горхмаз онун сөзләрини дејиб гуртардығыны зәһн едиб чаваб вермәк истәјәндә Күлтәкин билдирди:

— Дуркинэн, һалә гуртармадым, эн вачиби галыр,— деди. Горхмазын әлини бурахды вә деди:

— Биз һалә бир дилдә гонушуруг. Бәзиләри сөйләләр, бу дили бураја биз хәзәрләрин дәдә-бабалары һунлар кәтирибләр, јерли чамаат, сәнин дәдә-бабаларын бизим дили көтүрүбләр. Анчаг о күн сәнин атан башга чүр үнләди, сөйләди ки, әксинә олуб.

Горхмаз сорушду:

— Нә сөј сөйләди? Сөйләди ки, хәзәрләрин дәдә-бабалары бу јерләрә вармамышдан габаг да бизим дәдә-бабаларымызын чоху һала гонушдугу дилдә гонушурду.

Күлтәкин башыны тәрпәтди, Горхмаз давам етди:

— Јерли чамаатын һамысы да олмаса, чоху һунлар бура варанда онларын дилинә јахын дилдә гонушуб. Белә олмасајды, онлар јерли чамаатла бир көјдә јашаја билмәзди, асанлыгла гајнаг олмазды. Белә оламмасајды, бәс онда о сөјләр нәјә көрә бизим гоншулугдакы өлкәләрә варсалар да, ораларда мәскун олмамаш, мәскун оланлары исә јерли сөјләрла гајнаг еләмәмишдир?

Горхмаз нәфәсини дәриб:

— Мән гоншулугда јашајан катехләри, картлиләри, һајлары нәзәрдә тутурам,— деди.

Күлтәкин ешитдикләриндән разы галды:

— Сән мәним диләјим барәсиндә чох сөј сөйләдин. Һала мәнә улу бабаларымызын бу торпаглара гачан вармасы, онларын динләри, јерли чамаатла гајнајыб-гарышмасы барәсиндә үн үнләкинән.

Горхмаз чиддијјәтлә:

— Бу чох узун сөһбәт олар,— деди.

Күлтәкин Горхмаза сығынды:

— Башлакинән, ағырладығым,— деди.

Горхмаз ешитдикләрини, билдикләрини бүтүн тәфәррүаты илә данышды.

* * *

Тәпә үзәриндә учалан үчбучаг шәкилли галаја бәнзәр Гәбәлә шәһәринин күнчыхана бахан дарвазаларынын бурчларында кешик чәкән көзәтчиләрин јухусуз көзләрини күнәшин илк шуалары гычыгландырмаға башлајанда онлардан бири о биринә деди:

— Гапәји ачмаг әјјамыдыр, базара вармаг диләјән чамаат чохдан бәкләјир.

Көзәтчи тәнбәл-тәнбәл кәрнәшди, синәсини јумруг-

лады, пилләләрлә ашағы ениб шәһәр дарвазаларыны ачдыса да, һалә чамаат көзләмәли олду, онларла дарвазалар, шәһәр һасарлары арасында азы он беш аддым ениндә ичи су илә долу дәрин хәндәк вар иди. Бу хәндәк шәһәрин күнчыхан тәрәфиндән ахан Човурлучајла бирләшдирилмишди. Бурчда галан көзәтчи орадакы чархы фырлатды, дарвазалары хәндәјин о бири саһили илә бирләшдирән көрпү јаваш-јаваш енмәјә башлады. Көрпү јерә дәјән кими чамаат һај-күјлә Гәбәлә галасына долушду. Габагларына бир нечә гојун гатмыш ики кәндлидән чаваны нисбәтәп јашлысына деди:

— Кәрәк бирбаша о бири тәрәфдән Сәлбирә варајдыг. Һала кәрәк галанын бу башындан о бири башына вараг, һалә үстәлик бир хәндәк дә кечәк, ондан сонра Сәлбир базарына чатыбаны дујачағыг.

Јашлы киши көзләрини он једди јашы јеничә тамам олмуш вә онула бирликдә базара икинчи дәфә кәлән оғлундан чәкмәдән деди:

— Нә фәрги вар, оғлум, јолумуз Сәлбир гапәјиндән чох гала гапәјинә јахындыр. Сәлбир гапәјинә вармагдан өтрү даирә вуруб хејли јол кечмәк кәрәкди. Бу јолла галанын ичи илә дүз варыб, галанан о бири гапәјиндән чыхыбаны, хәндәјин үстүндәки көрнүдән кечиб Сәлбирә варарыг. Базарыда ки, көрмүсән.

Онлар сөһбәт еләјә-еләјә базара чатдылар. Бурада адам әлиндән тәрпәнмәк мүмкүн дејилди. Ата илә оғул базара кирмәди, базардан бир гәдәр аралы, мал-гара сатылан мејдана кәлдиләр вә тезликлә гојунлары сатдылар. Ата оғлуна деди:

— Ишимиз лап аванд олду, бәбәјим. Бу күн нәсә базара гојуну аз кәтирибләр. Гојунлары бечид, һәм дә јеј гијмәтә сатдыг. Базара варыб ајын-ојун алаг.

Онлар сөһбәт еләјә-еләјә бүтүн базары долашдылар, лазыми шәјләри алыб кишинин Гәбәләдә јашајан досту-килә јолландылар. Һасар ичиндә олан һәјәтин бир тәрәфиндә учалан күрсүнү, чиј көрпичдән тикилмиш евин ејванында отурмуш орта јашлы киши гонагларын кәлишинә севинди вә тәндирханада чөрәк биширән арвадыны сәсләди:

— Ај һалалым, варыбаны гапаг галдыр, көр бизә кимләр варыб?

Ғадын тәндирханадан дилләнди:

— Хош варыблар, бир һовур бәклә, чөрәји тәндирдән чыхарым варым.

Ев саһиби бир аз кефсиз иди. О, голтуғунун алтына гојдуғу мүтәккәјә охшар голтуғалтына дирсәкләниб деди:

— Дава-далаш олмајанда касыбын иши дүзәлмр, достум. Анчаг нағармаг олар ки, давасыз јылларымыз чох олмур, бири варыб јағмалајыб гајыда дөнү олан кими о бири варыр. Бу чага кими каһ парслар, каһ румлар јағмалајырды, һала сөјләрләр тәзә бир јағы чыхыб, јухарыда, Чола тәрәфдә мәскунлашыблар. Онлара һунлар сөјләрләр. Бизим дилдә һун, билирсән ки, адам, инсан демәкдир. Демәли...

Киши сөзүнүн ардыны дејә билмәди, онун гача-гача кәлән оғлу һәјәчанла деди:

— Дәдә, һунлар үстүмүзә сүрә варды. Онлар бүтүн әтраф көјләри јағмалајыблар, һала Гәбәләнин лап јахынлығында булунурлар.

Чаван сөзүнә ара верди, гонаглара хош кәлдин еләјәндән сонра давам етди:

— Дәдә, каһин сөјләди ки, күн ејләјә дәкинчә һамы мә'бәддә јығнаг олсун.

Ев саһиби сорушду:

— Һансы каһин, ај бәбәјим? Шәһәримиздә ајы танры сананларын өз каһини, күнәши, көјләри танры сананларын өз каһинләри вар.

Шәһәр чамааты ахшама јахын һунлары кери отурда билдиләр. Ертәси күн сәркәрдә һунларын һәндәвәрдә олмадығыны көрүб кәшфијјата үч чәри көндәрди. Онлар күнортаја јахын кери гајытдылар. Кәшфијјата кедәиләрин башчысы кәшфијјатын нәтичәләри барәсиндә сәркәрдәјә мә'лумат верди:

— Һунлар гајыда дөнү олублар, анчаг шәһәрдән бир гәдәр аралы чохлу чадыр көрдүк, хәлвәти, пуса-пуса ораја јавуг дүшдүк. Чадырлар һунларын иди. Онлар һеч бир шејдән еһтијат етмәдән чадырларына варыб чыхыр, хәрәк бишһирдиләр, елә бил өз евләриндә идиләр. Биз гајыда дөнү олмаг диләјәндә, көрдүләр, тутдулар, башчыларынын јанына апардылар.

Сәркәрдә, онун әтрафында олан бир нечә нәфәр ашағы рүтбәли гошун башчысы кәшфијјата кедәнләрин башчысыны диггәтлә динләјирдиләр. Онлардан бири:

— Нечәә? Һунлар сизләри тутубаны бурахдылар?

Сәркәрдә она тәрс-тәрс бахды, кәшфијјатчы давам етди:

— Дүзүнү сөјләсәм, биз елә билдик ки, ишимиз битди. Анчаг онларын башчысы, ағсаггал бир ихтијар бизимлә

чох јеј үн үнләди, сөјләди, онларын һәмсөјлары өз јурдларына гајыда дөнү олублар. Чоладан о таја. Анчаг онлар, мин саја јахын аилә гајыда дөнү олмаг диләмәјиб, бурада гонуб. Ихтијар киши сөјләди ки, падшаһыныз дистур версә она гуллуғ еләјәрик. Падшаһыныз дистур вермәсә дә бурада гонмушуг, гајыда дөнү олмајачағыг, савашачағыг, ган шорлајачағыг. Падшаһыныза сөјләјин ган шорлатмаға дистур вермәсин.

Сәркәрдә деди:

— Варым чарын јанына, она сөјләјим, мәсләһәтләшим.

Сәркәрдә кетди. Кәшфијјатчыны динләјәнләрдән бири деди:

— Мәнә гапаг галдыр, елә сөј сөјләдин, елә бил онларын дилини билирсән, тәрчүмә еләјән олмајыб.

Кәшфијјатчыларын ән јашлысы чаваб верди:

— Биз онлары лап јахшы баша дүшдүк, анчаг бә'зи сөзләрини анлаја билмәдик.

...Горхмаз данышығына ара вериб ону диггәтлә динләјән Күлтәкинә күлүмсүндү, давам етди:

— Сәнә һала сөјләдијим һадисәдән бир аз кечмәмиш парслар өлкәсиндә бөјүк дәјишиклик олду. Орада бир нечә сај јүз јыл һөкмранлыг еләмиш Парфијалылар ханәданына гаршы Әрдәшир Сасани адлы бир ә'јан үсјан еләди, парсларын ахырынчы шаһы Артабаны јыхды, өзүнү шаһәншаһ е'лан еләди вә 224-чү јылдан башлаја-раг парслар дијарында Сасаниләрин һакимијјәти дөврү башланды.

Күлтәкин Горхмазын сөзүнү кәсди:

— Бу мәним нәјимә кәрәк, парслар өлкәсиндә кимләр һөкмдар олублар? Мәтләбдән сөј сөјлә, онсуз да тәләсирсән.

Горхмаз имкан верди ки, севкилис сөзләрини сона кими десин. Күлтәкин сусан кими давам етди:

— Сәбрини бас, мәним әзизим, елә мәтләбдән сөј сөјләрәм. Билирмисән о чағда бу јерләрдә ән зорлу чарлыг һајларын чарлығы иди. Һајларын, онлара һала ермәниләр дә сөјләрик, чарлары да Парслар нәслиндән иди, гоһум идиләр. Ермәни чарлары Парфија чарларынын зорундан истифадә еләјиб әтраф торпаглари ја јағмаламыш, ја да өзүндән асылы вәзијјәтә салмышды. Парслар өлкәсиндә Сасаниләр һакимијјәтә кәлдикдән сонра ермәни чарлары парслар өлкәсинин достундан дүшмәнинә чеврилдиләр. Ермәни чары, Валаршыи бәбәји Сасани һөкмдары Әрдәширә гаршы чохлу чәри јығнаг еләди,

иберлэрлэ албанлар да онларла дэрилдилэр. Валаршын бәбәји Хосров көрдү ки, зорла Эрдәширин өһдәсиндән кәлә билмәјәчәк, о, үзүнү јухарыја, сәнин улу бабаларынын јурдуна тутду, хаганын јанына ајагчылар көндәрди. Дәрјал дәрәсиндән кечән јолу да, Чола ашутуну да һунларын үзүнә ачдылар. Албанијада, Иберләрин вә һајларын торпагларында һун чәриләринин әлиндән тәрпәнмәјә белә јер галмады. Онлар өлкәмизи јағмаладылар, анчаг Эрдәширә зор кәлә билмәдиләр, гајыда дөнү олдулар. Әввәлләрдә олдуғу кими, бу дәфә дә һунларын чоху Албанијаја гонду, бурада мәскән салды.

Күлтәкин евә гајыдандан сонра да бүтүн күнү Горхмазын сөјләдикләринин тәсири алтында олду. Ертәси күн Горхмаз тез кәлди. О, Горхмазын әлиндән тутуб гарагачын алтына апарды, отурду вә деди:

— Һәлә сојугдур, чимәмәрик, гонкинән, бир аз сөј сөјлә, сонра чиммәјә варарыг.

Горхмаз е’тираз етмәди:

— Сөј сөјләјим? Гој сәнин диләдијин кими олсун. Анчаг бу күн биз мүтләг чиммәлијик. Һа...

Күлтәкин Горхмазы дартыб јанында отурду вә деди:

— Јеј, сөјләдим ки, чимәрик, Һала үн үнлә.

Горхмаз деди:

— Һә, дүн сөјләдијим һадисәдән әлли-алтмыш сај јыл сонра һунлар кен Албанијаја, ермәни вә ибер торпагларына сохулдулар. Бу дәфә онлара басилләрин чары башчылыг еләјирди.

Күлтәкин онун сөзүнү кәсди:

— Әввәлән, сөј сөјлә о баниләрин чари ким ола? Бир дә иберләри каһ картли адландырырсан, каһ ибер. Елә нијә?

Горхмаз күлүмсүндү вә:

— Күндән-күнә дәринә варырсан. Басилләрин чарлығы бизим гоншулуғумуздады, Чоладан о јана. О ки галды иберләрлә картлиләрә, онлар ејни сојлардыр. Бизим дилимиздә гоңушан гоншулары онлары, картлиләри иберләр адландырыблар. Бир нечә сај јүз јыл бундан габаг онларын гоншулуғунда мәскән салмышлар.

Күлтәкин Горхмазын чавабындан разы галды, Горхмаз јериндән галхды вә:

— Уру дуркинән, әзизим, чиммәк аны јетишиб,— деди.

Күлтәкин чиммәк сөзүнә әһәмијјәт вермәјиб сорушду:

— Сөј сөјләјиб гуртардын? Бәс басилләр ганчары олдулар?

— Ганчары олачаглар? Өләни өлдү, галаны гачыбаны чаныны гуртарды.

— Һеч бурада, сөјләдин ки, онлар әввәл Гаргар чајы јанында ордукаһ гурмушдулар, орада галаны олмады?

— Олду. Һала онлар тәкчә Гаргар тәрәфдә дејилләр, Албанијаын башга јерләриндә да көјләри вар. Һәлә онларын чохунун јерли чамаатла гајнаг олмаларыны сөјләмирәм.

Горхмаз сөзләрини битириб Күлтәкин әлиндән тутуб ону галдырды вә деди:

— Гачаг чиммәјә.

Күлтәкин дурду вә:

— Јеј, анчаг судан чыхан кими евә гошаммарыг, сөзләринин ахырыны сөјләмәлисән,— деди.

— Сөј сөјләмәк гуртарды, басилләрлә гуртардыг.

— Буну билдим, даһа сонра бир шеј олмајыб?

Горхмаз бәркдән күлдү, күлүшү чајын мәчрасында әкс-сәда верди:

— Нечә јә’ни оламмајыб? Пишијин улусу Һәлә торбададыр.

Күлтәкин дә күлдү:

— Бах, о торбадакы пишији чыхарыбаны мәнә көстәрсән.

Горхмаз онун әлиндән тутуб чаја чәкә-чәкә:

— Мәним көзләрим үстә, әзизим.

* * *

Албанија чары Урнајр Һәр күн олдуғу кими, бу күн дә јатағындан тездән галхыб Һәјәтә дүшдү. Чох көзәл јаз сәһәри иди. О, сәһәр јемәјини јеничә гуртармышды ки, сарај горугчусу она деди:

— Дүнәндән шәһәрә ајагчылар кәлибләр, чох гәрибә көркәмләри вар, сизи көрмәји диләјирләр.

Урнајра горугчубашынын сон сөзләри гәрибә көрүндү:

— Сәни анламадым. Кејимләринин нә дәхли? Һәр сој бир чүр кејинир.

Горугчубашы еһтијатла:

— Бәли, кејими бу чага кими көрән олмајыб.

Урнајр узатмаг истәмәјиб:

— Јеј. Сарај адамларынын һамысы сараја варыб дәриләндән сонра хәбәр елә варым, сонра ајагчылары чакыраыг.

Күнортаја хејли галмыш Урнајр сарајдакы гәбул са-

лонуна кэлди вә ону көрмәк истәјәнләри чағырмағы әмр етди. Салона дөрд нәфәр кирди. Онлар Урнајра тә'зим едиб әмрә мүнтәзир дајандылар. Онларын кејимләри дин хадимләри олмаларына шүбһә јери гојмурду. Намынын чар аиләсинин үзвләринин, ә'јанларын, дикәр сарај хидмәтчиләринин нәзәрләри чарда иди. Намыны онларын мәрәми марагландырырды.

Нәһајәт, чар Урнајр нәзәрләрини јепископдан чәкди вә үзүнү ә'јанлардан биринә чевириб:

— Тапшыр габагча јемәк кәтирсинләр, бәлкә танрыларымьзын көндәрдији гонаглар ачдыр,—деди, үзүнү јепископа чевириб давам етди:

— Сөјләјин, баш каһин, бәлкә сизләрдә јемәкдән габаг ибадәт еләмәк кәрәкдир.

Јепископ јаранмыш шәраитдән истифадә етмәјә тәләсди:

— Бизим танрымыз бирдир, һөкмдар.

Урнајр сорушду:

— Бизим танрымыз үчдүр, Күнәш, Ај, Көјләр. Бәс сизинки?

— Бизим танрымыз бирдир, о, көзә көрүнмүр, дүнјада нә варса һамысыны о јарадыб.

Јепископ сөзләрини дејиб она баханларын һамысыны бир-бир еһтијатла көздән кечирди вә деди:

— Күнәши дә, Ајы да, көрдүкләримизин дә, көрә билмәдикләримизин дә һамысыны о танры јарадыб.

Јепископун сөзләри сарајдакылары бәрк һәјәчанландырды, сарај каһини исә өз наразылығыны ачыг билдирди:

— Бу нә сөј сөјләр, һөкмдар? Сән нијә онун һәдјанларына, танрыларымыза хор бахмасына белә сакит гулаг асырсан?

Урнајр каһинә чаваб вермәди, ону мараг көтүрдү, јепископа ахыра кими гулаг асмағы гәт етди. Јепископ чарын сусмасындан үрәкләнди:

— Һөкмдар, биз кәлмишик сәнин тәбәләрини бир олан танрынын мәзһәбинә. Иса пејғәмбәрин хачпәрәстлик мәзһәбинә, һагг јолуна чағыраг.

Каһин һөкмдарын һүзурунда олмасына әһәмијјәт вермәдән јериндән сычрајыб ғышгырды:

— Һөкмдар, биз нијә бунун белә сөзләр сөјләмәсини, танрыларымыза гаршы сөј сөјләмәсини динләјирик? Гов онлары. Онлары чармыха чәкдирмәк кәрәкдир.

Урнајр тахтындан галхды вә јепископа ачыгла деди:

— Варыб кедин бурадан, данла ајагларыңыз Бәрдәдә олмасын, јохса сизи чаггалла јем еләтдирәрәм.

Һамы чыхды, Урнајр тәк галды. Бир нечә дәгигәдән сонра сарај ә'јанларындан бири кәлди. О, көстәрилән јердә отурандан сонра еһтијатла деди:

— Һөкмдар, инди гарангу дүшүб, гој онлар сабаһа кими галсынлар. Онларын башына бир иш кәлсә иберләри, һајлары наразы саларыг, мән һәлә румлары сөјләмирәм.

Һөкмдар тәәччүблә:

— Онларын Румијјәдә, Иберијаја, Ермәнистана нә дәхли вар?

— Вар, һөкмдар. Онларын чамааты о дини гәбул еләјибләр, хачпәрәст мәзһәбини.

— Онлара хачпәрәст нијә сөјләрләр?

— Јепископун, онунла варанларын синәләриндә асыланлара гапаг галдырдын, о хачдыр. Баш өртүкләринин алтындакылар да хачдыр.

Чарын нәсә јенә сорушмаг истәмәсини дүјмуш ә'јан она хачпәрәстлик барәсиндә мә'лумат вермәји лазым билди. Әслиндә Иберијада, Румијјәдә чох олмуш бу ә'јан хачпәрәст дин хадимләринин Албанијаја кәлмәләринин төшәббүскары иди. О деди:

— Хачпәрәстләрин пејғәмбәри Исадыр. Асиләр ону һәмин хач шәкилли ики тир үстүндә чармыха чәкиб өлдүрүбләр, о исә дирилиб, гајыдыб. Онун тәрәфдарлары Иса пејғәмбәрин чармыха чәкилдији хач нишаныны мүгәддәслик рәмзи кими гәбул еләјибләр.

Ә'јан сусду. Чар Урнајр ону динләјир, данышмырды. О, һәмсөһбәтинин Иберијада, Ермәнистанда олмасындан хәбәрдар иди, өзү көндәрмишди. Анчаг онун јепископла габагчадан көрүшмәсиндән, јени динә мејл салмасындан, ону гәбул етмәсиндән, јепископун Бәрдәдә чағырышы илә кәлмәсиндән хәбәрдар дејилди. Урнајр бир хејли фикирләшәндән сонра тахтындан галхды вә деди:

— Данла дүн чагы јепископу јаныма кәтиркинән, анчаг буну һеч ким билмәмәлидир. Онун адамларыны елә јердә сахла ки, хәтәр дәјмәсин.

Ә'јан кетди. Ертәси күн ахшам сараја кәләндә о, чары өз јериндә көрдү. Чар Урнајр јепископу меһрибанлыгла гаршылады. Јепископ һәлә дүнән ону гован чарын бирдән-бирә белә дәјишмәсинә әһәмијјәт вермәди, көрүнүр, ә'јан ону вәзијјәтлә таныш етмишди. Урнајр јепископла ә'јана отурмаға јер көстәриб деди:

— Танрыларым мәним һәјатымдыр, мән онлардан чох горхурам.

Јепископ күлүмсүнүб:

— Танрым мәним һәјатымын дајағыдыр, мән ондан горхмурам, анчаг еһтијат едирәм,—деди.

Чар Урнајр дилләнди:

— Танрылар рәһмлидир, онлар инсан нәслинә гајғы көстәриләр. Сиз инсанларын бүтүн дүнијаны өз зијасы илә ишыгландыран, өз истиси илә онлары, һејванлары једирдән Күнәшә ситајиш еләмәјин гаршысыны аламмаз-сыныз.

Јепископ чавабы бөјүк тәмкинлә верди:

— Сән биликли адамсан, һөкмдар, анчаг, инчимә, сөјләдикләрин сәнин сәвијјәнлә узлашмыр. Бунун да сәбәби одур ки, бир танрыја дејил, бир нечә танрыја биәт едир-сән. Танрыларын һәр биринин өз ирадәси вар. Әкәр танрылар өз араларында боғушурларса, онда биз, онлара нисбәтән нечә бәрабәр олан инсанлар онларын адындан данышанлара нечә инана биләрик? Су илә оду бирләшдирмәк, Күнәши евә чағырмаг олармы? Каинатын башга һиссәләри тәк Күнәши дә танры бизим һәјатымызы ишыгландырмагдан өтрү јаратмышдыр, Ајы, улдузлары јаратдығы кими. Онларын һәр биринә ајрылыгда танры дејән өз гәлбини чаһилликлә долдурур.

Чар Урнајр јенә тахтындан дурду, анчаг о кечән дәфәкиндән фәргли олараг әсәби дејилди. О, бир-ики дәфә вар-кәл едәндән сонра јенидән отурду вә деди:

— Күнәшә, Аја, көјләрә ситајиш, инсанын өз әгидәсиндән башга, һөкмдарын ирадәсиндән дә асылыдыр. Чамаат онун адындан өз чарларыны, һөкмдарларыны улулашдырыр. Күнәш өз ирадәсиндән асылы олмајараг јер үзүндәки бүтүн чанлылара хидмәт едир. Чар исә өз ирадәсилә иш көрүр, истәдијинә азадлыг әрмағаны верир, улу еләјир, башгасыны исә гула чевирир.

Јепископ чарын фикрини алды, күлүмсүндү вә она чаваб вермәјә тәләсди:

— Бизим динимиз белә өјрәтмир, ону чарлар өз ирадәсинә табе етмир, анчаг о, чарлара дәрин һөрмәт бәсләмәји, онлары севмәји тәләб едир. Бу һөрмәт, мәнәббәт инсанлардан һәр биринә олунан гәдәр дејил, танрыја көстәрилән әсл һөрмәт, мәнәббәт кими олмалыдыр. Чарлар бизи мәнрумијјәтләрә дүчар етсәләр, динимиз бизи јердәки чарлығын әвәзинә көјдәки чарлығы вәд едәр. Она көрә дә чарлара табе олмаға, гуллуг көстәрмәјә нә-

һәки борчлујуг, биз өзүмүзү чара мәнәббәтә һәср етмәлијик. Көјләрдәки танрыны башгалары илә әвәз етмәк мүмкүн олмадығы кими, јердәки һөкмдары дәјишмәк дә бизим ирадәмиздән асылы дејилдир.

Урнајрын јепископла сөнбәти кечә јарысына кими чәкди. Онларын сөзләри бә'зән чәп дә кәлирди, анчаг с'јаиын сә'ји нәтичәсиндә кәркинлик тезликлә арадан галхырды.

Јепископ сарајда бир ајдан чох галды, һәр күн чарла көрүшдү, сон күнләрдә исә онларын көрүшләриндә чарын аңлә үзвләри, бә'зи ә'јанлар да иштирак едирдиләр. Урнајрын хејли јумшалдығыны көрән јепископла о'уу дә'вәт еләјән ә'јан көрүшләриндән бириндә чара дедиләр:

— Бу динин дәвләтимиздән өтрү дә, Албанијанын рифаһы үчүн дә чох хејри ола биләр. Ахы, биз үч гоншу—Иберија, Һајстан вә Албанија бир диндә олдугумуза көрә јағылара гаршы савашларда һәмишә бир-биримизә һов әли узатмышыг. Һала онлар тәзә дини гәбул еләјән-дән сонра бизә һов әлини узадаммазлар.

Урнајр өзлүјүндә хачпәрәстлији артыг гәбул етмишди, сарајда онун тәрәфдарлары да аз дејилди. Лакин о өз гәрарыны елан етмәји узадырды, әслиндә каһинин сараја кәлә билмәјәчәји күнү көзләјирди. Һәр шеји баша дүшмүш каһин исә Урнајры көлкә кими изләјирди. Гоча каһинин хәстәләниб сараја кәлә билмәмәси мәсәләни һәлл етди. Чар Урнајр сарај ә'јанларыны јығыб өз гәрарыны верди вә јепископун узатдығы хачы өндү. Бир нечә гоча ә'јандан башга хачы сарај адамларынын һамысы өндү. Чар јепископун вә онунла кәләнләрин шәрәфинә бөјүк зијафәт тәшкил етди, мәгсәд зијафәтдә иштирак едәнләрә фикрини билдирмәк иди:

— Данла Шәкијә, Кишә варырыг. Мән өзүм дә јепископла варачагам, бир дә бир нечә ә'јанла чәриләр дәстәси. Биз хачпәрәстлији Албанијада јажмағы орада бүтпәрәстлијин мәбәди олан јердән башлајачағыг.

Урнајр, јепископ вә онларын мүшајитчиләри Шәкијә кәләндә артыг пајыз өзүнү көстәрмәјә башламышды. Киш чамааты чарын Шәкидә дајанмајыб бирбаша Кишә кәләчәји хәбәрини алмыш, онун пишвазына чыхмышды. Онларын арасында каһинләр дә вар иди. Бу дин хадимләри елә зәһн едирдиләр ки, чар Урнајр Албанијада бүтпәрәстләрин ән бөјүк мә'бәдләриндән бири олан Киш мә'бәдинә ибадәтә кәлир, она көрә дә кәнд чамаатынын чары тәнтәнә илә гаршыламасына чидди һазырлыг көр-

мүшдүлөр. Лакин чарын онлара эһәмијјәт вермәдән кәндә кирмәси, һәм дә бирбаша мә'бәдә кәлмәмәси, онларын кефләрини позмагдан даһа чох нараһатлыгларына сәбәб олду. Кишә кәлән һөкмдарлар, ә'јанлар адәтән, биринчи нөвбәдә, мә'бәдә тәшриф кәтирирдиләр. Урнајр-ла узун әбалы, узун саггаллы, дөшләринә хач асмыш адамларын да кәлмәси, онларын кишләр олмасыны баша дүшә билмәсәләр дә, кәһинләрә гәрибә көрүндү.

Чар Урнајр гаршысына гојдуғу мәгсәдин ичрасына бөјүк еһтијатла башлады. О, әввәлчә ағсаггаллары јығды, јепископла олан сөһбәтләри барәсиндә данышдырды, ахырда исә бүтүн кәнд чамаатыны мә'бәд јахынлыгындакы, ибадәткаһа чеврилмиш гочаман гарагачдан бир гәдәр аралыдакы мејдана топламағ әмрини верди, чамат јығышандан сонра јепископу ирәли верди. Јепископ чох данышды, хачпәрәстлиј тәрифләди, бүтпәрәстлијин, атәшпәрәстлијин бүтүн нөгсан чәһәтләрини ачмаға хусуси сәј кәстәрди. О, чаматын ону сакитликлә динләмәсинә, һај-күј салмасына эһәмијјәт вермәди. Кәһинләр хусусилә бәрк гышгырыр, фәрјад гопардылар. Онлардан јепископа һүчүм чәкмәк истәјәнләр дә тапылды, лакин чарын сәрт бахышлары илә растлашыб кери чәкилмәли олдулар. Јепископ сөзләринин сонунда деди:

— Мәним оғланларым, бир олан танрыја биәт еләјин, чүнки о сизә һәјат бәхш етмишдир. О бөјүкдүр, һәр шейин јарадычысыдыр. Индики андан өз јарамаз дининиздән әл чәкин, јарананлара биәт етмәјин, бу, шейтан әмәлидир вә сизин гәлбинизи мәһв едәр. Неч ким ики танрыја биәт еләјә билмәз. Неч ким һәм танрынын, һәм дә шейтанын сүфрәсиндән јејә билмәз. Бир олан танры бүтпәрәстләри, атәшпәрәстләри гаранлыгдан, чәһаләтдән әсл динә чағырыр, инамын нуру илә нурландырыр. Мәкәр бизи јараданын ирадәсилә илдырым чахыб, онун ирадәсилә сөнмүрмү? Әкәр илдырым танрыдырса, нијә неч вахт гышда көрүнмүр? Көрүнүр ки, онлар танры дејилләр, танрынын јаратдыгларыдырлар. О, көзә көрүнәнләрин дә, көрүнмәјәнләрин дә јарадычысыдыр.

Јепископ сөзләрини битириб чар Урнајра бахды. Чар бүтпәрәстләрин мә'бәдини учурмағ әмрини вермәк истәди, анчаг бу фикриндән дашынды, икинчи ибадәткаһ сајылан гочаман гарагача тәрәф кетди. Јепископ вә мушајиәтчиләри дә онун ардынча. Онлар ағача јахынлашанда бир дөстә адамын ағачын әтрафында дөврәләмә диз чөкдүкләрини көрдүләр. Елә һәмин анда ики нәфәр ағ аты

чәкиб ағачын јанына кәтирди, онлардан бири башдан ајаға ағ кејинмиш гоча кәһинин ишарәсилә әлиндәки низәни атын үрәјинә сохду. Ган фәвварә вурду, ат јыхылды. Икинчи нәфәр әлиндәки сахсы габы атын ганы илә долдурду вә дөврәләмә ағачын дибинә төкдү. Даһа сонра онлар атын башыны чәкиб вә дәрисини сојуб ағачдан асдылар.

Чар Урнајр бүтпәрәстләрин бу мәрасимини позмады, еһтијат етди. Онлар дәрини асандан вә мәрасими баша чатдырандан сонра Урнајр јепископа дөндү. Јепископ ағача ситајиш едәнләрә үз тутуб бир аз әввәл чаматә сөјләдикләрини онлара да дејиб Урнајра ағачы будамағ лазым олдуғуну билдирди. Чар јахында дајанмыш әскәрләрә ишарә еләди. Онлар тәрәддүд ичиндә һөкмдара бахдылар. Јепископ чарын чыхылмаз вәзијјәтә дүшдүјүнү көрүб бу вәзифәни өзү илә кәтирдији көмәкчиләринә һәвалә етди. Көмәкчиләр балта көтүрүб әскәрләрин көмәјилә ағача тәрәф кетдиләр. Кәһинләр фәрјад гопардылар, сачларыны јолмаға, палтарларыны чырмаға башладылар. Чар бир аддым ирәли чыхыб чаматә мурачиәтлә деди:

— Сиз јепископун сөзләрини ешитдинизми? Биз она инанырыг, онун сөјләдији танрыја инанырыг, биз онун мә'бәдләри дағытмасына, ағачы будамасына мане ола билмәрик. Сиз ону инандыра билсәниз ки, мә'бәдин дағыдылмасы, ағачын буданмасы она әзаб-әзијјәт кәтирә биләр, өлдүрәр, онда биз мә'бәдләри тәзәдән тикәрик, белә олмаса, онун сөјләдикләрини сөзсүз гәбул етмәлисиниз.

Кәһинләр јепископу овсунламаға киришдиләр. Онлар вәһши сәсләр чыхарыр, танрыларыны көмәјә чағырырдылар. Јепископ ирәли чыхыб чарла үз-үзә дајанды, чамат исә чарын архасына топлашды. Јепископ деди:

— Мән онларын сөзләриндән вә һәрәкәтләриндән горхмурам, билирәм ки, јараданын јаратдығы танры олмадығы кими, инсана әзаб-әзијјәт дә кәтирә билмәз.

Јепископ үзүнү көмәкчиләринә чевирди вә:

— Диз чөкүб дуа еләјин, — деди.

Јепископун көмәкчиләри олан руһаниләр диз чөкдүләр, дуа етдиләр:

— Гој танры көјләрә учалсын, асиләр јер үзүндән јох олсунлар.

Јепископ јерли чаматын ибадәткаһа чевирдији гочаман гарагачын көвдәсинә хач тәсвири чәкмәји әмр етди.

Балталар ишә дүшдү. Балталар хач тәсвирини дүзәлт-мәк үчүн ағачын көвдәсинә ендикчә кәһинләр фәрјад гопарыр, балта вуранларын танрыларын гәзәбинә кечә-чәјини көзләјирдиләр. Лакин ишләрини сона јетирмиш хачпәрәстләрин сағ-саламат јепископун әтрафына топ-лашмасынын шаһиди олмуш чамаат кери чәкилди. Аға-чын әтрафында јалныз кәһинләр, чиндарлар вә бә'зи го-чалар галдылар.

Јепископ чамаата мұрачиәтлә деди:

— Сабаһ һамы мејдана топлашсын, дуа еләјәчәјик, сонра һамылыгла гырх күн пәһриз сахлајачағыг.

Бундан сонра чамаат динмәзчә дағылышды.

* * *

Јајын оғлан чағы иди. Күнәшин јандырыб-јахан шүа-лары аран јерләри говурға кими говурмушду. Бәрдә га-ласындан кәнар јерләр—истәр Овлаға, истәрсә дә Ағда-ма сары апаран јолларын кәнарларында әкилмиш тәк-түк ағачын јашыллығындан башга көзә дәјән һәр шеј бомбош иди. Шәһәрин өзү јашыллығы гәрг олса да, ис-тидән нәфәс алмаг мүмкүн дејилди. Баш көтүрүб кет-миш Ваченин сарајы кәдәр ичиндәјди. Ваче кедәндән сонра чарсыз галмыш, өлкәни идарә етмәк үчүн јара-дылмыш мүвәггәти шуранын фәалијјәтсизлији үзүндән бүтүн Албанијада олдуғу кими, Бәрдәдә дә һәрч-мәрч-лик һөкм сүрүрдү. Мүвәггәти шураја башчылыг едән вәзир башыны итирмишди. О, шура үзвләрилә мәслә-һәтләшиб Ваченин сасаниләр сарајында јашајан гарда-шына елчи көндәрмәк истәди, анчаг ејни вахтта хәбәр кәлди ки, Пероз Бәрдәјә чанишин көндәриб. Вәзирин алдығы мә'лумата көрә мәрзбан бу јајын истисиндә өзү-нү Бәрдәјә јетирмәк үзрәдир. Вәзир сәһәр ган-тәр ичин-дә јатағындан галханда сарај мә'мурларындан бири онун јанына кәлди:

— Һала хәбәр кәтирдиләр ки, мәрзбан һәзрәтләри Овлағын лап јахынлығындадыр,—деди.

Кечә истидән чох пис јатан вәзир бир истәди «чә-һәннәмә кәлиб» десин, анчаг сарај мә'мурундан чәкин-ди, горхду ки, јерини ширин салмаг хатиринә мәрзбан кәлән кими онун овчуна гоја. Вәзир јахшы билирди ки, мәрзбан онун дедији сөзләри ешитсә дәрисинә саман тәпдирәр. Вәзир горху долу нәзәрләрлә мә'мура бахды, мә'мурун онун фикрини охуја биләчәјиндән еһтијат етди.

Вәзирин өзүнү итирдијини көрән мә'мур онун истидән тәшкидијини зәһн етди вә деди:

— Вәзир, јамаһ истидир, сәһәрдән Һала ачылмасына бахмајараг алов јери-көјү јахыр. Көрүнүр исти сәнә дә чох тә'сир кәстәриб, пис ујумусан.

Мә'мурун сөзләриндән ајылан вәзир сорушду:

— Сөјләрсән мәрзбан Овлахдадыр?

Мә'мур башыны тәрпәтди.

Мәрзбан Бәрдә дарвазаларына јетишәндә һәлә ах-шам тораны дүшмәмишди. Вәзир бир дәстә ә'јанла шә-һәрин Кәнчә дарвазаларында мәрзбаны гаршыламаға чыхды, ону гаршылады, сараја кими мұшајиәт етди. Вә-зирин әмрилә бүтүн шәһәр чамааты мәрзбаны гаршы-ламаға чыхмышды. Габагчадан дәрсләрини алмыш адамлар мәрзбан ирәлиләдикчә ону алгышлајыр, чамаат да бә'зиси горхусундан, бә'зиләри исә һәрәкәтләринә әһәмијјәт вермәдән истәр-истәмәз онлара гошулду. Мәрзбан сараја јетишәндә артыг һава гаралмышды.

Балачабој, көк, коса адам олан мәрзбанын сифәтин-дән зәһримар јағырды. Һәлә јолда икән ону әһәтә едә-чәк адамларын барәсиндә лазыми мә'лумат топламыш мәрзбан кәлишинин ертәси күнү Вачаганын гоча вәзи-рини сарајдан узаглашдырды. О, шүбһә доғуран, Ваче тәрәфдарлары ә'јанлары да кәнар етди, атәшпәрәстлијә рәвач верди, атәшпәрәст кәһин сарајын ән биринчи дамы олду.

Бәрдәјә кәләндән бир мүддәт сонра Ермәнистанын вә Иберијанын һөкмдарларыны јанына чағырмыш мәрз-бан, ертәси күнү онларла көрүшдү:

— Динсиз ефталитләрлә узун илләр давам едән мұ-һарибәләрдә бизим рәшид гошунларымызын гәләбәни гәләбә үстүндән чалмасына бахмајараг, дојушләр давам едир, мұһарибәнин сону көрүнмүрдү.

Мәрзбанын динләјичиләри көзәл билирдиләр ки, ша-һәншаһ ефталитләрин өһдәсиндән кәлә билмир, бир-би-ринин ардынча мәғлубијјәтә уграјыр. Мәрзбана да ај-дын иди ки, ону динләјәнләрин һеч бири сөзләринә иһанмыр. Буна бахмајараг о, сәјрәк гашларынын ал-тында ишылдајан дүјмә бојда көј көзләринин кирпик-сиз гапагларыны гырпмадан әтрафдакыларын көзләри-нин ичинә баха-баха доғрајыб төкүрдү:

— Шаһәншаһ Пероз һечә дәфә ефталитләрин падша-һыны тәкбәтәк дојушә чағырыб, анчаг о кәлмәјиб, го-шунларынын архасында кизләниб.

Намы билирди ки, мэрзбан ағ јалан данышыр. О исә давам едирди:

— Ефталитлерин падшаһынын горхаглыгы үзүндөн мүһарибә гуртармаг билмир. Мүһарибәнин хәрчи чохдур, она көрә дә хәрачы икигат, һәм дә тез вермәлисиниз. Албанија да, Иберија илә Ермәнијә чарлары да чамаатдан веркиләри икигат јығмалыдырлар.

Мэрзбаны динләјән ә’јанлардан бириси өз гоншу-суна:

— Белә чыхыр ки, өзүмүзә бир шеј сахлајаммарыг,— пычылдады.

Гулагдан сәрраст олан мэрзбан һәмин ә’јана чеврилиб деди:

— Нијә? Өзүнүзә дә сахлајын. Мән демирәм ки, үчгат артыг јығыб һамысыны хәзинәјә верин. Үчгаг јығын, ики пајыны верин хәзинәјә, бир пајы галсын сизә.

Мэрзбан ә’јанларын динмәдијини көрүб давам етди:

— Икинчиси, ән вачиб будур ки, чамаатыныза чатдырын ки, хачпәрәстликдән әл чәкмәлидирләр, һамы мүгәддәс Күнәшә, Аја, Ода ситајиш етмәлидир. Хачпәрәстлерин мә’бәдләрини дағыдын, онларын јериндә килсәләр тикдирин.

Мэрзбанын башына јығылмыш албан ә’јанларынын бөјүк әксәријјәти буну көзләјирди вә сарајда мөвгә тутмаг хатиринә, һәтта хачпәрәстлији үздә гәбул едәнләр дә чанишинин сөзүнүн габағына сөз гојмадылар. Лакин ермәни вә ибер нүмајәндәләринин бир гисми отурдуғлары јердә гурчаланмагла өз наразылығыны бүрузә верди. Бу, мэрзбанын ғашсыз, кирпичсиз көзләриндән гачмады:

— Наһаг јерә гурчаланырсыныз јерләриндә, бу, шаһншаһын фәрманыдыр, бојун гачыран бојунсуз галачаг,— деди.

Бу көрүшдән үч күн сонра Иберијанын вә Ермәнистанын нүмајәндәләри Бәрдәни тәрк етдиләр.

Јај, пајыз, ғыш кечди, јаз кәлди, нечә илләр өтдү, јенә нөвбәти јаз кирди, јенә һәр тәрәфдә бу мүнәсибәтлә тонгаллар јандырылды вә һәмин күн мэрзбан Иберијада сасаниләр әләјһинә үсјан башламасы хәбәрини алды. Мэрзбана хәбәр кәтирминш ә’јан һәјәчанла данышырды:

— Мэрзбан, Иберија чары Вахтанг Горгсал чамаатыны ајага галдырмышдыр. Онлар бизим Иберијадакы гошунларымызы ғырыб төкүбләр. Бу бир јана галсын.

Горгсал сәнин тәрәфини күдән ә’јанлары е’дам етдириб Инди о сәнинлә, сәнин гошунларынла вурушмага чидди һазырлыг көрүр.

Мэрзбан өзүмү итирди, јахын адамларыны мәсләһәтә топлады, она мә’лумат кәтирмиш ә’јана да отурмагы тәклиф едәндән сонра өзүнүн баш сәркәрдәсини дә чакырды. О да тез кәлди. Мэрзбан она деди:

— Вахтында кәлиб чыхдын, алдығым хәбәр мәнни чашдырыб, сәни чағырмадан о сәркәрдәјә тапшырығлар вердим. Анчаг о нә дејир дүз дејир, күчүмүз чатмаз Горгсала. Нејләјәк биз?

Сәркәрдә мәсләһәтчијә бахды. Мәсләһәтчи сараја тәләсәндә мэрзбанын һалдан чыхмасынын сәбәбини өјрәнмишди вә верәчәји мәсләһәти барәсиндә фикирләшмишди. Она көрә дә онун чавабы кечикмәди:

— Мән дә елә фикирләширәм, гурбан. Биз үч мин гошунла Горгсалын гаршысына чыха билмәрик.

— Бәс онда нејләјәк? Бәлкә Ктесифона чапар көндәриб көмәк истәјәк. Бәлкә јерли гошунлары да бизим гошунлара гатыб көндәрәк, гошунларымызын сајы бирә-ики артар,— дејиб әлини-әлине вурду, сарај хидмәтчисини чағырыб деди:

— Албан гошунларынын сәркәрдәсини бура чағыр.

Мәсләһәтчи хидмәтчини әләјиб деди:

— Јох, гурбан, бунун хејири олмаз, кедиб онунла бирләшәр. Дүзүнү ахтарсан, мән бурада елә бил ијнә үстүндә отурмушам. Онлар Горгсалын үсјан етмәсини ешидиб галха да биләрләр. Бизим биринчи ишимиз јерли гошунлары зәрәрләшдирмәк олмалыдыр.

Мэрзбанла мәсләһәтчи бир гәдәр дә мәсләһәтләшәндән сонра албан сәркәрдәсини чағырмагы гәт етдиләр. Сәркәрдә өзүнү кизләтмәди. О, Чолаја јола дүшмәк әмрини аланда өзүнү итирди:

— Нә олуб, јохса чәриләриниз јенә чамааты јағмалајыб?

Мэрзбанын әвәзинә мәсләһәтчи чаваб верди:

— Јох, елә бир шеј олмајыб. Гоншумуз Вахтанг Горгсал үсјан еләјиб, Чоладакы гошунлар онун үстүнә кедәчәк, сән исә өз гошунунла бошалан јери долдурачагсан.

Мәсләһәтчинин сөзләри сәркәрдәнин хошуна кәлмәди, она чаваб вермәјиб мэрзбана дөндү. Мэрзбанын динмәдијини көрән сәркәрдә деди:

— Өзүн билән јеј олар, анчаг мәним өзүмү Горгсалын үстүнә көндәрә биләрдин.

Сәркәрдәнин сөз күләшдирмәси мәсләһәтчинин хошуна кәлмәди. О, үзүнү туршудуб деди:

— Елә билирсән сәнә ағлымыза нә кәлди ону дејирек? Фикирләшмишик, јүз өлчүб бир бичмишик, белә гәт еләмишик.

Мәрзбан сәркәрдәнин мәсләһәтчијә чох тәрс бахмасыны көрүб ону јола салмаға тәләсди:

— Јола дүш, мүгәддәс Митра көмәјин олсун,—деди.

Сәркәрдә кетди. Бундан бир ај кечмиш мәрзбан хәбәр алды ки, ермәниләр дә үсјана гошулублар. Бу дәфә мәсләһәтчини чағырмаг лазым кәлмәди, өзү кәлди вә билдирди ки, сасани гошунлары Ермәнистанда, Акори кәнди јахынлығында мәғлубијјәтә уғрамышлар. Онларын хәбәри јох иди ки, иберләрлә ермәниләрин бирләшмиш гүввәләри Нерсеһабәд јахынлығында, отуз ил әввәл шәһрәтләнмиш Аварај чөлүндә сасани гошунларыны дармадағын етмишдиләр. Мәрзбан мәсләһәтчијә бахмадан әлини һамам фәрши кими тәртәмиз, түксүз, сүрүшкән сифәтиндә, башында кәздирә-кәздирә деди:

— Јахшы ки, буранын чамааты сакитди. Сән ағыллы мәсләһәт вердин, јерли гошунлары Чолаја көндәрдик. Бурада галсајдылар хатасы чыхарды.

Ағылдан касыб мәрзбанын тәрифиндән хошһал олмуш мәсләһәтчи Албан гошунларыны јола саландан сонра мәсләһәтчинин о гәдәр дә јахшы олмамасы барәсиндә фикирләшмишиди. Онда белә бир јәгинлик әмәлә кәлмишиди ки, инчик дүшмүш сәркәрдә, Вахтанг Горгсалын үсјанындан хәбәр тутмуш бәзи минбашыларын вә јүзбашыларын тәсири алтына дүшүб силаһы шаһәншаһ гошунларына гаршы чевирә биләр. Мәсләһәтчини горхудан тәкчә бу дејилди. О, сәркәрдәнин һуңларын хағаныв илә әлағәјә кириб ону Албанија эразисинә бураха вә үсјан галдырыб көмәјә чағыра биләчәјиндән даһа чох еһтијат едирди. Мәсләһәтчи мәрзбана албан гошунларыны тәрксиләһ етмәк барәсиндә мәсләһәт вермәмәсинә һејфсиләнди. Мәсләһәтчи һәлә билмирди ки, зәнни ону алдатмајыб. Мәрзбанын сөзләрини динләјә-динләјә хәјала далмыш мәсләһәтчини ичәри кириб һәјәчанла данышан бир әјанын сөзләри хәјал дүнјасындан ајырды:

— Гурбан, бәдбәхтлик үз вериб. Чоладакы гошунлар үсјан едиб сәркәрдәни өлдүрүбләр, минбашылардан бирини сәркәрдә сечибләр. Онлар Чоланы башлы-башына бурахыб Бәрдәјә кәлирләр. Јол боју чамаат онлара гошулур.

Мәрзбан илан вурмуш кими јериндән сычрады, сифәтинә өлүм рәнки чөкдү. Мәсләһәтчи деди:

— Бирчә чарәмиз вар, гурбан, тез јығышыб бирбаша Ктесифона гачмаг.

Мәрзбан јазыг-јазыг она бахды:

— Гачмаг нијә? Бәрдә мөһкәм галадыр. Үч минлик гошун она нә еләјә биләр? Ахы, бизим дә гошунумуз вар, өзү дә онларынкы гәдәр. Онлар бајырда, бизимкиләр һасар архасында. Галаја ох мәнзилиндән бу јана јахын дүшә билмәзләр.

Мәсләһәтчи бу дәфә дә күтбејин мәрзбанын од үзәриндә отурмасыны баша дүшмәмәсинә тәәччүб етмәди:

— Гурбан, дедикләринин һамысы дүз оларды, гала сәнин өзүнүн олсајды. Бәс сән Бәрдә чамаатыны нәзәрә алмырсан? Билмирсән ки, гошун јахынлашан кими бәрдәлиләр дә үсјан едиб онлара гошулачаглар? Онлар Бәрдәнин дарвазаларыны үсјанчыларын үзүнә ачачаг, сәнин сарајына исә од вурачаглар?

Бир аз өзүнә кәлә билмиш мәрзбан мәсләһәтчинин сөзләриндән сонра јенә өзүнү итирди вә өлүм ајағында олан адам кими хырылдады:

— Гачмагдан башга чарә галмыр,—деди, јериндән галхды, онунла ејни вахтда дурмуш мәсләһәтчијә:

— Сән јахшысан, һәр шејин тәһәрини билирсән. Сәркәрдә илә даныш, гошунлары кечәјкән шәһәрдән чыхарсын, биз дә кечә јола дүшәк,—деди, гапыја сары үч-дөрд аддым атыб дајанды:

— Хәзинәни, башга варидаты јүкләмәк үчүн мичик, араба тәдарүкү көрмәји унутма.

Мәрзбан сарајдан чыханда башга бир әјан кирди вә деди:

— Гурбан, ишләр лап корланыб. Дејирләр гошун, она гошулмуш чамаат Вачаганы Албанија чары елан еләјиб. Инди үсјана Вачаган башчылыг едир. О, бирбаша Бәрдә үзәринә кәлир.

Мәрзбан әјанын сөзләринә о гәдәр дә әһәмијјәт вермәди, додаглары алтында мырылданды:

— Нә фәрги вармыш биздән өтрү, нә билим гошуна ким башчылыг еләјир, нә билим Вачаган өзүнү чар елан едиб. Инди бунун һеч бир әһәмијјәти јохдур,—деди, сәсини галдырыб мәсләһәтчијә:

— Сөзүмүз сөздүр, данышдығымыз кими едәрсән, ахшам гаранлығы дүшәндә,—дејиб гапыдан чыхды. Мәсләһәтчи јерләриндә гурујуб галмыш һәр ики әјана:

— Кедин хазырлашын, кечә жарысы шәһәрдән чыгарыг, һај-күј салмајын, шәһәр чамааты билмәмәлидир.

Ертәси күн шәһәр чамааты мәрзбанын, онунла бәрәбәр бир нечә сатгын әјанын гачмасындан, Бәрдә дарвазаларынын тајбатај олмасындан, күнортаја јахын исә үсјан етмиш гошунларын вә чамаатын Вачаганын башчылығы алтында Бәрдәјә кәлмәси, бир ағачлыг мәсафәдә олмасы хәбәрини алды. Шәһәрдә шәнлик башланды. Бәрдә чамааты Вачаганы тәнтәнә илә гаршыламаға чыхды. Учабој, енликүрәк, бир үзү сәрт, бир үзү мүләјим, достла дост, дүшмәнә амансыз, гара атын үстүндә Бәрдәјә јахынлашан Вачаганы шәһәр чамааты—тачирләр, сәнәткарлар, кәндлиләр бөјүк севинчлә гаршыладылар. Вачаган да өз нөвбәсиндә бәрдәлиләрә меһрибанлыг көстәрмәјә чалышыр, күлүмсүнүр, һамыја әл едирди. Вачаган вә мүшајәтчиләри сараја кәлдикдән сонра да шәһәр чамааты шәнлик едирди. Шәһәрин бәзи мәһәлләләриндә бајрам әһвал-руһијјәли чамаат фәтиә илә дә үзләшмәли олду. Вачаганын хачпәрәстлијә садиг олдуғуну, атәшпәрәстлијин әләјһинә олдуғуну билән бәзи шәһәрлиләр атәшпәрәстләрә һүчүм едир, онлары дөјүр, мәбәдләрини дағыдыр, кәһинләри өлдүрмәкдән белә чәкинмирдиләр. Бу һадисәдән хәбәр тутан Вачаган өзбашыналыға сон гојмаг үчүн гошун көндәрмәли олду. О, елан етди ки, өзбашыналыға јол верәнләр дини мәнсубијјәтләриндән асылы олмајараг чәзаландырылачаглар.

Вачаган шәһәрә кәлмәсинин ертәси күнүндән фәалијәтә башлады. Онун илк тәдбирләри атәшпәрәстләрә гаршы јөнәлдилди. О, һәмишә онунла бир јердә олмуш, бирликдә сараја кәлмиш достуну өзүнә вәзир тәјин етди вә она илк суалы бу олду:

— Ганчары мәсләһәт көрүрсән, о динсизләрлә нағараг?

Вачагандан он јаш бөјүк, саггалына дән дүшмүш мүдрик вәзир достунун бу суалыны чоҳдан көзләјирмиш кими фикирләшмәдән чаваб верди:

— Улу еһтијатла, әдаләтлә иш көрәк. Унутмакинән, достум, һала динсиз адландырдығын о адамларын арасында сәнин дә, мәним дә ган гоһумларымыз вар. Ахы, бизим улу бабаларымыз да о динә ситајиш еләјибләр, биз онларла бир торпағын әрләријик.

Вачаган тәмкинени позмамаға чалышдыса да бачармады, бир гәдәр әсәби һалда деди:

— Онлар бизим доғма гардашларымыз олсалар да кәфирдирләр. Кәфирләрлә дин асиләри кими ајытмаг көрәкдир.

Вәзир гәтијјәтли, чәсур достунун чошғунлуғла дедији сөзләри сакитликлә динләди. Вәзирин она чаваб вермәмәси, тәмкинени позмамасы Вачагана да тәсирсиз галмады:

— Чыхылмаз вәзијјәтдир, достум. Дүз сөјләрсән, онларын чоху өзкә дејил, һамысы бизи бөјүтмүш торпағын әрләри, гыз кишиләридир. Чарчылара тапшырыг верәк мејданларда, базарда чар чәксинләр, һамыны мүгәддәс хача итаәтә чағырсынлар, диләмәјәнләр Бәрдәдән варыб кетсинләр, дағда-дашда, көзләрдән узаг јерләрдә јашасынлар.

Вачаган давам етди:

— Фәрманда көстәрәрсән, бүтүн бүтпәрәст, атәшпәрәстләрин мәбәдләри јыртысын, онларын јерләриндә килсәләр тикилсин, килсәләрин јанында мәктәбләр ачылсын.

Вачаган онун сон сөзләрини мәмнунијјәтлә динләјиб башыны тәрпәдән вәзирә баха-баха давам етди:

— Вәзир, мәктәбләрдә тәкчә дини елмләри өјрәнмәклә кифәјәтләнә билмәрик. Бәбәкләримизин дүнјави елмләри өјрәнмәләринә дә улу еһтијач вар. Ана дилимизин тәдрисинә хусуси фикир вермәлијик.

Вәзирин јенә динмәјиб башыны тәрпәтмәклә кифәјәтләнмәси бу дәфә Вачаганын хошуна кәлмәди:

— Ај киши, бир сөј сөјлә, тәкчә мәним ајытмам аздыр. Мәним сөзләримә әләвән јохдур?

Вәзир дилләnmәјә мәчбур олду:

— Һәкмдар, елә сөзләр ајытдын, онлара әләвә еләмәјә еһтијач галмады. Тәкчә ону сөјләмәк диләрәм, фәрманында көстәркинән зәһинли, јавуз касыб бәбәкләринә дә мәктәбләрдә охумаға дистур верирсән.

Вачаган разы олдуғуну билдирди вә сабаһа гәдәр фәрманы һазырламаға тапшырды.

Вачаганын һакимијјәтә кәлмәсинин гырхынчы күнү сасаниләрин тәзә шаһәншаһы Валаршын елчиләри Бәрдәјә кәлдиләр. Елчиләр шаһәншаһ Перозун ефталитләрлә дөјүшдә өлдүрүлдүјүнү, Валаршын өзүнү шаһәншаһ елан етмәсини билдирдиләр вә онлардан бири деди:

— Шаһәншаһ Валарш Албанија, Иберија вә Ермәнистанла достлуғ шәраитиндә јашамаг истәмәсини билдирир, һәмин өлкәләрин чарлары илә данышыг апармагдан

өтру онлары Кварсан кэндинә дә'вәт едир. Шаһәншаһын сәләһијјәтли нүмајәндәләри кәлән ајын 15-дә¹ сизн орада көзләјәчәкләр.

Вачаган елчиләри јола саландан сонра вәзирлә мәс-ләһәтләшмәдән шаһәншаһын тәклифини гәбул етди. Кварсандакы көрүшдә шаһәншаһын нүмајәндәси мүәј-јән хәрач вермәк шәртилә чарларын һакимијјәтини тәс-диг едән, јерли феодаллара бөјүк һугуглар верән муга-виләни имзалады. Мугавиләни имзалајан тәрәфләр бо-јунларына көтүрдүләр ки, шаһәншаһ хачпәрәстләри, Иберија, Албанија вә Ермәнистан һөкмдарлары исә атәшпәрәстләри тә'ғиб етмәјәчәкләр.

...Горхмаз данышығына ара вериб деди:

— Бу күн бәсдир, јордум сәни.

Күлтәкин Горхмаздан чох разы һалда деди:

— Ајытдыгларын чох мараглы иди. Бир дә она көрә мараглы иди ки, Вачаган кими әрләримизи таныдым.

— Вачаган ијirmi сај илдән чох чар олду. Онун чар-лығы чағында да һунлар Албанија үзәринә сүрә варды-лар. Данла о барәдә ајытарам, һала галх евә варат.

Горхмаз вердији вә'дә әмәл етди, ертәси күн онлар јенә Қиш саһилинә кәлиб гоча гарағачын алтында отур-дулар вә Горхмаз данышмаға башлады.

...Јазын чохдан кирмәсинә бахмајараг һәлә дағлар-дан гар әскилмәмишди. Чоладан бир гәдәр шималда, уча дағын әтәјиндә салынымыш шәһәрдә чиј кәрпичдән ти-килмиш вә һәр тәрәфә плансыз сәпәләнмиш јөндәмсиз, алчаг евләрин арасында учалан икимәртәбәли бина узагдан ајдын көрүнүрдү. Һәлә сәһәр көзләрини јеничә ачмаға башладығындан әтрафдан сәс-сәмир кәлмирди. Уча һасар ичинә алынмыш бина да сүкут ичиндә иди. Көјүн үзүнү гара булудлар тутдугундан адама елә кә-лирди ки, бу ири инсан мәскәнинин үстүнә гара өрпәк чәкилмишдир. Һасарын үстүндә көзәтчиләр мүркү дө-јүрдүләр. Ики көзәтчи исә бүрчүн бир тәрәфиндә даја-ныб әснәјә-әснәјә сөбәт едирди:

— Бу илки гыш лап зәһләтөкән олду. Пајызын ахыр ајы кәлмәмиш һәр јери гар өртдү. Һала јаз бир ајдыр жириб, кенә јер-көј ган аглајыр, һәфтәләрлә күнүн үзү-нү көрәммирик.

О бири, чаван көзәтчи кәрнәшди вә деди:

— Һәлә танрылара шүкүр еләкинән, ај киши, бу һа-вада хаганымыз бизи саваша апармыр.

¹ 484-чү ил.

Јашлы көзәтчи онун сөзләрини ағзында гојду:

— Сән дә сөз сөјләдин дә... Ашағыларда һавалар хеј-ли јејдир, һәр шеј вар орада. Сәнин бу дағларынын ара-сында нә вар?

Чаван көзәтчи дишләрини ағартды:

— Дарыхмакинән, бу јахынларда ашағылара апаран јолу әлимизә аларыг. Нә гәдәр ки, Румијјә Сасаниләр-лә, Сасаниләр Румијјә илә чәкишир, бизим јолумуз елә ашағылара олачаг, каһ Румијјә, каһ да Сасани шаһән-шаһларынын торпагларына.

— Еләдир, ај оғул, хаганымыз онлардан јеј хәрач алыр, биз дә јолумуз боју көјләри, шәһәрләри јағмала-јыб јеј гәнимәт көтүрүрүк.

Гоча көзәтчи дә әснәди вә:

— Варајым, шәһәрин гапәјини ачајым, ачмаг чағы-дыр,— деди, әтрафа бојланды, нәзәрләрини бир јерә јө-нәлдиб хејли бахды вә әлини һәмин истигамәтә узадыб деди:

— Ај бәбәјим, бир гапаг галдыр ора, кәлән вар ахы, өзләри дә бизим адамлара охшамырлар.

Чаван көзәтчи јолдашынын көстәрдији тәрәфә бах-ды, һеч бир шеј көрмәјиб һырылдады:

— Дејәсән көзләринә чинләр көрүнүр, ганчарыдадыр онлар?

Гоча көзәтчи чаван јолдашына дәнмәдән:

— О тәпә тәрәфә гапаг галдыр, һала онун архасын-дан чыхарлар, азы он беш сај адам. Көрүнүр кечәни јавугда олан көјләрдән бириндә кечирибләр.

Гоча көзәтчи сөзләрини дејиб гуртармамыш атлылар тәпәнин архасындан чыхдылар. Онлар атларыны бир-баша шәһәр дарвазаларына тәрәф сүрүдүләр. Гоча кө-зәтчи:

— Дүшкинән, гапәји ачкинән,— деди.

Чаван көзәтчи чәлд ашағы дүшдү, анчаг гоча көзәт-чи дә јериндә галмады, нә фикирләшдисә, о да ашағы енди вә артыг тајбатај олмуш дарвазаларын кирәчәјин-дә дајанды. Атлылар дарвазаларын өнүндә идиләр. Лап ирәлидә күрән атынын үстүндә тәшәххүслә отурмуш зән-кин кејимли, ортајашлы киши илә јанашы өз атыны сахламыш бириси јанындакыны көстәриб деди:

— Бу аға бизим ајагчыларын башчысыдыр. О сизин агхан Балахын көрүшүнә варыр. Хаган онун варачағын-дан хәбәрдардыр. Бизи онун сарајына апарын.

Гоча көзәтчи чаван јолдашына:

— Гапаг галдыр, бизим дилимизи ганчары јеј билиц бу гонаг,—деди, елчиләрлә саламлашды вә јенә јолдашына дөндү:

— Апаркинән бунлары сараја,—деди.

Көзөтчиләрлә данышан елчи күлүмсүндү:

— Сизин дилиниз чох кениш јајылыб. Газ-газ дағларыннан тутмуш бизим јерләрә гәдәр, һәлә Чинә, Һиндистана варан јоллары сөјләмирәм.

Чаван көзөтчи елчиләри сарај һасарларына кими мушајет етди. Сарај һасарларынын бүрчләриндә кешик чәкән атлылары көрән кими ашағы енди, анчаг дарвазаларын ачылмасыны хејли көзләмәк лазым кәлди. Көзөтчибашы Бианс елчиләринин кәләчәјиндән хәбәрдар иди. О, атлылары ичәријә дә'вәт етди, онлары сараја кәтирди. Көзөтчибашы билаваситә сарајы әһатәјә алмыш икинчи һасарын дарвазасыны дөјдү, орадан чыхмыш адама елчиләрин кәлмәси барәсиндә мә'лумат вериб атынын башыны кери дөндәрди.

Сабирләрин хаганы Балах елчиләри күнортаја јахын гәбул етди. Оун әләшдији гызыл тахтын јанында икинчи ејни бир тахт гојулмушду. Бу тахта хаганын көзәл, көзәллији гәдәр дә ағыллы олан арвады әјләшмишди. Ортајашлы, сејрәк саггалына вә сачларына артыг дән дүшмүш, арыг, чәлд һәрәкәтли хаганын көзләринә бахан һеч бир шеј баша дүшә билмәзди. Оун көзләри һәмишә мулајим вә күләр олурду. О, әсәбиләшәндә дә көзләри әввәлки мулајимлијини итирмирди. Арвады көзәл Боанын көзләри исә елә бил онун дахилинин ајнасы иди. О күләндә көзләри дә күлүр, күкрәјәндә исә онун белә шакәри дә вар иди, көзләринин ифадәси дәјишир, орада амансызлыг һәкк олунурду. Хаган дәвләт ишләриндә һәмишә севимли арвады илә мәсләһәтләширди. Боа хаганын вәзирини әвәз едир, сарај ә'јанларынын чоху хагандан чох ондан чәкинирдиләр.

Хаганла көрүшә кәлмиш елчиләрдән јалныз үчү хаганын гәбулуна кәлмишди. Хаган онлары мөһрибанлыгла гаршылады. Бизанс елчиләри јанында тахтында хагананә әјләшмиш гадыны көрүб тәәччүб етдиләр. Онларын нәзәринчә һунларда гадынлар јалныз өз әрләринә хидмәт едәнләр һесаб олунурдулар вә башга ишә габил дејилләр. Хаганын арвадына мұрачиәтлә:

— Гонаглар Румијјәдән варыблар, һөкмдарлары Анастаси көндәриб. Мәгсәди Губад шаһа гаршы бизимлә дәрилмәкдир,—деди.

Боа елчиләрә бахыб мөһрибанлыгла күлүмсүндү. Елчибашынын солунда дајанмыш чаван дилләнди:

— Хаган кәлишимизин сәбәбини билир. Императорумуз истәдијиниз гәдәр хәрәч вермәјә разыдыр.

Елчи хаганла сөзүнә ара вериб јунанча елчибашына нәсә деди. Елчибашы хагана вә Боаја бахыб күлүмсүндү, башыны тәрпәтди. Елчи сөзүнә давам етди:

— О ки галды кечәчәјиниз јола, бизим император Чола ашутундан ашыб Ктесифона һүчумунузу көзләјир. Јолунуз боју варлы-дөвләтли шәһәрләрдән, кәјләрдән көтүрә биләчәјиниз гәнимәт дә, әсирләр дә сизин олачагдыр.

Хаган Боаја бахды. О, күлүмсүнмәкдә давам едирди. Боа хаганын әвәзинә чаваб верди:

— Сиз бураја вармамышдан габаг шаһәншаһ Губад исмариш көндәрмиш, сөјләмишдир ки, өз ајагчыларыны көндәрмәји диләјир. Көрүнүр, онун да фикри сизинкиндән олачагдыр. Интәһасы о бизи сизин үстүнә салмағы диләјиб. Губад шаһәншаһ бизә чох, лап чох хәрәч вермәји бојнуна көтүрүр.

Хаган арвадынын ағлына һәмишә олдуғу кими һејран галды. Боанын сөзләриндә зәррә гәдәр дә һәгигәт јох иди. О, бу јолла Бизанс императорундан даһа чох алмағы фикирләшмиш вә сәһв етмәмишди. Елчи јенә елчибашы илә өз дилләриндә данышды. Елчибашы онунла даныша-даныша көзләрини Боадан чәкмирди. Она да бу ағыллы гадынын онлара кәләк кәлмәси ајдын иди, анчаг ајры јол бағлыјды. О, елчијә нәсә деди, о да өз нөвбәсиндә Боаја дөндү:

— Улу мәликә, бизим императорумуз сизин бүтүн тәклифләринизлә разыдыр.

Боа чох да дәринә кетмәји лазым билмәјиб:

— Биз өз шәртләримизи ики күн әввәл сөјләдик. Биз јарагла-охла, гылынчла, низә илә јашајырыг. Дүзүнү билмәк диләрсиз, сөјләјим, Губад шаһәншаһ даһа чох хәрәч бојун олуб, анчаг сиз биринчи вардыныз, она көрә дә сөјләдијимиз шәртдән дөнә, сизи әлибош јола саламарыг. Бу, бизим дәдә-баба адәтләринә зиддир.

Елчибашы ики күн әввәл хәбәрдарлыға кәлмиш адамларын кәтирдији шәртләрдән хәбәрдар иди, күман едирди ки, хаганла данышыгларда ирәли сүрүлмүш олдугча ағыр шәртләри, тәләбләри бир гәдәр јүнкүлләшдирә биләчәкдир. Лакин Боа онлары габаглады, разы олмагдан башга бир чарә галмады:

— Бөжүк хаган, жазын икинчи ајы кириб. Елэ бу ај башласаныз јахшы олар.

Хаган сејрэк бығларыны сығаллаја-сығаллаја:

— Јох, кэлэн ај јох. Чола ашутуну үзү пайыза дөнөндө ашачағыг¹,—деди, тахтындан дурду. Елчилэр онун сөзүнүн габағына сөз гоја билмэјиб баш эјиб чыхдылар.

Балах хаган вердији сөзө садиг галды. Көзэл, күнөшли пайыз күнләриндөн бириндө ајдын сәһәр чағы Балах хаган Чола кечиди тәрәфә баш алды. Јағы гошунларынын јахынлашдығыны көрөн Чола галасы көзәтчиләри башчыларына хәбәр көндәрдиләр. О, гала һасарлары үстүндөн әтрафа нәзәр салды, сајсыз-һесабысыз гошунлары көрүб сәрәнчамында олан ики жүзбашыны чағырды:

— Варын, һазырлашын, һала јола дүшүрүк, бирбаш Бөрдөјә варырыг, кијаз Вачаганын јанына, о бизә сыгнаг верәр,—деди.

Балах хаган Чола кечидини ашандан үч күн сонра Бөрдөдө Вачаганын сарајында тәшвиш башланды. Гасид Бөрдө дарвазаларына јахынлашанда артыг күнөш үфүгә әјилмишди. Вачаган Бизанс императору Анастасинин елчиләрини гәбул етмөјә һазырлашырды. Гасиди сарај дарвазаларында горухчубашы гаршылады, анчаг ону ичәри бурахмады:

— Сөзүнү сөјлө, мән чатдыраам,—деди.

Атындан дүшүб онун бухарланан бојнуну сығаллајан гасид деди:

— Чары мән өзүм көрмәлијәм, онун әмри белә олуб, Чола тәрәфдә һәрәкәт көрөн кими хәбәри бирбаша онун өзүнә чатдырым.

Гасид атынын тез-тез галхыб енән бөјүрләрини көстәриб деди:

— Јазыг һејвана бүтүн күнү динчлик вермәмишик, чүнки гарангу дүшәнә кими, шәһәр гапеји бағланана кими өзүмү Бөрдөјә јетирә билим.

Горухчубашы шүбһәләнди:

— Нә чәрәнләјирсән, Чоладан бураја бир күндә кәлмәк оламмаз, атын учуб?

Гасид дилхор олду:

— Ај киши, ким сәнә ајытды, бирбаша Чоладан варырам? Билмәјирсән Чола илә Бөрдө арасында нечә горуг дајаг јери вар? Бир шеј баш верәндә хәбәри бир дајаг јери о биринә өтүрүр. Ахырынчы дајаг јеринә биз гонмушуг. Бу күн данла башчымыз мәни јола салды,

сөјләди һунларын Чола ашутуну кечмәси хәбәрини мүтләг һөкмдара бу күн чатдырарсан, билдин?

Горухчубашы диксинди, аз гала ғышгырды:

— Һәнчәри ајытдын? Һунлар кенә үстүмүзә варыр?—деди, гасиди ичәри бурахды, дарвазаны бағлады вә:

— Атыны горухчуја веркинин, өзүн далымча варки-нән, гачараг сараја кетди. Гасид дә онун ардынча гачды.

Горухчубашы сараја кирәндә Вачагандан башга бүтүн сарај әјанларыны орада көрдү. Онлар Бизанс елчиләринин кәлмәсинә мүнтәзир идиләр. Салона елчиләрин бәләдчиси әвәзинә горугчубашы илә танымадыглары, палтары тоз-торпаға булашмыш бир чаванын кирмәсинә әһәмијјәт верән олмады. Бу, вәзирин көзләриндән гачмады. О, чәлд галхды, горугчубашыны бир тәрәфә чәкиб сорушду:

— Нә хәбәр вар, горугчубашы?

Горугчубашы бир тәрәфдә дајаныб әјанлара бахан гасиди көстәриб деди:

— Чола тәрәфдән варыр, сөјләјир һунлар үстүмүзә сүрә варырлар.

Вәзир тәәччүблә өз-өзүнә:

— Бәс Румијјәнин ајагчылары сөјләдиләр, онлар өз адамларыны Балах хаганын јанына көндәрибләр ки, һунларла шаһәншаһ Губадын әлејһинә иттифаг бағласынар,—деди.

Горугчубашы вәзирә сөјләјәчәји сөзләрин һамысыны дејиб гуртармамышды, анчаг вәзир она әһәмијјәт вермәдән гапыја сары кедиб онун архасында көрүнмәз олду. Бу гапы Вачаганын отағына ачылырды. Бир мүддәтдән сонра һәмин гапы јенидән ачылды, ирәлидә Вачаган, ардынча вәзир отаға дахил олдулар. Салондакылар галхыб Вачагана тәзим етдиләр. Вачаган тахтында, вәзир өз јериндә отурдулар, әјанлар да өз јерләрини тутдулар. Вачаган гасиддән сорушду:

— Сөјләкинән нә хәбәрлә вармысан?

Гасид чарла үз-үзә дајанды, она тәзим етди вә деди:

— Һөкмдар, Чоладан варан ајагчылар хәбәр верибләр ки, һун хаганы Чола ашутуну ашыбаны үстүмүзә сүрә варыр. Сөјләјирләр, көјдәки јылдызларын сајы вар, анчаг Балах хаганын чәриләринин сајы јохдур. Онларын һамысы бирдән ох атанда күнәшин габағы тутулур, га-рангу олур.

Гасид сусду, Вачаган дилхор һалда:

— Нијә сусдун, сөзүнү сөјләјиб гуртаркинән.

¹ Онлар 503-чү ил сентјабрында һүчума кечдиләр.

Гасид сөзүнү гуртармага тэләсди:

— Балах хаган шаһәншаһын үстүнә сүрә варыр, о, Румијјә чары илә дәрилиб. Сөјләјирләр, Румијјә чары Анастаси өз хәзинәсини Балах хаганын хәзинәсинә долдуруб.

Вачаган вәзирә, динмәзчә отуруб чарла гасидин данышығыны динләјән ә'јанлара бахыб деди:

— Бу оламмаз. Онлар шаһәншаһын чәриләрилә дәрилиб Румијјәнин үстүнә сүрә вармалы идиләр.

Гасид өзүнү итирди вә еһтијатла деди:

— Чоладан варан гасид сөјләдијим хәбәри кәтириб.

Вачаганын әһвалы дәјишди, вәзирә дөндү:

— Ганчары олдулар Румијјәнин ајагчылары?—сорушду.

Вәзир нараһатлыг кечирән Вачаганын әһвалынын бирдән-бирә дәјишмәсинә севинди:

— Онлар һала варарлар,—деди.

Елә һәммин анларда Бизанс императору Анастасинин беш нәфәрдән ибарәт нүмајәндә һеј'әти салона дахил олду. Онлар сыра илә Вачаганын гаршысында дајаныб она тә'зим етдиләр, елчибашы бир аддым ирәли чыхыб деди:

— Улу Бизанс һөкмдары Анастасидән сәнә салам вә еһтирам.

Вачаган разылыг әламәти олараг башыны тәрпәтди, елчиләрә отурмага јер көстәрди. Онлар әјләшән кими Вачаган вәзирә бахды. Вәзир чарын фикрини алды, анчаг бирбаша мәтләбә кечмәди:

— Бизә белә бир хәбәр чатыб ки, шаһәншаһ Губад сизин һөкмдарынызы габагламаг диләјиб, Балах хаганын јанына өз ајагчыларыны да көндәриб.

Елчибашы сојугтанлылыгла:

— Бу ола биләр. Һунлар ким чох версә она гуллуг көстәрирләр. Бу дәфә онларын бизимлә олачаглары шүбһә доғурмамалыдыр. Елчиләримизә тапшырылыб ки, Балах хаган нә истәсә разы олсунлар. Елә она көрә дә бураја кәлмәји, сизинлә дә дил тапмағы лазым билиб сизин һөкмдар.

Елчи үзүнү вәзирә тутуб данышса да, тез-тез нәзәрләрини Вачагана чевирди. О сон сөзләрини дејәндә нәзәрләрини Вачаганда сахлады:

— Бураја кәлмәмишдән габаг Иберија вә Ермәнистан чарлары илә көрүшмүшәм. Онларын икиси дә Бизанс императору илә мүтәфиг олмага разыдыр.

Елчибашы сөзүнүн чаныны сөјләмәмишдән габаг бир нечә аңлыга сусмағы лазым билди:

— Императорумуз Анастаси билир ки, шаһәншаһлар сиздән һәр ил хәрач алырлар. О истәјир ки, Губады мәғлубијјәтә уғратсын вә бу ишдә она көмәк әлинизи узатдығыныза көрә сизи хәрач вермәкдән азад етсин. Мәним императорум сизин өлкәнизи дә өзүнүн мүтәфиги көрмәк истәјир.

Вәзир Вачагана бахды, онун данышмаг фикриндә олмадығыны көрүб:

— Иберија илә Ермәнистан өз чәриләрини чыхармага разыдылар?—сорушду.

Елчибашы башыны тәрпәдиб деди:

— Онларын һәр бири беш минлик гошунла Һунларла бирликдә шаһәншаһын гошунлары илә вурушмаларда иштирак етмәјә разылыг верибләр. Сиз дә бир бу гәдәр гошун ајырсаңыз мүтәфиглик борчунузу јеринә јетирәсиниз.

Вачаган да, вәзир дә Бизанс империјасы илә иттифагы чох истәјирдиләр. Бу, Албанијаны Сасаниләрин асылығындан гуртармага көмәк едәрди. Лакин онлар гошун вермәк истәмирдиләр, һесаб едирдиләр ки, гошун өлкәнин өзүнә лазым олачагдыр. Онлар өзләринин бу фикирләрини елчибашына нечә чатдырмаг барәсиндә өз араларында көтүр-гој етмәмишдиләр. Вачаган данышыгларын лап мүһүм јеринә чатдыгларыны көрүб вәзир ирәлијә верди. Вәзир чарын бахышларындан буну баша дүшүб дилләнди:

— Биз динбир гардашымыз Румијјә илә һәмишә биркә олмағы диләмишик, һала бу фикирдәјик. Сасаниләрә гаршы сизлә иттифаг тәрәфдарыјыг. Анчаг чәри вермәк чох ағыр олар.

Елчибашы суал долу нәзәрләрини әввәл Вачагана, сонра вәзирә чевирди. Вачаган көзләрини елчибашындан чөкмөдән әләвә етди:

— Иберијанын да, Ермәнијәнин дә торпаглары ырагдадыр. Бизим савашсыз Һунлара јол вермәјимиз, онларын чыхардыглары чәриләрин көрәчәкләри ишдән даһа лазымлы оламмазмы? Һәлә ону сөјләмирәм, Румијјә бизим чамаатымыза дәјәчәк зәрәри өдәмәлидир. Һунлар савашдан гајыда дөнү оlanda чәриләримиз бизә чох лазым кәләчәкдир.

Елчибашынын һәрәкәтләриндән ајдын көрүнүрдү ки, о белә бир данышығын олачағыны көзләјирди. О, тәрәддүд көстәрмәдән деди:

— Биз буна разыјыг.

...Балах хаганын гошунлары Бөрдөжө јахынлашанда пајызын орталары иди, анчаг бу јерлөрдө пајызын нәфәси чох зәиф дујулурду. Бөрдөжө вә әтрафда олан бағларын чоху һәлә өз донларынын јашыл рәнкини дөјишмәмишди. Ағачлардан салланан бир үзү сары, бир үзү гырмызымтыл алмалар, гызылјанаг армудлар, кәһрәба һејвалар, сүбһ чағы үфүгдән доған күнәш рәнкли нарлар бағлара елә әсрарәнкиз көркәм вермишди ки, бу јерлөрдө набәләд адам онларын јанындан кечәндә көзләри дөрд олурду. Арабир ахшамлар јаған јағышдан дојунча ичәрәк күнәшин гызыл зәррәләриндән чана кәлмиш гуру, чадар-чадар торпаг јенидән ојанмыш, үзәри мүхтәлиф рәнкә чалан чичәкләрлә нахышланмыш, јашыл дон кәјмишди.

Бөрдә чамааты һәмишә олдуғу кими, бу күн дә јатағындан тездән галхыб ишә киришмишди. Онлардан кимиси чәкичи көтүрүб миси дөјәчләмәјә, кимиси гајырачағы сахсы габлары биширәчәји күрәјә од салмыш, дәммирчи шәјирди көрүјү басмаға киришмиш, башмагчы көнү суја гојмуш, нахышлы парчалар тохујан тохучулар дэзках архасына кечмиш, хырда алверчиләр дүканларыны ачыб мөтаһларыны торбаларда дүканларынын габағына дүзмүшдүләр. Бөрдә базарына ахышанларын сајы-һесабы јох иди. Нәр шәј өз гајдасында, һәјат өз јолундајды. Евлөрдә галанлар да өз ишләриндә идиләр. Кимиси өз еви, аиләси, ушаглары барәсиндә фикирләшир, кимиси тој тәдарүкү көрүр, кимиси һәлә дүнән анадан олмуш бешинчи оғлу, кимиси бир-ики күнә дүнја ишығына көз ачачаг нәвәси барәсиндә фикирләшир, гәлби севинчлә долурду.

Иш-күчүн гызғын вахты, базарда һај-күјдән гулаглар тугулан заман елә бил бирдән көјүн үзүнү гара булудлар өртдү, илдырым чахды, көј курулдады, шәһәрә вәл-вәлә дүшдү:

— Варырлар, һунлар варырлар, ај чамаат, ај әрәнләр, гојмајын, гојмајын, јағылар шәһәрә долушсунлар.

Һунларын Бөрдәдән јан кечәчәкләринә архајын олан Вачаган һеч шәһәрин дарвазаларыны бағлатмамышды да. О, вәзирин башчылығы алтында бир дәстә атлы көндәриб Балах хаганы Бөрдөжө гонаг дәвәт етмәк фикриндәјди. Кешикчиләрин Балах хаганын Бөрдәдән јан кечмәјиб онун үзәринә кәлмәси хәбәрини кәтирмәси Вачаганы өз тәдбириндән әл чәкмәјә, вәзири, бәзи әјанлары

мәсләһәтә чағырмаға мәчбур етди. Онлар топлашан кими Вачаган деди:

— Неч нә баша дүшә билмирәм. Балах хаган Румијјә илә иттифаг бағлајыб, биз дә Румијјә илә дәрилмишик. Бәс ганчары олуб о бизим үстүмүзә сүрә варыб?

Вачаган үзүнү вәзирдән јеничә салона кирмиш сәркәрдәјә чевириб деди:

— Бүтүн бүрчләри мөһкәмләдин, чамааты сакитләшдирмәјә чалышын. Әли силаһ тута биләнләрин һамысыны јығнаг еләјин. Јағылардан горунаг.

Вачаганы диггәтлә динләјән сәркәрдә деди:

— Һамысыны еләмишик, һөкмдар. Һала чамаатымыздан һов алан чәриләримиз бурчлара, мазғаллара јараг, даш јығнаг еләјир, нөјүт чәлләкләри, нөјүтлә исладылыб јахылыбаны јағыларын үстүнә атмагдан өтрү тәзәк дашыјыр. Ох атанларымыз да һазыр дајаныблар. Хәндәкләрә су бурахмышыг.

Вачаган сәркәрдәнин мәлүматындан разы галды, үзүнү јенә вәзирә чевириб деди:

— Гурдла достлуг елә, анчаг дөјәнәји әлиндән јерә гојмакинә сөјләјибләр бабаларымыз. Хош диләклә варар, хош үзлә гаршыларыг, хош вардын сөјләрик, пис диләклә варар башына ох, алов јағдыларыг.

Вәзир күлүмсүндү, сәркәрдә кетди, Вачаган гоншу отаға кечди. Вәзир чары хејли көзләмәли олду. О, дөјүш палтарында кәлди. Вачаган әјнинә метал вәрәгләрлә өртүлмүш көјнәк кәјмиш, белинә енли гајыш бағламыш, голуна голчаг кечирмишди. О, вәзирә деди:

— Вараг бурч үстүнә, чамаатын ичиндә олағ. Һәм дә гапаг галдыраг кәрәк Балах хаганын фикри ганчарыдыр?

Онлар бурчлара јахынлашанда сабирләрин гала мүдафиәчиләринин үзәринә ох јағдырдыларынын, мүдафиәчиләрин дә чығыр-бағыр сала-сала онлара охларла чаваб вәрмәләринин шаһиди олдулар. Вачаган бурчун үстүнә галхды. Онун нәзәрләри Бөрдәни үзүк гашы кими әһәтәјә алмыш бағлара дүшдү. Бир нечә саат бундан габаг һејрәтамыз көзәллијин јериндә хәзана дөнмүш бағлары көрөндә бахышларына думан чөкдү.

Вачаган артыг он једди ил иди ки, Албанијанын чарыјды. Бу мүддәтдә, о, һунларла бир дөфә гаршылашмалы олмушду. Анчаг о вахт һунлар бу гәдәр дејилдиләр. Һәм дә өлкә гәфләтән јахаланмамышды. Вачаган онларла Чола јахынлығында гаршылашмыш, өлкәнин ичәри-

лэринэ сохулмаларына имкан вермэҕиб кери отуздурумшду. Инди исэ дүшмән ону гэфлэтән җахаламыш, чыхылмаз мәнкәнэҗе салмышды. Вачаган сабирлэрин Бәрдәҗе сохула биләчәҗи тәрздә, шәһәрин, шәһәр чамаатынын башына нә кими фәлакәтләр кәлә биләчәҗини фикирләшдикчә ону дәһшәт алырды.

Вачаганын фикир ичиндә үздүҗүнү көрән вәзир деди:

— Көрүнүр Балах хаганын бизим Сасаниләрә гаршы Румиҗә илә дәрилмәмиздән хәбәри җохдур. Биз онун җанына өз аҗагчыларымызы көндөрмәлиҗик.

Вачаган онунла разы олдуҗуну билдирәрәк сорушду:

— Аҗагчыны ганчары көндөрмәк олар? Аҗ санчагмы галдыраг? Јох, белә оламмаз, бу, шәһәр горугчуларыны руһдан салар. Гапаг галдыр, онлар ганчары савашырлар, һеч кимдә руһ дүшкүнлүҗү җохдур, асилэрин гәфилдән үстүмүзә вармаларындан әмәлә кәлмиш шашгынлыг артыг арадан көтүрүлүб.

Вәзирлә Вачаган өз араларында данышдыглары вахт онларын даҗандыглары бурчун җанына ичи дашла долдурулмуш бир нечә әл арабасы даҗанды. Арабалары кәтирәнләр он-он дөрд җашлы ушаглар, оҗланлар вә гызлар иди. Онлар арабалардакы дашлары әтәклэринә җығыб бурчларын вә һасарларын үстүндәки шәһәр мүдафиәчилэринин җанларына дашыдылар. Ушаглара диггәтлә бахан Вачаганла вәзирин көзлэринә севинч гарышыг гүрүр долду. Вачаган дилләнди:

— Гапаг галдыр, достум, бүтүн шәһәр чамааты, бәбәкләр дә Бәрдәни горумаға галхыб. Аҗ баҗрағы нәҗә көрә галдырдығымызы билмәҗәнләр, буну бунлу олмаг истәмәмизин әләмәти һесаб еләҗә биләр, чамаатын ичинә чашгынлыг, руһ дүшкүнлүҗү дүшәр. Балах хаганла көрүшмәк үчүн башга чарә тапмаг кәрәкдир.

Вәзир Вачаганы динләҗә-динләҗә тез-тез чеврилиб җахындакы бурча бахырды. Вачаган да геҗри-ихтиҗари нәзәрлэрини вәзир бахан тәрәфә чевирди вә сорушду:

— О бурча нә чох гапаг галдырырсан, вәзир?

Вәзир фәрәһлә:

— Чох гәрибәдир, һөкмдар. Шәһәрдә, базарда онлар растлашанда бир-бирлэринә аси кими гапаг галдырырлар, һала җанашы узаныб җағыларла савашырлар.

Вәзир Вачаганын динмәдиҗини көрүб өз фикрини аҗдын сөҗләмәдиҗини алды вә давам етди:

— Гапаг галдыр, һөкмдар. О бурчун үстүндә асиләрлә гызгынлыгла савашанларын бир нечәси атәшпәрәст-

дир. Онлар сәнин дини әгидәҗә көрә тәҗиб етмәмәк барәсиндәки фәрманындан сонра шәһәрә җаҗыдыблар, мә'бәдлэри тәзәдән фәалиҗәтә башлаҗыб. Атәшпәрәстләрлә җанашы савашанларын чоху хачпәрәстдир. Анчаг онлар һала дүшмәнчилиҗи тамамилә унудублар, бир-бирлэринә һов еләҗирләр. Бир гапаг галдыр, көр бир-бирлэринә ганчары меһрибанлыг еләҗирләр, җағыларла чан-башла савашырлар.

Вачаганын көзлэринә җенә кәдәр долду:

— Еләдир, ағырладығым достум. Вәтән көҗлэрини гара булудлар аланда о җурдун әрлэри, бәбәклэри өз араларында олан һәр чүр пис шеҗи, аси олмаларыны белә унудурлар. Ахы, онларын һамысы бир дилдә гонушур, һамысы бу торпағын әрлэридир, адлары да бир-биринин еҗни.

Вәзир Вачаганын демәк истәдиҗи фикри давам етдирди:

— Еләдир, һөкмдар, ахы, ана торпаг һәр шеҗи унутдурур, о һәр шеҗдән улудур. О атәшпәрәстләр ки, һала җағыларла савашырлар, билирләр онларын гәншәриндә дуранларын динлэри онларынкындандыр, атәшпәрәст, бүтпәрәстдирләр. Ону да билирләр ки, Бәрдә бунларын әллэринә кечсә онларын динлэри рәвач тапаचाгдыр. Буна бахмаҗараг онлар савашыр, өзлэрини өлүмә верирләр, чүнки гондуглары торпағын тәлеҗи мәсәләси бүтүн башга мәсәләлөрдән учадыр, улудур.

Вәзирлә Вачаган вурушманы сеҗр едә-едә бу мөвзуда хеҗли данышдылар, анчаг Балах хаганын җанына елчилэри нечә көндөрмәк мәсәләсини һәлл едә билмәдиләр. Ахшам гаранлығы дүшдү, дүшмән Бәрдә һасарларындан бир ох мәнзили араланды. Бәрдәлиләр динчәлмәҗә узандылар.

Сараҗа җаҗытмыш Вачаган динчәлмәҗә кетмәди, мәсләһәтләшмәк үчүн вәзир, бә'зи әҗанлары җанына чағырды. Чағрыланларла бирликдә горугчубашы да һөкмдарын җанына кәлди. О, Кәнчә дарвазалары тәрәфдә вурушан дөҗүшчүләрә башчылыг едән минбашынын ону көрмәк истәмәсини билдирди. Вачаган ани олараг минбашынын ону көрмәк истәмәси сәбәби барәсиндә фикирләшди, алнынын ғырышыглары дүзәлди, үзүндә дәҗишиклик әмәлә кәлди, көзлэриндә севинч ғығылчымы парлады. О, интизарда олан горухчубашыҗа:

— Чағыркинән минбашыны,— деди.

Минбашы ичери кириб һөкмдара тә'зим етдикдән сонра нәзәрләрини Вачаганын чағыртдырдығы ә'яналарын үзәриндә кәздирди, бир анлыға бөјүү сәркәрдәнин үстүндә сахлады вә јенә үзүнү Вачагана чевириб деди:

— Һөкмдар, чәрибашынын бурада булунмасындан хәбәрсиз идим, ону ахтардым, тапа билмәдим. Она көрә дә чүр'әт еләјиб јанына өзүм вардым.

Вачаган сәбрсизликлә:

— Сөзүнү сөјләкинән, минбашы.

— Балах хаган ајагчылар көндәриб, гапәјин ағзындадырлар, онлар сәни көрмәк диләрләр.

Вачаган чөлд дилләнди.

— Бурах варсылар.

Сәркәрдә јериндән галхды вә:

— Гојкинән мән дә варым, һөкмдар, бирдән Балах хаган бизә кәләк кәлә биләр, ајагчылары бурахдырмаг ады илә гапәји ачдырыбаны чәриләрини шәһәрә долду-
рар,— деди.

Тезликлә сәркәрдә Балах хаганын елчиләрилә кери гајытды. Елчибашы Вачаганы саламлајыб деди:

— Балах хаганы сөјләди ки, сиз бизимлә дилбир гарындашлар олдуғунуза көрә Бәрдәдән Иберијаја варыр, анчаг о сиздән хәрач тәләб еләјир. Хаган хәрачы һала диләмир, гајыда дөнү оlanda, Бәрдәјә баш чәкмәк диләјир, онда верәрсиниз.

Вачаган вәзирә бахды, елчиләрлә данышығы онун ихтијарына бурахды. Вәзир башыны тәрпәтди, елчибашына, онунла кәлмиш ики ә'јана отурмаға јер көстәриб деди:

— Балах хаганын Бәрдәни јыртмаг, јағмаламаг диләмәси бизә гәрибә көрүнүрдү. Һала хәрач диләмәси исә лап гәрибәдир. Ахы, Балах хаган Румијјә илә иттифага кирибаны Губад шаһәншаһын үстүнә варыр. Белә чыхыр, о, бизимлә дә иттифагадаыр. Јәгин хаган бизим дә, Ермәнијјәнин дә, Иберијанын да Румијјә илә иттифагда олмасындан хәбәрсиз дејил.

Елчи Балах хаганын бунлардан хәбәрдар олмасыны билирди, лакин хаганын өз мәгсәдләри вар иди. О һеч дә Сасаниләр империясынын ичәриләринә сохулмаг фикриндә дејилди. Мәгсәди шаһәншаһ Губадын Месопатамијадакы муһарибәдә башынын гарышмасындан истифа-
дә едиб Албанијаны, Иберија вә Ермәнистаны гарәт етмәклә сәрвәт әлә кечирмәк, Атропатенаја да әл кәздириб кери гајытмаг иди. О буну Бизанс императорунун елчи-

силә бағладығы мугавиләнин шәртләринә әмәл олунмуш һесаб едәчәкди.

Бизанс елчиләринин Ермәнистанын вә Иберијанын да онларын мүттәфигләри олачаглары барәсиндә сөзләрини гәсдән гулагардына вуранда Балах хаган мәнз буну фикирләшмишди. Фикирләшмишди ки, о, Албанија, Иберија вә Ермәнистан торпагларыны шаһәншаһа табе торпаглар кими гәләмә верәчәк о өлкәләри тутмагла өзүнү өһдәсинә көтүрдүү тәәһһүдә әмәл етмиш һесаб едәчәк-
дир. Бүтүн бунлардан елчибашы хәбәрдар иди. О деди:

— Хејир, хаган белә һесаб еләјир ки, сизин өлкәләриниз Сасаниләрә табедир. Румијјә илә данышыглары көрә исә биз Губад шаһәншаһын торпагларына кириб ону зәиф салмалыјыг. Биз һала үзәримизә көтүрдүјүмүз иши көрмәкдәјик.

Вачаган елчиләрлә чәнә-боғаз олмағы әһәмијјәтсиз сајыб деди:

— Балах хагана сөјләјин, о гајыда дөнү оlanda биз ону ән ағырланан гонаг кими гаршылајыб сөјләдији хәрачы едәјәчәјик.

Елчиләр сарајы тәрк едән кими о, вәзирә билдирди:

— Көрүнүр, биз шаһәншаһла барышыб ондан нов диләмәли олачағыг. Данла Балах хаганын чәриләри Бәрдәнин әтрафындан чәкилән кими шаһәншаһ Губадын јанына ајагчылар көндәрмәлијик.

Бир илдән сонра шаһәншаһ Губад артыг Иберијаны тутмуш Балах хаганын үзәринә башда спахбед Шапур олмагла он ики мин нәфәрлик гошун көндәрди. Доғру-
дур, бу гошунлар Балах хаганын гошунларыны Мил, Муған вә Ширван дүзләриндән сыхышдырыб чыхара билди, лакин Балах хаган өз өлкәсинә гајытмады, әләвә гошун топлајыб јенә әввәлки мөвгеләри тутду вә Муған дүзүндә гышлады. Шаһәншаһ башга чыхыш јолу көрмә-
јиб Месопатамијадан Балах хаганын үстүнә кәлмәли олду. Үч ил арды-арасы кәсилмәјән дөјүшләрдә каһ бу, каһ дикәр тәрәф үстүнлүк газанырды. Нәһајәт, бир јаз күнүндә Муған дүзү өзүнә бәзәк вердији бир вахтда Шаһәншаһла Балах хаганын гошунлары үз-үзә дајанды-
лар. Дөјүшдә үстүнлүк Сасани гошунлары тәрәфә кечәндән, Балах хаган өлдүрүләнән сонра шаһәншаһ гошунлара башчылығы сәркәрдәләриндән биринә тапшы-
рыб деди:

— Гырмајын, чохла јесир көтүрмәјә чалышын, га-

чанлары чох да узага говмајын, гојун чанларыны гурт-
ранлар өз јурдларына гајытсынлар.

Күнортадан кечмиш дөјүш баша чатды. Сәркәрдәләр
вәзир вә ә'јанларын долушдуғу чадыра кәлдиләр. Баш
сәркәрдә деди:

— Балах хаганын гошуну артыг јохдур. Көтүрдүјү-
мүз јесирләри гул базарына чыхарсаг хәзинәмиз доллар.

Шаһәншаһ көзләрини сәркәрдәдән вәзирә чевирди:

— Вәзир, белә сөјләјирләр ки, Чоладан о тәрәфә баш-
га сојлар кәлибләр. Доғрудур, Балах хаганын сабирләр
соју һәлә күчлүдүр, анчаг онларын јерләрини тутмаға
чалышан барсилләр вә хәзәрләр адланан сојлара дүш-
мән кәсиләчәкләр. Она көрә дә көтүрдүјүмүз јесирләри
аилләри илә бирликдә самур чајы илә Шәмкир арасын-
да јерләшдир. Гој онлар кәләчәкдә бизә тәһлүкә ола би-
ләчәк хәзәрләрә вә барсилләрә гаршы сәдд олсунлар.

Вәзир шаһәншаһын гәрарыны тә'риф едиб деди:

— Биз бунунла сабирләрин башсыз галмыш јурдла-
ры илә әлағә јарада биләрик.

Шаһәншаһ башыны булаја-булаја күлүмсүндү:

— Вәзир, сәһв еләјирсән. Дејирләр Балах хаганын
ағылча, икидлийнә көрә әриндән һеч дә кери галмајан
арвады вар. Јәгин ки, о, әринин тахтында отурачаг вә
онун интигамыны алмаға чалышачаг.

Шаһәншаһ Губад сәһв етмәмишди.

...Нөвбәти новруз бајрамындан бир әј кечмиш Балах
хаганын арвады Боанын сарајына Бизанс императору
Јустинин елчиләри кәлди. Елчиләрин кәлишиндән мәг-
сәд јенә сабирләри Сасаниләр үзәринә салмаг иди. Ел-
чиләрә мүсбәт чаваб вермиш, пајызын орта ајында Чола
кечиди васитәсилә һүчума кечәчәјини билдирмиш Боа
елчиләри јола саландан бир нечә күн сонра ә'јанлары,
сәркәрдәләри јанына чағырды вә мүгәддәмәсиз деди:

— Сасаниләрин үзәринә варачаг чәриләримизә мән
өзүм башчылыг еләјәчәјәм.

Боанын сөзләри һеч кимдә тәәччүб вә е'тираз доғур-
мады, јалныз сәркәрдәләрдән Тираксла Глон наразы
һалда бахышдылар. Глон деди:

— Һөкмдар, јеј фикир еләкинән, Сасани чәриләрилә
саваша киришмәк, о бојда јолу вармаг асан олмајачаг.

Хаган Боа Глона тәрс-тәрс бахды, анчаг бир сөз де-
мәди. Тиракс өзүнү әлә ала билмәди:

— Һөкмдар, бу гадын иши оламмаз,—деди.

Хаган тахтындан дурду, Туракса тәрәф бир аддым
атыб дајанды, ачы-ачы күлүмсүнүб деди:

— Сән бу сөзләри икинчи дәфә сөјләјирсән. Беш ил
әввәл новруз бајрамындакы ојунда сәни атдан салыбаны,
биринчи дәфә сөјләдијин сөзләрин әвәзини чыхдым, сәнә
сүбут еләмәк диләдим ки, белә сөзләр јерсиздир. Онда
сәни инчитмәк диләмәјиб, атымы чапараг варыб кетдим.

Тиракс һејрәт ичиндә:

— О сән идин?—сорушмагдан башга сөз тапа билмә-
ди, нәзәрләри она дикилмиш көзләрә саташды, дахили
гајнады. Онда Боаја олан инчә мәнәббәт һиссләри алт-
үст олду, нифрәтә чеврилди, интигам алачағы барәсиндә
фикирләшиб, өзлүјүндә гәсәм едиб сарајдан чыхды.

Бизанс императорунун елчиләри кедәндән бир әј сон-
ра Чола кечиди тәрәфдән көндәрилмиш гасид шаһәншаһ
Губадын елчиләринин кәлмәси хәбәрини јетирди. Сарај-
да гасидин гаршысына чыхмыш Тиракс олдуғундан хә-
бәри биринчи о алды. Тиракс бу хәбәри Боаја чатдырма-
мағы, өз мәгсәдләри үчүн истифадә етмәји гәрарлашдыр-
ды. Гасидин бу хәбәри Боаја чатдыра билмәмәси үчүн
ону арадан көтүрдү вә досту Глону јанына чағырды:

— Интигам чағы јетишиб. Шаһәншаһ Губадын ајаг-
чылары бизим һөкмдарла көрүшә варыр. Биз онларла
јолда көрүшмәли, һөкмдарымызын Румијјә илә иттифаг
бағламасыны сөјләмәлијик. Бир дә сөјләмәлијик ки, биз
онларла дәрилмәји диләјирик. Боаны арадан көтүрүбаны
онун чәриләрини Румијјә үстүнә вармыш шаһәншаһын
һовуна јетирәчәјик.

Глон еһтијатлы адам иди. О, әввәлчә Тираксла разы-
лашмаг истәмәди, онун һәрәкәтләрини писләди. Анчаг
Тираксдан, о, һөкмдар оландан сонра, дәвләтдә јүксәк
мөвгә тутмаг вәдини аландан сонра разы олду. Онлар
гошунлара баш чәкмәк бәһанәсилә пајтахтдан чыхды-
лар, шаһәншаһын елчиләрилә көрүшүб, чох да бөјүк ол-
мајан өдәнч мүгабилиндә шаһәншаһа хидмәт көстәрә-
чәкләрини билдирдиләр. Тираксын чүзи өдәнч истәмәси
Глонун хошуна кәлмәди, өз наразылығыны билдирди.
Јери гајыданда Тиракс онун көнлүнү ала билди:

— Ахы, һала биз мал-дәвләт барәсиндә фикирләшмә-
мәлијик. Боаны арадан көтүрмәлијик. Бу чох ағыр, улу
ишдә бизә һов кәрәкдир. Белә һову тәкчә шаһәншаһ Гу-
баддан бәкләјә биләрик.

Тираксын хәбәри јох иди ки, о, сарајдан ачыг еләјиб
кедәндән сонра гајыдыб Боадан үзр истәмәсинә, Боанын

үздө ону меһрибанлыгла гаршыламасына бахмајарат һекидар ону даима нэзарэт алтында сахлајыр, онун адамлары Глонун, онун аддымларыны сајырлар. Боаның адамлары Тираксла Глонун шаһәншаһын елчилерини пајтахтдан көнарда гаршыламалары хәбәрини она чатдырыблар, Боа бу хәбәри аландан сонра онлары сараја чағырды, һеч бир кириш сөзү сөјләмөдөн бир баша мөтләбә кечмәк ән’әнәсинә садиг галды:

— Ганчары олур ки, шаһәншаһ Губадын ајагчыларыны сараја вармаға гојмамысыныз? Онларла үн үнләмәјә сизә ким ихтијар вериб? Һәр шеј ајдындыр, сиз хаинсиниз, сатгынсыныз,—дејиб әлини әлине вурду, габагчадан хәбәрдар едилмиш горугчубашы бир дәстә чәри илә чөлд ичәри кирди. Боа сәркәрдәләри көстәриб:

— Тутун бу сатгынлары,—деди.

Тираксла Глон силаһа әл атдылар, лакин гылынчларыны гынындан чыхара билмәдиләр, тәрк-силаһ едилдиләр.

Боа вәзирә дөндү:

— Бу сатгынлары әл-голлары бағлы Румијјәјә, досту-муз Јустинә көндәрин. Тој Јустин онлары танрыларынын јанына јолласын.

Тиракс һејкәлә дөнмүш, динмирди. Глон исә диз чөкүб јалвармаға башлады, Боа нифрәтлә үзүнү туршутду:

— Гапаг галдырын чәрибашыја, бунун кишилији јох имиш,—деди, горухчубашыја чеврилиб:

— Апарын,—деди.

...Горхмаз һәр дөфә данышығыны битирәндә етдији кими, бу дөфә дә дәриндән көкс өтүрүб деди:

— Јеј, бу күнлүк бәсдир.

Күлтәкин дә көксүнү өтүрдү вә сорушду:

— Бәс сонрасы ганчары олду, Боа өз чәриләрилә Румијјәнин һовуна вардымы?

— Варды да, савашды да. Анчаг јолу үстүндә олан бизим Албанијаја чох зијан вурду...

Нөвбәти күнләрдән бириндә Горхмаз Күлтәкинин әлиндән тутуб өз ағачларынын алтына чөкди, отуртду вә бир баша мөтләбә кечди:

— Кечән дөфә сөјләдим, јүз сај жыл бундан габаг Албанијаја барсилләр, хәзәрләр вардылар. Сасани шаһәншаһы Хосров Әнуширәван онлары сыхышдырды, јерләри тутулмуш сабирләри бизим торпаглара гондурду, хәзәрләрин гаршысында горунма хәтти јаратды. Сабирләр лап чох идиләр. Хосров Әнуширәван онлары Гәбәлә,

Шабран шәһәрләринә, Хәзәр дәнизи боју, Муғанда јер-бәјер еләди. Онларын бир гисмини Атропатенада јерләшдирди.

Күлтәкин сорушду:

— Чәмиси јүз сај жыл кечиб, һала јәгин онларын өз көјләри, бизимкиндән фәргли адәт-ән’әнәләри вар, еләми? Јерли чамаатла онларын әлагәләри ганчарыдыр?

Горхмаз севкилисинин сөзүнү кәсмәди, сона кими динләди:

— Јох чаным, һала онлары бизимкиләрдән ајырмағ оламмаз. Дилимиз бирдир, она көрә дә башга шејләр өз-өзүнә һәлл олур, онлар гајнагланыб јерли чамаатла.

Горхмаз бир аңлыға сусду, сөзләринин тә’сирини јохлајырмыш кими Күлтәкинә диггәтлә бахыб давам етди:

— Дил чох улу шејдир, ағырладығым. Сасани шаһлары сабирләрдән, башга һун сојларындан Иберијада да, Ермәнијјәдә дә гондурдулар. Онларын да бир гисми сонралар ја өз јурдларына гајыда дөнү олдулар, ја да бизим јурдумуза вардылар. О јерләрә гонуб галанлар исә јерли чамаатла јеј гоншу кими јашаса да, онларла гајнағ оламмамыш. Она көрә ки, дил ајрылығы вар, араларында үнсијјәт јаранмајыб, ја да бу үнсијјәт чох чәтин олуб.

Горхмаз данышығына јенә ара верди. Онун давам етмәсини сәбрсизликлә көзләјән Күлтәкинин чиддиләшмиш сифәтинә, даһа да гәшәнкләшмиш үзүнә бахыб деди:

— Һәмин һадисәдән дүз алты сај жыл сонра сабирләрин Чоладан о тәрәфдәки јерләрдә галанларыны да алан адланан сојлар бунлу еләдиләр, она көрә дә онларын чоху бизим торпаглара ахышдылар. Шаһәншаһ Хосров онлары да Шәмкир шәһәриндә, Хәзәр дәнизи саһили боју Муған хәттилә, һәмчинин Халхал тәрәфдә, Иберләрлә сәрһәд торпагларда јерләшдирди.

Күлтәкин күлдү:

— Ај Горхмаз, бу торпаға бу гәдәр һун, сабир, хәзәр сојлары долущуб, онлар јерли чамааты тамам сыхышдырыб чыхарардылар ки,—деди:

Горхмаз чиддијјәтлә чаваб верди:

— Дүз сөјләрсән. Бу торпаға, Атропатенаја һунлар чох гонублар, анчаг онларын һамысы ејни чағда бураја вармајыблар, гисим-гисим варыбаны јерли чамаатла гајнағ олублар.

Күлтәкин башыны тәрпәтди вә тәзә бир шеј кәшф едибмиш кими сорушду:

— Ај Горхмаз, бајагдан елә һеј дејирсән Хосров Әнуширван белә кәлди, белә кетди, белә еләди. Мәкәр бу торпағын јіјәси јох имиш?

Горхмаз Күлтәкинин белә бир суал верәчәјини көзләјирди:

— Јох иди, күлүм, онда бу јерләрин һамысы шаһәншаһларын ихтијарында иди. Сасаниләр өлкәмизи тутмушдулар. Бу күн сәнә һала Албанијада кнјаз олан Чаванширин сојунун бу јерләрә вармасындан, Албанијанын тәзәдән мүстәғил дәвләт олмасындан сөј сөјләрәм.

Күлтәкин севинди, јерини раһатлады вә:

— Бу чох јеј, ајыткинән,—деди.

Горхмаз күлүмсүнүб сөзә башлады.

...Бу јерләрдә ғыш чох надир һалларда белә сәрт кечирди. Һәр јер, һәтта шаһәншаһ Губадын Ктесифондакы ғыш сарајы да гарла өртүлмүшдү. Инди шаһ сарајы да, шәһәр сәнәткарларынын да, варлыларын да, јохсулларында—һамысынын еви бир рәнкдә, ағ рәнкдә иди. Јоллар буз бағламышды. Бајырда шахта, сарајын ичәрисинә һәмишәки кими исти вә дөбдөбәлијди. Сарајын ән мөһтәшәм, диварларында ов вә дөјүш сәһнәләри тәсвир едилмиш, дөшәмәсинә мүхтәлиф халы-халча дөшәнмиш салонун һәјәтә бахан ики пәнчәрәсинин архасында гојулмуш ғызыл тахтында әјләшмиш шаһәншаһ Губад һәјәчан кечирмәсинә бахмајараг сакит көрүнмәјә чалышыр вә буна гисмән наил олурду. Сач-саггалы артыг ағарса да чәлд һәрәкәтли, чевик Губад јанында дајанмыш чаван оғлу—вәлиәһди Хосровла астадан данышырды. Ата илә оғулун, шаһәншаһла вәлиәһдин сөһбәти кизли олдуғундан ә’јанлар, сәркәрдәләр, һәтта шаһәншаһын севимли вәзири бир кәнарда дајаныб һәјәчан кечирир, көзләрини шаһәншаһла вәлиәһддән чәкмирдиләр. Губад шаһ оғлу илә данышығына ара вериб ә’јанлара, сәркәрдәләрә бахды, онлары јанына дә’вәт едиб отурмаға јер көстәрди. Һамы әјләшәндән сонра о деди:

— Вәзир, сөзлү адама охшајырсан?

— Һөкмдар, чүр’әтимә көрә әфв елә. Сәнин бу бојда гијамы беш-он нефәрин шулуг салмасы кими гијмәтләндирмәјин дүз олмазды.

Сәркәрдәләр, ә’јанлар вәзирин сөзләрини һејрәтлә динләдиләр. Шаһәншаһ е’тиразы, сөзүнүн габағында сөз гојулмасыны хошламаыр, буна чүр’әт едәнләри чәзалан-

дырмагдан белә чәкинмирди. Анчаг бу дәфә шаһәншаһ нәинки ачыгланды, һәтта вәзирә меһрибанлыгла бахыб күлүмсүндү дә. Вәзир үрәкләниб давам етди:

— Шаһым, өзүн билирсән ки, гијамчылар Румијјә илә сәрһәддә јахын јердә баш галдырыблар, Румијјәдән өтрүлап көјдәндүшмә олублар. Румијјә һөкмдары өз гошунларыны гатачаг гијамчыларын гошунларына вә бир ба-ша Ктесифон үзәринә јеријәчәк.

Вәлиәһд вәзирин сөзүнү кәсди:

— Нечә илләрди Румијјә илә вурушуруг, анчаг Румијјә һөкмдары бу јерләрә јахын да дүшә билмәјиб, инди беш-он гијамчынын көмәјилә кәлиб Ктесифона чы-хачаг?

Вәзир вәлиәһдин ағыллы, узагкөрән олдуғуну билди-јиндән сөзләри она гәрибә көрүндү Бунунла белә вәзир онунла сөз күләшдирмәк, бу күн олмаса да, сабаһ Сасаниләр тахтынын саһибә олачаг Хосрову өзүндән инчик салмаг истәмәди, анчаг о, шаһәншаһын көзләринин онла олмасыны, сөзләринин ардыны демәсини көзләмәсини көрүб давам етди:

— Һәр һалда еһтијаты әлдән вермәк олмаз. Ахы, де-јиләнләрә көрә онлара Бәһрам Чубин башчылыг еләјир. Һәлә бу һарасыдыр, һөкмдар, сәнин гардашын оғлу Меһран да онлара гошулуб.

Шаһәншаһ Бәһрам Чубинин гијамчылар тәрәфинә кечмәсиндән, онлара башчылыг еләмәсиндән хәбәрдар иди. Анчаг Меһранын да онларла олмасыны билмирди. Она көрә дә вәзирин сөзләри ону һалдан чыхарды:

— Нечә? О һарамзаданын нәји чатмыр? Ону һеч вахт оғлум Хосровдан сечмәмишәм.

Вәзир чијинләрини чәкди, сөзүнү давам етдирмәк үчүн ағзыны долдурду, анчаг демәди, удду. Хосров атасынын вәзирин сөзләрини удмасына әһәмијјәт вермәјини көрүб деди:

— Сөзләрини уддун, вәзир.

Вәзир шаһәншаһ Губада бахды. О, вәзирин онун ри-засына мүнтәзир олмасына диггәт јетирди:

— Сөзүнү сөјлә, вәзир,—деди.

Вәзир бөјүк еһтијатла:

— Һөкмдар, гәзәбләнмә, мән даһа сөз сөјләмәк истә-мирдим, өзүн мәчбур етдин.

Шаһәншаһ әсәбиләшмәјә башлады:

— Сөзүнү сөјлә, вәзир.

Вәзир өзүнү јығышдырды:

— Һөкмдар, Мехран белә шаијә јајыб ки, онун атасы өз әчәлилә өлмәјиб, сән тахт-тачындан мөһрум ола биләчәјиндән горхдуғуна көрә ону өлдүртмүсән.

Шаһәншаһ тахтындан сычрады:

— Нечәә? Нәмәкбәһарам. Јахшы, сәнин дә нөвбән чатар,—деди.

Шаһәншаһ тахтындан сычрајандан сонра һәндәвәриндә оланларын һамысы галхады. Шаһәншаһ јанындакы сәркәрдәләри оғлу Хосрова көстәриб:

— Бунларын һансыны истәјирсән көтүр, Румијјә сәрһәддинә, Бәһрам Чубинин үзәринә јери. Бәһрамын да, о һарамзада Мехранын да ја өлүсүнү, ја да дирисини бураја, Ктесифона кәтир,—деди, чыхыша сары кетди, бир-ики аддым атыб дајанды:

— Јох, мән, мән өзүм кедәчәјәм,—үзүнү сәркәрдәләрдән биринә тутуб давам етди:

— Гошунлары һазырла, сабаһ јола дүшүрүк.

Сәркәрдә гәтијјәтсизликлә шаһәншаһ Губада, сонра исә вәлиһндә вә вәзирә бахды. Вәзир сәркәрдәнин фикрини алды, онун өз сөзүнү сөјләмәјә еһтијат етдијини баша дүшдү. Әслиндә вәзирин өзү дә шаһәншаһла разы дејилди. О, сәркәрдәнин имдадына јетди:

— Һөкмдар, бајырда шахта илијә ишләјир, ғышдыр, гардыр, шахтадыр, јол-кәсәк бағдыдыр, јахшы олмазмы ки, јазын кәлмәсини көзләјәк?

Шаһәншаһ гәти е’тираз етди:

— Јох, елә күнү сабаһ.

Вәзир бөјүк еһтијатла:

— Һөкмдар, мадам ки, ғышын чыхмасыны көзләмәк истәмирсән, онда һеч олмаса бир-ики күн көзлә, шахта сынсын. Өзүн билирсән ки, бизим јерләрдә шахтанын өмрү узун олмур.

Шаһәншаһ Губад е’тираз етмәди.

Јаз кирәндә шаһәншаһ Губад артыг Бизанс империясы сәрһәдләринин јахынлығында дүшәркә салмышды. Онун мәгсәди һәм гијамы јатырмаг, һәм дә Бизанс империясы торпагларынын ичәриләринә сохулмаг, императору диз чөкдүрмәк иди. Лакин Бизанс императору да һазырлыгсыз дејилди. О, шаһәншаһа гаршы Бәһрам Чубиндән истифадә етмәји гәрарлашдырмыш вә ону сарајына чағырмышды. Бәһрам Чубин бу чағырышы гәбул етмишди. Император ону тәнтәнә илә гаршыламыш, шәрфинә бөјүк зијафәт вермишди.

Зијафәтдән ики күн сонра император Бәһрам Чубини

јанына дә’вәт етди. О, Бәһрам Чубинин зәиф јериндән, онун тахт-тача саһиб олмаг арзусундан јапышды вә вәзириндән башга бир кимсәнин иштирак етмәдијини сәһбәтиндә она деди:

— Бизим сәнинлә узун-узады данышмамыза еһтијач көрмүрәм. Биз Губадла мөһрибан гоншу кими јашаја билмәдик. Сәнә һәр чүр көмәк еләјәчәјик, тәки мөһрибан гоншу олаг. Сән Губадла ачыг дөјүшдә галиб кәлиб тахт-тача саһиб дура билмәсән.

Бәһрам Чубин императорун сөзләрини мәмнун ијјәтлә динләјирди, анчаг сон сөзләри хошуна кәлмәди:

— Бәс ајры нечә ола биләр?—сорушду.

Император фикрини өзү демәк истәмәди, вәзиринә бахды. Дејәчәји сөзләр барәсиндә габагчадан императорла мәсләһәтләшмиш вәзир һијләкәрликлә күлүмсүнүб деди:

— Бәли, Губадла ачыг дөјүш она көрә сәрфәли дејил ки, сән онун гошунуну үстәләјә билмәсән. О сәнинлә тәкбәтәк дөјүшә дә кәлмәз, сәркәрдәләриндән бирини көндәрәр, шаһәншаһ јалныз өз тај-бәрабәрилә, мәсәлән, императорла дөјүшә кирмәјә разы олар. Буну сәнин өзүн билмәмиш дејилсән.

Бәһрам Чубин башыны тәрпәтди вә сорушду:

— Бәс онда тәклифиниз нәдир?

Вәзир сөзүнү бир баша деди:

— Губады өлдүрмәк, она суи-гәсд тәшкил етмәк.

Бәһрам Чубин диксинди:

— Нечә? Суи-гәсд? Мән?

Вәзир һијләкәрәнә күлүшүнү давам етдирди:

— Сән нијә? Мәкәр белә бир адамы, лап Губадын го-рухчулары арасындан тапмаг сәндән өтрү чәтин ишдир? Кечмәк лазымдыр бир-ики кисә ғызылдан,—дејиб әтәјинин алтындан ики кисә ғызыл чыхарды вә она узатды:

— Ғызыл үчүн узаға кетмәк лазым дејил, ал бунлары.

Бәһрам Чубин вәзирин она узатдығы ғызыл кисәләринә әһәмијјәт вермәди:

— Губады өлдүрсән јериндә оғлу Хосров биләчәк, ону өлдүрмәјин нә хејри? Һәлә ону демирәм ки, мәнә гошул-муш Мехран да тахт хүлјасындадыр.

Вәзир Бәһрамла разы иди. О, јахшы билирди ки, Бәһрам гулагларынын дибини көрәндә тахт-тач көрә биләр. Бизанс империясынын, онун императорунун, вәзирин мәгсәди Губадын өлдүрүлмәси нәтичәсиндә Сасани империясында әмәлә кәлә биләчәк шашғынлыгдан истифа-

дә едиб, онун эразисинә сохулмаг, һәлә өзүнә кәлә бил-
мәмиш чаван шаһәншаһы мәғлубијјәтә уғратмаг, јени
эразиләр әлә кечирмәк иди. Она көрә дә вәзир Бәһрам
Чубини фикриндән дашындырмаға чалышды:

— Губад өлдүрүлсә зор сәнин тәрәфиндә олачаг.
Өзүн јахшы билирсән ки, зор һәр шеји һәлл едир.

Бәһрам Чубин динмәди. Вәзир онун тәрәддүд ичиндә
олмасындан истифадә етмәјә тәләсиди:

— Күч сәнин тәрәфиндә олачаг. Биз сәнә гошунла кө-
мәк едәчәјик, сәни Ктесифона кими апарыб тахта чыха-
рачагыг. Онда о бири рәғибин дә, Мәһраны дејирәм, ја-
ранмыш вәзијјәтлә һесаблашмаға мәчбур олачаг.

Шаһәншаһ Губада Бәһрам Чубинлә дөјүшә кирмәк,
ғијамы јатырмаг нәсиб олмады, ону чадырында јатмыш-
кән өлдүрдүләр. Бизанс гошунлары Сасаниләрин эрази-
синә сохулдулар. Лакин тезликлә Хосров һакимијјәти
әлә алды вә өлкәнин әмин-аманлығыны бәрпа етмәк үчүн
Бизанс империјасы илә данышыглары кирмәји гәт едиб
атасынын ағыллы вәзирини мәсләһәтләшмәк үчүн јанына
чағырды:

— Румијјә илә мұһарибәни нәјин баһасына олурса-
олсун дајандырмаг лазымдыр. Јохса бир јандан Бәһрам-
ла Мәһран, о бири јандан Румијјә илә бачара билмәрик.

Вәзир чаван һөкмдарла разы олдуғуну билдирди:

— Еләдир, һөкмдар, ики чәһнәјә вурушсаг удузарыг.
Анчаг ону да дејим ки, Румијјә сүлһ бағламаға о шәртлә
разы олачаг ки, биз бәзи торпаглары онлара күзәштә
кедәк.

Шаһәншаһ Хосров гәтијјәтлә:

— Бизим ајры јолумуз јохдур, она көрә дә бу јолу
сечирик. Гүввәләримизи чәмләшдирәндән сонра күзәштә
кетдијимиз јерләри кери аларыг.

Вәзирлә шаһәншаһын бу көрүшүндән ики ај сонра
Бизанс императорунун јанына көндәрилмиш елчиләрә
башчылыг едән вәзир артыг кери гајытмыш, шаһәнша-
һын һүзурунда иди:

— Һөкмдар, мәнә вердијин сәләһијјәтдән истифадә
едиб данышыглары мұғавилә бағламагла баша чатдыра
билдим, шәртләри дә бизим фикирләшдијимиздән јүнкүл
олду¹. Биз Мавриканијаны, Ермәнистанын јарысыны,
Иберијанын күнбатан һиссәсини Тифлисә гәдәр Румиј-
јәә күзәштә кетмәли олдуг. Румијјә Албанијанын вә

Атропатенанын да бир һиссәсинә јијә чыхмаг истәјирди,
анчаг биз буну јолуна гоја билдик.

Сүлһ мұғавиләси бағланмасындан разы галмыш Хос-
ров биринчи нөвбәдә Бәһрам Чубини мәғлубијјәтә уғ-
ратды, Мәһрана исә әли чатмады, о, отуз мин аилә илә
гачыб чаныны гуртара билди. Мәһран Албанијанын Ути
вилајәтинә кәлди. Бәрдә јахынлығындан кечиб Кирди-
ман чајы боју дағлара үз гојду. Мәһранын мәгсәди хә-
зәрләрлә бирләшиб Хосрова гаршы чыхмаг иди. Хосров
исә Бәһрамы мәғлуб едәндән сонра Мәһранын үзәринә
јүрүшә һазырлашмаға башлады.

Хосров Әнуширванын Мәһраны тәғиб етмәјә һазыр-
лашмасы вәзиринә нараһат етди вә онунла көрүшләриндән
бириндә өз мұлаһизәләрини она билдирди:

— Һөкмдар, нә етмәк фикриндәсән? Мәһраны тәғиб
етмәк сәндән өтрү, сәнин сәлтәнәтиндән өтрү зијанлы
ола биләр.

Хосров вәзирин сөзләринә әһәмијјәт вермәдән Мәһра-
ны тәғибдән өтрү јанына чағырдыгы сәркәрдәјә тапшы-
рыгларыны вермәкдә давам етди, анчаг бир гәдәр фи-
кирләшиб гоча вәзирин рәнчидә салмамаг үчүн она чаваб
верди:

— Албанија чамааты Мәһраны мұдафиә етмәз, онла-
ра нә дүшүб ки, кәнардан кәлмиш өлкәјә көмәк көстәр-
синләр? Онлардан өтрү мәнимлә Мәһран арасында фәрг
јохдур, һеч биримизи көрмәјә көзләри јохдур. Мәрзбан
јазыр ки, елә бил одун, аловун үстүндә отуруб.

Вәзир јенә нәсә демәк истәди, анчаг Хосров она им-
кан вермәјиб давам етди:

— Гошуну бөјүк дејил, Бәрдәдә олан гошунлар да
көндәрәчәјим гошунла бирләшәр. Гој о бир-ики күнә јо-
ла дүшсүн,—деди, үзүнү сәркәрдәјә чевирди:

— Ону тутуб мәним һүзурума кәтирәрсән,—деди.

Сәркәрдә баш үстә дејиб кетди. Вәзир исә динмәзчә
отуруб Хосрова бахмагда, шаһәншаһын ону сөһбәтә чәк-
мәсини көзләди. Хосров вәзирин башладыгы сөһбәти со-
на чатдырмаг истәмәсини дүјур, анчаг о бу сөһбәтә га-
јытмағы арзуламырды. О, өзлүјүндә артыг гәрарыны
гәбул етмишди. Бунунла белә Хосров вәзирә һөрмәтсиз-
лик етмәмәк хатиринә ону динләмәли олду:

— Вәзир, Мәһран хаиндир, шаһәншаһ бабама, мәнә
хәјанәт едиб, хаинин исә бирчә чәзасы вар. Сән ки буну
мәндән пис билмирсән.

Вәзир Хосровун онунла сөһбәтә киришмәсиндән се-
винди, јүнкүлләшди вә деди:

¹ Бу мұғавилә 591-чи илдә имзаланмышдыр.

— Еләдир, һөкмдар, хайнин чэзасы өлүмдүр, о ки галды дөвлөтө хэянэт еләжөн ола. Амма...

Вэзирин сөзләриндән хошһал олмуш шаһәншаһ о, амма дејәндә диксинди, сөзүнү кәсди:

— Нә амма, вәзир?—сорушду.

Вәзир тәмкинени позмадан:

— Аммасы вар, һөкмдарым. Хайнин, сатгынын кимлији, һансы мәгама дүшмәси, она гаршы көрүлчәк тәдбирин нә кими нәтичә верәчәји јахшы өлчүлүб-бичилмәлидир.

Хосров вәзирә чаваб вермәди, нәзәрләрини онун үзәриндә чәмләшдирдији мәсләһәтчисинә бахмагла кифајәтләнди. Вәзир чаван шаһәншаһын ону динләмәк истәмәсини зәни едиб үрәкләнди:

— Һөкмдар, Мехран инди Албанијададыр. Дејиләнләрә көрә орада, дағларда ғышлајандан сонра Чолаја үз тутачаг, хәзәрләрлә бирләшиб сәнин үстүнә кәләчәк.

Хосров Әнуширәванын дахили гајнамаға башлады, тахтындан галхмаг, вәзирә ағыр сөз демәк истәди, анчаг сон анда әсәбләрини чиловлаја билди. О, әсәбләрини она көрә боғмаға чалышды ки, вәзирин һәрзәчәнә олмасыны, бош-бошуна данышмағы севмәмәсини билирди. О фикирләшди ки, мадам вәзир Мехранын үстүнә гошун чәкмәјин әлејһинәдир, демәли, нәсә чох вачиб бир әсасы вар. Вәзир Хосровун әсәби һалынын өтүшдүјүнү дүјдү, анчаг бир мүддәт сусмағы, онун тамамилә сакитләшмәсини көзләди вә давам етди:

— Һөкмдар, мәним сөзләрим шайјә дејилдир, һәгигәтдир. Мехран мәһз бу фикирдәдир.

Артыг өзүнү тамамилә әлә ала билмиш Хосров кинајә илә деди:

— Она көрә дә истәјирсән ки, үстүнә гошун көндәрмәјим, истәдијинә наил олсун?

Вәзир Хосровун кинајәсинә әһәмијјәт вермәди:

— Һөкмдар, онун үстүнә гошун көндәрмәк кәрәк дејил, онун јанына елчи көндәрмәк, онунла барышыға чалышмаг, ону бу јолла зәрәрләшдирмәк кәрәкдир.

Хосров фикрә кетди. Нисс олунурду ки, вәзирин сөзләри она өз тәсири кәстәрмишдир:

— Нә адла онунла барышыг еләјим?—сорушду.

Вәзир шаһәншаһын онунла разылашмасына севинди вә деди:

— Она намә көндәр, вәссалам.

— Вәзир, бирдән намә көндәрдим разы олмады, онда

филян гәдәр вахт итиририк, она хәзәрләрлә бирләшмәјә имкан јарадарыг.

— Онсуз да ғыш тәзәчә кириб, Мехран јазын икинчи ајындан тез һәрәкәтә кәлә билмәз. О вахта кими бизим елчиләримиз кедиб гајыдарлар. Рәдд чавабы алсаг, јаз кирәнә кими сәнин гошунларын онун башынын үстүнү алар.

Хосров јенә фикирләшди вә деди:

— Јахшы, вәзир, гој сән дејән кими олсун, намәни һазырла.

Вәзир мәмнун һалда әлини чибинә атды, намәни чыхарыб шаһәншаһа узатды:

— Намә һазырдыр, һөкмдар.

Хосров Әнуширәван күлүмсүндү:

— Оху, вәзир,—деди.

Вәзирин охумаға башладығы намә белә гуртарырды: «Еј мәним доғма гардашым, мәндән инчик кетмә. Мәнимлә бир јердә јашамаг истәмирсәнсә, мәним һакимијјәтим алтында олан јерләрдә ајагларын јеријә биләчәји гәдәр торпаг көтүрә биләрсән»¹.

Мәктүб шаһәншаһ Хосровун хошуна кәлди, үч нәфәр елчи илә Албанијаја көндәрди. Мехран шаһәншаһын елчиләрини Кирдиманчајын саһилиндә, дағларын дөшүндә мешәләри ғырдырыб тахта-тирдән тикдирдији евләрин бириндә, мүвәғгәти јашајыш јериндә гәбул етди. Һәр тәрәф јеничә јағмыш гардан ағ өрпәјә бүрүнмүшдү. Еви ғыздырмаг үчүн јандырылмыш очағын бачадан чыхан түстүсүнү санки әсән күләк ичәри долдурурду. Мехранын отағынын дөшәмәсинә кечә, ајы дәриси сәрилмишди. Мехран елчиләрә отурмаға јер кәстәриб күлә-күлә деди:

— Сөјләјин көрәк әмиоғлум мәнә нә кәләк кәлмәк истәјир. Она дејин ки, јахшысы будур јериндә сакит отурсун, бу дағлара гошун көндәрмәсин, онлары наһагча ғырдырмасын, онсуз да бу кечилмәз јерләрдә итиб бачачаглар.

Елчиләр динмәдиләр. Онларын башчысы шаһәншаһын мәктүбуну Мехрана верди:

— Шаһәншаһ Хосров Әнуширәван сәнә намә көндәриб.

Мехран бир она узадылмыш намәјә, бир елчибашына бахыб сорушду:

¹ Бу мәктүб тарихи сәнәддир.

— Нә жазыб шаһәншаһын?

Намәни Мехрана узатмыш елчибашы чийинләрини чәкди:

— Билмирәм нә жазыб. Дежиб ки, тә'чили сәнә чатдырым.

Мехран мәктубу алды, охуду, елчиләри онун јанына кәтирмиш гочаја дөндү вә:

— Әмиоғлума инанмаг олар?—сорушду, мәктубу бир дә охуду, јенә гочаја мұрачиәтлә деди:

— Жазыр ки, сән мәним әзиз гардашымсан, һарада истәјирсән јаша, нә гәдәр истәјирсән торпаг кәтүр.

Гоча башыны тәрпәтди:

— О шаһәншаһа инанмаг олар, мәним ағам. Ахы, о сәнин әмин оғлудур, сәнә дүшмән кәсилмәк истәмир.

Мехран елчиләрә:

— Кедин дејин әмиоғлума ки, онун намәсини охудум, шәртинә разыјам. Неч вахт нә онун өзүнә, нә дә онун нәслинә дүшмән кәсилмәјәчәјәм,—дежиб елчиләри јола саландан сонра јенә гочаја дөндү:

— Јох, сән дүшүнән кими дејил, шаһәншаһ мәним хәзәрләрлә бирләшиб онун үстүнә кедә биләчәјимдән еһтијат едиб,—деди, отагда вар-кәл еләјә-еләјә пычылдады:

— Хосров мәни јағылары доғма јурдума апармаг кими ағыр бир әзабдан хилас етди.

Мехран шаһәншаһын елчиләрини јола саланын ертәси күнү онунла кәлмиш аиләләри Кирдиман чајы әтрафында јерләшдирмәји, мүвәггәти јашајыш јери салдығы әразидә Кирдиман галасыны тикдирмәји әмр етди. Мехран Албанијаја јола дүшәндә һәр мин аиләјә бир ә'јань башчы тә'јин етмишди. О, һәммин ә'јанлары јанына чағырыб деди:

— Биз бурада даими мәскән салачағыг, мүстәгил, һеч кәсә, о чүмләдән Бәрдәдәки мәрзбана табе олмајан кнјазлыг јарадачағыг, адыны бизә сығыначаг вермиш бу јерләрин ады илә Кирдиман кнјазлыгы гојачағыг.

Мехран ә'јанлара кәләчәкдә көрүләчәк ишләр барәсиндә хејли данышды вә онлара кетмәјә ичазә верәндә деди:

— Һәрәниз әлли нәфәр сағлам, голдан күчлү киши кәндәрин мәним сәрәнчамыма. Бурада гала гурачағам, адыны да гојачағам Кирдиман галасы. Бу гала јарадачағымыз Кирдиман кнјазлыгынын пајтахты олачаг.

Мехран дедији кими еләди, Кирдиман галасыны тикдирди.

...Горхмаз нәфәсини дәриб билдирди:

— Мәним ағырладығым, гуртардым.

Күлтәкин иччик һалда:

— Бу күн лап аз сөјләдин.

Горхмаз күлә-күлә деди:

— Даһа гуртарды, һамысыны сөјләдим, даһа сөјләмәјә бир сөз галмады.

— Нијә? Мехранын бу јерләрә вармасындан көр нә гәдәр кечиб, бәс бу чагда бир һадисә баш вермәјиб?

— Вериб, бунсуз олмаз. Мехран әввәлчә јерли һаким кнјазлардан он ики сај, ән адлы-санлысыны јанына чағырыб, гонаг еләјиб, сонра исә өлдүртдүрүб, торпагла-рыны тутуб. Онун бәбәји дә дәдәсинин јолу илә варыб. Албанијанын Араншаһлар сојундан оланлары өлдүрүбаны өзүнү Араншаһ еләди. Албанијанын һөкмдары олду. Чаванширин дәдәсинин чағында Араншаһлар хачпәрәст-лији дә гәбул етдиләр.

Күлтәкин Горхмазын сөзүнү кәсди:

— Мәкәр онлар о чага кими хачпәрәст дејилдиләр?

— Јох. Ахы, онлар Сасаниләрдәндиләр, онлар исә атәшпәрәст идиләр. Өзү дә Араншаһлар хачпәрәстлији ики сај дәфә гәбул еләјибләр. Онлары әввәлчә Румијә императору Иракли, сонра исә католикос Виро хачпәрәст еләјиб. Чаваншир Араншаһ оландан сонра пајтахтыны Бәрдәјә көчүрүб. Бир нечә күн бундан габаг Хәзәр хағаны Илтиверлә көрүшмәси барәсиндә өзүн билирсән.

Күлтәкин тәәсүфлә деди:

— Јеј күнләрди, сәнин бу әһвалатлары сөјләдијин күнләр. Бәс сонра, сонра нә олсун?

Горхмаз күлә-күлә:

— Бундан сонракы күнләрин, илләрин тарихини биз өзүмүз јарадачағыг, һадисәләрә өз көзләримизлә гапаг галдырачағыг, көрмәдикләримиз барәсиндә ешидәчәјик, тарихимизин чанлы шаһиди олачағыг.

Горхмаз сәсини боғмаға чалыша-чалыша давам етди:

— Габагда горхулу күнләр кәлир. Дејирләр әрәбләр адланан тәзә бир сој чыхыб мејдана, чох зорлудурлар. Бу јахында онлар Сасаниләри јыхыблар. Онларын габағыны һеч ким сахлајаммыр. Әрәбләр өзләрилә тәзә бир дин дә кәтириләр. Чаваншир дә Сасаниләрлә дәрили-баны әрәбләрлә савашда олуб. Анчаг һала артыг Сасаниләр дөвләти јохдур, ону әрәбләр јыртыбаны торпаг-

ларыны тутублар. Хәзәрләри Албанијадан гова билмиш Чаваншир өлкәмизи ыртылмагдан, јағмаланмагдан гур-тармагдан өтрү эрәбләрин хәлифә адланан башчысынын јанына вармаға һазырлашыр. Сөјләјирләр, о, ғышын чыхмасыны бәкләјир, кәлән илин јазында Дәмәшгә ва-рачаг.

...Чаваншир Бәрдәдән Дәмәшгә јола дүшәндә шәһәр чамаатынын һамысы күчәләрә төкүлүшмүшдү. Өлкәнни дәфәләрлә басгынлардан хилас етмиш Чаваншир Аран әһалисинин, хусусән бәрдәлиләрин бөјүк рәғбәтини га-занмышды. Бәрдәлиләр Чаванширә сәчдә ғылмаға һазыр идиләр. Дәфәләрлә мұһарибә мејданларына јола дүшәндә дә, бу мұһарибәләрдән зәфәрләрлә дөнәндә дә шәһәрлиләрин ону меһрибанлыгла јола салыб, тәнтәнә илә гаршыламаларына адәт етмиш Чаваншир, бу күн чамаатын ону алгышламасына о гәдәр дә әһәмијјәт вермирди. О чох фикирли иди. Чаваншир дөрд јүз илдән чох тәнәтиндән бири олан Сасаниләр һөкмранлығына сон гојмуш, икинчи дүнја сәлтәнәтини исә диз чөкдүрмәк эрәфәсиндә олан Эрәб Хилафәтинин әлини тезликлә Албанијаја доғру узадачағы барәсиндә фикирләширди. Әслиндә хилафәтин әлләри Албанијанын боғазына чохдан чатмышды, Чаванширин хилафәтлә инчә сијасәти олмасајды, бу әлләр өлкәнни боғазындан чохдан јапышмышды. Чаванширин хәјалыны Бәрдә чамаатынын һәјһарајлы алгышлары алтында мәшгул еләјән бу дүшүнчәләр иди. О, хәлифә илә бу көрүшүндә өлкәни, ону белә көјләрә галдыран чамааты эрәб гошунларынын ғылынчындан, һәр јери јандырыб јахан оддан, аловдан хилас едиб-едә билмәјечәји барәсиндә фикирләширди.

Чаваншири бүтүн сәфәрләриндә мұшајиәт едән досту шаир Дәвдәк онун дәрин хәјала далмасынын сәбәбини билирди. О, Чаваншири дујғулардан ајырмаг, хәјал дүнјасындан јерә ендирмәк, нәзәр диггәтини ону белә тәнәтәнә илә јола салан бәрдәлиләрин һүсн-рәғбәтинә јөнәлтмәк үчүн дилләнди:

— Һөкмдар, габагда фикир еләмәјә чағ олачаг, узун јолда, бурадан Дәмәшгә кими. Һала чамаата гапаг галдыр, көр онлар сәнә нечә бөјүк рәғбәт бәсләјирләр.

Чаваншир чијнинин үстүндән, онун сағында, бир гәдәр керидә кәлән Дәвдәкә бахды, динмәди, анчаг о дәјишди, чамаата күлүмсүнмәјә, онлара әл етмәјә башлады. Кетдикчә онун әһвалы тамамилә башгалашды вә Бәрдә дарвазаларындан чыханда о артыг бәркдән күлүр.

данышыр, һәмишәки кими јанындакыларла зарафатлашырды.

Бәрдә чамааты Чаваншири шәһәрдән хејли аралана-на кими јола салды. Бәрдәлиләрин һәј-күјүндән узагла-шан Чаваншир јенә тутулду, јенә хәјала далды. Һөкмдарын әһвалынын дәјишмәси онун мәијјәтинә тәсирсиз галмады, һамы сусмушду. Тәкчә ат ајагларынын тап-пылтысы, хәлифәјә апарылан һәдијјәләрин јүкләндији арабаларын јағланмамыш тәкәрләринин бәзән фәрјада чеврилән чырылтысы, бир дә ара-сыра сәрчәләрин чи-вилтиси ешидилирди. Јазын илк ајынын сәһәр күнәши өз шүаларыны јер үзүнә чохдан јајмышды. Бәрдәдән Минкәчевир тәрәфә ирәлиләјән атлыларын јолунун һәр ики тәрәфи јашыллыг ичиндә иди. Ағачларын јеничә ач-мыш тәр јарпаглары зәиф әсән күләкдән титрәјирди. Көз ишләдикчә баш алыб кедән учсуз-бучагсыз дүзәнлијә јашыл халы сәрилмишди. Тәбиәтин ојанан ајынын бүтүн көзәлликләрини өзүндә чөмләшдирмиш бу көзәл мәнзәрәни сәјр едән Чаваншир сүкуту биринчи позду:

— Шаир достум, гапаг галдыр, көркинән тәбиәт ган-чары көзәлдир. Һәр шеј, јер дә, јерин көзәлликләри дә, гаршымыздакы јамјашыл јазы да, јазыда баш галдыр-мыш күлләр, чичәкләр дә, онларын әтрини јыған арылар да, тәзәчә чичәк ачмыш, јарпаглашмыш ағачлар да, бах о нәһәнк ағачын дибиндән гајнајан чешмә дә, һәр шеј јашамаг, инсанлары охшамаг, онларын јашаышыны кө-зәлләшдирмәкдән өтрү јараныб. Адамлар да дүнјаја ја-шамагдан, јаратмагдан өтрү варыблар. Бәс ганчары олуб ки, јарадан савашлары да, адамлары бир-биринин үстүнә салышдырмағы да унутмајыб?

Дәвдәк јунан философларынын әсәрләрини дөнә-дөнә охумуш достунун кәдәрли, фикирли оlanda философлуг етмәк шакәриндән хәбәрдар иди, одур ки, она чаваб вер-мәди, күлүмсүнмәклә кифајәтләнди. Нә чаваб версин ахы? Мәкәр Чаваншир һәјат мәсәләләрини ондан пис билир? Чаваншир дә Дәвдәкдән чаваб көзләмирди. О өз суалына өзү чаваб вермәк фикриндәји, бу суаллары вермәкдән мәгсәди Дәвдәкин диггәтини өзүнә чәлб ет-мәк иди:

— Мәни нәјин дүшүндүрдүјүнү сәј јеј билирсән. Би-лирсән ки, эрәбләр нә Сасаниләрә, нә румијјәлиләрә, нә дә хәзәрләрә бәнзәјирләр. Онлар чох зорлудурлар. Биз башга јағыларла саваша кирибаны чох чағларда өлкә-мизин ыртылмагдан, јағмаламагдан горумушуг, чама-

атымызын јесир олуб, гул кими сатылмасына јол вермә-мишик.

Шаир достунун кефини дурултваг үчүн элине душ-мүш имкандан истифадә етди, ону тәрифләди:

— Бу сәнин сајәндә мүмкүн олмушдур, һөкмдар, сә-нин јавузлуғун, узагкөрәнлијин сајәсиндә.

Бүтүн инсанлар кими тәрифи хошлајан Чаваншир бу дәфә шаирин сөзләринә әһәмијјәт вермәди:

— Һә, достум, әрәбләрлә чох чәтин олачаг. Биз хәли-фәнин һакимијјәтини үздә дә олса гәбул еләмәлијик, хә-рач вермәлијик. Јохса гапаг галдырдығым бу көзәл јазы-да, шәһәрләримиз, көјләримиз онларын тапдағы, чама-атымыз минбир сај мүсибәтлә үзләшмәли олачаг.

Чаваншир сөзләрини дејиб јенә хәјала далды. Дәвдәк нә гәдәр чалышдыса, елә бир сөз сечә билмәди ки, Ча-ванширә дејиб ону хәјал дүнјасындан ајыра билсин. Чаванширлә Дәвдәкин атларынын ардынча ат сүрән ики әјан, бир сәркәрдә, отуза гәдәр горуғчу Чаванширин Дәвдәкә дедикләрини ешитмир, динмәзчә атларыны сү-рүрдүләр. Јалныз арабачыларла арабаларын көзәтчилә-ринин сәси ешидилирди. Бирдән арабачылардан бири охумага башлады. Онун көзәл сәси варды. Чаван араба-чынын сәси Чаванширин диггәтини чәлб етди. Арабачы охујуб гуртарандан сонра Дәвдәк деди:

— Јеј охуду чаван арабачы. Маһнынын сөзләри мәнә таныш дејилди, чох танры, танры сөјләди.

Чаваншир ганрылыб архасынча ат сүрәнләрә, сонра исә Дәвдәкә бахды вә деди:

— Достум Дәвдәк, танры, танры сөјләјән нәғмәләр, танрыны һова сәсләјән нәғмәләрди. О нәғмәләр чама-атын ағыр рузикарынын мәһсулудур. Көрүнүр о чаһыл оғлан кенә ағыр күнләрин јахынлашдығыны дујубдур.

Һөкмдар сөзләрини бирбаша демәди, сусду. Онлар бир хейли ат сүрдүләр вә Чаваншир дилләнди:

— Бир дә, достум, көрүнүр, чамаат бу јахынларда башга бир танрыны, әрәбләрин танрысыны чағырмалы олачаг.

Дәвдәк достунун сөзләрини баша дүшдүсә дә, она суал долу нәзәрләрлә бахды вә:

— Нијә елә фикир еләјирсән, һөкмдар? Ахы, әрәбләр учдантутма һамыны мүсәлман еләмирләр. Онлар исламы аташпәрәстләрә, бүтпәрәстләрә зорла гәбул етдириләр. Китаб әһлине, о чүмләдән хачпәрәстләрә зор ишләт-мирләр.

— Орасы еләдир, анчаг бу аз чаг давам еләјәр, сонра һамыја зор еләјәчәкләр.

Дәвдәк јенә нәсә демәк истәди, анчаг Чаванширин динмәдијини, сөһбәтин баш тутмадығыны көрүб сусду.

...Дәмәшгә апаран јол чох узун олду. Чаваншир хи-лафәтин мәркәз шәһәринә чатанда артыг јазын сон ајы иди. Буна бахмајараг сәс-күјлү, мәсчидләринин миная-ләри көјә миллиәнән, чаһ-чәлаллы сарајларла јанашы касыб-кусубларын алчаг-уфачыг евләри, һәјәтләри, мә-һәлләләри олан Дәмәшг од тутуб јанырды. Шәһәрә ки-рәндә Чаваншири, онун мүшајиәтчиләрини гаршылајан олмады. Әслиндә Албан һөкмдары буну һеч көзләмирди дә. Дүнјаны ләрзәјә салмыш хилафәтдән өтрү Албанија кими кичик бир өлкәнин һөкмдары о гәдәр дә вачиб адам дејилди. Лакин Албанијанын мөвгәји, онун шимал-дан ахыб кәлән көчәри тајфаларын јолунун үстүндә ол-масы хәлифәни дүшүнмәјә вадар етди.

Чаванширин нүмајәндә һејәти сараја јахынлашанда бир дәстә илә растлашды, мәлүм олду ки, онлар Чаван-шири гаршыламага чыхыблар. Чаваншири вә онун мү-шајиәтчиләрини сараја кәтирдиләр. Сарајын мөһтәшәм-лији Чаванширә гәрибә көрүнмәди. О, пајтахтыны Бәр-дәјә көчүрдүкдән сонра орада мөктәб, килсә вә башга бинаяларла јанашы сарај да тикдирмишди. Әлбәттә, онун тикдирдији сарај хәлифә сарајынын јанында пишиклә-ширин мүгајисәсинә бәнзәјирди. Чаваншир даһа мөһтә-шәм сарај тикдирә биләрди, анчаг о, ајагларыны јорға-нына көрә узатмағы лазым билмишди. Хәлифә сарајыны көрәндә фикирләшди: «Мәним дә хәзинәмә хәлифә хәзи-нәсинә ахан вар-дөвләтин онда бири кәлсәјди, һеч дә-бундан пис сарај тикдирмәздим, һәрчәнд ки, хәлифә әлә-кечирдији өлкәләрин ән јахшы усталарыны Дәмәшгә кә-тириләр».

Хәлифә Мүавијјә Чаваншири онун Дәмәшгә кәли-шиндән бир һәфтә сонра гәбул етди. Гәбул күнүнү көз-ләјән Чаваншир Дәмәшгдә олдуғу күнләрдә досту Дәв-дәклә, башга мүшајиәтчиләрилә илк дәфә көрдүјү бу бөјүк шәһәри кәзди, онун базарларында олду, сәнәткар-ларынын мәһсулларына бахды. Мүавијјә илә көрүш күнү, хәлифә ону јалныз ахшам гәбул едәчәјинә бахмајараг, игамәткандан һеч јерә чыхмады. Буну бүтүн күнү хәли-фә илә данышмага нәдән башламаг, нечә башламаг дү-шүндүрдү, хәлифәнин јанына кетмәк әрәфәсиндә исә хә-јалыны башга бир мәсәлә дә мәшғул етди: хәлифәнин

янына тәкми кедәчәк, јохса шаир Дәвдәки, онунла кәлмиш ә'јанлары да, сәркәрдәни дә өзү илә апарачагмы. Чаваншир бу мәсәләни һәлл етмәк үчүн ону хәлифәнин јанына апарачаг сарај адамы илә көрүшмәк истәдисә дә, ону тапа билмәди. О адам Чаваншири хәлифәнин јанына апармаға кәләндә Албан һөкмдары өз фикрини она демәк истәди, анчаг буна еһтијач галмады, о, күлә-күлә деди:

— Баратларыңыз әмирәлмә'мүнә чох хош кәлиб. Бир дә мәнә белә кәлди ки, о сәни јахшы таныјыр, һаггында тә'рифли сөзләр деди вә бујурду ки, истәсэн мүшајәтчиләрини дә онун көрүшүнә апара биләрсән.

Чаваншир вә мүшајәтчиләр бәләдчи илә бирликдә хәлифәнин гәбул салонуна кирәндә орада үч нәфәри көрдүләр. Онлардан бири хәлифәнин тахтынын сағында, икинчиси солунда, үчүнчүсү исә өнүндә отурмушду. Чаваншир онларын башдан ајаға аға бүрүнмүш зәнчи олдуғуну көрдү. Бәләдчи Чаванширә, онун мүшајәтчиләринә дајанмаг ишарәси етди. Бәләдчи Чаванширә вә мүшајәтчиләрә отурмағы бујурмады, көзләрини јарым-гаранлыг салонда гојулмуш гызыл тахтын архасындакы гапыја зилләди. Бир аз кечмиш гапы ачылды, ичәри әлләриндә сијирмә гылынч ики пәһләван чүссәли зәнчи кирди. Онлар хәлифәнин тахтынын архасында дајандылар. Бир аз кечәндән сонра хәлифә Мүавијјә гапыдан ичәри дахил олду. О, башдан ајаға гара кејинмишди. Хәлифә кәлән кими тахтын сағында, солунда вә өнүндә отурмуш ағ кејимли зәнчиләр үз үстә гапандылар. Хәлифәнин ардынча ики јалын гылынчлы зәнчи ичәри кириб тахтын сағында вә солунда дајандылар. Үзү үстә сәрилмиш зәнчиләр галхдылар, әлләри синәләриндә, башларыны јердән галдырмадан далы-далы чыхдылар. Сонра хәлифә илә ејни вахтда дикәр гапыдан ичәри кирмиш вәзир, башга сарај адамлары тахтын өнүнә кәлдиләр, үзү үстә гапандылар, сонра исә галхыб өз јерләриндә отурдулар.

Хәлифә ичәри кирәндә бәләдчинин ишарәсилә Чаванширлә мүшајәтчиләр диз чөкдүләр, әлләрини синәләриндә чарпазладылар, баш әјдиләр. Һамы отурандан сонра хәлифә үзүнү Чаванширә чевирди, күләүрүзлә:

— Шәргин һөкмдары хош кәлиб, сәфа кәтириб,— деди вә Чаваншири ирәли чағырды. Чаваншир хәлифәнин тахтына үч аддым галмыш дајанды, јенә әлләрини синәсиндә чарпазлајыб баш әјди вә деди:

— Сәнин кими бөјүк затын зијарәтинә јетишә билмәјимә чох шадам. Бу сәадәти мәнә, мәнимлә кәлмиш зәварлара бәхш етдијинә көрә сәнә миннәтдарыг.

Чаваншир мүшајәтчиләринә дөндү. Онларын һамысы артыг ајаг үстүндә идиләр, һамысы хәлифәјә тә'зим етди. Хәлифә бахышларыны јенә Чаванширә чевирди:

— Шәргин һөкмдарынын тәшриф бујурмагда мәгсәди нәдир?— сорушду.

Чаваншир нечә күн әввәл дә, бу күн дә дәфәләрлә нәдән башлајачағыны көтүр-гој етмишдисә дә, гәти гәрәра кәлә билмәмишди. Хәлифәнин суалы онун дилини ачды. О бир ан белә фикирләшмәдән чаваб верди:

— Сәнин, сәнин сәләфләринин гылынчы ики дүјә сәлтәнәтинин бирини мәһв етмиш, дикәрини исә диз чөкдүрмүшдүр. О гылынч даһа күчлү һөкмдары да диз чөкдүрмәјә габилдир. Она көрә ки, о, инсанлары бир олан таңрынын һагг јолуна чағырыр.

Чаваншир данышығына бир анлыг ара верди, һамыны көздән кечириб нәзәрләрини јенә хәлифәдә сахлады. О, хәлифәнин сифәтиндә разылыг әләмәти көрүб давам етмәкдән габаг архаја ганрылмаг, Дәвдәкә бахмаг, онун рә'јини билмәк истәди. Анчаг о буну етмәди, хәлифәјә һөрмәтсизлик ола биләчәји барәсиндә фикирләшди. Бу, әсасы јеничә гојулмуш данышыглара зијан вура биләрдди. Чаваншир фикрини чәмләшдириб:

— Кәлишимиздән мәрәмымыз сәнин сәјеји-мәрһәмәтини өз үзәримиздә көрмәк шәрәфинә наил олмагдыр,— деди.

Хәлифә Мүавијјә разылыг әләмәти олараг башыны төрпәтди вә деди:

— Биз сәни Аран һөкмдары кими таныјырыг, инди исә Сүник кијазлығыны да сәнә веририк.

Чаваншир әлләрини синәсиндә чарпазлајыб баш әјди вә:

— Сән чох лүтфкарсан, әмирәлмә'мүнин,— деди.

Хәлифә сөзүнә давам етди:

— Биз Азәрбајчанын да идарәсини сәнә тапшырмаг фикриндәјик.

Хәлифәнин көзләнилмәз тәклифи Чаваншири шашырды. О, бөјүк мәмнунијјәтлә Аран да дахил олмагла, бүтүн Азәрбајчанын һакимијјәтинин өз әлләриндә чәмләшдирәрди. Чаваншир хәлифәјә тәшәккүр етмәк истәди, анчаг тезликлә бу фикриндән дашынды. О, хәлифәнин сәркәрдәләринин Азәрбајчан угрунда, Азәрбајчанын зән-

кипикләрини элэ кечирмэк уgrundа нечэ дидишдиклэриндэн хэбэрдарды. Чаваншири горхудан да бу иди. О горхурду ки, бүтүн Азербайчанын һакимлижинэ разы олса, сэркәрдәләрин гәзәбинэ кечә биләр, бу исә сонра нәинки Азербайчаны, һәмчинин онун бир һиссәси олан Араны да итирмәжә кәтириб чыхарарды. Чаваншир бүтүн бу фикирләри бир анын ичиндә хәялындан кечирди, хәлифәни кәзләтмэк олмазды, она көрә дә чаваб вермәжә тәләсди:

— Сәнин лүтфүнүн һүдуду јохдур, әмирәлмә'мүнин, анчаг горхурам бачармајам, Азербайчан бөјүк өлкәдир.

Чаванширин сөzlәри хәлифәжә гәрибә көрүндү. О, даима әлләри дөшүндә, әмрә мүнтәзир дајанмыш орта јашлы кишијә дөндү:

— Демишдим алим Убејд ибн-Шәријјәни јаныма чағырын, нечә олду?

Ортајашлы киши чәлд чаваб верди:

— Сәнә фәда олум, о, чохдан әмрә мүнтәзирди.

— Тез чағыр.

Ортајашлы киши чәлд чыхды, саггалына дән дүшмүш, ортабөј, көк бир киши илә гајытды. Гапыдан кирән кими әлләрини синәсиндә чарпазлады, хәлифәнин гаршысында диз чөкдү, әбасынын әтәјиндән өндү вә галхыб әмрә мүнтәзир дајанды. Хәлифә ондан сорушду:

— Сән Азербайчан торпағында олмусан, сән аллаһ, Азербайчан барәсиндә тәлашын, хатирән нечәдир?

Убејд ибн-Шәријјә бир нечә күн әввәл хәлифәнин бу суалыны ешитмиш, чаваб да вермишди. Онда хәлифәнин јанында Азербайчан торпагларыны тутмуш гошунларын сэркәрдәси варды. Инди исә бурада Азербайчанын бир парчасы олан Аранын һөкмдары дајанмышды. Чаванширлә Хәлифәнин сөнбәтинин мәзмунундан хәбәрдар олмајан Шәријјә хәлифәнин бу суалы сөзкәлиши вермәдинини баша дүшдү вә деди:

— Ора түрк торпағыдыр. Онлар орада чәмләшәрәк бир-биринә гарышараг тәкмилләшәләр¹.

Хәлифә Чаванширә дөндү:

— Көрүрсән, Азербайчан башдан-баша түркләр өлкәсидир, Аран чамааты да онларын дилиндә гонушур. Она көрә дә фикирләшдим ки, Шәргин һөкмдарынын торпагларыны кенишләндирәм.

Чаваншир бөјүк еһтијатла:

¹ Хәлифә илә Шәријјә арасында баш вермиш бу диалог тарихи һәгигәтдир.

— Сән дүз бујурурсан, бизим дилләримиз бирдир, Аран да Азербайчан торпағыдыр. Анчаг горхурам бачармајам, мәнә көстәрдијин лүтфкарлығын гаршысында үзүгара олам.

Хәлифә Чаванширин рәдд чавабынын сәбәбини баша дүшдү, анчаг өзүнү о јерә гојмады:

— Гој сән дејән олсун,—деди вә әлавә етди:

— Мәндән ајры истәјин, Шәргин һөкмдары.

Чаваншир јенә еһтијаты әлдән вермәди:

— Әмирәлмә'мүнин, билирсән ки, Аран тез-тез хәзәрләрин басгынларына мә'руз галыр, чамаатын күзәрәны ағырдыр, веркиләри јыгмаг олмур. Истәрдим, сәјејимәрһәмәтиндән веркиләри бир гәдәр азалдасан.

Хәлифә күлүмсүндү, сағ әлиндә чевирдији тәсбәһи сол әлинә өтүрүб, сағ әли илә саггалыны сығаллаја-сығаллаја вәзирә дөндү:

— Аран өлкәсиндән јығылан веркиләрин үчдә бирини Шәрг һөкмдарына бағышлајырам,—деди.

Чаваншир јенә әлләрини синәсиндә чарпазлады:

— Сәнин сәхавәтин һәтәм сәхавәтиндән һүдудсуздур, әмирәлмә'мүнин—деди.

Бу дөфә дә Чаванширин мүшајиәтчиләри әлләрини дөшләриндә чарпазлајыб хәлифәжә тә'зим етдиләр. Хәлифә тахтындан дурду. Бу, көрүшүн гуртармасына ишарә иди. Хәлифә кәлдији гапыдан чыхды, һамы салону тәрк етди. Чаваншир өз мүшајиәтчиләрилә бирликдә игамәткаһына чатан кими бүтүн јол боју сусмуш Дәвдәк дилләнди:

— Дәмәшгә вармамыз чох хејирли олду. Анчаг баша дүшмәдим, сән нијә Азербайчанын һөкмдарлығындан бөјүн гачырдын?

Чаваншир күлүмсүндү вә:

— Кәлмишдик саггал далынча, бығы да гојуб гајыдајды, дејирсән?—деди, әлавә етди:

— Даһа Дәмәшгдә галмаға еһтијач јохдур, данла јолу әлимизә алаг.

...Чаванширин Дәмәшгдән гајытмасындан он илдән чох кечмишди. Јај ајларыјды. Јајы адәтән сәрин кечән Киш кәндиндә бу ил исти иди. Һәтта кечәләр дә исти олурду. Јалныз сәһәрә јахын сәрин дүшүр, кечә чығыр-бағыр салмыш, јухулаја билмәјән көрпәләр бу вахт јухуја кедирди.

Кәндиң бүтүн башга евләриндә олдуғу кими, Чапар кишинин дә евиндә бу кечә һеч ким истидән чимир ала

билмәмишди. Чапар киши дә, арвады да, оғлу Горхмаз да, кәлини Күлтәкин дә кечәни дирикөзлү јола салмыш-дылар. Онлары исти илә бәрәбәр, ики јашына јеннчә кирмиш балача Туралын сүбһә кими ғышгырмасы да јатмаға гојмамышды. Чапар киши сүбһә јакын јухуја кетмиш нәвәсини гучағына көтүрүб исти отагдан бајыра, сәринә чыхмыш, евин ејванына галхан үч пилләнин сонунчусунун үстүндә отурмушду. О, јухусуз, анчаг нәвәсинә бахдыгча севинч, шәфгәт долу көзләрини сәһәрә галмыш ајын ишығында ајдын көрүнән сүд әмирмиш кими тәрпәнән додагларындан, лалә јанагларындан, һәр-дән титрәјән узун кирпичләриндән чәкә билмирди. Чапар киши дан јери сөкүләнәдәк отурду, нәвәсинә бахды, бахды, анчаг јухусузлуг ону үстәләмәјә, көз гапагларыны ашағы дартмаға башлады. О, сәһәр мейиндән бир гәдәр үшүјән кими дә олду, сојуг дәјә биләчәјиндән еһтијат едиб дурду, евә кирди, нәвәсини өз јатағына узатды, өзү дә јатаға кирди, анчаг јата билмәди. Чапар киши нәвәсини лап јакынына чәкди. Пәнчәрәдән сүзүлмәјә башлајан илк ишыг отагдакы гараңлыгы боғмуш вә о артыг нәвәсинин үзүнү ајдын көрүрдү. Баба пычылдады, онун евинә сәадәт кәтирмиш нәвәсини верән таңрыја дуа етди. О, сон илләрдә арвады илә бирликдә кечирдији севинчли вә изтираблы күнләри јадына салды. Онлар Горхмаза тој едиб Күлтәкини кәлин кәтирәндә нә гәдәр севинмишдиләр. О күн, онларын өмрүндә ән хошбәхт күнләрдән бири, бәлкә дә ән хошбәхти олмушду. Тој күнүндән сонра Чапар кишинин гәлбиндә јалпыз бир арзу—гучағына нәвә көтүрмәк арзусу јашајырды. Илк вахтлар о, бу арзунун тезликлә һәгигәтә чевриләчәјинә шүбһә етмирди. Она елә кәлирди ки, тојдан ән чоху бир ил кечәнә кими онун евиндән ушаг сәси кәләчәкди. Анчаг бир ил дә, үч, беш ил дә кечди, ушаг олмады ки, олмады. Бу мүддәтдә Чапар киши, онун өмүр јолдашы нә гәдәр изтираблы күнләр кечирдиләр. Онлары нәвәләринин олмамасы илә јанашы, Горхмазла Күлтәкинин изтираб кечирмәләри дә үзүрдү. Илк вахтлар гудаларынын нараһатлығына әһәмијјәт вермәјән Илтивер киши дә бир мүддәтдән сонра онлара гошулду. Бир дәфә, ғыш күнләринин бириндә бухарыда чыртначыртла јанан одунларын аловунун көзләриндәки кәдәри бүрузә вермәсини көрәндә дилләнди:

— Ај Чапар, гәрибә ишдир, мәкәр адам дүңјаја дәрл чәкмәкдән, изтираб кечирмәкдән өтрү варыр?

Гудасынын-достунун фикрини ала билмәјән Чапар

киши бухарыдан галхан аловун дилләриндә ојнајан көзләрини она галдырды, бир сөз демәди. Илтивер киши Чапар кишинин она нәзәр салмасыны көрмәди, көзләри бухарыда јанан одда иди. О, достундан чаваб чыхмадығыны көрүб давам етди:

— Сөјләјирәм, таңры өмрүнү узун еләмиш Чаваншир һөкмдарын сәјәсиндә нечә сәј илдир јағылар торпагла-рымыза сохуламмыр, әмин-аманлыгдыр. Доланачағымыз да пис дејил, амма...

Илтивер сөзүнә ара вериб бухарыја дикдији көзләрини Чапара галдырды. Чапар киши Илтиверин сөзләрини ешидир, бу сөзләрин маһијјәтини дәрк дә едирди, анчаг хәјалы илә сөһбәтләшдијиндән она чаваб вермәк, онун сөһбәтинә гошулмаг истәмирди. Лакин Илтивер кишинин:

— Ај киши, нә көзләрини мәнә дикиб донмусан? Нә олуб, нијә хәјал дәнизиндә боғулурсан?—суаллары ону фикирдән ајырды. О, дәриндән көкс өтүрдү. Илтивер киши давам етди:

— Сөјләјирәм әмин-аманлыгдыр, доланачағымыз пис дејил, анчаг јенә фикир чәкмәли олуруг. Биз дүңјаја әзијјәтдән өтрү вармышыг?

Чапар киши нәвәссиз чаваб верди:

— Нијә? Јеј күнләримиз дә олуб.

— Чох аз. Күнләримизин чоху савашларда, эзаб ичиндә кечиб. Бунлар да олмајанда таңрылар башга дәрл всирләр.

Илтивер киши достунун диггәтини өзүнә чәлб едә билдијини көрүб даһа да үрәклә данышды:

— Дәрл-гүссә олмајанда да өзүмүз ону јарадырыг.

Чапар киши чаваб вермәди, чијинләрини чәкди. Илтивер киши:

— Елә бири сәнин өзүн. Ај киши, нәјин чатмыр? Оғлуну евәрдин, доланачағын јеј, нијә белә гәмә батмысан?

Чапар киши достунун да изтираб кечирмәсини јакшы билдири вә онун үрәк-дирәк вермәк истәмәси ајдын иди. О күлүмсүндү:

— Сонра? Сөзләрини сөјләјиб гуртаркинән,—деди.

Илтивер киши јериндә гурчаланды:

— Нә олуб? Беш сәј ил тез, беш сәј ил кеч, таңры билән јеј олар. Олар да... нијә дарыхырсан?

Чапар киши јенә күлүмсүндү:

— Ај киши, сәнин өзүн мөндөн аз әзијјәт чәкмирсән. Итәһасы бу күн өзүнү мәнә нисбәтән даһа јеј әлә ала билмисән. Илтивер, габаглар ешидәндә ки, бәбәксиз ев гәбрә бәнзәр, мәнә гәрибә кәлирди о сөзләр. Һала көрүрәм бабалар нә гәдәр јавуг сөзләр ајытыблар.

Илтивер киши башыны тәрпәтди, Чапары хәјал әләминдән ајыра билмәсинә севинди:

— Еләдир. Анчаг сән һәлә бу сөзләри сөјләјәммәзсән. Нә олуб бәкәм? Шүкүр ки, әсәндиләр бәбәкләримиз, күн варар, онларын да бәбәкләри олар. Һалалым сөјләјир гызым кишини гоншу көјә апарачаг. Орада бир гадын от-әләфдән дәрман гајырыр, ичирдир, һәр шеј јолуна дүшүр.

Илтивер кишинин Чапар киши илә бу сөнбәтиндән дөрд ил дә кечди, нәһәјәт, Чапар кишинин евиндә ушаг ағламасы, ушаг сәси ешидилди, оғлан ушағы. Чапар киши онун адыны Турал гојду.

...Хәјала далмыш Чапар кишини илдырым чахмасы, онун ардынча Киш чајынын мәчрасына долуб дағларда курултулу әкс-сәда верән көјүн курулдамасы диксиндирди. Онун көз гапагларыны јуман, ашағы дартан ағырлыг, јухусузлугдан чанына долмуш сүстлүк, әзкинлик бир анын ичиндә гејб олду. О, јериндән дуруб ејвана чыхды. Елә бу заман бөрк јағыш башлады, һаваја от, күл-чичәк ијинә гарышмыш әтирли торпаг гохусу галхды. Чапар киши һәр дәфә јағыш јағмаға башлајанда ачыг пәнчәрәләрдән ичәри долан күл-чичәк әтриндән даһа көзәл олан торпаг әтрини көксүнә чәкмәкдән һәзз алырды. О бу дәфә дә торпаг әтрини уданда даһа хош кәлди, елә бил она јени гүввә верилди, өзүнү даһа күмраһ һисс етди. Өз-өзүнә кәрән-кәрән тәкпар етди:

— Шүкүр сәнә улу танры, бәбәкләри, онларын да ичиндә мәним бәбәјими чәһәннәм истисиндән гуртардын.

Чапар киши курулту илә јаған јағыша, евин дамындан һәјәтә булаг кими сүзүлән суја, онун һәјәтин бир нечә јериндә ирмаглара дөнүб ири гарағачын сағында ахараг Киш чајына доғру узанан, јағышдан долуб-дашан арха төкүлмәсинә бахмагдан дојмурду.

Илдырымын далбадал чахмасына, көј курултусу, јағыш дамлаларынын гапы-бачаны дөјәчләмәси бүтүн кечәни јухулаја билмәмиш, сүбһчағы көзләрини јеничә јуммуш бүтүн кәнд чамаатыны ајаға галдырды. Чапар киши танрыја шүкүр едиб әлләри көјдә оlanda сәс еши-

либ керијә ганрылды. Горхмазла Күлтәкини архасында көрдү. Арвады исә кефсиз олдуғундан јатағындан галха билмәмишди. Чапар киши оғлу илә кәлининә бахыб күлүмсүндү, онларын «сабаһын хејир олсун, дәдә»—сөзләринә чаваб вериб деди:

— Кәрәк сизн јағыш башлајан кими галдырајдым, әтрафы бүрүјән о көзәл әтри сиз дә гохујардыныз.

Горхмаз атасынын сағында, Күлтәкин исә солунда дајандылар. Күлтәкин дилләнди:

— Елә һала јердән, чәмөндән галхан әтир адамы мәст еләјир. Бир дә, ај дәдә, бу јағыш чанымыздан чәһәннәмин истисини чыхардыр.

Бу вахт ичәридән балача Туралын сәси ешидилди, о ағламырды, анасыны чағырырды. Гәрибә дә көрүнсә, онун сәсини анасындан габаг Чапар киши ешитди. О, ичәри кечәндә Күлтәкинә:

— Бәбәји ејвана кәтиркинән, гој бу әтирдән о да ичинә чәксин, јағмура гапаг галдырсын. О, гопандан бәри бизим көјдә белә јағыш јағмајыб.

Күлтәкин Туралы гучағында ејвана чыхарды. Чапар киши чәлд евә кирди, әлиндә гојун дәрисиндән тикилмиш чанлыгла кери јајытды вә:

— Бүрүкинән бәбәји, һава әмәлли дәјишиб, севинчәк олубаны бәбәји сојуға верәрик.

Күлтәкин ушаға һеч бир шеј олмајачағына әмин олса да, Чапар кишинин сөзүнүн габағына сөз гојмады, чанлыгы ондан алыб Туралы бүрүдү. Инди онларын һеч бири динмир, тез-тез чахан илдырыма, јаған јағыша тамаша едирдиләр. Адәтән курулту вә сүр'әтлә кәлән белә јағышлар тез кәсир, лакин бу дәфә белә олмады, јағыш ара вермәк билмирди. Чапар киши кәлининә деди:

— Гапаг галдырдыг, бәсдир. Сәһәр јемәји чағыдыр, јемәк һазырлакинән. Јағыш кәсәндән сонра ишимиз чох олачаг. Бу јағмур бағ-бағата зијан вермәмиш олмаз. Јәгин дағ дөшүндәки бағлары јүјуб апарыб, биз ора, о ағачлары хилас еләмәјә гачмалыјыг.

Онлар евә кирдиләр. Елә бу заман илдырым чахды. Илдырым Чапар кишинин һәјәтиндәки гоча гарағача дүшүб ону чөп кими икијә бөлдү. Гарағачын курулту илә јыхылмасы һамыны диксиндирди, ејвана јүјүрдүләр. Гарағач сола дејил, сағ тәрәфә јыхылмыш олсајды, Чапар кишинин чиј кәрпичдән тикилмиш евини учуруб, евдәкиләри дири-дири дөфи едәчәкди. Көзләри јерә сәрил-

миш гарагачда олан Күлтәкин нәзәрләрини галдырмадан сорушду:

— Дәдә, бу ихтијар ағачын нечә сәј јашы варды?

Кәлининиң суалы Чапар кишини хәјалдан ајырды. О, дәриндән көкс өтүрдү:

— Шүкүр олсун сәнә таңры.

Күлтәкин суалынын чавабы әвәзинә Чапар кишиниң тамамилә дәхли олмајан сөзләр сөјләмәсинә тәәччүбләнди вә башыны галдырды. Чапар киши кәлининиң бахышларыны она галдырмасынын сәбәбини баша дүшүб деди:

— Һә, мәним бәбәјим, шүкүр елә таңрыја, ихтијар гарагачы кәнара јыхыб, дамымызын үстүнә јох.

Күлтәкин тәһлүкә барәсиндә фикирләшмәји лазым билмәјиб суалыны бир дә тәкрар етди. Чапар киши чаваб верә билмәди, билмирди. Бир аз кечмәмиш бәјагкы илдырым чахыб көј курулдамасындан даһа дәһшәтли әкс-сәда верән бир хәбәр илдырым сүр'әтилә кәндә јайылды:

— Һөкмдарымыз Чаваншири өлдүрүбләр, ај чамаат.

Бүтүн кәнд чамааты мөһәлләләрә төкүлдү. Бир фөвгәл'адә һадисә баш верәндә олдуғу кими, јенә чамаат Киш саһилинә ахышды. Кәндлиләр үчбир, бешбир јығышыб дәрдләширдиләр:

— Гансы намәрд әлини она галдырды, елә адама гыјды?

— Бизи чох ағыр күнләр бәкләјир. Илтивер хаган дамадынын гисасыны алмаг үчүн өз чәриләрини үстүмүзә төкәчәк.

* * *

Телләринә сығал чәкән баһар дүзәнликләрә күл-чичәк сәпә-сәпә арандан дағлара доғру ирлиләјирди. Киш кәндиңә онун гәдәмләри јеничә дәјмишди. Кәнд јенә әввәлки кәнд иди, чамааты исә хејли дәјишмишди.

Сәһәр көзләрини јеничә ачмаға башламышды ки, Чапар кишиниң евиниң ејванына чыхан гапысы ачылды. Ејвана учабој, еңликүрәк, көдәк кәсилмиш сағгалы гар кими дүмағ бир киши чыхды. Онун гучағында үч-дөрд јашлы ушағ варды. Киши ушағы охшајыр, онун һөдәләјиб төкдүјү сөзләри мәмнунијјәтлә динләјирди. Бу ејвана чыхан киши Горхмаз, онун гучағындакы ушағ исә нәвәси Чапар иди. О даныша-даныша һәјәтә дүшдү, ушағы архын гырағына гојуб:

— Бурда дуркинән, Чапар балам, гојкинән бабан дәстәмаз алсын, сонра варағ евә,—дејиб «бисмиллаһир-рәһманиррәһим» пычылдады, әјниндәки көјнәјин голларыны чырмалады, додағлары алтында дуа охуја-охуја дәстәмаз алды, нәвәсиниң әлиндән тутуб ејвана чыхарды, она тахтадан гајырылмыш ојунчағ верди, намаза дурду. Јашы гырх беш-әллини һаглајан Турал да ејвана чыхды. О да һәјәтә ениб дәстәмаз алды, атасынын архасында намаза дајанды.

Намаздан сонра Турал ики бөјүк оғлуну сәсләди. Онлар тез кәдиләр вә аталары илә чөлә, әкин үстүнә кетдиләр. Горхмаз киши исә отаға кирди, кәлинини арвады Күлтәкинниң јанында көрдү. Онун көзләри нәмли иди, ағламышды. Горхмаз күлүмсүндү деди:

— Горхмакинән, гызым, о ујујур, өзү дә лап мөһкәм. Бу чох јеј. Таңры онун үзүнү бизә сары дөндәриб.

Гајынатасынын көзләринә долмуш севинч кәлинин әһвалыны дәјишди. О, чохдан итирдији анасы гәдәр севдији, ана гајғысы көрмүш гајынатасыны итирмәк горхусунун ағырлығындан әзилән үрәјиндә јүнкүллүк һисс етди. Кәлин севинчәк ејвана чыхды, јенә кери дөндү, сүфрә сәрди, јемәк кәтирди, баба-нәнә јемәјә отурдулар.

Горхмаз кишиниң дедији кими олду, Күлтәкин нәнә сағалды. Лакин о, хејли гочалмыш, әлдән дүшмүшдү.

Јајын сон ајынын исти күнләриндән бириндә һамы чөлә кетмиш, евдә Горхмаз киши илә Күлтәкин нәнә, бир дә балача Чапар галмышды. Ев исти олдуғундан онлар тәзәчә көлкә кәлмиш ејванда отурмуш, балача Чапарла вахт кечирир, күлүб данышырдылар. Бирдән онларын икиси дә сусдулар, көзләри бир-биринә дикилди. Нәнәси илә бабасынын бирдән-бирә сусмасы балача Чапара гәрибә көрүндү. О, көзләрини онларын үзләриндә кәздирди. Балача Чапар билмирди ки, нәнәси дә, бабасы да ејни вахтда ејни шеј барәсиндә дүшүнмәјә башламыш, аңчағ онлардан һеч бири биринчи данышмыр, артыг гығылчымы чохдан сөймүш көзләрини бир-бириндән ајырмырдылар. Һәмишә олдуғу кими, јенә дә сүкуту Күлтәкин нәнә позду:

— Киши, бир һовурун ичиндә хәјалымдан сәнин чохдан, лап чохдан сөјләдијин каһ Киш гырағында ихтијар гарагачын алтында, каһ һәјәтимиздә, каһ ејванда ајытдығын тарих кечди.

Горхмаз кишиниң көзләри нәмләнди:

— Сән дурухан кими баша дүшдүм, нә барәдә фикир-лешидијини алдым.

— Лап ахырда ајытдығын сөзләр јахшы јадымда галыб.

— Нә ајытдым онда?

— Нәр шеји сөjlәјиб битирәндән сонра ајытдын ки, галан тарихә өз көзләримизлә гапаг галдырачагыг.

Күлтәкин нәнә көзләрини әриндән чәкмәди. Горхмаз хәјәл ичиндә иди. Күлтәкин нәнә давам етди:

— Сән сөjlәјән кими олду. Доғрудур, бу мүддәтдә бизим торпаглара Шатын башчылығы илә хәзәрләр даһа чох вардылар, анчаг нә гәдәр варсалар да бечид бизимлә гәјнаг олдулар, әридиләр, арамызда фәрг галмады.

— Гәјнаг олдулар, әридиләр, олдулар сәндән,—дејә Горхмаз киши зарафат еләди.

— Нә, мән онларданам, анчаг бәбәкләримиз, нәвәләримиз даһа нә мәним сојумдандылар, нә дә сәнин.

— Еләдир, гәјнаг олублар, һала һамамыз бирик, бир чамаат.

Күлтәкин нәнә чидди көркәм алды, башыны тәрпәтди вә деди:

— Һала буялара әрәбләр көчүрләр.

— Дүз сөjlәјирсән. Анчаг онлар аздырлар, јерли чамаатын ичиндә бечид әријиб итәчәкләр.

Күлтәкин нәнә нәвәсинин сачларыны сығаллаја-сығаллаја давам етди.

— Сөзләремин чаны бу дејил. Сәнлә бирликдә динимизин дәјишмәсинин шаһиди олду. Чаһылдыг, һәлә диндар дејилдик, бизи дөндәрмәк о гәдәр дә чәтин олмады, һала мүсәлманыг. Сән исә лап халис мүсәлман олмусан, намазыны һеч чаг кечирмирсән.

Горхмаз киши бир мүддәт сусду вә деди:

— Башланғычда мәнә дә чәтин иди. Дәдәмә лап чәтин олду. О, дининдән дөнмәди, еләндә сөjlәди ону хачпәрәст кими басдыраг. Елә дә еләдик. Анчаг чағын өзү һәр шеји һәлл едир. Биз бојун әјмәли олду. Һала һеч пешиман дејиләм. Нә фәрг и вар, хачпәрәстин дә, мүсәлманын да танрысы бирдир.

Күлтәкин нәнә әлини нәвәсинин сарышын сачларын-дан чәкмәдән деди:

— Көрәсән, бу нәвәмиз Чапар нәләрә гапаг галдырмалы олачаг? — сорушду.

Горхмаз кишинин чавабы гыса олду:

— Ким билир?

* * *

Азәрбајҹан торпағынын бир парчасы Албанијанын илк јүзилликләр тарихини, Албанијада баш вермиш сијаси һадисәләри бәдии формада сөjlәмәјә чалышдым. Әлбәттә, сијаси һадисәләрлә бағлы бүтүн мәсәләләри, һадисәләри бир јазыда, һәм дә бәдии формада әкс етдирмәк мүмкүн дејилдир.

Бурада, биринчи нөвбәдә адлары халғымызын данышдығы доғма Азәрбајҹан дилинин көкүндә дајанан сојларын дили илә бағлы шәһәрләр, јашајыш јерләри, сонра бу әразидә јашајанларын дил мәнсубијјәти, даһа сонра исә ахыб јурдумуза кәлән сојларын вә онларын дилинин халғымызын вә онун дилинин формалашмасында нечә иштирак етмәләри үзәриндә дајаначағам.

Гәјд едәчәјим мәсәләләрин шәрһинә кечмәздән габаг бир чох мүнһүм шәрһләрдән дә сөһбәт ачмаг истәрдим. Јухарыда кәстәрдик ки, гәдим вә илк орта јүзилликләрдә Азәрбајҹанда ики дәвләт олмушдур: чәнуб торпагларда әввәл Манна дәвләти, сонра Атропатена, шимал торпагларымызда исә Албанија. Артыг сизә јахшы мәлүмдур Атропатена дәвләтинин тәләји. О бизим еранын илк јүзилликләриндә јашамагдан галмышды. Албанија дәвләти исә әрәбләрин истилаларына гәдәр јашады. Азәрбајҹанын шимал торпагларында јалныз бир дәвләтин—Албанија чарлығынын варлығы барәсиндә данышдыг. Лакин сон заманларда тарих әдәбијјатында белә бир мүлаһизә ирәли сүрүлмүшдүр ки, Азәрбајҹанын шимал торпагларында вә Албанија чарлығынын шимал сөрһәдләриндә икинчи бир дәвләт дә олмушдур.

Гәдим ермәни дилләринин вә ермәни гәјнагларынын әвәзсиз биличиси Г. Ворошил јазырды ки, әсасән түркдилли әһалидән ибарәт олан аранлылар V—VII јүзилликләрдә Шәрги Гафгаз һуналарынын сијаси вә мәдәни һәјатында мүнһүм рол ојнајырды. О, Сурија хронисти Захаријә вә «Албан тарихи»нә истинад едиб кәстәрир ки, шимали Азәрбајҹан әразисиндә, даһа доғрусу, Албанија әразисиндә «Өзүнүн һөкмдары вә дили олан мүстәгил Аран өлкәсинин шимал гуртарачағында (Ширванын шималындан Дәрбәндә гәдәр) Бозһун (Базкун) вилајәти өз дили олан торпаг јерләшир, әразиси һуналарын јашадыглары Хәзәр гапысына вә дәнизә гәдәр узаныр». Г. Ворошилин кәстәрдији кими, белә нәтичәјә кәлирик ки, Албанијанын шималында һуналарын јаратдығы Бозһун чарлығы олмушдур.

«Азербайжан халгынын тәшәккүлүнә даир» мәгаләнин мүүллифи С. Әлијаров да бу мәсәлә үзәриндә хүсусилә дајанмыш вә онун шәрһиндә даһа ирәли кетмишдир. О, «Албан тарихи» мүүллифинә истинад едәрәк кәстәрир ки, Күрдәи шималда Албан чары Чаванширә, һәмчинин гүд-рәтли Хәзәр хаганлығына табе олмајан һун сојларындан оногур-Һајландурларын чарлығы һөкм сүрмүшдүр. Бу чарлығын әразиси чәнубда Бешбармаг дағларына гәдәр узанырды. Бу әрази вахтилә Хәзәр дәнизинин гәрб саһилиндәки Мәскутлар чарлығынын тутдуғу әразинин бир һиссәсини тәшкил едирди.

Һәр ики мүүллифин бу мұлаһизәләри һәләлик тарих әдәбијјатында вәтәндашлығ һүгуғу газана билмәсәләр дә, бизчә бөјүк әсаса маликдир. Белә ки, онларын мұлаһизәләри илк ғәјнағлардан кәтүрүлмүш фактик материала әсасланыр.

Мәлумдур ки, чоғрафи адлар тарихән јараныр, мүүј-јән тарихи һадисәләрлә бағлы олуб халгын һәјаты илә чулғашыр. Топонимләр дағ-дәрә вә дүзәнликләрин адларына, јәни оронимләрә, чај, көл вә дәннз адларына, јәни гидронимләрә, шәһәр вә јашајыш мөнтәғәләринин адларына, јәни ојконимләрә бөлүнүр. Биз топонимләр-ојконимләрә јанашы, јери кәлдикчә, бәзи оронимләр вә гидронимләрин дә үзәриндә дајаначағын.

ТӘБРИЗ. Азәрбајчанын ән гәдим шәһәрләриндән биридир. Ерамыздан әввәл VIII јүзиллијә, II Саргонун (722—705) дөврүнә даир китабәдән мәлум олур ки, Манна дөвләти әразисиндә Изирту, Ушкаја (индики Үс-кијә), Аннаштанија, Улху вә с. шәһәрләрлә јанашы, Ур-мија көлүнүн шәрғ саһилиндә, Сәһәнд дағынын шималында, Сурхаб дағынын чәнубунда, Ачычај һөвзәсиндә Таруи-Тариакис шәһәри олмушдур. Бу шәһәрин чоғрафи мөвгеји, кәстәрилән чоғрафи координатлар сүбут едир ки, сәһбәт Тәбриз шәһәриндән кедир. II Саргонун китабәсиндән мәлумдур ки, онун дөврүндә бу шәһәр—Таруи-Тариакис дөјүш мејданы олмушдур. Бу китабәдә гејд едилир ки, Тариакис ғаласынын диварлары икигәт иди. Фәрат чајы гәдәр кениш арх вар, онун әтрафы исә ғалын мешәләрлә өртүлмүшдүр. Шәһәрдә көзәл биналар да јох дејилдир. Бурадан белә бир нәтичәјә кәлмәк олур ки, Тәбриз шәһәри һәлә ерадан әввәл VIII јүзилликдә мөвчуд иди. Тәбриз шәһәринин тарихинин тәдғигатчысы белә һесаб едир ки, II Саргонун јүрүшү заманы абад шәһәр олмуш Тәбриз дағыдылмыш, онун бәрпасы чох узун чәк-

миш, ерамызын III—IV јүзилликләриндә јенидән бөјүк шәһәрә чеврилмишдир.

Бәс Тәбриз ојкоминин етимолокијасы нечәдир? Бу барәдә фикирләр, мұлаһизәләр мұхтәлифдир. Гејд етди-јимиз кими, Таруи-Тариакис Тәбриз сөзүнүн илк форма-сы олмушдур. Ону әрәб дилли ғәјнағлар Тәбриз, Тебриз, фарс дилли ғәјнағлар Тәбриз, ермәни дилли ғәјнағлар Тавреж, Давреж, јерли ләһчәдә исә Тәбриз адландыр-мышлар. Һесаб едирләр ки, Тәбриз ады Таруи-Тариакис адынын биринчи сөзүндән кәтүрүлмүшдүр. Тәбризин јерләшдији Сурхаб дағы кечмишдә Тори адланмыш вә мұтәхәссисләр һесаб едирләр ки, Таруи Тори илә әлағә-дардыр. Бу дағы Таури, Товри дә адландырмышлар. Бе-ләликлә, Таури сөзү тәкамүлә уғрамыш—Таури, Таруи, Таври сөзләриндән, сонунчуларын ахырына «з» һәрфи әләвә олунмағла Тауриз, Таруиз, Тавриз, нәһајәт, Тәб-риз топоними мејдана чыхмышдыр.

ЧОЛ. Истәр ғәјнағлар, истәрсә дә мұасир мүүллиф-ләрин вердикләри мәлуматдан белә ајдын олур ки, биз-сим еранын илк јүзилликләриндә Албанијанын шимали-шәргиндә, индики Дәрбәндлә Губа арасында, даһа дәғиг сөјләсәк, Бешбармаг дағлары илә Дәрбәнд арасында Мәскутларын кијазлығы јерләшмиш вә онун баш шәһәри Чол олмушдур. Күман етмәк олур ки, бу кијазлығ һәлә миладдан габағ VII јүзилликдә Азәрбајчанын шимал торпағларында мәскунлашмыш, һағгында јухарыда ке-ниш сәһбәт ачдығымыз Мәскутлар чарлығынын, бәлкә дә Шакашенанын ғалығыдыр. Бу кијазлығын баш шәһәри Чола мұхтәлиф ғәјнағларда Чор, Чог, Тсур, Сул да ад-ландырылмышдыр.

IV јүзилликдә Чола Албанијанын дини мәркәзи иди. II—IV јүзилликләрин бәзи Албан чарлары бу шәһәрдә дүңја ишығына көз ачмышлар. К. В. Тревер С. Т. Јерем-јанын тәртиб етдији хәритәјә истинад едәрәк кәстәрир ки, Мәскутлар Хәзәр дәнизинин шимали-гәрб саһилиндә, Самурун мәнсәбинин чәнубунда, V јүзилликдә Чор ад-ланан әразидә јашајырдылар. Чор, Чул топонимләринин бәзиләри ермәни олан чор-дәрә сөзү илә әлағәләндирир-ләр. Бәзиләри исә лак дилиндә олан чурул, даркин ди-линдәки һәмчинин Памирдә јашајан сојлардан биринин дилиндә олан чор сөзү илә бағлајырлар ки, бу исә дар дәрә мәнасыны верир. Башга бириси һесаб едир ки, әс-Сул дағ кечидинин әрәбчә адыдыр. «Албан тарихи» мүү-әллифи Чоланы бөјүк шәһәр адландырмағла, ејни адда

кечидин дә олмасыны гејд едир. С. Т. Јеремјан Чулун тәкчә кечид, дәрә, шәһәр дејил, ејни заманда хаганлыг да олмасыны көстәрир. Бу хаганлыг индики Гусар, Худат, Хачмаз вә Губа рајонларынын әразисини әһатә едирди. С. Т. Јеремјанын бу мұлаһизәси, јухарыда адларыны чәкдијимиз Г. Ворошилин вә С. Әлијаровун Албанија сәрһәдләринин шималында мұстәғил һун кијазлығы олмасы барәсиндәки мұлаһизәләри илә һәмәһәнк сәсләшир. Г. Ворошил Чул барәсиндә бүтүн мұлаһизәләр үзәриндә дајандыгдан сонра белә гәһәтә кәлир ки, Чол/Чул өз мәншәји етибарилә түрк сөздүр вә чуваш дилиндә дәрә, гаја мәнәсыны верир вә Чол топоними өз адыны мәнз һәмин сөздән-оронимдән көтүрмүшдүр. Бәзи тәдгигатчылар бу топоними Иран вә Гафгаз дилләри мәншәли сајырлар.

Сөјләнилән мұлаһизәләр, мұтәхәссләрин нөгтеји-нәзәринчә һәгигәтлә сәсләшмир. Белә ки, тарих әдбијятында Чол топоними барәсиндә даһа әсаслы дәлилләрә әсасланан мұлаһизәләр вардыр. Көркәмли алим В. В. Бартолд Чол адлы гәдим оғузлардан ибарәт сојун олмасыны сөјләјир. Гәдим јурдлары Монголустан сајылан чоллар, әввәл Арал дәнизи саһилинә, сонра бизим еранын IV јүзиллијинин орталарында орадан гәрбә, даһа сонра исә Хәзәр дәнизинин шәрг саһили илә шимала һәрәкәт етмиш вә онун шәрг саһилиндә мәскунлашмыш, өз дөвләтләрини јаратмышдылар. Әразиси индики Красноводск рајонунда олан бу дөвләтин сакинләринин бир гисминин Азәрбајчана, Албанијанын шималына кәлмәси барәсиндә әрәб мұәллифи әт-Тәбәри мәлүмат верир. О, Албанијанын шимал гоншулуғунда «Сул адланан халг тәрәфиндән тутулмуш Хәзәр өлкәсини» гејд едир. Демәли, Сул Чол сојларынын бу јерләрә кәлиб мәскунлашмасына шүбһә јери галмыр. Доғрудур, һәмин әрәб мұәллифи сулларын-чолларын бу јерләрә кәлмәләри тарихини көстәрир. Лакин әрәб мәнбәләриндә «Сул халгы», «Сул кечиди», «Сул дарвазалары», «Һәмсәрһәд Сул вилајәти» кими мөвһумларын ишләдилмәси, сул-чол сојларынын бу јерләрдә олмаларына, Чола шәһәринин адынын онларын кәлиши илә бағлылығына әсаслы сүбүтдур.

Чол — Сулдан башга Чуллар да адланан бу сојлар сонралар Азәрбајчан әразисинин башга јерләринә дә јайылмыш, онлар ејни заманда Чуллулар да адландырылмыш, Гарабағ әразисиндә (кечмиш Шуша, Зәнкәзур вә Гарјакин гәзаларында) бир нечә Чуллу топониминин олмасы да тәсәдүфи дејилдир.

ДӘРБӘНД. Тәдгигатчылар белә һесаб едирләр ки, Дәрбәнд шәһәри, шәһәр салынмамышдан габаг бу јерләрдә тикилмиш истәһкамларын һәндәвәринин мәскунлашмасы нәтичәсиндә јаранмышдыр, бу јерләрдә Дәрбәнд галасы учалмышдыр. Чола шәһәрини Дәрбәндлә ејниләшдирәнләр дә вардыр. Әслиндә исә јухарыда гејд етдијимиз кими, онлар ајры-ајры шәһәрләрдир. Дәрбәнд Чола шәһәриндән хејли сонра, онун шималында салынмышдыр. Шәһәрин нә вахт салынмасы барәсиндә дәгиг мәлүмат јохдур. Әрәб мұәллифи әт-Тәбәринин вердији мәлүмата көрә хәзәрләрин 533-чү илдә Албанијаја нөвбәти басгынындан сонра Сасани һөкмдары Хосров Әнуширван Дәрбәнд шәһәрини вә галасыны тикдирмишдир. Онун фикринчә, галанын тикинтиси 567-чи илдә баша чатдырылмышдыр.

Дәрбәнд шималдан Албанијаја, орадан исә Сасаниләрин торпағларына басгын үчүн кечид ролуну ојнамыш вә буна көрә дә онун әтрафында бир нечә сәдд тикилмишдир. Һазырда Дәрбәнд-Чола тәрәфдән кечидин гаршысыны тутмағ мәгсәдилә чәкилмиш, дағлардан башлајараг Хәзәрин ичәриләринә доғру узанан беш һасар мәлүмдур: Абшеронун шималындан кечән Бешбармағ һасарлары, бу һасарлардан 23 км шималда Килкилчај (Шабран) һасарлары, Торпаггала јахынлығында, Самур чајынын шималындакы һасар, Дәрбәнд һасарлары, бир дә Дәрбәнддән шималдакы һасарларын галыглары. Мұтәхәссләр көстәрирләр ки, бу һасарларын һамысыны Сасани һөкмдарлары чәнубдан башлајарағ шимала доғру узатмышлар.

ШАБРАН. V јүзилликдән Азәрбајчанын шималында, Шабран чајынын сол саһилиндә, Хәзәр дәнизинин јахынлығында чәнубдан шимала доғру баш алан тичарәт јолунун үстүндә учалмыш Шабран шәһәри сонракы јүзилликләрдә өлкәнин мұһүм тичарәт вә сәнәткарлығ мәркәзләриндән биринә чеврилмишдир. Шәһәрдә пул кәсмәк үчүн зәрбхана да олмушдур. Бәзи рәвәјәтләрә көрә, Шабран ики сөздән: «шәб» вә «ран» сөзләриндән, јәни гаранлығ вә јер, мәкан сөзләриндән ибарәтдир, мәнәсы исә гаранлығ вә кечәләмәк үчүн јердир. Дикәр мұлаһизәнин тәрәфдарлары исә Шабран топонимини сабир сојларынын ады илә бағлајырлар ки, бу мұлаһизә һәгигәтә даһа чох ујғундур. Белә ки, шәһәрин салынмасы сабирләрин бу әразијә кәлмәләри илә ејни вахта дүшүр, һәм дә көрүндүјү кими, шабран сөзү сабир сөзү илә даһа һәмәһәнкдир.

МЕЪРАНАБАД. Илк орта жүзилликлөрдө мөвчуд олмуш Азербайжан шөһөрлөриндөн биридир. Бу шөһөрин харабалары һазырда Гарабагда, Мардакерт районунун 15 км-лижиндө, онун шимали-шөргиндөки галын мешәликдәдир. Шөһөрин харабаларыны јерли чамаат Ана шөһөрдә адландырыр. Археологларын мәлуматына көрә, шөһөр ики тәрәфдән сылдырым гајаларла эһатә едилмишди. Шөһөр мөһтөшәм гала ичәрисиндә олмушдур. Шөһөрин мүдафиәсини даһа да мөһкөмлөндирмөкдән өтрү јахынлыгдакы дағын зирвәсиндән башлајараг шөһөр һасарларына гәдәр сал гајалары јарараг ики метр дәринлижиндә мүдафиә сәнкәрлери дүзәлдилмишдир. Гәрибә бурасыдыр ки, шөһөрин бир чох абидәләри, сарајлар, бәзи мөһтөшәм биналар, мәишәт абидәләри шөһөрин харабалары ичәрисиндә тохунулмамыш галмышдыр. Көнәрдән баһана елә кәлә биләр ки, шөһөр чамааты һеч бир шејә тохунмадан бу јерләри тәрк едиб кетмишдир. Шөһөрин адыны һасарлар үстүндә олан көзәтчи мөһтәгәләриндән биринин диварында дашын үзәриндәки јазы васитәсилә мүәјјәнләшдирилмишдир. Бу јазыдан мәлум олур ки, шөһөри Мөһран, јухарыда гејд етдијимиз кими 30 мин аилә илә VI жүзилликдә Азербайжан торпагларына кәләрәк Кирдиман галасы илә јанашы, Бөрдә шөһөринин јахынлыгында, сәфалы јөрдә салмышдыр. Монголларын Азербайжана јүрүшү заманы бу шөһөр өз эһәмијјәтини итирмишдир. Анчаг о, јашајыш мәскәни кими XVI—XVII жүзилликләрә гәдәр галмагда иди.

МУҒАН. Азербайжанда Муған ады алтында һәм шөһөр, һәм дә бөјүк дүз олмушдур. IX жүзиллик әрәб мүәллифи ибн-Хордадбег Хәзәр дәнизи саһилиндә Дәрбәндлә Әрдәбил арасында Муған шөһөринин адыны чәкир. Тарихи әдәбијјатда Муған ојконимини вә оронимини һәлә миладдан габаг IV жүзилликдә јашамыш һекатај Милетли вә V жүзиллик мүәллифи Геродотун гејд етдији мјуклар, муғлар сојунун ады илә бағлајырлар. Һәмин мүәллифләр бу әразидә мјукларын-муғларын мәскун олмадарыны көстәрирләр. Тәдгигатчыларын бәзиләринин фикринчә, Мјук-Муғ вә Иран дилләриндә чәм көстәричиси «ан» сонлуғунун бирләшмәсиндән Муған топоними вә ороними јаранмышдыр. Лакин диқәс тәдгигатчылар һесаб едирләр ки, Муған Азербайжан дилинин көкүндә дајанан дилә аид топонимдир, белә ки, Муған этноними һунларын тәркиб һиссәси олмуш, IV—V жүзилликләрдә Муған—Мил дүзләриндә мәскунлашмышлар. Һазырда

Азербайжан әразисиндә Муған этноними илә бағлы он үч ојконимин олмасы онларын јајылма әразисинин бөјүклүјүнү көстәрир.

БИЛӘСУВАР. Илк орта жүзилликләрдә Азербайжанын шимал торпагларында мәскунлашмыш сабирләр-суварлар сојларынын ады илә бағлыдыр. Онларын V—VI жүзилликләрдә, бәлкә дә ондан габаг бу јерләрә кәлмәләри күман едилир. Хосров Әнуширванын (531—579) бу јерләрә он мин сувар аиләси көчүрмәси мәлумдур. О да мәлумдур ки, 576-чы илдә Албанија әразисинә сохулмуш Бизанс гошунлары суварларла растлашмышдылар. Азербайжан әразисиндә суварларын ады илә бағлы бир сыра топонимләр мөвчуддур. Адыны гејд етдијимиз Биләсувардан (индики Пушкин районунун мәркәзи) башга Азербайжанын шимал-шөрг һиссәсиндә Гала Сувар, кечән жүзилликдә исә Суварлы кәнди дә вар иди. Шәкидә, Баш Күнкүт кәндинин бир мөһәлләси Сувар адыны горүјүб сахламышдыр.

САЛЈАН. Азербайжан топономикасында Дағыстанда јашајан түркдилли аварларын да изләри галмышдыр. Һазырда Азербайжанда Аваран ојконими вардыр. Һәмдуллаһ Гәзвини (XV жүзиллик) Күр чајынын мәнсәбиндә Абаршөһөрин олмасыны көстәрир. Бу јер индики Салјан шөһөринин јерләшдији саһә илә ујғун кәлир. VI жүзиллијин Бизанс мүәллифи Менандр Шимали Гафгаз әразисиндә һун-сал сојунун олмасыны гејд етмишдир. Арашдырычыларын фикринчә һәмин аваран сојларындан салларын ады илә бағлыдыр. Салјан топоними. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Күрчүстанда Салиети (күрчүчә ети јер демәкдир, салиләрин јери), Ермәнистанда Саллы вә Салиан ојконимләри вардыр.

ҺУНАН вә **АҒҺУН.** Азербайжанда Јунан, һунан, һунаракерт кими адлар дашымыш, әсасы VI жүзиллијин икинчи јарысында гојулмушдур. Бу шөһәр-галаны һунлар салмышдылар. Азербайжанда һунларын ады илә бағлы икинчи шөһәр Ағһундур. Бу шөһәр Муған дүзүнүн чәнубунда јерләшмишдир.

ХАЛХАЛ. Һунларын салдығы шөһәр. Индики Газах вә Ағстафа шөһәрләри зонасында салынмыш бу шөһәр-гала һәлә III жүзилликдән Албан чарларынын ғыш игәмәткаһы олмушдур. Халхал топониминин мәнасы—мал-гара үчүн чәпәрләнмиш јер, ағылдыр. Көрүнүр, бу јөрдә шөһәр салынмаздан габаг мал-гара сахланмышдыр.

ВАРСАН. Әрәб мүәллифи ибн-Хордадбег бу шөһәри

Бәрдәдән 140—160 км мәsafәдә, ибн-Хордадбегдән бир гәдәр әввәл јашамыш ибн-Фәттаһ әл-Һәмәдани Варсаны Муған шәһәрилә Бејләган арасында јерләшдирир. Әл-Куфи јазыр ки, әрәб сәркәрдәси әл-Чәрраһ 730—731-чи илләрдә «Шәки вилајәтиндән чыхыб Бәрдә галасына, сонра орадан Бејләган адлы шәһәрә, даһа сонра исә Варсан шәһәринә кәлди». Белә ки, адлары чәкилән мүәллифләрин һамысы Варсаны шәһәр кими гәләмә верирләр. Г. Ворошил исә гејд едир ки, Варсан гәдим Азәрбајчан сөзүдүр, III—IV јүзилликләрдән мөвчүддүр, өзү дә јер адыдыр—ојконимдир. Оун фикринчә бизим еранын илк јүзилликләриндә Азәрбајчан әразисинә кәлмиш, дилләри Азәрбајчан дили илә бағлы Варсан сојларынын ады илә, Варсан этноними илә бағлыдыр. З. Бунјадов јазыр ки, Варсан шәһәр дејил, јер адыдыр. О, әрәб вә түркдилли мәнбәләрә истинад едиб көстәрир ки, Варсан ја бүтөвлүклә Азәрбајчанын, јахүд оун азы јарысынын адыдыр вә бу әразидә дилләри Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан сојлар јашамышлар.

АҒОҒЛАН. Албанијанын илк орта јүзилликләрдә әсасы гојулмуш шәһәрдир. Ути вилајәтиндә дини мәркәз олмушдүр. Шәһәрин салындығы әразидә Миладдан габаг да јашајыш вардыр. Амарасын тарихинә хүсуси әсәр һәср етмиш Р. Көјүшовун фикринчә хачпәрәстлијин јајылмасына гәдәр Амарасда Миладдан әввәл IV—III јүзилликләрдән бурада атәшпәрәстләрин мәбәди олмуш, бизим еранын IV јүзиллијиндә хачпәрәстлик јајылмаға башлајандан, бу динин јајылма мәркәзләриндән биринә чеврилмишдир.

Шәһәр ады барәсиндә мүлаһизәләр мүхтәлифдир. Ону ермәни гајнаглары Амаре, Амарен, Амарас, јерли әһали исә АҒоғлан адландырыр. Бәзи мүтәхәссләр АҒоғлан адынын Амарасдан габаг мөвчүд олмасыны көстәрирләр.

Һунлар Муғанын чәнубунда Ағһун шәһәрини салмышлар. Бу шәһәрин дәгиг јери һәләлик мәлүм дејилдир. Лакин ону әрәб гајнагларында ады чәкилән Баласакан шәһәри илә ејниләшдирирләр. Һәтта белә бир мүлаһизә дә вардыр ки, баласаканлар һун сојларындан бири олмушлар. Бүтүн бу мүлаһизәләри кәтирмәкдән мәгсәдимиз АҒоғлан шәһәринин адынын да һунларла бағлы олмасыны сөјләјәнләрин фикринин һәгигәтлә дүз кәлмәсини көстәрмәкдир. Ағһун шәһәри, АҒоғлан шәһәри—охшарлыг бөјүкдүр. Мәлүмдүр ки, гәдим түрк ди-

линдә һун—адам, инсан демәкдир. Бу охшајыш гәдим јашајыш јеринин, дини мәркәзин илк орта јүзилликләрдә шәһәр һалына дүшмәси вахты она һунларын ад вермәси илә бағлыдыр.

ХАЧМАС. Бу јашајыш јеринин салынмасы тарихи вә Хачмас топониминин етимолокијасы дәгиг мәлүм дејилдир. V јүзилликдә јашамыш Фав'стос Бузандски һун гошунларынын тәркибиндә һечматик сојунун адыны чәкир. Еһтимал етмәк олар ки, Хачмасын ады һечматик сојунун адындан көтүрүлмүшдүр, бу этнонимин ады тарихән дәјишклијә уғрајыб Хачмас шәклини алмышдыр.

ГУБА. Ерамызын II јүзиллијиндә јашамыш јунан мүәллифи Птоломей Гафгаз Албанијасынын әразисиндә олан 29 шәһәр вә јашајыш јеринин адлары сырасында Хоботанын да адыны чәкир. Тәдгигатчылар күман едирләр ки, Хобота сөзүндәки «та»нын шәкилчиси заман кечдикчә дүшмүш, Хобо ады кетдикчә Губа кими тәләффүз едилмишдир. Птоломей дөврүндә Хоботанын шәһәр олуб-олмамасы барәсиндә фикир јүрүтмәјә әсас јохдүр. Анчаг шүбһә јохдүр ки, сонралар шәһәр адланан Губанын јериндә јашајыш мәнтәгәси олмушдүр.

КОРАНБОЈ. Бу топонимин јаранмасы Коран сөзү илә бағлыдыр. Коран сөзүнә бој сонлуғунун артырылмасы, һәмин көк вә шәкилчинин түрк мәншәли олдуғуну сүбут едир. Бој сөзү гәдим јазылы мәнбәләрдә гәбилә, тајфа ады илә бағлы оба, кәнд, мәһәллә мәнасында ишләдилмишдир. «Китаби Дәдә Горғудун» мүгәддәмәсиндә дә бу сөз ишләдилир: «Рәсул әл-Һиссалам заманында бојат бојунда Горғуд ата дерләр бир әр гопду». Бој сөзү илә әлағәдар башга јер адларынын јаранмасы, һәмин әразидә Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан дилдә данышан сојларын јашадығларыны көстәрир. Азәрбајчан әразисиндә бој сөзү илә бағлы Бојат, Бојәһмәдли, Бојкәндил, Бојханлы јер адлары мөвчүддүр.

Бу топонимләрин, илк нөвбәдә, Коранбој топониминин јаранма тарихи барәсиндә дәгиг бир сөз сөјләмәк чәтиндир. Лакин бу топонимләрин Азәрбајчан әразисинә Азәрбајчан дилинин гәдим ләһчәләриндә данышан сојларын күтләви ахыны заманы, јәни VII јүзилликдән габаг мејдана чыхмасы шүбһә доғурмамалыдыр.

АЛБАНА-ТОРПАГГАЛА. Албанијадакы шәһәрләрдән Хәзәр дәнизи јахынлығында, Самур чајындан тәхминән 10 км шималда харабалары галмыш, адыны дәгиг билмәдијимиз шәһәри көстәрмәк олар. Дүзәнликдә нә-

Һәнк галанын чиј кәрпичдән һөрүлмүш һасарлары учалыр. Шәһәрин бир тәрәфиндә гәср вардыр. Онун саһәси 100 һектардан чох олмушдур. О, ики гат, һүндүрлүҗү 20 метрә, ени 10—15 метрә чатан торпаг сәддлә әһатә едилмишдир. Һәмин сәддин архасындакы 25 метр ениндә, 4—6 метр дәринликдә хәндәкдән о тајда шәһәр һасарлары учалырды. Археологлар шәһәрин күчәләринин, бурадакы биначаларын сәлигә, планла тикилмәсини гејд едирләр. К. В. Тревер јазыр ки, шәһәрдә ашкар едилмиш сахсы мәмулаты миладдан габагкы сон јүзилликләрә, јени еранын илк јүзилликләринә аиддир. Бәзи алимләр инди јерли чамаатын Торпаггала адландырдыгы бу шәһәри, Птоломейин Касија вә Албан (Самур) чајлары арасында јерләшдији Албан шәһәринин харабалары һесаб едирләр. Бу харабалары Чола шәһәринин галыглары адландыранлар да вардыр.

САБУНЧИ. Азәрбајчан ғразисиндә доғма дилимизлә бағлы топонимләрдән бири дә Бақы јахынлығындакы вә Зағатала рајонундакы Сабунчи јашајыш јерләридир. Сәфәви шаһларындан султан Һүсејнин (1694—1722) бир фәрманындан ајдын олур ки, о заман Аранда, Муғанда вә Јереван әтрафында Азәрбајчан дилиндә данышан отуз алты сојдан биринин ады Сабунчи олмушдур. Демәк, Сабунчи топонимләринин адлары Сабунчи этноним илә бағлыдыр. Бу кәндләр нә вахт һәмин јерләрдә мәскунлашмышлар? XIX јүзиллијин мәлуматына көрә Бақы гәзасына дахил ғырхдан артыг кәндин хејли һиссәси, о чүмләдән Сабунчи кәндинин әһалиси тат иди. Демәли, көстәрилән јүзилликдә Сабунчи әһалиси Азәрбајчан дилли дејилди. Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, Сасани һөкмдарларынын бу јерләрә көчүрдүкләри ирандиллиләр Сабунчидә дә јерләшдирилмишдиләр, јерли әһали көчүб башга јерә кетмиш, јахуд да кәлмәләр ичәрисиндә әримишләр, өз дилләрини итирмишләр.

Дејиләнләрдән белә нәтичәјә кәлирсән ки, истәр Бақы әтрафындакы, истәрсә дә Зағатала јахынлығындакы Сабунчи кәндләри һәлә ерамызын илк јүзилликләриндә мөвчуд олмушлар. Сабунчи сојунун ерамызын илк јүзилликләриндә Азәрбајчан ғразисиндә мәскунлашмыш Азәрбајчан дилли сој бирләшмәләринин һансынын тәркибиндә олмасы барәсиндә мулаһизә сөјләмәк чәтиндир.

Әлдә олан материаллара вә әсасән тәдғигатлара иснад едәрәк илк орта јүзилликләрдә, јахуд да ондан га-

баг дилимизин көкүндә дајанмыш дилдә данышан сојларын салдыгы, јахуд ад вердији Азәрбајчан шәһәрләри вә бәзи јашајыш јерләри үзәриндә дајандыг. Топонимләр-ојконимләр барәсиндәки мәлуматы баша чатдырмадан габаг демәк истәрдим ки, јухарыда адлары чәкилмиш шәһәрләрин һамысы үчүн характерик чәһәтләр варды. Белә ки, бүтүн шәһәрләрдән өтрү мөһкәм гала характерик иди, онларын һамысы һасар ичәрисиндәјди. Һәмин шәһәрләрин чохунун һасарларындан кәнарда да әһали јашајырды. Бу әһали әсасән кәнд тәсәррүфаты вә сәнәткарлыгга мөшғул иди. Шәһәрләрин бәзисиндә пул кәсмәк үчүн зәрбхана да варды. Бу дөврдә Азәрбајчан шәһәрләринин Иран, Һиндистан, Чинлә вә башга өлкәләрлә тичарәт әлагәләри јарадылмышды. Ејни заманда шәһәрләрдә јашајан һаким синфин нүмајәндәләринин галалары вә гәсрләри дә мөвчуд иди. Онлар гала вә гәсрләри шәһәрә басгылар заманы гачыб кизләнмәк, мудафиә олунмагдан өтрү тикдирмишдиләр. Мәсәлән, VII јүзилликдә Бәрдә шәһәри Бизанс гошунлары тәрәфиндән муһасирәјә алынандан Бәрдә әјанлары, һаким синфин нүмајәндәләри гачыб өзләринин гала вә гәсрләриндә кизләнмишдиләр.

Гәдим Азәрбајчан дили илә бағлы топонимләрдән данышаркән, онларын икиси барәсиндә дә мәлумат вермәк истәрдик: Аран вә Гарабаг. Албанијада олан бөјүк дүзәнлик, Араз чајындан башламыш Һунан шәһәринә, индики Товуз вә Шамхора гәдәр узанан дүзәнлик, елә Албанијанын өзү дә Аран адланырды. Бәзи орта јүзилликләр тарихчиләри Араны шәхсијјәт һесаб едирдиләр. Куја Парфија чары Валарш ону—Араны һәмин јерин чанишини тәјин етмиш вә јер онун ады илә адланмышдыр. Лакин «Албан тарихи»нин муәллифи көстәрир ки, Аран Валаршдан чох габаг јашамыш, бүтүн гафгазлыларын улу атасы сајылан Јафәсин нәслиндән олмушдур. Башга бир рәјә, даһа доғрусу, ермәни муәллифи Јеғишенин јаздығына көрә V јүзилликдә оногурларын (он оғузларын)—һајландурларын башчысы Еран-Аран олмуш вә бу јер дә онун ады илә бағлыдыр.

ГАРАБАГ адына кәлдикдә исә мүтәхәссисләрин фикринчә бу ад вилајәтә онун тәбни шәранти илә ујғун ола раг верилмишдир. Гара гәдим Азәрбајчан дилиндә бөјүк мәнасындадыр. Гафгаз силсиләси дағларынын һәмин һиссәси мејвә бағлары, онун давамы олан саһәни бәзәк ағачлары әһатә етдији үчүн она Гарабаг, јәни бөјүк бағ

адландырылмышдыр. Назырда Азербайжан торпагларынын чанубундакы Гарадагын ады да буна ујгун олараг гојулмушдур.

Чохлу кәнд вә јашајыш јерләринин адларыны садаламаг олар. Онлар Азербайжан эразисиндә тарихин мүхтәлиф дөврләриндә мәскунлашмыш, дилләри бизим Азербайжан дилинин көкүндә дајанан сојларын адлары илә бағлыдыр. Сон вахтлар бу барәдә хејли әдәбијјат нәшр едилмишдир. Буна көрә дә онларын һамысынын үзәриндә дајанмағы мәгсәд билмәдик. Анчаг бир-ики мисал чәкмәк јеринә дүшәр.

Гәдим теле этноними, дәли формасында Азербайжанын бир чох ојконимләриндә-топонимләриндә горуноб сахланылмышдыр. Дәлләр, Дәли-Гушчу, Дәли-Мәммәдли, Тәрс Дәлиләр вә с. XIX јүзилликдә Азербайжанда доггуз Дәлләр топоними олмушдур. Дулу этноними исә Азербайжанда Тулу (Балакән рајону), Туллар (Ханлар рајону), Түләр (Губа рајону), Түли (Лерик рајону) ојконимләриндә јашамагдадыр. Шаһбуздакы Тиркеш, Кәлбәчәрдәки Тиркәшвәнд, Варташындакы Тәркәш ојконимләри јәгин ки, Түркеш этноними илә бағлыдырлар.

Сизи гәдим вә илк орта јүзилликләрдә Азербайжан эразисинә кәлиб бурада мәскунлашмыш, дилләри вә ләһчәләри бизим доғма дилимизлә бағлы сојларын адларыны өзләриндә әкс етдирән шәһәрләрлә, јашајыш јерләринин бәзиләрилә таныш етдик. Мәгсәдимиз биринчи, халғымызын һәлә гәдим заманлардан јүксәк мадди вә мәнәви мәдәнијјәтини, отураг шәһәр һәјәтыны, отураг әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул олмаларыны; икинчи, ән башлычасы исә һәлә әрәбләрин Азербайжана јүрүшләриндән чох әввәл дилләри бизим доғма дилимизин көкүндә дајанан сојларын бу эразидә мәскунлашмаларыны нүмајиш етдирмәк иди. Бунунла бәрәбәр јурдумузу эразисиндә дилләри дилимизлә бир группа олан онларла башга сојлар јашамышдыр. Инди сизи онларла таныш етмәк истәјирәм.

Кәлин әввәлчә торпағымызын гәдим сакинләри вә себорикенләри олан, Азербайжан торпагларынын шимал парчасына өз адларыны верән албанлар үзәриндә дајанаг.

Јухарыда гејд етдик ки, бәзи мүәллифләр албанларын лап гәдимләрдән мәһз Азербайжан дилли олмалары мұлаһизәсини ирәли сүрмүшләр. Билдијиниз кими, албанлара агванлар да дејирдиләр. Албанларын дилини,

тарихини өјрәнмәк саһәсиндә аз иш көрмәмиш Г. Ворошилин фикринчә Агу-ан ојкониминин «чомәрдләр јурду» мәнасыны дашымасы шүбһәсиздир. О, Албан ојкониминә дә ејни гијмәти верир. Албан адынын көкүндә алп сөзү вардыр ки, о да гәһрәман, әр мәнасындадыр. Алпан, Албан-әрләр өлкәси, гәһрәманлар јурду демәкдир. Г. Ворошил бу ојконими гәдим Азербайжан дили илә мәналандырыр.

Улуларымызы өјрәнән дикәр тәдгигатчы К. Әлијев дә бу фикирдәдир. О, өз мұлаһизәсини сүбута јетирмәк үчүн албан чарларындан Косисин вә Орисин (Урузун) адларынын гәдим Азербайжан дилли сојларын нүмајәндәләринин, онлара мәхсус адамларын адларынын олмасыны әсас көтүрүр. К. Әлијевин мұлаһизәсинин дүзкүнлүјүнү мүәјјәнләшдирмәк үчүн гәдим абидәмиз «Китаби Дәдә Горгуд»а мүрачигәт етмәк кифајәтдир. Мәлум олдуғу кими, бу јазылы абидәдә Уруз адына раст кәлирик. Дикәр тәдгигатчы көркәмли алим Р. Блахштајнерин албанлары сак сојларындан бири һесаб етмәсинә әсасланараг онларын дилини бизим гәдим дилимизлә ејниләшдирир. Анчаг о, бу мұлаһизәсини сүбута јетирмәк үчүн тәкчә Р. Блахштајнерин фикри илә кифајәтләнмәјиб, албанларда Орис, Зобер, Манас, Газан, Мате вә с. кими адларын бизим дилимизин ләһчәләриндә данышан сојлар үчүн характерик олмасыны да көстәрир. Онун мұлаһизәләри даһа башга сүбутларла да әсасланыр.

Кәтирдијим бүтүн фикирләр, мұлаһизәләр, материаллар бир сыра мұтәхәссисин узун илләр боју апардығы тәдгигатларындан көтүрүлмүшдур. Албанијанын ады, албанларын дилинин һансы дилләр группа дахил олмасы мәсәләләри јухарыда көстәрилән мұлаһизәләрлә јанашы бу јахынларда чапдан чыхмыш «Топонимия Азербайджана» әсәрилә әсасландырылыр. Һәмин әсәрин мүәллифи гејд едир ки, албан ады алтында бизим дилдә данышан, јахуд Азербайжан дили группа дахил дилләри олан халгларда онларла топонимин, ојконимин, һидронимин албан адыны горујуб сахламалары мәлумдур: Дәрбәнд јахынлығында Алпан шәһәри, Күрчүстанда ики Алпани јашајыш јери, Дағыстанын Агулис рајонунда вә Азербайжанын Гусар зонасында Алпанын харабалары, Јардымлы рајонунда Алпан кәнди, Губа рајонунда Алпан кәнди, Муровдағда Алпан истәһкамлары, Лачын вә Губадлы рајонларында Аразын сол голларындан бири олан Хәкәри чајынын көһнә ады, Шуша рајону Малбәји

кәнди эразисиндә Ағван харабалары, Гах районунун Лә-
кит кәнди эразисиндә Албан галасы, Шәки шәһәриндә
Ағванлар мөһәлләси вә с. Газакыстан, Түркмәнстан,
Өзбәкстан, Гырғызыстан эразиләриндә албан ады илә
бағлы онларла ојконим, гидроним вардыр.

Әсәрдә албанларын дили мәсәләсинә дә тохунулур.
Албанија эразисинин Күрдән јухары һиссәсиндә гәдим
Азәрбајчан диллиләрлә јанашы Гафгаз дилләринә ујғун
топонимләрә раст кәлиндји һалда, Күрдән ашағы,
Күр—Араз вадисиндә Гафгаз дилләринә ујғун топоним-
ләрлә растлашмырыг. Гејд етдик ки, албанлары сојлар
бирлији кими көтүрдүкдә, онун тәркибинә ијирми алты
сој дахил иди, өзү дә мүхтәлиф дилли, о чүмләдән гәдим
Азәрбајчан дилли. Гафгаз диллиләрин бөјүк әксәријјәти
әсасән Күр чајынын шималында мәскунлашмыш вә он-
ларын адлары илә бағлы топонимләр инди дә мұһафизә
олунуб сахланылмагдадыр. Ијирми алты сојдан бири
кими албанлар әсасән Күр—Араз овалығында јерләш-
мишләр. Әкәр албанлар гәдим Азәрбајчан дилли дејил,
башга дилли олмушларса, нә үчүн һәмин эразидә Гафгаз
дилләринә ујғун бир топонимлә дә растлашмырыг? Әкәр
албанлар башга дилдә данышмышларса, нијә онлар бу
эразидә мәскунлашдыглары нечә-нечә јүзилликләр бөјү
һеч олмаса бир топонимә-ојконимә, гидронимә, оронимә
өз дилләриндә бир ад вермәмишләр. XI—XII јүзиллик-
ләрдә бу јерләрә сәлчугларын кәлмәсилә Азәрбајчан әһа-
лисинин бир халг олараг тәшәккүл тапмасы фикрини ирә-
ли сүрүрләр. Беләләринин нәзәринә чатдырмаг истәрдим
ки, онлар чох бөјүк сәһвә јол верирләр, белә ки, һеч ол-
маса бир-ики топоним галарды. Јохдур белә топонимләр,
башга мұһафизәләр дә әсассыздыр. Јухарыда дөфәләрлә
адыны чәкдијимиз В. А. Абәјев јахшы дејиб: «Һәр јени
сој өз сәләфләриндән нәсә алып, о чүмләдән топонимлә-
ри». Әкәр бу эразијә сонрадан кәлмиш сојлар албанлары
өз ичәриләриндә әритмишдирләрсә (ассимилјасија ет-
мишләрсә), демәли, онлар башга дилли һесаб едилән ал-
банларын һеч олмаса бир нечә топонимини сахламалы
идиләр. Әлбәттә, јохдур белә топонимләр. Ајдындыр ки,
албанлар да бу эразијә кәләнләрлә ејни дилә малик ол-
муш вә доғма Азәрбајчан дилинин көкүндә, нечә дејәр-
ләр, көкләнмишләр. Белә олмасајды, биз Азәрбајчан ди-
линдә Гафгаз дилләринин галыгларыны, јахуд мәншәји
мәлүм олмајан дилләрин тәсирини көрәрдик. Башга чүр
дә ола билмәзди. Белә ки, јени дилин гәбул едилмәси,

адәтән икидиллиликдән сонра баш верир—јерли әһали-
нин вә бир дә кәлмәләрин дили. Јерли дил дәјишилмәк
вәзијјәтинә дүшдүкдә, тәзә дилин фонетикасына, синтак-
сисинә, лексик гурулушуна тәсири сиз гала билмәзди.
Азәрбајчан дилиндә бизә мәлүм олмајан јад дилләрин
тәсири илә растлашмырыг. Һеч шүбһә јохдур ки, милад-
дан габаг VII јүзилликдән бизим еранын VIII јүзиллији-
нә гәдәр, мин дөрд јүз илдән артыг Азәрбајчан эрази-
синдә мәскунлашмыш албанлар, онлары башга диллиләр
группа дахил едәнләрин дили илә десәк, башга дилли-
ләр, Азәрбајчан эразисиндә һеч бир нишан гојмадан тар-
их сәһнәсиндән чыха билмәзди. Бу, бир даһа сүбут едир
ки, албанларын дили миладдан габаг да, ерамызын илк
јүзилликләриндә дә бу эразијә кәлмиш гәдим Азәрбајчан
дилли сојларын дилләриндән, јахуд ләһчәләриндән бири
олмушдур.

Газак, гырғыз, өзбәк алимләринин тәдгигатларындан
көрүндүјү кими, газак, өзбәк, түркмән, гырғыз халгла-
рынын тәшәккүлүндә онларын эразисиндә мәскунлашан
албанлар мұһүм рол ојнамышлар. Бу чох әһәмијјәтли
дәлил албанларын дил мәнсубијјәти барәсиндә фикир
сөјләмәк имканы верир. Халгымызын гәдим дастаны
«Китаби Дәдә Горгуд»да да албанларын адынын (алпан
формасында) чәкилмәси бу мұһафизәни тәсдиг етмәк
үчүн чох мұһүм, әсаслы сүбут ола биләр. Бу гәдим аби-
дәмизи охујан охучулар (әминәм ки, онларын арасында
бу епосу охумајан тапылмаз) јәгин ки, «алпанларын
башчысы Газак», јахуд «алпанлары көрүб... атлары чап-
маға мәчбур етиләр» чүмләләри илә растлашыблар.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, көркәмли дилшүнас
алим Вагиф Асланов «Китаби Дәдә Горгуд»ун јаранма
тарихини гәдимләрә апарыр. О көстәрир ки, бу епос ис-
ламын зүһурундан габаг јаранмышдыр. Доғрудур, гә-
димләрә дејәндә, В. Асланов онун јаранмасы тарихини
дәгиг мұәјјәнләшдирмир. Анчаг онун «Китаби Дәдә Гор-
гуд»да өз лексик тәркибинә, морфоложи вә синтаксис
гурулушуна көрә бир чох һалларда II—IV јүзилликләр
гәдим Азәрбајчан дилини, ејни заманда бу дөвр үчүн
халгымыза хас адәт-ән'әнәләри әкс етдирир» сөзләрини-
дән белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, о, бу дастанын јаран-
масыны II—IV јүзилликләрлә әлағаләндирир. Бурада
В. Аслановун дил барәсиндә дедији сөзләр чох вачиб-
дир. Анчаг онун дастандакы адәт-ән'әнәләри II—IV јүз-
илликләрә аид етмәси илә разылашмаг олмаз. Әввәлән,

«Китаби Дәдә Горгуд»дакы дастанларын һамысы ејни дөврүн мәһсулу дејилдир. Икинчиси, ән башлычасы исә јухарыда көстәрдик ки, дастандакы һадисәләрин чоһу әсасән һәрби-демократија дөврүнә хасдыр. Һалбуки, II—IV јүзилликләрдә Азәрбајҗанда синифи чәмијјәт чоһдан јаранмышды. Демәли, дастанын шифаһи вариантларынын јаранмасыны II јүзилликдән хејли габаға апармағ лазымдыр.

Бә'зи тәдгигатчылар албанларын дилинин Азәрбајҗан дилинин көкүндә дајанмадығыны сүбут етмәк үчүн белә бир дәлилә әл атырлар ки, албанларын әлифбасында 52 сәс вардыр, Һалбуки, Азәрбајҗан дили үчүн 32 сәсдән ибарәт әлифба кифајәтдир. Мүлаһизә өзлүјүндә әсаслыдыр, анчағ бир шәртлә, 52 сәсли албан әлифбасынын ијirmi алты албан сојундан—дилләри, ләһчәләри бир-бириндән фәргләнән албан сојларындан биринә, јахуд бир дил групуна дахил олан бир нечәсинә, дилләри гәдим Азәрбајҗан дилинә јад олан сојлара анд ола биләр. Биличиләр белә һесаб еләјирләр ки, Албанијада бир дејил, бир нечә әлифба олмушдур. Онларын арасында 32 сәсли әлифбанын олмасы фикрини ирәли сүрәнләр дә вардыр. Онларын фикринчә, һәлә миладдан әввәл 65-чи илдә албан чары Орис Помпејә мәктуб көндәрәрәк сүлһ бәргәрар етмәк тәклифини ирәли сүрмүшдү. Бизим еранын III јүзиллијиндә исә албанлар I Шапурун мәктубуну гәбул етмәјиб, Рома башчыларына јазылы сурәтдә мүрачият етмишдиләр. Һәтта албан тарихинин көркәмли тәдгигатчысы К. В. Тревер белә гәти фикир сөјләјә билмир ки, бу јазы һансы дилдә, һансы әлифба илә јазылмышды? Тарих әдәбијјатында албанларын V јүзиллијә гәдәр дә јазыларынын олмасы мүлаһизәси варды.

Бир нечә кәлмә дә кәлмә сојлар һағгында. Әслиндә онларын һамысыны кәлмә һесаб етмәк о гәдәр дә дүзкүн дејилдир. Һазырда дүнја өлкәләринин һансыны көтүрсәк, онларын бөјүк әксәријјәтинин дә, дилләринин дә кәлмә олмасыны көрәрик. Тарих боју сојларын, сој бирләшмәләринин миграцијасы олмушдур. Бә'зи тәдгигатчылар белә һесаб едирләр ки, бир әразидән кетмиш сојлар, сој бирләшмәләри заман кечдикдән, јүзилликләр өтдүкдән сонра јенә көһнә јурдларына гајытмышлар. Чоһ кұман ки, бизим Һазырда кәлмә сојлар һесаб етдијимиз сојлар, сој бирләшмәләри, вахтилә бу торпағын сакини олмуш, һараса кетмиш, јүзилликләр кечдикдән сонра јенә әввәл-ки јурдларына гајытмышлар.

Биз «кәлмә» сојлар барәсиндә мә'лумата јенә дә сағлардан башлајырығ. Белә ки, онларын галығлары сонракы дөврдә дә, о чүмләдән јени еранын әввәлиндә дә бу әразидә јашамышлар. Сағларын сонракы дөврләрдә дә Араз чајынын һәр ики саһилиндә мәскун олмаларыны Баласакан топоними тәсдиг едир. Аразын һәм чәнубу, һәм дә шималы боју узанан Муған дүзү Баласакан ады алтында ән гәдим заманлардан мә'лумдур, бу исә сағларын јашадығлары дүзәнлик мә'насындадыр. Бу топоним-ороними һәлә бизим еранын III јүзиллијиндә вә ондан сонра да мә'лум олмасы, бу әразидә сағларын һәлә гәдимдән мәскунлашмаларына сүбутдур. II јүзиллијин мүәллифи Диониси Периегет јазыр ки, скифләр Хәзәр дәннизи саһилиндә мәскун идиләр. Онлардан сонра һунлар, каспиләр, даһа сонра дөјүшкән албанлар кәлирләр. Адларын ардычылығындан белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, Диониси бу сојлары, сој бирләшмәләрини Хәзәр дәннзинин гәрб саһили боју чәнубдан шимала доғру јерләшдирир. Бир дә јәгин ки, скифләр дејәндә, Диониси сағлары нәзәрдә тутур. Бу барәдә јухарыда мә'лумат вермишик.

Сағларын адлары илә бағлы јер адларындан данышаркән (јухарыда Шәки илә Зағаталаны көстәрдик) Арсағын да адыны чәкмәк лазымдыр. Мә'лум олдуғу ки-ми, гәдимдә, илк орта әсрләрдә, һәлә бир гәдәр сонракы дөвүрдә дә Гарабағы Арсағ да адландырмышлар.

Сағларын Арсағ әразисиндә нә вахтдан мәскунлашмасыны сөјләмәк чәтиндир. Онларын нә вахт кедиб Нахчыван торпағларына чыхмалары да мүәмма оларағ галыр. Бу әразидә мәскун олмалары исә шүбһә доғурмамалыдыр, әкс тәғдирдә орада онларын адлары илә бағлы топонимләр ола билмәзди. Буну Албанија тарихинә даир әсәр јазмыш Ф. Мәммәдова да тәсдиг едир.

Ордубадын Нуснус кәндинин гәрбиндә јерләшән Сағ дағы индијә гәдәр гәдим сағларла бағлы бир топоним-ороним кими нәдәнсә һеч кимин диггәтини чәлб етмәмишдир. Бәлкә дә бу, бу барәдә илк мә'лумат верән мүәллифин фикринчә, «г» самитинин, «т» самитинә чәвилмәси нәтиҗисиндән диггәтдән јайынмышдыр, белә ки, әһали ону Сағ дејил, Сат кими тәләффүз едир.

Мә'лумдур ки, Ордубад рајонунун бөјүк вә әһалис чох олан кәндләриндән бири Нуснусдур. Бу кәндиң ән бөјүк күчәләриндән бири Сағ адыны дашыјыр. Күчә Сағ дағынын шәргиндәдир. Араз чајындан тәхминән јүз км

аралыда, Нуснус кәндинин шимал-шәрг, Нахчыванын гәрб истигамәтиндә жүксәк дағ ашырымындан биринин ады сагларла бағлыдыр. Бурада Саггарсу адлы сәрин јер дә вардыр. Көркәмли алимләрин фикринчә саг сөзүнүн етимолокијасы мәлум дејилдир. Анчаг куман елә-јәнләр вар ки, саг жүксәклик, һүндүрлүк, вугар мәнасыны верир. Азәрбајчанда ел арасында алнында ағ халы олан гојуна саггар гојун, гузуја сагга гузу дејирләр. Көрүнүр гар кими ағ олан һәмин халын һејванын ән жүксәк јериндә, алнында јерләшмәсилә бағлыдыр бу ад.

Азәрбајчан әразисиндә һәлә дә өз адыны горујуб сахламыш, халгымызын тәркиб һиссәсини тәшкил едән гашгајларын јашамалары мәлумдур. Онларын Азәрбајчан әразисинә кәлмә вахты дәгиг дејилдр. Анчаг гашгајларын миладдан габаг икинчи минилликдә Кичик Асијада јашамалары, һәтта шәһәрләринин белә олмасы мәлумдур.

Азәрбајчан әразисинин гәдим сакинләриндән бири дә саспирләрдир. Геродот саспирләри Араз саһилиндә, мидијалыларын, колхларын вә урартларын гоншулуғунда јерләшдирир. Көркәмли күрчү алим Г. А. Меликишвили саспирләр сојлар бирләшмәсинин тәркибинә хуррит-урарту вә ишгуз-гиммир сој бирләшмәләрини дә дахил едир. Геродот саспирләрин шималында вә шимали-шәргиндә каспиләри вә саглары јерләшдирир. О јазыр: «персләрдән, мидијалылардан, саспирләрдән... шималда-шәргә тәрәф ахан Араз чајы вә Каспи дәнизи јерләшир». Геродот саспирләрлә јанашы ииркләрин дә адыны чәкир. Ииркләр, бу «кечәлләр соју» сонралар сабир-хәзәр сојлар бирлијинә дахил олмушдулар. Бу «кечәлләри» IV—V јүзилликләрдә јад едән гајнаглар, онлары оногур-оногуз адландырырлар (бу сојларын дилинин Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанмасы елмдә шүбһә доғурмур), онлары Азәрбајчан торпагларынын шималында (Албанијада) јерләшдирирләр.

Тәдгигатчылар белә һесаб едирләр ки, саспирләрлә савирләрин адларында охшарлыг вардыр, һәм дә бу охшарлыг тәсадүфи олмајыб, саспир этнониминин трансформасијасы нәтичәсиндә савир, сабир формасыны алмышдыр, чох куман ки, онлар II—III јүзилликләрдә дыш һунларын бир голуну тәшкил едирдиләр. Бу һунларын бир групу исә, гејд етдијимиз кими, II јүзилликдә Хәзәр дәнизинин гәрб саһилиндә, һазырки Хачмас—Губа—Дә-

шәчи рајонлары әразисиндә, Гобустана гәдәр узанан саһәдә мәскун идиләр.

Биз саспирләр-сабирләр барәсиндә јухарыда Г. Во-рошилин мулаһизәләрини кәтирдидијимиздән тәкрара јол вермәк истәмирик. Бурада биз илк орта јүзилликләрин сабир-суварлар барәсиндә, онларын адлары илә бағлы топонимләр үзәриндә дајаначағы.

Азәрбајчанын чәнуб торпагларында, Әрдәбил вә Маку јахынлығында Биләсувар топоними вардыр. Гусар рајонунда Галәји Сувар—Сувар галасы галмагдадыр. Инди кениш археоложи газынты объекти олан Шабранын јахынлығында 1831-чи илдә апарылмыш тәдгигат заманы Суварлы топоними гејдә алынмышды. Јери кәлмишкән көстәрмәк лазымдыр ки, Шабранын өз адынын да, һәмчинин Шабран чајынын вә Шавран гәсәбәсинин Сувар этноними илә бағлы олмасы мулаһизәси вардыр. Орта јүзилликләрдә јашајан мүәллиф сувары шувар кими тәләффүз етмишдир. Тәдгигатчы белә һесаб едир ки, бу топонимләр савир этноними илә бағлыдыр. 1916-чы илдә тәртиб едилмиш хәритәдә ады чәкилән Сабиروба кәнди дә, әлбәттә, сабирләрин ады илә бағлыдыр. Гафгаз Албанијасынын баш шәһәри Гәбәлә илк орта јүзилликләрдә Гәбәлә Сувар адланмышдыр.

Сувар этноними тарихи гајнагларда Сабир, Сапир, Савир, Сабратлар, Ағ Сабратлар вә 2. кими көстәрилмишдир. Сувар гидрониминин Шувар, Сумар, Чумар вариантлары Бәдәхшанла Волганын ашағы ахарында гејдә алынмышдыр. Онлар бизим еранын II јүзиллијиндә Шимали Гафгазда, V јүзиллијин икинчи јарысында исә кениш әразидә—Хәзәр дәнизилә Азов дәнизи арасында дүзәнликдә мәскунлашмышдылар.

Көркәмли алим Н. В. Пигулевскајанын чәмләшдириб чап етдирдији Сурија гајнаглары сырасына Зәкәријә Риторун Гафгаз сојлары барәсиндәки јазылары да дахил едилмишдир. Онун вердији мәлумата көрә Дағыстанын чәнуби вә Азәрбајчанын шималында, јәни Албанијада V—VI јүзилликләрдә һунлар, сары оғурлар, булгарлар, ағ хәзәрләр, хәзәр-савирләр, оногурлар, барсилләр, үмүмијјәтлә, он үч, дилләри гәдим Азәрбајчан дили олан сојлар јашајырдылар. VI јүзилликдә јашамыш Бизанс тарихчисинин фикринчә савирләр «Гафгазда ән күчлү халг олмушлар». Бизанс тарихчиси Менандр јазыр ки, Сасани һөкмдары Хосров Әнуширәван савирләрдән он мин аиләни Күр овалығына көчүрмүшдү. Фикир верин, тәкчә са-

вирләр он мин аилә. О дөвр үчүн (елә инди үчүн дә) бу рөгәмин нә демәк олмасы ајдындыр.

Загафгазија эразисиндә һәлә миладдан габаг IV жүзилликдә бунтүркләрин мәскун олмалары мә'лумдур. Бу барәдә күрчүләрин VIII жүзиллик абидәси «Моктсөвай Картлиса», XI жүзиллик гајнағы «Картлис Тховореба» гејд едилір ки, Македонијалы Александр Әһәмәниләр чары III Даранын үстүнә кедәндә јолда бунтүркләрлә гаршылашмыш, онлары Күр чајына доғру сыхышдырмышдыр. Л. Мровели «Картли чарларынын һәјаты» салнамәсиндә јазыр ки, «түркләр, јахуд түркләрин бүтпәрәст сојлары» Картлидә Македонијалы Александра гәдәр, һәтта ондан габаг, Навуходоносорун Јерусалими дағымасына (е. ә. 586-чы ил) гәдәр бу јерләрдә мәскун олмушлар. Л. Мровелијә көрә бунтүркләр Мтсхет јахынлығында јер сечиб «ораны тикдиләр, әтрафына мөһкәм һасар чәкдиләр вә бу јер Сәркинә адландырылды». Бу гајнағын нашири С. Ј. Такајшвили бунтүркләрин Картлиния гәдим мәскунлары олмаларына шүбһә етмир. С. Ј. Такајшвилинин фикринчә бунтүркләр ады ики сөз бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир: буни вә түркләр. Онуи фикринчә бун сөзү низә мә'насындадыр. Гәдим түрк мәтнләриндә исә көстәририлр ки, бун түрк сөзүдүр, әсас, халис мә'насындадыр. Демәли, бунтүркләр дедикдә халис, әсас түркләр нәзәрдә тутулмалыдыр.

Күрчүстан эразисиндә бунтүркләрин мәскун олмаларыны мәшһур күрчү алыми Г. А. Меликшвили дә тәсдиг едир. О јазыр: «Картлинин дүзәнлик рајонларында да гәдим дөврдә (гејд—М. И.) шимал мәншәли әһали вар иди («сибун түркләр», мүасир түркләр, сонракы истилаһларла исә «һунлар», «гыпчаглар» адлананлар)».

Мадамки, Македонијалы Александрдан сөһбәт дүшдү бурада гәдим гајнагларда онун Хәзәр дәнизини тәдгиг етмәк истәмәси, бу мәгсәдлә миладдан әввәл 323-чү илдә экспедисија јаратмасы барәсиндә бир нечә сөз. Анчаг бөјүк фатәһин гәфләтән вәфат етмәси онун бу арзусуну үрәјиндә гојду. Бундан тәхминән 40 ил сонра һакимийјәтә кәлмиш Селевкиләрдән I Селевк оғлу I Антиохун иштиракы илә вә Патрокл адлы бир һәрбчинин башчылығы алтында экспедисија тәшкил етди. Мәгсәд Македонијалы Александрын көрә билмәдији иши көрмәк, Хәзәр дәнизини тәдгиг етмәк иди. Патроклун экспедисијасы үстү ачыг вә өртүлү кәмиләрлә јола дүшмүш, Хәзәрин чәнубундан шималынадәк үзмүш, дәнизин кәнарларыны, бү-

төвлүкдә өзүнү тәдгиг етмишди. Патроклун экспедисија-сы белә гәнаәтә кәлмишди ки, Хәзәр дәнизи океанла бирләшир. Онуи бу нәтичәјә кәлмәсинин сәбәби сәнәдләрдә көстәрилмир. Лакин мүтәхәсисләр һесаб едирләр, Патроклу Волга чајынын мәнсәбинин һәддән артыг бөјүклүјү, голлу-будаглы, киринтили-чыхынтылы олмасы белә бир гәнаәтә кәлмәјә сөвг етмишдир.

Азәрбајчан вә гоншу Ермәнистан эразисинин ән гәдим мәскунларындан бири, дилләринин Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанмасы шүбһә доғурмајан булгарлар-вәнәдләр олмушлар. V жүзилликдә јашамыш ермәни тарихчиси Хоренли Мовсесин вердији мә'лумата көрә, һәлә миладдан габаг II жүзилликдә болгар сојлары Загафгазијанын мүхтәлиф јерләриндә мәскунлашмышлар. О көстәрир ки, инди дә, јәни онун јашадығы V жүзилликдә дә онларын адлары илә бағлы топонимләр галмагдадыр. Хоренли Мовсес бу эразијә кәлмиш булгар сојларынын башчысынын Баһандур Булгар Вәнд олдуғуну көстәрир. Бу сојлары оногурлар (он оғузлар), һајландурлар да адландырылдылар. Бу сојларын Азәрбајчан эразисиндә јашамалары о вахтдан галмыш јер адлары илә—топонимләрлә тәсдиг едилір. Мәсәлән, Ордубад рајонунда Вәнәнд, Зәнкәзур рајонунда Вәнәтли, Лерик рајонунда Вәнәди јашајыш јерләри, Ләнкәранда Булгарчај, Фүзули рајонунда Јағлавәнд, Паправәнд, Хочавәнд вә с. Вәндлә гуртаран онларла белә кәнди Азәрбајчанын башга зоналары үзрә дә садаламаг олар.

Булгарларла ејни вахтда Азәрбајчан эразисинә онларла ејни дилдә данышан ширакларын да кәлиб мәскунлашмалары мә'лумдур. Һазырда Ермәнистан ССР-дә Ширак рајону вардыр.

Булгарларла бағлы башга сојлар да Азәрбајчанда мәскунлашмышлар. Гархун-Гархын сојунун ады илә бағлы ејни адлы кәнд, Халачда да бу адда кәнд вар. Газанчи да булгар сојларындандыр.

Јухарыда Азәрбајчан эразисинин гәдим сакинләри Кәнкәрләр барәсиндә мә'лумат вердик. Ону да гејд едик ки, кәнкәрләри көркәмли алимләр Печенегләрлә ејниләшдириләр. Печенегләр илк орта жүзилликләрин етонимидир, биз гәдим дөвр сојларындан данышанда кәнкәрләрдән сөһбәт ачмышыг, инди исә бурада печенегләр барәсиндә мә'лумат јеринә дүшүр. Печенегләр барәсиндә мә'лумата кечмәздән габаг тарих әдәбијја-

тында олан, јухарыда гејд едә билмәдијимиз бир фикри охучуларын нәзәринә чатдырмаг истәрдик.

Бә'зи муәллифләр кәнкәрләри шумерләрлә ејниләшдириләр, белә һесаб едирләр ки, шумерләрин ады кәнкәр олмушдур, шумер ады исә һәмин адын аккад дилиндә тәһриф едилмиш формасыдыр.

Инди исә печенегләр барәсиндә. Патсанаклар—пачанаклар-пачаналар кими гајнагларда тәләффүз олунаг печенегләр гыпчаг сој бирләшмәсинә дахил идиләр. «Картли чарларынын һәјәти» адлы әсәрин муәллифи Л. Мровели јазыр ки, I јүзиллији сону, II јүзиллијин әввәлләриндә күрчүләр печенегләрин көмәјилә Ермәнистаны тутмушдулар. Көркәмли күрчү алыми Г. А. Меликшвили бу һадисәнин дәгиглијинә шүбһә етмир. О көстәрир ки, Домитсианын, Неронун вә Тројанын дөврүндә баш вермиш бу һадисә, үмумијјәтлә, печенегләр барәсиндә мә'луматлар V јүзилликдә јашамыш ермәни тарихчиси Хоренли Мовсесин әсәриндә өз әксини дүзкүн тапмышдыр. Бу әсәрдә печенегләрлә әлағәдар һадисәләр Күр чајынын сол, Алазан саһилләриндә вә Камбисенада баш верир. Камбисена исә Албанија вилајәтләриндән бири иди. Печенегләрин I јүзилликлә II јүзилликлә арасындакы дөврдә Аспарукун башчылығы алтында Загафгазијаја кәлмәләри Мтсхетдәки јунаг дилли китабәдә дә өз әксини тапмышдыр. Күрчү муәллифи Г. В. Сулаја исә печенегләрлә бағлы I—II јүзилликләрдә баш вермиш һадисәләрин Нахчыван әразиси, Мил дүзү вә Парисос вилајәти (индики Галакәндиң јерләшдији рајон) илә бағлајыр. VI—VII јүзилликләрдә ики сонунчу әрази Арсагын тәркибинә дахил иди. Печенегләрин бир гисми исә Нахчыванда мәскунлашмышдылар. Ордубад рајону әразисиндә бу этнонимин ады илә бағлы Бичәнәк топоними—јашајыш јери инди дә галмагдадыр. Адыны чәкдијимиз Бичәнәк, әслиндә Биченаг—печенег этнониминин тәһриф едилмиш формасыдыр. Печенегләрлә ајрылмаз бир чох гајнагларда Биченаг кими тәләффүз олунаг бу этнонимлә бағлы ојконимләрә Нахчыванда, Ермәнистан вә Күрчүстан әразисиндән башга Русија, Украина, Белорусија, Румынија, Түрkiјә вә Иранда да раст кәлинир. Бу, печенегләрин чох кениш әразиләрдә јайылмасы илә әлағәдардыр. Гајнагларда вә мүтәхәссисләрин тәдгигатларында печенегләр оғуз сојлар сырасына дахил едилриләр. Печенегләрлә бағлы Азәрбајчан әразисиндәки ојконимләр вә

дикәр топонимләр, онларын бу әразидә мәскун олма-ларына шүбһә јери гојмур. Дилләри Азәрбајчан дилинин көкү илә бағлы печенегләрин Азәрбајчан әразисиндә сәлчугларын јүрүшүндән хејли габаг мәскунлашмаларыны мүтәхәссисләр инкар етмирләр.

Гәдим Азәрбајчан әразисиндә јашамыш, дилләри Азәрбајчан дилинин көкүндә дуран сојлардан дондарлар һаггында да сөһбәт ачмаг олар. Страбон дондарларын адыны Шимали Гафгазла әлағәдар чәкир. Анчаг Азәрбајчан әразисиндә дондарларын ады илә бағлы Дондарлы, Дондар-тушчу, Гаҫа-Дондар топонимләринин, һәмчинин Дондардагын олмасы, бу сојун Азәрбајчан әразисиндә мәскунлашмасына шүбһә јери гојмур. «Китаби Дәдә Горгуд»да да Дондар адынын олмасы, Кичик Асијада Дондарлар сојунун јашамасы, һәмчинин XIII јүзилликдә Хорәзмшаһ Мәһәммәдин әмирләриндән Сүләјманын оғланларындан биринин Дондар бәј адыны дашымасы да һәмин сојун гәдим түркдилли олмасына кәтириб чыхарыр. Азәрбајчан топонимләринин тәдгигатчыларындан бири сөјләдији һәмин фикри дикәр дәлилләрлә дә сүбута јетирмәјә чалышараг көстәрир ки, Дондар адынын «ар» шәкилчиси дә, о сөзүн гәдим Азәрбајчан дилләри групуна дахил олан сојлара мәхсуслуғуну сүбута едир (әфшар, болгар, сувар, хәзәр, кәнкәр вә с.).

Көрүндүјү кими, һәлә миладдан габаг Загафгазија әразисиндә күтлә һалында, дилләри бизим Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан хејли сојлар јашамышлар. Буну күрчү алимләри дә тәсдиг едирләр.

Күрчү алыми Б. И. Киланава гејд едир ки, гәдим күрчүләрин картли вә ибер адлары «һәм етник, һәм дә семантик сәвијјәдә ејни мә'на дашыјыр». Мә'лумдур ки, гәдим күрчүләри картли адландырырдылар. Бәс елә исә иберләр ады һарадан мејдана чыхыб? Адыны чәкдијимиз алимин фикринчә картлиләри гәдим күрчүләрин мәскунлашдыглары әразинин гоншулуғунда, онлардан шәргдә олан торпагларда јашајан гәдим Азәрбајчан дилли сојлар иберләр адландырмашлар. Биз Страбонун, Плутархын, Птоломейин, Сократын әсәрләриндә ибер этнонимилә растлашырыг. Демәли, һәлә миладдан габаг вә бизим еранын илк јүзилликләриндә Шәрги Күрчүстан дилләри Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан сојларла мәскун иди вә онлар өз гоншуларыны Иберләр адландырмашдылар. Чох күман ки, һәмин әра-

зидə бу сојлар Страбондан чох габаг, лап ола билсин ки, јухарыда адларыны чэкдијимиз бунтүрклэрлэ ејни вахтда мөскунлашмышлар.

Албанијада јашајан сојлардан гаргарларын да гəдим Азəрбајчан дилли олмаларыны сөјлəјəн тəдгигатчылар аз дејилдир. XIX јүзилликдə Азəрбајчанда беш гаргар топоними вар иди. Дондарларын адыны чəкəн Страбон гаргарлары да онлар кими Шимали Гафгазда, əсасəн Албанијанын шимал сəрһəдлəri зонасында јерлəшдирир. Хоренли Мовсес исə гаргарларын III јүзилликдə Албанија дүзənликлəриндə мөскун олмаларыны гејд едир. К. В. Тревер онларын бу јерлəрə III јүзилликдə шималдан көчүб кəлмэлəрини кəстəрир. Лакин гаргарларын бу јерлəрə III јүзилликдən габаг кəлмэлəri барəсиндə дə мұлаһизə сөјлəјəнлэр вардыр. Гаргарлар Албанија сој бирлəшмəсинə дахил 26 сојдан əн бөјүклəриндən бири һесаб едилир. Хоренли Мовсес онларын ајрыча кнјазлыгынын олмасыны да кəстəрир. Гаргарлар əсасəн Мил дүзүндə јашамыш, орада, Бајлакан шəһəринин јахынлыгында Гаргар шəһəрини салмышдылар. Бəзи тəдгигатчылар гаргарлары Гафгаз диллəri групуна дахил едирлэр. Анчаг јухарыда кəтирилмиш мұлаһизэлэр, һəмчинин бир сыра бизим дилимизин дə дахил олдуғу диллэр групуна дахил олан халгларда Гаргар адам адынын олмасы, онларын ғыпчагларла ејнилəшдирилмəsi вə башга дəлиллэр јухарыдакы мұлаһизəнин əсəссыз олмасыны кəстəрир.

Гејд етдик ки, гаргарлар əввəлчə Албанијанын шимал сəрһəдлəриндə амазонкаларла гоншулуғда јашајырдылар. Гаргарларла амазонкаларын мұнасибəтлəri барəсиндə сəһбəт ачан мұəллиф кəзəл јазмышдыр. Ондан бир парчаны охучулара чатдырмаг истəјирəm: «Нə заманса бу јерлəрдə гаргар адлы улу бир ел јашајырды. Мави көзлү, ғызыл сачлы икидлəri өзлəринə эр ғызлардан истəклилэр сечəрди. О ғызлар ки, һər биринин даш үрəји вə дəмир мəтанəти гəдим дүнјаны һєјрəтə салмышды. Дејилəнлэрə көрə Македониялы Искəндəр белə чох заман онларла үзлəшмəкдən чəкинəрмиш. Киши тајфасына гəним кəсилмиш бу кəзəллэр—амазонкалар јалныз гаргар икидлəринə көнүл верэр, өз адəтлəринə ујғун олараг онлара эрə кедəрдилэр. Доғулан ғыз ушаглары бу дөјүшкən гадынлара, оғлан ушаглары исə гаргарлара чатырды».

Гəдим тарихимизин тəдгигатчыларындан К. Əлијев

белə һесаб едир ки, гаргарлар, ејни заманда булгарлар вə кəнкəрлэр бир етник күтлəнин сојлары олуб, Албанија əразисинə, əсасəн бизим ерадан габаг сон јүзилликлəрдə—бизим еранын илк јүзилликлəриндə кəлмишлэр. К. Əлијев гаргарлары кəнкəрлэр вə булгарлар кими гəдим Азəрбајчан диллилэр групуна дахил едир.

«Албан тарихи» мұəллифи V јүзиллијин 40-чы иллəриндə һунларын Албанијаја јүрүшүндən сəһбəт ачыр. Чох кұман ки, оногурларын, оғурларын, сарыгурларын 446-чы илдə Албанијаја јүрүшү нəзəрдə тутулур.

Гајнагларда кəстəрилир ки, 576-чы илдə Кəнчə вилајəтинə (Шакашена) күлли мигдарда һунлар-сабирлэр көчүрүлдүлэр вə белəликлə, Күр вə Араз чајлары арасында һунлар өлкəsi јаранды. Бу һунларын башчыларыны эрəб мұəллифлəri тəрхан адландырырдылар. «Һəлə V јүзилликдə Муған əразисиндə һунлар мөскунлашмышды». Тəдгигатчы гејд едир ки, онлары өз мұасирлəri олан тарихчилэр түрклэр адландырырдылар. Һунларын Муғанда Ағ һун шəһəринин јаратмаларыны јухарыда кəстəрмишик. Фавстос Бузанд исə һəлə IV јүзилликдə Загафгазијада һунларын олмасыны сөјлəјир.

Азəрбајчанын Дашкəсən вə Кəлбəчəр рајонларында Човдар топонимлəri вардыр. Бу чоғрафи адла Түркмəнистанда, Газахыстанда да растлашырыг. Биличилэр Човдар топонимини оғуз сојларындан биринин ады илə бағлајырлар. Онларын Азəрбајчана кəлмə вахтыны мұтəхəсислэр дəгиг мұəјјəнлəшдирə билмəsэлэр дə, һər һалда онлары XI јүзилликдə кəлмиш оғузларла бағламырлар.

VII јүзилликлəрдə Азəрбајчана ахышыб кəлən сојлар арасында апарычы рол артыг хəзəрлэрə мəхсус иди. Онлар һəмин јүзилликдə, дəмəк олар ки, Азəрбајчанын бүтүн шимал торпагларыны элə кечирмишдилэр.

VII јүзилликдə јашамыш албан тарихчиси Муса Каланкајтуклунун «Албан тарихи»ндə 350-чи иллəрдə хəзəрлəрин Азəрбајчана јүрүшлəri барəсиндə мəлумат верилир: «Күлли мигдарда хəзəрлэр Чогај дарвазала-рындан кечиб бизим өлкəмизə сохулдулар. Шапур Ассуријадан, Хорасандан, Хорəзмдən, һəмчинин Атрпəтəна əразисинин дикэр икид иранлылары, албанлардан вə Гафгаз дағлыларынын вəһши халгларындан 12 сојдан ибарəт күлли мигдарда гошун топлады вə бу саясыз-һесабсыз гүввəлэрлə онларын гаршысына кетди». Тарихчилəрин бир чоху Албанија тарихчисинин бу фикрини

«сəhv сажырлар вə һесаб едирлэр ки, хəзэрлэрə гаршы чыхмыш илк Сасани һөкмдары Губад (446—531) олмушдур. Эрəб мүəллифи əл-Жəгуби жазыр ки, Губадын һакимијјəти дөврүндə «хəзэрлэр бүтүн Эрмəнијјəни тутдулар». Əл-Жəгуби Эрмəнијјə дедикдə, əлбəттə, Ермəнистанын əразисини дејил, Əмəвилəрин һакимијјəти заманы јарадылмыш дөрд чанишинликдөн бири, бүтүн Загафгазија əразисинин дахил едилдији дөрдүнчү чанишинлији нəзəрдə тутмушду.

Һазырда Азэрбајчанын Лерик рајонунда Оранд вə Кəһнə Оранд кəнд адлары вардыр. Орандан Уран вə Оран вариантлары да нəзэрə чарлыр. 1926-чы ил сијаһыја алынмаја кəрə Масаллы рајонунда ики Оранд, үч Оранд обасы, Гəриблэр Оранд вə Кəчəри Оранд топонимлəri гејд едилмишди. Һазырда Күрчүстан ССР əразилəринə дахил олан Шоракилдə Аф Уран вə Көк Уран јашајыш мəнтəгəлəri вардыр. 1917—1920-чи иллэрə даир бир сијаһыда Лəнкəран гəзасында Оран јер ады кəстəрилир. Нəһајəт, Һазырда Мил дүзүндə харабалары галмыш Эрəн-Гала вахтилə Уран-Гала, Уран шəһэр адланмышдыр. Уранлыларын Азэрбајчан дилинин көкүнə мəхсус дили, гыпчаг соју олмасы, онларын Чин-Мачиндөн бу јерлэрə кəлмəsi мүлаһизəсини ирəли сүрəнлэр вардыр. Анчаг онларын бураја нə вахт кəлмэлəri барəсиндə мəлүмат јохдур. Лакин археологларын Эрəнгалада апардыглары газынтылар кəстəрмишди ки, бу шəһəрин гала һасарларынын тикилмəsi илк орта јүзилликлəрин сон дөврүнə, јəни эн чоху VII јүзиллијə анддир. Тəдгигатчылар Эрəнгаланы Бкјлəгон шəһəri илə дə ејнилəшдирирлэр. Амма онун Урен-Гала да адландырылмасы, шəһəрин мəһз Урен, Орен соју тərəфиндөн салынмасы, өзү дə эн кечи VII јүзилликдə салынмасы мүлаһизəсини сөјлəмəјə əсас верир. Демəли, һəмин сој бу јерлэрə VII јүзилликдөн габаг кəлмишдир.

Белəликлə, илк орта јүзилликлəрдə, хусусən V јүзиллијин сонлары VI јүзиллијин əввəллəриндə Азэрбајчанын демəк олар ки, һər јериндə диллəri бизим Азэрбајчан дилинин көкүндə дајанан сојлар јашајырдылар. Бу дөврдə Азэрбајчанда мəскунлашан савир-һун иттифагына, Г. Ворошилин күлли мигдарда гајнаглар, хусусən гəдим ермəни дилли гајнаглар əсасында кəлдији нəтичəјə кəрə оногурлар (он оғузлар), сарыгурлар (сары оғузлар) Гафгазда эн күчлү вə ири сој бирлəшмəsi олан кəнкəрлэр сојлар бирлəшмəсинə дахил идилэр.

Мəлүмдур ки, тарих əдəбијјатында Азэрбајчан халгынын вə дилинин тəшəккүлүнү XI—XII јүзилликлəрдə Азэрбајчан торпагларына күтлə һалында кəлмиш оғузлар вə гыпчагларла бағламаг кими сəhv, һеч бир елми əсасы олмајан фикир, мүлаһизə вардыр. Биз бир аз сонра бу мүлаһизə үзəринə гајыдачагымыздан бурада онун барəсиндə сəһбəт ачмајачагы. Тəкчə ону гејд етмəк истəјирик ки, оғузларын вə гыпчагларын Азэрбајчана кəлишлəрини XI—XII јүзилликлəрлə бағламаг да сəһвдир. Бу бир тарихи һəгигəтдир ки, онлар XI јүзиллијə гəдər дə, ондан чох габаг да мөвчуд олмушлар. Онлар тарихин мүəјјən дөвлəриндə (XI јүзилликдөн габагкы дөвр нəзəрдə тутулур), һəмин дөвр «оғузлар јүзиллији», «оғузлар дөврү» адландырылмышдыр. Бу, «Китаби Дəдə Торгуд»да да өз əксини тапмышдыр. В. В. Бартолд вə А. Ј. Јакубовски кими кəркəмли алимлэр бу дөврү XI јүзилликдөн чох габага апарырлар. Биринчинин фикринчə «оғузлар јүзиллији» исламын мејдана чыхмасы дөврүнə анд едилмəлидир. Икинчи исə исламдан габаг оғузларын олмасына шүбһə етмир. Тəсəдүфи дејилдир ки, Азэрбајчан дилинин тəшəккүлүнү VII јүзилликлə бағлајан Ə. Ə. Дəмирчизадə вə башга дилчилэр белə һесаб едирлэр ки, орта јүзилликлəрин мəһсулу олан «Китаби Дəдə Торгуд»ун дили јерли вə кəлмə сојларын, һəмчинин оғузларын вə гыпчагларын гајнајыб-гарышмасы нəтичəсиндə тəшəккүл тапмыш халгын үмуми дилидир.

Адларыны садаладығымыз сојлар арасында гыпчагларын да адыны көрүб дүшүнмəјин ки, ахы, гыпчагларын Азэрбајчана кəлиши XI—XII јүзилликлəрə анддир. Јох, елə дејилдир. Бу барəдə данышмамышдан габаг мəни нараһат едөн бир мəсəлə үзəриндə дајанмаг истəјирəm. Сојлар, сој бирлəшмэлəri барəсиндə ахтарышлара ишыг сачан топонимика барəсиндə. Топонимлэр, кəндлəримизин вə шəһəрлəримизин адлары халгымызын тарихинин бəзи мəсəлəлəрини гəринəлəрин дəринликлəриндөн үзə чыхармагдан өтрү эн шəффəф, эн ајдын күзкүдүр. Тəсəсүф ки, биз чох вахт, бəзən билəрəкдөн, бəзənсə əһəмијјəт вермəдөн бу күзкүнүн үзəринə лəкə салырыг, бəзи шəһэр вə кəндлəримизин чанлы тарих олан адларыны дəјиширик. Мəкəр торпагымызда мəскунлашан, халгымызын тəшəккүлүндə мүһүм рол ојнајан савирлəрин ады илə бағлы Билəсувар топонимини горујуб сахламаг, бөјүк Пушкинин адыны башга јолла əбəдилəшдирмəк мүмкүн дејилдими? Бу сəпкидə чохлу мисаллар кə-

тирмәк олар. Сөз јохдур ки, Азәрбајчан торпағында С. М. Кировун адыны әбәдиләшдирмәк лазым иди вә бу истигамәтдә хејли иш көрүлдү. Тәкчә Бақы шәһәриндә Кировун адыны дашыјан он дөрд али мәктәб, күчә, парк, гәсәбә вә с. вардыр. Чох јахшы. Нә еһтијач вар иди ки, гәдим Кәнчәкләр сојунун ады илә бағлы, Низами јурдунун адыны дәјишдиләр?

Нә исә, кечәк мәтләбә, ғыпчаглара. Ғыпчаглар ерамызын илк јүзилликләриндә Азәрбајчана кәлмиш һунларын арасында олмушлар. Орта јүзилликләр тарихинин тәдгигатчылары белә һесаб едирләр ки, Хәзәрләр VIII јүзилликдә Албанијаја сохуларкән ғыпчаглар Албанијанын мүдафиәчиләри илә бир јердә мүбаризә апармышлар. IX јүзиллијә даир күрчү гајнагларында ғыпчагларла бағлы Анча топоними гејд едилир. Бу исә ғыпчаг сојларындан биридир. Ғыпчагларын тәркибинә дахил олан Гасаг соју өз адыны Азәрбајчанын Газах шәһәринин адында горумушдур. Јери кәлмишкән ону да дејәк ки, Газах топонимини сакларла да бағлајанлар вардыр. Газағы ғыпчагларла бағлајанлар гејд едирләр ки, шәһәр ғыпчагларын бу јерләрә күтләви ахынындан беш јүз ил габаг, VII јүзилликдә салынмышдыр.

Ғыпчаг сојларындан олуб, Азәрбајчанда өз адыны бир кәндин—Ғајмаглы кәндинин адында горужуб сахламыш Ғајмагларын ады VIII јүзилликдән мәлумдур.

Бәли, адларыны чәкдијимиз вә чәкә билмәдијимиз диқер ғыпчаг сојлары Азәрбајчан әразисиндә онларын бу торпаға күтләви ахынындан хејли габаг мәскун олмушлар.

Кәтирдидимиз күлли мигдар материаллар вә мүлаһизәләр илк орта јүзилликләрдә, ислам дининин бу әразидә јајылмасындан габаг, ола билсин ки, лап чох габаг, Азәрбајчан әразиси әһалисинин бөјүк әксәријјәти артыг Азәрбајчан дилли иди. Јерли вә кәлмә сојлар гајнаг олмуш, вәһид халгла онун вәһид дили тәшәккүл тапмышды.

Азәрбајчан халгынын дилинин вә өзүнүн тәшәккүл мәсәләләрини өјрәнмәкдә бөјүк хидмәтләр көстәрән Г. Ворошилин апардығы тәдгигатын бир нәтичәси бу нөгтеји-нәзәрдән чох гијмәтлидир. Мәлум олдугу кими, Муса Каланкајтуғлунун «Албан тарихи» әсәри VII јүзилликдә јазылмышдыр. Бу әсәр Г. Ворошилин фикринчә VII јүзилликдә Азәрбајчан дилинин артыг үмумхалг данышыг дили кими мөвчуд олмасыны көстәрән ән ети-

барлы гајнагдыр. Г. Ворошили бу фикрә һәммин әсәрдә азәрбајчанизмләр, күлли мигдарда Азәрбајчан сөзләринин олмасы кәтирмишдир. О, сүбут үчүн Азәрбајчан дилиндә ишләдилән ади сөзләрлә јанашы хан, хаган, хатун, тәрхан, тәкин, түркан кими рутбаләри, әјләнтүрк, булгар, оногур, һуногур, һун, хәзәр, ағ хәзәр, печенег вә с. кими етнотимләри, авчи, алп, Газан, Гонаг кими антропонимләри, һунестан, Түркистан вә онларла башга топонимләрин бу китабда өз әксини тапмасына даир мисаллар кәтирир.

Көркәмли түркшүнаслар Н. З. Начыјева вә Б. А. Себреников јазырлар ки, Албанијанын јерли әһалиси илә гајнајыб-гарышан вә азәрбајчанлыларын әчдадларынын түрк дилинә јијәләнмиш хәзәрләр, бу әһалинин дилинә өз дилләринин бәзи әләмәтләрини кәтирә билдиләр. Дилләрин бурада чарпазлашмасы хүсусилә тәсирли иди, она көрә ки, гоһум дилләр бир-бирилә әләғәли идиләр. Беләликлә, бәзи Азәрбајчан ләһчәләри хәзәр дилинин бәзи хүсусијјәтләрини гәбул едә биләрдди. Һәгигәтән дә Азәрбајчан дилинин бәзи шимал вә шәрг ләһчәләринин бир чох нишанәләри оғуз дилләри групуна хас олан хүсусијјәтлә ујғун кәлмир.

Кәтирдидимиз иштибасдакы мүлаһизә VI—VII јүзилликләрә аиддир. Демәли, һәр ики көркәмли түркшүнас белә һесаб едир ки, һәммин јүзилликләрдә Албанија әһалиси инди бизим данышдығымыз Азәрбајчан дилиндә, јахуд онун ләһчәләринин бириндә данышырды вә бу әразижә кәлмиш хәзәрләр, јерли чамаатла гајнајыб-гарышмыш, онларын гоһум дилләри бир-биринә гаршылыгылы тәсир көстәрмишди. Бу нөгтеји-нәзәрдән, көзәл тәдгигатчы Г. Ворошинин мүлаһизәләри диғгәтәләјигдир. О гејд едир ки, Албан чары Вараз Трдат 682-чи илдә Аран әһалисинә мүрачиәтиндә демишди ки, һунлар, хәзәрләр артыг Албанија әһалисинин тәркиб һиссәсидир. Г. Ворошил бу мүлаһизәни сөјләдикдән, ејни заманда гајнаглара иснад етдикдән сонра белә гәнаәтә кәдир ки, «Азәрбајчан дилинин илк орта јүзилликләрдә (јәни III—VII јүзилликләрлә—М. И.) үмумхалг дили кими мөвчуд олмасы, дил материаллары илә сүбут едилир».

Азәрбајчан әразисиндә дилләри дилимизин көкүндә дајанан сојларын чох күчлү олмасыны, әслиндә халгын, Азәрбајчан дилли халгын тәшәккүл тапмасыны гајнагларда да көрә биләрик. Әрәб хәлифәси Мүәвијјәнин ја-

хын адамы олан бир нәфәрин сөjlәдији вә эрәбдилли гајнагда өз әксини тапмыш дәлил чох мараглыдыр. Нәмин адам јазыр: «Мүавијјәнин јанында идим. Бу заман Ермәнистан валисиндән она намә кәлди. О, намәни оху-ду вә гәзәбләнди, Сонра катибини чағырыб деди: онун намәсинә белә чаваб јаз. Хатырладырсан ки, түркләр мәним торпағыма доғру кәлиб ораны гарәт едибләр, бә'зи шејләри әлә кечирибләр, сонра түркләрин даλλα-рынча адам кәлимиш, әлә кечирдикләрини кери алмыш-лар. Анан сәни итирсин. Бир дә белә бир иши тутма вә онлары һеч бир шејә тәһрик етмә, әлә кечирдикләри шејләри кери алмаға чалышма. Мән пејғәмбәрдән ешит-мишәм ки, онлар јовшан битән јерә гәдәр кедәчәкләр». Мүавијјәнин бу фикри илә ујғунлуғ тәшкил едән диқәр сөзләри дә марағ доғурур: «Нә гәдәр ки, түркләр биз-ләрә тохунмурлар, онлардан узағ кәзин».

Беләликлә, кәтирдјимиз игтибаслардан ән азы икә нәтичә чыхармағ олар. Әввәлән, Мүавијјә кәлимиш мәктубунда сөһбәт шүбһәсиз ки, Азәрбајҗандан кедир. Белә ки, Азәрбајҗан әразиси әрәб хәлифәләри тәрәфин-дән тәшкил едилиб Әрмәнијјә адланмыш инзибати бөл-күјә дахил иди вә Әрмәнијјә чанишининин башга јер-ләрдә јашајан түркләр барәсиндә хәлифәјә јазмасына нә һачәт? Икинчиси исә VII јүзилликдә түрк дилли-ләрин Азәрбајҗан әразисиндә нә гәдәр бөјүк гүввә ол-масына әјани сүбүтдур.

Азәрбајҗан әразисинин гәдимләрдән гәдим Азәрбај-җан диллиләрин мәскунлашдырылмасыны нүмајиш ет-дирән башга бир дәлил: ән илк эрәбдилли гајнаглардан олан «Әхбар Абид ибн Шәријә әл Чүрһуми»дә (Абид ибн Шәријәдән әввәлки дөвр) Азәрбајҗанын ислам ди-нинин јайылмасындан габағкы вәзијјәти өз әксини тап-мышдыр. Бу гајнагдан белә мә'лум олур ки, әрәб хәли-фәси I Мүавијјә (661—690) Азәрбајҗана гошун көндәр-мәздән габағ өз сарај алимини чағырыб сорушмушду:

— Азәрбајҗан барәсиндә нә билирсән?

Азәрбајҗанла јахшы таныш олан алим белә чаваб вермишди:

— Азәрбајҗан гәдимдән түркләр өлкәсидир вә онлар-ла мәскундур.

Јухарыда гејд етдјимиз гајнагда көстәрилән вахт-дан, јә'ни VII јүзилликдән чох габағ да бу дијарын са-кинләринин гәдим Азәрбајҗан дилиндә данышмалары барәсиндә башга бир әрәб гајнағы да мә'лумат верир.

Бу гајнагда көстәрилир ки, әл-Рәиш адлы һөкмдар, һә-лә Мәһәммәдин сағлығы вахтында, једдинчи јүзиллијин икинчи, јахуд үчүнчү ониллијиндә (Мәһәммәд 632-чи ил-дә өлмүшдүр) Шимала, Азәрбајҗан торпағларына көн-дәрдији гошун јерли «түркдилли әһали илә гаршылаш-мышды». Бундан бир гәдәр сонра исә Јәмән һакими Тубба Мосулдан Азәрбајҗана һәрәкәт етмиш, бурада, гајнагда јазылдығы кими «түркләрлә тоғушмушду».

Һазырда тарих вә филолокија әдәбијјатында бир нечә мүүллиф әрәб гајнағларына иснад едәрәк һәлә хә-лифә Өмәрин вахтындан Азәрбајҗан әразисинин баш-дан-баша Азәрбајҗандиллиләрлә мәскун олмасыны ид-диа едир. Онларын иснад етдикләри әрәб гајнағларын-дан бириндә гејд олунур ки, «Әбу Давуд хәбәр верди ки, нә гәдәр түркләр сизә тохунмајырлар, онлара дәј-мәјин, белә ки, мәним халғыма верилмиш хошбахтлығы биринчи Гантуранын оғланлары зәбт едәчәкләр». Тәд-тигатчылар Гантураны Азәрбајҗан әразисиндә мәскун олан әһалинин башчысы һесаб едирләр.

Диқәр әрәб мүүллифи (јухарыдакы игтибас Әли әл-Коринин әсәриндән көтүрүлмүшдү), «Китаб үл-фитан» адлы әсәриндә Мүавијјәнин хәлифәлији дөврүндә баш вермиш һадисәләрдән данышарағ көстәрир ки, Азәрбај-җан әразиси башдан-баша гәдим Азәрбајҗан диллиләр-лә мәскун иди.

Бу дөврә хас адам адлары да, Азәрбајҗан халғынын бир халғ кими тәшәккүл тапмасына, ваһид дилә малик олмасына сүбүтдур. Бу дөврдә доғма јурдумузда јаша-јан улу бабаларымызын, улу нәнәләримизин дашыдығ-лары адлар, һеч дә инди бизим кишиләрин вә гадынла-рын, оғланларын вә гызларын адларындан фәргләнмир-ди. Улуларымызын јадикары кими галмыш, өз гәдим дилләрини, бә'зи адәт-ән'әнәләрини горујуб сахламыш, һазырда Азәрбајҗанын Нич кәндиндә јашајан Удинләр, Азәрбајҗанын шимал торпағларында—Албанијада јашамыш утиләрин нәсилләри гәдим адам адларынын да бир гисмини мұһафизә едәрәк бизим күнләрә кими јашатмыш вә јашатмагдадырлар. Мәсәлән, Аға, Ата, Ба-ғај, Баба, Лачын, Марал, Чејран, Ағаси, Бәјләр, Дур-сун, Анаси, Телли, Чичәк, Бәсди, Гызлар, Гарача, Ана-җан, Ағачан, Дурмуш, Балабәј, Јенкибар, Алакөз, Ана-ханым, Балаханым, Гарабәј, Исачан вә с. адлары инди бизим оғул вә гызларымыз дашымырлармы? Шәхси

адлардан башга нәсли адларда да ејни мәнзәрәни көрүрүк: Бојахчы, Дәмирчи вә башгаларыны да садаламаг олар.

Биз «Китаби Дәдә Горгуд»да да Чичәк адына раст кәлирик—Бајбасан бәјин гызы Банну Чичәк. Индинин өзүндә дә удинләрин дили, адәт-ән'әнәси, дини азербайчанлыларынкындан әсаслы сурәтдә фәргләндији бир вахтда да, онларда Чичәк ады илә јанашы Цицик ады да вар ки, бу сөзүн дә һәрфи мә'насы чичәкдир.

Артыг VII јүзиллијә кими гәдим Азербайчан дили о гәдәр јайылмыш мүһүм дил иди ки, гоншулугда јашајан халгларын дилләринә әсаслы тә'сир көстәрирди. Мә'лумдур ки, V јүзиллијин орталарында «Инчил» ермәни дилинә тәрчүмә едилмишди. Г. Ворошил гејд едир ки, бу мәтндә беш дәфә лик шәкилчиси, Азербайчан дилинә мәнхәс олан шәкилчи ишләдилмишдир. Бурада әмлик сөзү кечи баласы мә'насында ишләдилмишдир. Г. Ворошилин өз мұлаһизәләрини әсасландырмаг үчүн иснад етдији К. Патканјан һәлә V—VI јүзилликләрдә артыг сөзүнүн Азербайчан дилиндән ермәни дилинә кечдијини, онун гәдим ермәни дилиндә һәм артыг, һәм сонсузлуг, һәм дә су архы мә'насында ишләдилмәсини гејд едир.

Академик М. Абегјан јазыр ки, илк орта јүзилликләр поезијасында гафийәли ше'р мәһз Азербайчан вә түрк дилләринин тә'сири нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир. Бурадан чыхан јекәнә нәтичә о ола биләр ки, ше'рдә белә әсаслы дөнүш јаратмаг үчүн гоншу Азербайчан халгы ермәниләрлә јанашы, тәшәккүл тапмыш һалда, ваһид дилин формалашдығы һалда, һеч олмаса бир нечә јүзил јашамалы иди.

Кечән јүзиллијин 70-чи илләриндә Мордман адлы алим илк орта јүзилликләрдә ермәни дилиндә дәјишиклик әмәлә кәлмәсини гејд едиб јазырды: «Мә'лумдур ки, ермәниләр һинд-Авропа мәншәли халгдыр, амма онларын дили туран дилләринин күчлү тә'сиринә мә'руз галмышдыр. Һәмин ифадә илә һеч дә чохәсирлик контакт нәтичәсиндә османлы түркчәсиндән алынмыш сөзләри нәзәрдә тутмурам. Сөнбәт III, IV, V, VI, VII јүзилликләрдә ермәни әдәби дилинә кечмиш туран элементләриндән кедир. Бу елә бир дөвр иди ки, дүнјада һәлә нә сәлчуглар, нә османлылар, нә дә туранлылар вар иди».

Көрүндүјү кими, доктор Мордман да академик

Абегјанын сөјләдикләрини тәсдигләјир. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бу барәдә көркәмли дилчи ермәни алимләри дә фикир сөјләмишләр. Онлар да көстәрмишләр ки, түрк дилләринин тә'сири алтында ермәни дилинин структуру дәјишиб һинд-Авропа дилләри структуруну түрк дилләри структуру әвәз етмишдир.

Көркәмли ермәни алим Р. Ачарјан да доктор Мордманын јухарыда кәтирдийимиз мұлаһизәсини тәсдиг едән фикирләр сөјләмишдир. О гејд едир ки, түркдилләрин әһатәсиндә олан ермәниләрин дилинин грамматик структуру илк орта јүзилликләрдә, һәмин әһалинин дилинин тә'сири нәтичәсиндә дәјишмиш, онун грамматик гурулушу гәдим Азербайчан дилинин грамматик гурулушу илә ујғунлашмышдыр. Бир халгын дилинин грамматик гурулушунун дәјишилмәси үчүн бир нечә јүзиллијин кәрәк олмасы шүбһәсиздир. Тәкрара јол вермәмәк үчүн јухарыда ермәни ше'риндә гафийәнин мејдана чыхмасы илә әлағадар етдийимиз үмүмиләшдирмәни, ермәни дилинин грамматик структурунун дәјишмәси мәсәләсинә шамил етмәк олар.

Һәр халгын варлығынын биринчи көстәричиси онун доғма дилидир, ана дилидир, дүнја ишығына көз ачан күндән ешитдији, анчаг јалныз ешитмә һиссләри, дәрк етмә габилијјәтинин мејдана чыхмасындан сонра гаврамаға башладығы, ананын бә'зән шән, бә'зәнсә кәдәрли һезин лајласы илә чанымыза, варлығымыза һоһмуш, һамымыздан өтрү доғма јурдум, сәнин әсл оғул-гызларындан—өвладларындан өтрү дүнја дилләринин һамысындан әзиз, доғма, мусигили, мусигинин өзү, ән көзәл мусиги кими сәсләнән, далғаланан дилдир.

Доғма дилимиз барәсиндә чохдан дүз сөз сөјләмәјә еһтијат едибләр, онлара јарлыглар јапышдырмаг һәвәскарларындан горхублар. Инди партијамызын елми мұбаһисәләр олмадан һәгигәтин мејдана чыхмајачағы фикрини хусуси көстәрмәсинә бахмајараг, јенә еһтијат едәнләр тапылыр, онлар өз мұлаһизәләрини пычылыты илә, әтрафларына бојлана-бојлана, көзләрини онлары динләјәнләрин сифәтләриндә кәздирә-кәздирә сөјләјирләр, бә'зи өзләрини алим кими гәләмә верән демагоглардан еһтијат едирләр. Онлар вахтилә «Биз XII јүзилликдә бу торпаглара сәлчугларын кәлмәсиндә дилимиз тәшәккүл тапмышдыр» сөјләјәнләрдән, улулуларымызы ирандиллиләрлә бағламыш чығыр-бағыр саланларын, бә'зән булвар гәзетләри сәвијјәли, онларда-

кы сөјүшләрлә долу јазылара ујғун чызма-гаралар елә-
јиб мәтбуатда чыхыш едәнләрден чәкинирләр. Анчаг
онларын күчү габаглардакы кими дағы јериндән ојнада
биләчәк күч дејил, түкәнир бу күч.

*Доғрудур, бу китабда кәтирилмиш мұлаһизәләрин
мұғаллифи мән өзүм дејиләм. Бу мұлаһизәләр һаггында
сөһбат кедән мәсәләләри тәдгиг етмәјә илләр, бәлкә дә
өмүр сәрф етмиш мұтәхәссисләриндир. Лакин мән һә-
мин мұлаһизәләри чәмләшдирмиш, үмүмиләшдирмиш
вә гәләмә алмышам.* Инди кәлин бу јазыда верилмиш
материаллары, мұлаһизәләри бир дә көзләримизин
өнүндә чанландырыб, бир даһа өзүмүздән сорушаг: ки-
мик биз, халгымыз, о, онун дили нә вахт тәшәккүл тап-
мышдыр? Јәгин ки, сизин һәр бириниз артыг бу суала
чаваб вермәјә гадирдир. Буна бахмајараг, мәним өзүм
дә јекунун үстүндән кечмәк истәмирәм, өз јекун сөзлә-
римиз сизә јетирмәк арзусундајам. Анчаг бу јекунда јә-
зыдакы бүтүн мәсәләләрә, сијаси, социал-игтисади вә
мәдәнијјәт мәсәләләринә тохунмаг фикриндә дејиләм.
Бу јекундан бирчә мәгсәд вар: тарихин гәдим дөврлә-
риндән халгымызын һансы көк үстүндә битмәсини, онун
вә дилинин нә вахт формалашмасыны чох гыса шәкил-
дә, јазыда кәтирдijимиз материаллар вә мұлаһизәләр
әсасында үмүмиләшдиричи фикир сөјләмәк.

Бәли, сон тунч дөврүндә, јә'ни миладдан габаг II ми-
нллијин сону биринчи миниллијин әввәлләриндә архео-
логлар Азәрбајчан әразисиндә гәбрләрдә баға чанағыны
ашкар етмишләр. Гәбрә, мәрһумун јанына баға чанағы-
ны гојмаг Азәрбајчан дилинин көкүндә дајанан дилдә,
онун ләһчәләриндән бириндә данышан сојларын ән'әнә-
сидир. Мә'лумдур ки, гејд етдијимиз дилдә данышан
халгларын, сојларын ән гәдим абидәләриндән бири олан
Күлтәкинин гәбринин үзәриндәки, дашда чанаглы баға
тәсвири вардыр. Демәли, һәлә миладдан габаг бу әра-
зидә, јә'ни Азәрбајчан әразисиндә бизим дилимиздә да-
нышанларын олмасы өзлүјүндә ајдындыр.

Миладдан габаг VII јүзилликдән башлајараг Азәр-
бајчан әразисиндә мәскунлашмыш, сајча хејли чох ол-
дугларына көрә, Әһәмәниләрин һакимijјәти дөврүндә
Араз чајынын сағ вә сол саһилләри боју бөјүк әразини
тутмуш, Муған вә Мил дүзләриндә јурд-јува салмыш
Азәрбајчанын шимал торпагларында Газах—Кировабад
рајонларынын чәнубундан та чәнубда Урмија көлү са-
һилинә гәдәр әразини әһатә едән саһәдә бөјүк чарлыг

јаратмыш, ејни вахтда, һәмчинин сонракы дөврләрдә,
о чүмләдән илк орта јүзилликләрин әввәлләриндә бу
әразидә чарлыглары олмуш саг-мәскутлар. Бизим дили-
мизин көкүндә дајанан сојларын дилиндә данышан бе-
лә бир бөјүк күтләнин јурдумузун әразисиндә мәскун-
лашмаларынын нә демәк олмасыны сөјләмәјә еһтијач
јохдур. Әлбәттә, биз бунунла һеч дә ону сөјләмәк истә-
мирик ки, Азәрбајчан әразисиндә башга дилләр груп-
ларына дахил сојлар мәскун дејилдиләр. Мәскун иди-
ләр. Луллабейләр, хурритләр, кутиләр, Гафгазилли-
ләр, ирандиллиләр дә олублар. Анчаг онлар әввәлләр,
III—II минилликләрдә, бәлкә дә I минилликдә дә сајча
үстүнлүк тәшкил етсәләр дә, сонракы јүзилликләрдә өз
мөвгеләрини бизим дилимиздә, онун ләһчәләриндә да-
нышан сојлара тәслим етмәјә, онларла гајнајыб-гарыш-
маға мәчбур олмаларыны күман етмәк олар.

Миладдан хејли әввәл бизим торпагларын абори-
кенләри олан албанлар, саспирләр-савирләр, Кәнчә-
Ганзаг шәһәринин әсасыны гојмуш кәнчәкләр, бунтүрк-
ләр, гаргарлар, булгарлар—вәнәдләр, булгар сојларын-
дан гархунлар, газмачиләр, алышлар, кештазлар,
селсуслар, кујварлар, чакарлар, курикирләр, гуллар,
газанлар, искилләр, бунлардан әләвә ижмахлар, камак-
лар, муғанлар, кәнкәрләр, гашгајлар вә онларла баш-
галары. Бу сојларын һамысы да олмаса, бөјүк әксәриј-
јәти бизим әразидә әсасән миладдан габаг, гисмән дә
ерамызын биринчи јүзилликләриндә мәскунлашмышлар.
Даһа сонра бизим еранын әввәлләриндән, II јүзиллик-
дән һун, сабир-сувар, печенегләр, чоллар, оногур, сары-
гур, хәзәр ахыны. Сабирләрин бирдән-бирә он мин аилә
Азәрбајчан әразисиндә јерләшдирилмәси, варсанлар,
сабунчиләр, човдарлар, уранлар, гәдим оғузлар, гәдим
гыпчаглар вә с. вә и. а.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчан әразиси һәлә ислам ди-
нинин бу әразидә јајылмасындан габаг, бәлкә дә чох га-
баг гәдим Азәрбајчан диллиләрлә долу иди. Онлар о
гәдәр чох, бөјүк күтлә һалында идиләр ки, бүтөв бир
халга, ермәни халгына тә'сир көстәрмиш, онун дилинин
грамматик структуруну дәјишмиш, онларда јени, гафи-
јәли поезија нөвү јаратмышдыр. Бүтүн бунлар Азәрбај-
чан халгынын вә онун дилинин исламдан габаг тәшәк-
күл тапмасына сөјләмәјә тәксирбиз әсас верир, бу дә-
лилин дәгиглијинә шүбһә јери гојмур. Бүтүн бунлары
көрмәјиб, халгымызын тәшәккүлүнү XI—XII јүзиллик-

ләрдә Сәлчугларын Азәрбајчана кәлмәләри илә бағла-
јанларын елми сәһвә јол вермәләри ајдындыр. Бу бир
јана галсын, бу мұлаһизәнин тәрәфдарлары идеологи
сәһвә дә јол верирләр. Мүасир Иран идеологлары, өзү
дә тәкчә онлар дејил, башгалары да белә бир фикир јү-
рүдүрләр ки, Иран түркләри... јахуд Азәрбајчан татар-
лары түркчә данышсалар да, һәр чәһәтдән иранлыдыр-
лар. Онлар халис иранлыларын түркмән вә татар га-
рышығындан ибарәтдирләр. Дикәрләри исә белә бир
мұлаһизә ирәли сүрүрләр ки, сәлчугларын јүрүшләринә
гәдәр Азәрбајчан әһалиси фарсдилли олмуш, онлары
сәлчуглар түркләшдирмишләр.

Әсл һәгигәт исә сизә артыг мә'лумдур. Сәлчугларын
кәлишинә гәдәр Азәрбајчан әһалисинин әсас күтләси
Азәрбајчан дилли олмуш, сәлчугларын өзләри азәрбај-
чандиллиләр мүнһитинә дүшмүшдүләр. Әкәр сәлчуглар
Азәрбајчан әһалисини Азәрбајчан дилли едибләрсә, нә
үчүн Иран, дикәр гоншу өлкәләрин әһалисинә биканә
галмышлар? Әслиндә сәлчуглар нәинки ирандилли мүн-
һити дәјишмәјә чалышмыш, әксинә, дөвләт ишләриндә
дә, сарајларында да өзләринин түрк дилиндән дејил,
фарс дилиндән истифадә етмишләр. Дикәр тәрәфдән,
һансы мәнтигә әсасланыб кәлмә, јерли чамаатдан хејли
аз көчәри, мәдәни чәһәтдән јерлиләрдән хејли ашағы сә-
вијјәли, отураг, сајча онлардан хејли чох, даһа јүксәк
мәдәнијјәтә малик аборикенләрә өз дилләрини гәбул
етдирмәләрини сөјләмәк олар? Бу, бир нөв чәфәнкијат
оларды.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан халгынын вә дилинин тә-
шәккүлүнү кәтириб XI—XII јүзилликләрә чыхаран, бу
гәдәр дәлил-сүбүт көрмәк истәмәјәнләрин, Азәрбајча-
нын гәдим аборикенләрини ирандилли едәнләрин мән-
тиги вә елми әсаслары јохдур. Азәрбајчан халгы вә онун
дили сәлчугларын бу јерләрә јүрүшләриндән хејли га-
баг тәшәккүл тапмыш, XI вә сонракы јүзилликләрдә
Азәрбајчана кәлмиш Азәрбајчан дилинин ләһчәләрин-
дә данышан сојлар, күтләләр исә етник просесләрдә иш-
тирак етмишләр.

Исмаилов Махмуд Али Аббас оглы

ТВОЯ ПРАШУР

(на азербайджанском языке)

Баку — Азернешр — 1989

Исмаилов Махмуд Али Аббас оглу

СӨНИН УЛУ БАБАН

Ихтисас редактору *Илјас Бабајев*
 Нәшријјат редактору *Талыб Мәммәдов*
 Рәссамы *С. Шатигов*
 Бәдии редактору *Б. Хананјев*
 Техники редактору *З. Нәчәфова*
 Корректорлары *М. Сасани, К. Саламова*

ИБ № 4879

Җыгылмаға верилмиш 10.11.88. Чапа имзаланмыш 27.04.89.
 ФГ 13031. Форматы 84×108¹/₃₂. Кітаб-журнал кағызы.
 Әдәби гарнитур. Җүксәк чап үсулу илә. Шәрти чап вәрәги
 15,96. Шәрти рәнкли сурәти 16,17. Учот нәшр вәрәги 16,9.
 Тиражы 35 000. Сифариш 665. Гиймәти 1 ман. 50 гәп. (о
 чүмләдән 40 гәп. — ушагларә ярдым үчүн).
 Азәрбајҗан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфія вә
 Кітаб Тичарәти Ишләри Комитәси.
 Халглар Достлуғу орденли Азәрбајҗан Дөвләт Нәшриј-
 јаты, Бақы—370005, Гүсү һачыјев күчәси, № 4.
 26 Бақы комиссары адына мәтбәә. Бақы, Әли Бајрамов
 күчәси, № 3.
 Государственный комитет Азербайджанской ССР по де-
 лам издательств, полиграфии и книжной торговли.
 Азербайджанское ордена Дружбы народов государствен-
 ное издательство «Азернешр». Баку—370005, ул. Гуси
 Гаджиева, 4.
 Типография им. 26 бакинских комиссаров. Баку, ул. Али-
 Байрамова, 3.

ӘЗИЗ ДОСТ!

Бу китабы бурахан Азәрбајҗан Дөвләт Нәшријјаты—«Азәрнәшр» вә В. И. Ленин адына Совет Ушаг Фондунун Азәрбајҗан республика шөбәси кимсәсиз вә ата-ана гајғысындан мәһрум ушагларә, балача әлилләрә, чәмијјәтин вә демәли, һәр биримизин ајрыча көмәјинә еһтијач дујан көрпәләрә ярдым әли узатмаг кими хејирхаһ бир иш көрмәји—өз пајынызы өдәмәји Сизә тәклиф едир.

Бу китабын гиймәти гисмән артырылмышдыр. Бу әлавә мәбләғ ушагларә ярдым көстәрилмәсинә даир республика програмларынын һәјата кечирилмәси үчүн В. И. Ленин адына Совет Ушаг Фонду Азәрбајҗан республика шөбәсинин һесабына көчүрүләчәкдир.

«АЗӘРНӘШР»
 В. И. ЛЕНИН АДЫНА
 СОВЕТ УШАГ ФОНДУНУН
 АЗӘРБАЈҢАН РЕСПУБЛИКА ШӨБӘСИ.